

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

AYDIN VİLAYETİ'NDE ÇİFTLİKLER (1839–1918)

DOKTORA TEZİ

Aysun SARİBEY HAYKIRAN

DANIŞMAN

Prof. Dr. Sabri SÜRGEVİL

İzmir-2013

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

AYDIN VİLAYETİ'NDE ÇİFTLİKLER (1839–1918)

DOKTORA TEZİ

Aysun SARIBEY HAYKIRAN

DANIŞMAN

Prof. Dr. Sabri SÜRGEVİL

İzmir-2013

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne sunduğum **Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)** adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Aysun SARIBEY HAYKIRAN

TUTANAK

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 06/02/2013 tarih ve 3/6 sayılı kararı ile oluşturulan jüri TARİH (Yakınçağ Tarihi) anabilim dalı doktora öğrencisi Aysun SARIBEY HAYKIRAN'ın aşağıda başlığı (Türkçe / İngilizce) belirtilen tezini incelemiş ve aday 20/02/2013 günü saat 10.³⁰'da*9.0*..... süren tez savunmasına almıştır.

Sınav sonunda adayın tez savunmasını ve jüri üyeleri tarafından tezi ile ilgili kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları değerlendirerek tezin başarılı/başarısız/düzeltilmesi gerekli olduğuna oybirliğiyle / ~~oyçokluğuyla~~ karar vermiştir.

Prof. Dr. Sabri SÜRGEVİL (Danışman)

BAŞKAN

Başarılı

Başarısız

Düzeltilme (6 ay süreli)

Prof. Dr. M. Akif ERDOĞRU
ÜYE

Başarılı

Başarısız

Düzeltilme (6 ay süreli)

Prof. Dr. Şevket İŞİK
ÜYE

Başarılı

Başarısız

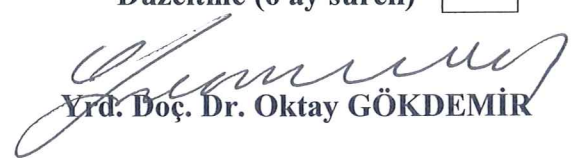
Düzeltilme (6 ay süreli)

Yrd. Doç. Dr. Mehmet BAŞARAN
(II. Tez Danışmanı)
ÜYE

Başarılı

Başarısız

Düzeltilme (6 ay süreli)

Yrd. Doç. Dr. Oktay GÖKDEMİR
ÜYE

Başarılı

Başarısız

Düzeltilme (6 ay süreli)

Tezin Türkçe Başlığı : AYDIN VİLAYETİ'NDE ÇİFTLİKLER (1839-1918)

Tezin İngilizce Başlığı : THE FARMS IN THE PROVINCE OF AYDIN (FROM 1839 TO 1918)

- * 1. Doktora Tezi savunma süresi asgari 90 azami 120 dakikadır.
2. Tutanak (jürinin karar ve imzaları haricinde) **bilgisayarda** doldurulmalıdır
3. **Tez başlığı (İngilizce ve Türkçe) mutlaka belirtilmelidir.**
4. Doktora Tez savunmasında üyelerden en az birinin **üniversite dışından** olması zorunludur.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
TABLolar LİSTESİ.....	iv
HARİTALAR LİSTESİ.....	v
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	v
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ.....	v
EKLER LİSTESİ	v
KISALTMALAR.....	vi
ÖNSÖZ	vii
GİRİŞ.....	1
A. Konu ve Kaynaklar Hakkında.....	1
B. Klasik Dönemden XIX. Yüzyıla Osmanlı Toprak Sistemi ve Tarımındaki Dönüşüm.....	8
C. Çiftlik Tartışmaları.....	15
I. BÖLÜM.....	24
XIX. YÜZYILDA AYDIN VİLAYETİ	24
1.1. İdari Yapılanma ve Nüfus	24
1.2. Sosyo- Ekonomik Yapı	29
II. BÖLÜM	37
AYDIN VİLAYETİ'NDE ÇİFTLİKLERİN DOĞUŞU, DÖNÜŞÜMÜ, MÜLKİYETİ VE KULLANIMI.....	37
2.2. Çiftliklerin Tasarruf Hakkını Elinde Bulunduranlar	40
2.2.2. Türk-Müslüman Çiftlikleri.....	40
2.2.2.1. Ayan Çiftlikleri	40
2.2.2.2. Vakıf Çiftlikleri.....	52
2.2.3. Yabancılara Ait Çiftlikler.....	69
2.2.4. Gayrimüslimlere Ait Çiftlikler.....	72

2.2.4.1. Rum Çiftlikleri	72
2.2.4.2. Yahudi Çiftlikleri	82
2.2.4.3. Ermeni Çiftlikleri	93
2.2.4.4. Levanten Çiftlikleri	97
III. BÖLÜM	112
ÇİFTLİKLERDE II. ABDÜLHAMİD DÜZENİ: OSMANLI ÜLKESİNDE EMLAK-I HÜMAYUN İDARESİNE BAĞLI ÇİFTLİKAT-I HÜMAYUNLAR	112
3.1. Emlak-ı Hümayun İdaresi	112
3.1.1. Aydın Emlak-ı Hümayun İdaresi: Kuruluşu ve İdari Yapılanması	117
3.1.2. Emlak-ı Hümayunun Gelir ve Giderleri	130
3.1.3. İmar Faaliyetleri	143
3.1.4. Güvenlik sorunları	154
3.2. Devlet Çiftlikleri: Örnek Tarlalar ve Numune Çiftlikleri	156
IV. BÖLÜM	163
AYDIN VİLAYETİ'NDE ÇİFTLİKLERDE ÜRETİM ORGANİZASYONU	163
4.1. Tarımsal Üretim	163
4.1.1. Tarımsal Üretim Araçları	172
4.2. Tarım Dışı Üretim	179
4.2.1. Hayvancılık	179
4.2.1.1. Büyükbaş Hayvancılık	183
4.2.1.2. Küçükbaş Hayvancılık	188
4.2.1.3. At Yetiştiriciliği	191
4.3. Madencilik	196
V. BÖLÜM	203
ÇİFTLİKLERDE İŞGÜCÜ VE ORGANİZASYONU	203
5.1. Çiftlikteki İş Paylaşımı	203

5.1.1. Ortakçılık	203
5.1.2. Kiracılık	210
5.2. İnsan Faktörü	213
5.2.1. Ücretli İşçilik	213
5.2.2. Köleler.....	217
5.2.3. Göçmenler.....	223
SONUÇ.....	234
KAYNAKÇA.....	237
EKLER.....	270
ÖZGEÇMİŞ.....	289
ÖZET	290
ABSTRACT.....	292

TABLolar LİSTESİ

TABLO 1: KANUNNAMELERDE ÇİFTLİKLERİN BÜYÜKLÜĞÜNÜ GÖSTERİR TABLO.....	16
TABLO 2: H. 1321 (M. 1903–1904) TARİHLİ DEVLET SALNAMESİ'NE GÖRE AYDIN VİLAYETİ'NE BAĞLI SANCAKLARIN KÖY, NAHİYE VE KAZA SAYILARI.....	26
TABLO 3: 1889 TARİHİNDE AYDIN VİLAYETİ'NİN NÜFUS YAPISI	27
TABLO 4: AYDIN VİLAYETİ'NİN 1315 SENE-İ MALİYESİ (M. 1899/1900) GELİRLERİ.....	36
TABLO 5: KARAOSMANOĞLU ÇİFTLİKLERİNİN LİSTESİ	46
TABLO 6: İLYASZADE AHMET AĞA'NIN SAHİP OLDUĞU ÇİFTLİKLER	48
TABLO 7: 1818–1819 TARİHLERİ ARASINDA AYDIN SANCAĞI'NDA İLTİZAMA VERİLEN ÇİFTLİKLER, MUTASARRIFLARI VE İLTİZAM BEDELLERİ.....	51
TABLO 8: KÖYCEĞİZ KAZASI'NDAKİ ÇİFTLİKLER	68
TABLO 9: İZMİR VE ÇEVRESİNDE TOPRAK SATIN ALAN BELLİ BAŞLI KİŞİ VE KURULUŞLARIN ARAZİ MİKTARI	70
TABLO 10: RUMLARA AİT ÇİFTLİKLERİN DÖNÜM, KIYMET VE ADETLERİ	81
TABLO 11: YAHUDİLERİN XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA TİRE'DE SAHİP OLDUĞU ARAZİ GELİRLERİ	86
TABLO 12: LAMARTİNE'E VERİLEN ÇİFTLİKLER VE HÂSILAT MİKTARI.....	103
TABLO 13: ARİSTİDİ BALTAZİ'NİN TORBALI'DAKİ ÇİFTLİKLERİ	109
TABLO 14: ARİSTİDİ BALTAZİ'NİN TİRE KAZASI'NDAKİ ÇİFTLİKLERİ.....	109
TABLO 15: II. ABDÜLHAMİD'İN ARAZİLERİNİN YERİ VE MİKDARI.....	117
TABLO 16: 1908'Lİ YILLARDA TORBALI ÇİFTLİKAT-I HÜMAYUNU DÂHİLİNDE BULUNAN BİNALAR	123
TABLO 17: EMLÂK-I HUMAYUN'A İLAVE OLUNAN AYDIN VİLAYETİ DÂHİLİNDEKİ ÇİFTLİKLERİN İSİM VE DÖNÜM MİKTARI	124
TABLO 18: AYDIN EMLAK-I HÜMAYUN ŞUBESİNİN 1302 (M. 1884/1885) VE 1311 (M. 1893/1894) SENESİ GELİR VE MASARİFAT CETVELİDİR.....	131
TABLO 19: ÇİFTLİKAT-I HÜMAYUN DÂHİLİNDE MEVCUT CAMİ-İ ŞERİFE VE MEKATİB .	151
TABLO 20: AYDIN VİLAYETİ'NDE ÇİFTLİKAT-I HÜMAYUN SINIRLARI İÇERİSİNDE İNŞAAT VEYA TAMİRATI YAPILAN CAMİLERİN MASRAFLARI.....	151
TABLO 21: SARUHAN SANCAĞI SALİHLİ KAZASI'NDAKİ ÇİFTLİKLER VE ÖŞÜR MİKTARLARI.....	172
TABLO 22: AYDIN EMLAK-I HÜMAYUNUNA BAĞLI ÇİFTLİKAT-I HÜMAYUN H.1314 (M.1896/1897) SENESİ SABAN SAYISI	177
TABLO 23: TEPEKÖY, SUBAŞI VE KOLDERE ŞUBELERİNİN HAYVAN VARLIĞI VE NİTELİKLERİ.....	185
TABLO 24: AYDIN EMLAK-I HÜMAYUNUNA BAĞLI ÇİFTLİKAT-I HÜMAYUN H. 1314 SENESİ KÜÇÜKBAŞ HAYVAN (KOYUN VE KEÇİ) SAYISI.....	190
TABLO 25: AYDIN VİLAYETİ'NDE YER ALAN KARGI VE KOCA ÇİFTLİKLERİNDEKİ KROM MADENLERİ İMTİYAZININ XX. YÜZYILDAKİ DURUMU	202

TABLO 26: KARACASU ALİ AĞA ÇİFTLİĞİ'NDE ORTAK İŞLENEN TARLALARIN SAHİPLERİ, MESLEKLERİ, MİKTAR VE DEĞERLERİ	206
TABLO 27: 1885 TARİHİNDE AYDIN VİLAYETİ'NE İSKÂN EDİLEN AŞİRET SAYISI.....	224
TABLO 28: EMLAK-I MİRİYE VE ÇİFTLİKAT VE ARAZİSİNİN İSİM VE YILLIK BEDELLERİ...	228

HARİTALAR LİSTESİ

HARİTA 1: İZMİR SANCAĞI DÂHİLİNDE VAKİ TİRE, BAYINDIR KAZALARI İLE TORBALI NAHİYESİ'NE MÜLHAK ÇİFTLİKAT-I SENİYYE HARİTASI. (16 KANUN-U EVVEL 300)	119
---	-----

ŞEKİLLER LİSTESİ

ŞEKİL 1: SUBAŞI ÇİFTLİKAT-I HÜMAYUNUNDA YAPILACAK OLAN BİNALARIN ÇİZİMİ	154
--	-----

BELGELER LİSTESİ

BELGE 1: AYDIN EMLAK-I HÜMAYUN MÜDÜRÜ MEHMET MURAT BEYİN KEFALET SENETİ	121
--	-----

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

FOTOĞRAF 1: TİRE DARMARA ÇİFTLİĞİ: TÜTÜN KIRAN KADINLAR VE ÇİFTLİK ÇALIŞANLARI.....	87
FOTOĞRAF 2: TİRE DARMARA ÇİFTLİĞİ: TARIMDA MAKİNELERİN KULLANILMASI	88
FOTOĞRAF 3: TİRE DARMARA ÇİFTLİĞİ: DAMIZLIK ARAP ATLARI	88
FOTOĞRAF 4: DARMARA ÇİFTLİĞİNDE TÜTÜN TARLASI	89
FOTOĞRAF 5: TEPEKÖY ÇİFTLİKAT-I HÜMAYUNU: HUBUBAT AMBARI.....	135
FOTOĞRAF 6: MEŞHET ÇİFTLİĞİ'NDEKİ SÜLEYMANIYE CAMİ ŞERİFİ KİTABESİ	145
FOTOĞRAF 7: RAHMANLAR ÇİFTLİĞİNDE HAMİDİYE CAMİNİN MİNARESİ	146
FOTOĞRAF 8: TULUM ÇİFTLİĞİ TİR-İ MÜJGAN CAMİ KİTABESİ.....	147
FOTOĞRAF 9: YENİKÖY ÇİFTLİĞİ'NDE BULUNAN CAMİ	148
FOTOĞRAF 10: YENİKÖY ÇİFTLİĞİ'NDE BULUNAN MEKTEP	149

EKLER LİSTESİ

EK: 1 AYDIN VİLAYETİ DÂHİLİNDE BULUNAN ÇİFTLİKAT-I MAHSUSAHİ-İ CENAB-İ PADIŞAHİ İDARESİNİN VEZAI-F-İ İLE MUAMELESİNE MÜBEYYİN NİZAMNAMEDİR.	270
EK: 2: AYDIN EMLAK-I HÜMAYUN ŞUBESİNDE 314 SENESİNDE MEZRU BULUNAN ARAZİNİN MİKDAR VE DÖNÜMATI İLE NEV-İ MAHSULÂTINA MÜBEYİN CEDVELDİR.....	272
EK: 3: OSMAN BECERİK'İN AYDIN GAZETESİ'NİN 13-15 TEŞRİN-İ EVVEL 1943 TARİHLİ SAYILARINDA KALEME ALDIĞI "KOMŞU VİLAYETLERDE BİR AY: DALAMAN ÇİFTLİĞİN TARİHİ" İSİMLİ KÖŞE YAZISI	283

KISALTMALAR

bkz.: Bakınız

B.: Receb

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

c. : Cilt

C.: Cemâziyü'l-âhir

CA.: Cemâziyü'l-evvel

Çev. : Çeviren

DİA.: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Ed.: Editör

H.: Hicri

Haz. : Hazırlayan

İA: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi

L.: Şevval

M.: Miladi

M. : Muharrem

N.: Ramazan

R.: Rebû'l-âhır

R.: Rumi

RA.: Rebû'l-evvel

s. : Sayfa

S.: Safer

sy. : Sayı

Ş.: Şaban

TTK.: Türk Tarih Kurumu

vs.: Vesaire

Yay. Haz.: Yayına Hazırlayan

Z.: Zi'l-hicce

ZA.: Zi'l-kade

ÖNSÖZ

Tez konusunu belirlerken amacımız, siyasal, sosyal ve ekonomik büyük değişim ve dönüşümlerin yaşandığı XIX. yüzyılda bu değişim sürecinin önemli yaşam alanlarından Batı Anadolu'da özelinde de Aydın Vilayeti'nde bu sürecin yansıma alanlarını ve oranlarını belirleyebileceğimiz üzerinde çalışılmamış bir konu tespit etmektir. Bu bağlamda Batı Anadolu'nun tarihin en eski dönemlerinden beri önemli bir tarımsal üretim alanı olarak bilinmesi ve XIX. yüzyılda Osmanlı ekonomik sisteminin dünya ekonomisine entegrasyonunun Batı Anadolu üzerinden gerçekleştiğine ve bunda tarımsal üretime bağlı yapı ve ilişkilerinin büyük payı olduğuna dair iddia ve tartışmalar bize Aydın Vilayeti'nde çiftlikler üzerine yapılacak bir çalışmanın akademik bir ihtiyacı karşılayabileceği fikrini verdi.

Bu konuya dair şu ana kadar yapılmış yerli ve yabancı mevcut literatürün yanı sıra arşiv kaynakları da incelendi. XIX. yüzyılda Aydın Vilayeti olarak adlandırılan İzmir, Aydın, Saruhan, Menşe ve Denizli sancaklarındaki çiftliklerin genel durumu saptandı. Aydın Vilayeti'ndeki, ayan, levanten ve numune çiftlikleri gibi değişik adlarla anılan çiftliklerin coğrafi dağılımı, bu çiftliklerin bölgenin sosyo-ekonomik yapıya etkileri araştırıldı. Süregelen çiftlik tartışmalarında ortaya konulan iddiaların geçerliliği sorgulandı ve arşiv malzemesi üzerinden bu konuya ilişkin bağlayıcı sonuçlara ulaşıldı. Yine bu bağlamda, problemi etraflıca anlayıp temellendirmek amacıyla klasik dönemdeki toprak hukuku ve çiftlik yapısı da değerlendirildi.

Kısacası tımar sisteminden özel mülkiyete geçiş sürecinde Aydın Vilayeti'nde bulunan çiftliklerdeki üretim organizasyonu, tarımsal üretim ve tarım dışı üretim ele alındı. Çiftliklerdeki üretimin dış pazara yönelik olup olmadığı sorgulandı. Özellikle çiftlik sahiplerinin topraklarını işleyecek emek gücünü hangi yollarla karşıladığı kiracılık, ortakçılık, ücretli işçi ve köle emeğinden hangilerinin yoğun olarak tercih edildiğinin de üzerinde duruldu ve buradaki yapı ortaya konulmaya çalışıldı. Aydın Vilayeti sınırları içersinde yer alan çiftlik arazilerinde alan araştırması yapılarak, bunlar yerinde incelendi.

Bu çalışmanın tamamlanmasında birçok kişinin katkıları vardır. Konunun belirlenmesinden savunma aşamasına değin geçen tüm aşamalarda yanımda olan, her

türlü sorunu aşmamda büyük çaba harcayan, yetişmemde büyük emekleri olan ve öğrencileri olmaktan gurur duyduğum çok değerli danışman hocalarım Prof.Dr. Sabri SÜRGEVİL'e ve Yrd. Doç.Dr. Mehmet BAŞARAN'a, ihtiyaç duyduğum her anda bir adım yakınımnda olan ve fikirleriyle ufkumu açan Yrd. Doç.Dr. Bülent ÇELİK ve Yrd. Doç.Dr. Tanju DEMİR'e, engin kütüphanesini kullanımına açan, umutsuzluğa kapıldığım anlarda sükûta davet ederek manevi desteğini de hiçbir zaman esirgemeyen, çok değerli Hocam Yrd. Doç. Dr. Günver GÜNEŞ'e, görüş ve önerileriyle her zaman yanımda hissettiğim değerli hocalarım Yrd. Doç. Dr. Hüseyin ÜRETEN'e, Yrd. Doç. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN'a, Yrd. Doç. Dr. Ayten CAN TUNALI'ya, Dr. Olcay PULLUKÇUOĞLU YAPUCU'ya, Dr. Hilal ORTAÇ'a, Dr. Cihan ÖZGÜN'e saha araştırmalarım sırasında bana eşlik eden, bitmek bilmeyen sorunlarıma cevap vermekten çekinmeyen bölgenin tarih, coğrafya ve kültürüne gönülden bağlı çok değerli Hocam Necat ÇETİN'e teşekkürü bir borç bilirim.

Yakın ilgi ve destekleri için Yrd. Doç. Dr. Tuncay Ercan SEPETCİOĞLU'na, Dr. Tülay YÜREKLİ'ye, Araş. Gör. Ömer GÜNGÖRMÜŞ'e, Uzman Muzaffer ÇETİN'e, Dilara DAL'a, Ali Osman TİRO'ya, Tangül TÜTÜNCÜ'ye, Levent PAYZIN'a, Evren GÖKÇE'ye, Araş. Gör. Elif YEŞİLTEPE'ye ve Tuba BAYKAL'a teşekkür ederim.

Üzerimde büyük emekleri bulunan çok değerli rahmetli Hocam Prof. Dr. Serap YILMAZ'ı burada anmadan geçemeyeceğim. Onun mesleki disiplin anlayışı bize her daim rehber olacaktır. Bu çalışmanın tamamlanmasında maddi ve manevi desteklerini benden esirgemeyen sevgili eşim Kemal HAYKIRAN'a teşekkürlerimi sunarım.

Aysun SARIBEY HAYKIRAN
AYDIN

GİRİŞ

A. Konu ve Kaynaklar Hakkında

Günümüzde önemini yitirmeden Osmanlı tarihçileri arasında güncelliğini koruyan çiftlik tartışmalarına katkıda bulunmak amacıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisiyle eklemlenme sürecinde XIX. yüzyılda Aydın Vilayeti'nde büyük ölçekli çiftliklerin var olup olmadığı sorusu bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturdu.

Cahit Uçuk'un *Bir İmparatorluk Çökerken* adlı romanında tasvir ettiği Balkanlar'daki Çömlekçi Çiftliği, belki de çiftlik nedir sorusuna verilebilecek en güzel cevaplardan birisiydi. Uçuk'un romanı bir dille anlattığına göre Çömlekçi Çiftliği;

“çok büyük bir arazi üstünde kuruluydu. Çiftliğin ortasını bölen Galik Nehri bereket getirmekteydi. Çiftlikte Bulgar, Rum, Türk ve Çingene yarıcılar çalışmaktaydı. Bulgar ve Rumların küçük kiliseleri vardı. Müslümanların ise camileri... Çiftliğin ortasını bölen Galik Nehri'nin karşı kıyısında Tripko'nun (Bulgar ormancı) yetiştirdiği ve işlettiği orman uzanıyordu. Osman Nuri Bey'in keyiflerinden biri de akşamları otlaklardan dönen sürüyü seyretmekti. Çiftlik balkonunda oturur, saatlerce sürünün geçişini izlerdi. Çiftlik evinin yanında kâhya ailesinin evi vardı. Bulgarların, Rumların, Türklerin ve Çingenelerin köyleri ise kendi ibadethanelerine yakın, ama çiftliğin oldukça uzağındaydı. Sebze bahçesindeki kuyudan suyu çekmek için, gözleri bağlı beygir ve katırlar, hiç durmadan dönerlerken, çiftliğin çevresinde oraya özgü bir ses duyulurdu: Gıcır, gıcır, gıcır... Hiç dinmeyen bu sese ormanın içini dolduran çeşitli kuşların sesleri cevap verirdi. Osman Nuri Bey'in keyfi yerindeydi; genç, çalışkan eşi çiftliği mükemmel surette çeviriyordu. Seher Hanım yeniliklere açık bir insandı. Çiftlik, her yıl yeni bir harman makinesine, bir biçerdövere ve daha çeşitli makinelere sahip oluyordu. Seher Hanım bunlara para harcamakta cömertti”¹

¹ Cahit Uçuk, *Bir İmparatorluk Çökerken*, Yapı Kredi Yayınları, 13. Baskı, İstanbul 2004, s.15-16.

² Joseph François Michaud - Jean-Joseph Poujoulat, *İzmir'den İstanbul'a Batı Anadolu (1830)*, Çev.

Roman kahramanlarından Vehbi Bey'in bahsettiği çiftlik, XIX. yüzyıl seyyahlarının çiftlik tanımlamasıyla büyük benzerlik gösteriyordu. Çömlekçi Çiftliği, sahibi Seher Hanım, kâhyası yanında büyük arazi varlığı, ibadethanesi, nehri, otağı ve modern tarım araç gereçleriyle çiftlik tanımlamasına uyuyordu.

Bunun yanında Joseph François Michaud ve Jean-Joseph Poujoulat'ın, *İzmir'den İstanbul'a Batı Anadolu* adını taşıyan seyahatnamelerinde Tekirdağ Lâpseki'deki Bergos Çiftliği'ne ilişkin gözlemleri bize XIX. yüzyılın ilk yarısında - 1830 tarihinde - Anadolu'da bulunan çiftliklerdeki yaşayışa dair önemli bilgiler vermektedir. Çiftlik sahibi ile yöneticisinin Türk ve her ikisinin de adının Mehmet olduğuna dikkat çeken seyyahlar, çiftlikte çalışanların tamamının Rum olduğunu belirtmekteydiler. Rumlar, kollarına veya göğüslerine yaptırdıkları haç dövmelemleri ile kolayca fark ediliyorlardı. Ağustos ayı başında Lâpseki'ye varan seyyahlar hasat zamanına denk gelmiş ve çiftlikte hasat işlerinin nasıl yapıldığını ayrıntılarıyla anlatmışlardır. Buğdayın öğütülmesi işlemi ile ilgili olarak ise, tane ile samanın birbirinden çok güzel ayrıldığını ifade etmişler, çiftlikte, arpa, buğday, susam ve mısır gibi ürünlerin yetiştirildiğini, ayrıca bir yerde ise pamuk fidelerini gördüklerini belirtmişlerdir. Seyyahlar, Bergos Çiftliği'ndeki üretimin niteliği hakkında ise bazı olumsuz gözlemlerde bulunmaktadırlar. Örneğin; sarı ekinlerin üzerinden çekirgelerin geçtiğini, otlakların ise antik dönemdeki gibi gür olduğunu çünkü Doğu'da ot biçme âdeti olmadığını ancak bu otlakların çok sayıdaki hayvanı rahatlıkla besleyebildiğini ifade etmişlerdir. Ahırlar hakkında ise, etrafının taş duvarlar veya tahtalarla çevrili kapalı alanlardan ibaret olduğu, büyükbaş hayvanlar arasında sadece tahta perdeler bulunduğu, küçükbaş hayvanların ise bir arada olduğu ve bu ahırların Batı standardındaki hayvancılığa uygun olmadığına vurgu yaparak şaşkınlıklarını belirtmekten geri kalmamışlardır.

Verdikleri önemli bir bilgi ise, çiftlikte kullanılan tarım aletlerinin oldukça ilkel olduğudur. Öyle ki o aletleri anlatırken;

“Bu arabalar Homeros'un tanımladığı arabalarla aynı, sabanlar da Triptolemes'in elinden çıktıkları gibi, yani sabanların ana iskeletinde demirden eser yok”

demektedirler.² Taşıma işinde kullanılan arabaların çoğu iki tekerlekli olup, tekerleklerin iç kısmı olmayıp, yani yekpare ve yuvarlak bir görünüm sergilemektedir. Çiftlikte az da olsa, Avrupa'dakine benzer nitelikte tarım araçları bulunmasına rağmen bunların çoğu Avrupa'dakilere nazaran daha kaba ve sadece öküze koşularak kullanılabilen niteliktedir.

Seyyahların çiftliğin avlusu ile ilgili olarak yaptığı tespit ise, Türk çiftliklerinin avlularının Fransız çiftlikleri kadar renkli ve canlı olmadığıdır. Avluda bir güvercin, birkaç tavuk ve bir kaz sürüsünden başka bir şey yoktur. Ancak Fransız çiftlikleri ve köy evlerinin etrafındaki gübre yığınlarına ve pis kokulu durgun su birikintilerine Bergos Çiftliği'nde rastlanmamaktadır. Çiftliğin bahçesinde, etrafı bir çitle çevrili kısımda her türlü sebze ve meyvenin yanı sıra çeşitli ağaç türleri bulunmaktadır. Bu da seyyahlarda Türklerin bahçeden anladığı izlenimini bırakmıştır.

Seyyahlara göre, Türk çiftliklerinin hüzünlü bir görünümü vardır. Çiftliklerde yaşayan insanlar olmasına rağmen, dışarıdan bakıldığında sanki orada kimse yaşamıyormuş kanaati uyanmaktadır. Çiftliğin başında bir efendinin olduğunu, köylülerin de sessizce onun emirlerini yerine getirdiğini belirtmektedirler. Yine seyyahlara göre, Türk çiftliklerinin eksik yanı, çiftlik avlusuna, ahırlara özen gösterecek, Tanrı'nın bir lütfu gibi dokunduğu her yeri güzelleştirip canlandırarak ve etrafındakilere sözünü geçirebilecek, her şeyin temiz, tertipli ve israfa kaçmadan yerine getirilmesini sağlayacak bir kadının olmamasıdır. Çiftlikte kadınlar, bir kıyıya çekilmiş ve hiçbir işle meşgul olmadıklarından çiftlikten elde edilen hasat zar zor şehrin ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir. Ayrıca çiftlik arazisinin önemli bir bölümü işlenmeyip işlenen kısmı da çok kötü kullanılmaktadır.

Bunun yanı sıra seyyahlara göre, bölgede yaşayan Yahudiler ve Ermeniler tarımsal üretime Türklerden daha uzaktır. Rumlar ise kendilerine ait bahçeleri işlemekte, ihtiyaçları doğrultusunda birkaç tavuk hatta koyun yetiştirebilmektedirler. Rum işçilerin tamamı kötü beslenmekten ve fazla çalıştırmaktan şikâyetçilerdir.

² Joseph François Michaud - Jean-Joseph Poujoulat, **İzmir'den İstanbul'a Batı Anadolu (1830)**, Çev. Nedim Demirtaş, Yay. Haz. Erkan Serçe, İstiklal Kitabevi, İstanbul 2007, ss. 284–291.

Çiftliğin yöneticisi konumunda olan Türkler çalıştırdıkları halkın dilini öğrenmeye tenezzül etmemeleri Rumların rahatça Yunanca konuşabilmelerine ve efendilerini çekinmeden eleştirmelerine olanak sağlamıştır. Örneğin seyyahlar, Rum işçilerin çiftliğin sahibi Mehmet Bey için

“*Sayemizde zengin oldu, ücretlerimizi ödemez, her zaman bir şeyimiz eksik kalır, ne yapıp edip Mora’ya gideceğiz.*”

dediklerini aktarmaktadır. Bu iki farklı coğrafyadaki çiftlik betimlemeleri bizi yaşadığımız coğrafyada yani eski ifadeyle Aydın Vilayeti’nde bu ve benzeri çiftliklerin var olup olmadığını araştırmamız için rehber oldu.

Literatür çalışmasıyla öncelikle Aydın Vilayeti’nin sosyo-ekonomik durumunu içeren çalışmalar incelendi. Yapılan araştırmalarda Aydın Vilayeti’ndeki çiftliklere ilişkin verilerin daha çok Orhan Kurmuş’un İngiliz konsolosluk raporlarına dayalı olarak yaptığı *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi* adlı eserine dayandırıldığı görüldü. Kurmuş’un XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngilizlerin Batı Anadolu’da büyük ölçekli çiftlik kurma çabaları ve bu çabaların başarısızlıkla sonuçlanmasıyla ilgili vardığı sonuçların kendinden sonraki çalışmalarda da sürekli tekrar edildiği bilinmektedir.

Batı Anadolu çiftlikleri ile ilgili diğer referans kaynaklar da Şevket Pamuk, Reşat Kasaba ve Bülent Varlık’ın eserleridir. Her üç araştırmacının da *toprağın bol, emeğin kıt olması nedeniyle Batı Anadolu’da bulunan çiftlik işletmelerinin orta ölçekli olduğu* yönündeki çıkarımlarının araştırmacılar arasında çokça kabul gördüğü fark edilmektedir. Bu araştırmacıların çalışmalarının kaynaklarını İngiliz konsolosluk raporlarının oluşturması ve daha da önemlisi Kurmuş’un belirttiği üzere, İngiliz konsolosluk raporlarında çiftliklerle ilgili ayrıntılı bilgilerin bulunmaması, çiftlikler üzerine yapılacak bir çalışmanın kaynakları konusunda arşiv malzemesinin önemini ortaya koymaktaydı.

Başbakanlık Osmanlı Arşiv kaynaklarına dayalı olarak yapılan araştırmalar arasında Halil İnalçık, Yuzo Nagata ve Hilal Ortaç’ın Karaosmanoğlu ailesi üzerine yaptığı çalışmalar önemliydi. Ancak adı geçen araştırmacıların ailenin çiftlikleriyle ilgili vardığı sonuçlar daha çok XIX. yüzyılın ilk yarısına ilişkin verileri kapsıyordu.

Aydın Vilayeti’ndeki çiftliklerin XIX. yüzyılın ikinci yarısına ilişkin olarak Sabri Sürgevil’in *Aydın Vilayeti’nde Çiftlikler* başlıklı bildirisi, Olcay Pullukçuoğlu

Yapucu'nun *Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Kültürel Durum)* başlıklı doktora çalışması ve Cihan Özgün'ün *İzmir ve Art alanında Tarımsal Üretim* isimli doktora tezi, konunun kaynakları ve bu kaynakların içeriğinin anlaşılmasında bütünü görme açısından önemliydi.

Sürgevil'in de ifade ettiği üzere, Aydın Vilayeti'ndeki çiftliklere ilişkin arşiv malzemesi daha çok çiftliklerin mülkiyet ve tasarruf meseleleri üzerine yoğunlaştığından çiftliklerin sosyo-ekonomik yapısına ilişkin verilerin yetersizliği arşiv taraması sonucunda karşımıza bir kez daha ortaya çıktı. Bunlara ek olarak çiftliklerdeki üretim tüketim ilişkilerine ilişkin verilerin kısırlığı hayal kırıklığı yarattı. Ayrıca XIX. yüzyılda çiftlik olarak bahsedilen yerlerin zamanla bölünmesi ve ad değiştirmesi de konuyu zorlaştırılan bir başka etmendi.

Konuyla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde sürdürülen çalışmalar sırasında II. Abdülhamid'in Aydın Emlak-ı Hümayunu'na bağlı, büyük çoğunluğu İzmir Sancağı'nın Torbalı ve Tire kazalarında yer alan ve sayıları on dokuz bulan ve dört şubeden oluşan Çiftlikat-ı Hümayunu'na ilişkin Hazine-i Hassa Nezareti defterlerinde ayrıntılı bilgilere ulaşılması bizi bu konu üzerinde yoğun bir çalışmaya itti. Öncelikle Hazine-i Hassa defter kataloğundan Çiftlikat-ı Hümayunu'nun nizamnamesi, idari yapılanması, gelir gider defterleri, yönetim kadrosu ve şubelerde gerçekleştirilen tarımsal üretim vs. gibi çiftlikatın işleyişine ilişkin veriler değerlendirildi.

Çiftlikat-ı Hümayun sisteminin felsefesinin algılanması amacıyla bir taraftan II. Abdülhamid dönemi üzerine genel okumalar yapılırken diğer taraftan da Çiftlikat-ı Hümayun'un bu günkü durumunun tespiti amacıyla bölgede sözlü tarih çalışması yapıldı. Bu araştırmalar sırasında günümüzde her biri birer köy konumunda olan yerleşim birimlerinde yaşayan insanlarla yapılan mülakatlar konuya ve alana daha hâkim olmamızı ve konuyu benimsememize vesile oldu. Ayrıca alan araştırması neticesinde arşiv belgelerinde adı geçen yerleri görebilme şansına sahip olmak, insanların anlatıları ile arşiv belgelerinin benzer ifadeler içermesi konunun belki de en heyecanlı ve zevkli kısmını oluşturdu. Her bir köyde II. Abdülhamid tarafından yaptırılan ve köylerin en merkezi noktalarında yer alan cami, mektep, okul ve havuz dörtlüsünün hala ayakta olması çiftliklerin mimarisinin anlaşılması ve kurulma süreci

hakkında ipucu veriyordu. Tezin en özgün tarafı olarak düşünölen bu kısım ayrı bir bölümde değeriendirildi.

Tez konusu kapsamında çiftliklerin XV. ve XVI. yüzyıldaki durumunun tespiti amacıyla Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde araştırma yapıldı. Vakıflar kapsamındaki çiftliklerle ilgili olarak Aydın Vakıflar Müdürlüğü'nde incelemelerde bulunuldu. Ayrıca araştırma kapsamında Ankara Milli Kütüphane, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, İzmir Milli Kütüphane, İzmir Ahmet Piriştina Kent Arşivi, Ankara, Ege, Dokuz Eylül, Muğla ve Adnan Menderes Üniversitesi kütüphaneleri araştırma eserlerine ulaşılmada kullanılan başlıca kütüphaneleri oluşturdu.

Tez, giriş, beş bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde konu ve kaynaklar hakkında bilgi verildikten sonra klasik dönemden XIX. yüzyıla Osmanlı toprak sistemi ve tarımındaki değışim ve dönüşümler ele alınmıştır. Ayrıca bugüne kadar yapılan çalışmalardaki çiftlik tartışmalarına ve çiftliklerin ortaya çıkışı ile ilgili farklı görüşlere ve değeriendirilmelere de yer verilmiştir.

Birinci bölümde üzerinde çalışılan Aydın Vilayeti'nin XIX. yüzyıldaki idari, sosyo-ekonomik durumuna dair genel bilgiler verilmiştir. *Aydın Vilayeti'nde Çiftliklerin Doğuşu, Dönüşümü, Mülkiyeti ve Kullanımı* başlıklı tezin ikinci bölümünde çiftliklerin ortaya çıkış süreci hakkında bilgi verildikten sonra *Çiftliklerin Tasarruf Hakkını Elinde Bulunduranlar* başlığı altında çiftlik sahipleri hakkında bilgi verildi. Müslüman-Türk çiftlik sahiplerine ilişkin değeriendirmeler, Sığla ayanı İlyaszadeler, Manisa ayanı Karaosmanzadeler, Menteşe ve Denizli sancaklarının önde gelen ailelerinden Çavuşzadeler ve Tavaslızadelere ait çiftlikler ve bu çiftlikler üzerindeki tasarruf mücadelesine ilişkin bilgi ve belgeler değeriendirildi. Vilayet genelinde yer alan bir başka çiftlik sahibi olan Levanten ailelerinin çiftliklerine ilişkin Baltazzi ailesi örnek alındı. Ermeni aileler için, Latifyan ve Balkapanoğulları'nın Söke ve Torbalı kazalarındaki çiftlikleri temel alınırken Rumlara ait çiftlikler konusunda Fotyadi ailesinin Koçarlı Kazası'nda bulunan Haydarlı ve Güdüşlü çiftliklerine ilişkin bilgi ve belgeler yoğunluk kazandı.

Tezin üçüncü bölümünde *Çiftlikler'de II. Abdülhamid Düzeni* başlığıyla II. Abdülhamid'in Torbalı- Tepeköy merkezli Çiftlikat-ı Hümayunu değeriendirilmiştir. *Aydın Vilayeti'nde Çiftliklerde Üretim Organizasyonu* başlıklı dördüncü bölümde ise

tarımsal üretim ve tarım dışı üretim başlığı altında hayvancılık ve madencilik hakkında bilgi verilmiştir.

Aydın Vilayeti'nde Çiftliklerde İş Gücü ve Organizasyonu başlıklı beşinci ve son bölümde çiftliklerdeki iş paylaşımı ele alınarak ortakçılık ve kiracılık ilişkileri üzerinde durulmuştur. Bu bölümde ayrıca eldeki arşiv malzemesine göre şekil verilerek, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Aydın Vilayeti'ne gelen göçmenler ve göçmenlerin yerleşimi ele alınarak, çiftliklere yerleştirilen göçmenler hakkında bilgi verilmiştir. Yeni gelen göçmenlerin yerleştirildikleri coğrafyaya uyum süreçleri üzerinde durulmuş ve yaşanan sıkıntılar ve bu sıkıntılar karşısında devletin politikalarına vurgu yapılmıştır. Çiftliklerde köle emeği kullanımına ilişkin arşiv malzemesinin eksikliğinden genellikle bu bölümün yazımında daha çok ikinci el kaynaklardan faydalanılmıştır

Konu üzerine yapılan çalışmadan elde ettiğimiz bilgilere göre, Aydın Vilayeti'nde ayanlara, vakıflara ait çiftliklerin yanı sıra İngiliz, Rum, Levanten, Musevi, Ermeni ailelere ait çiftlikler bulunduğu gibi II. Abdülhamid'in de çiftlikleri yer alıyordu. Adı geçen bu çiftliklerde Çömlekçi Çiftliği ile Bergos Çiftliği'ne benzer bir yaşam var mıydı? Nasıl idare ediliyordu? Arazi miktarı ve işletme büyüklükleri ne kadardı? Tarımsal üretim nasıl ve ne ölçüde gerçekleşiyordu? Bu çiftlikler XIX. yüzyıldaki sosyo-ekonomik gelişmelerden nasıl ve ne şekilde etkilenmişti? ve en son olarak da bu çiftlikler bölge ekonomisine ne gibi bir katkıda bulunmuştur? gibi sorular ve verilmeye çalışılan cevaplar bu tezin ana çatısını oluşturmaktadır.

B. Klasik Dönemden XIX. Yüzyıla Osmanlı Toprak Sistemi ve Tarımındaki Dönüşüm

Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan yıkılışına değin iktisadi açıdan büyük değışim ve dönüşümler geçirmesine rağmen iktisadi yapı, üretimin tarıma dayalı olması açısından çok farklılaşmamıştır. Bu nedenle Osmanlı iktisadi yapısının incelenmesinde tarım ve toprak mülkiyeti ile bu mülkiyetin tarihsel süreçte geçirdiği değışim önem kazanmaktadır. Ancak tarımsal yapının temel taşıını oluşturan toprak düzeninin karmaşık yapısı konuyu biraz zorlaştırmaktadır. Başlangıçta miri arazi tabir edilen tarımsal arazilerin mülkiyeti devlete aittir. Temel üretim aracı olan toprağın çıplak mülkiyetinin devlete ait olması tarımsal üretim faaliyetlerinde devletin belirleyici olmasını sağlamıştır.³

Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım arazisinin kullanımının hukuksal çerçevesi şer'i hukuk ile padişahların koyduğu örfi kanunla sağlanırdı. Şer'i hukuk, bireyin genel anlamda toprak üzerindeki tasarruf haklarını güvenceye alırken, örfi kanun ise tarım arazisi üzerindeki devlet denetiminin sürdürülmesiyle ilgiliydi. Genel olarak İslam ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da toprak tasarrufunun tarihi, hem sermaye birikiminin hem de devlet gelirlerinin temel kaynağını oluşturan tarım arazisinin denetimi için devlet ile birey arasında kesintisiz bir mücadelenin tarihidir.⁴

Osmanlı İmparatorluğu toprak rejiminin temelini tımar (dirlik) sistemi oluşturmaktadır. Tımar, devletin mirî araziden bir bölümünün yıllık gelirinin tamamını veya bir bölümünü bir şahsa vermesidir. Devlet, mirî araziye savaşta yararlık göstermiş kumandanlara ve devletin yüksek kademedeki memurlarına hizmetleri karşılığı verir. Ancak bu arazi hiçbir zaman tımar sahibinin mülkü olmaz. Tımar sahibi, araziye işletilmek üzere çiftçiye verir ve ürünün bir kısmını da devlet adına köylüden alır. Aslında tımar sisteminin özü; devletin vergi toplama işini bir takım kimselere havale etmesi şeklinde de tanımlanabilir. Bu sistemde toprağın kuru mülkiyeti devletin, tasarruf hakkı ise şahıslarıdır. Tımar sisteminde tarımsal üretim ve toprağın denetimi fiilen devlet, sipahi ve çiftçi arasında paylaşılıyordu. Tımarlı sipahi kendisine verilen

³ Ahmet Makal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850–1920 Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara 1997, s.132–133.

⁴ Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 17.

tımarı maaş karşılığında, sınırları belli bir arazide sabit miktardaki devlet gelirini köylülerden toplamakla mükellefti. Sipahi, toprağın köylüler tarafından kullanılması, toprağın bir kişiden bir başka kişiye devrinde devletin kurallarını uygulardı. Kısacası toprak üzerinde sipahinin bir denetimi vardı. Tımarlar tahrir defterlerinde kayıtlı bölünemez birimler oldukları için çift hane birimleri de tımar gelirini sabit tutmak amacıyla bölünemez ve değiştirilemezdi.⁵

Osmanlı toprak sisteminin temelini miri arazi rejimi oluşturmaktadır. Miri topraklar adı verilen devlet toprakları tapulu ve mukataalı arazi olmak üzere başlıca iki kısma ayrılmaktadır. Tapulu arazi satılamayan, hibe ve vakf edilemeyen fakat babadan oğula bir işletme birliği olarak geçen raiyyet çiftliklerinden meydana gelmektedir. Raiyyet çiftlikleri bizzat köylü aileler tarafından işlenmek zorunda olduğu gibi üretim araçları öküz, saban ve tohum da bizzat köylü aileler tarafından sağlanmakta olup bağımsız bir işletme ünitesi olan toprağı da yine kendisi işletmektedir. Köylüler devlete ve sipahiye kanunların emrettiği bedeni hizmetler dışında karşılıksız hiçbir hizmet yapmaya mecbur değillerdir. Böylece emeğin sömürülmesinin önüne geçilerek sistemin devamı garanti altına alınmıştır.⁶ Kısaca Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımsal yapısı başlangıcından XX. yüzyıla kadar ana hatlarıyla çiftthane sistemine dayanmıştır. Sisteme göre, bir çift öküze ve bununla işleyebileceği miktarda toprağa, yani çiftliğe, sahip olan köylü ailesi temel tarımsal birimi oluşturmuştur. Devlet bu grup aracılığıyla tarımsal ekonomiyi kontrol ve düzenleme imkânına sahiptir.⁷ Bu nedenle devletin temel politikası bu üreticileri ve işledikleri arazileri büyük arazi sahiplerine (ekâbir) karşı korumak yönünde olup, XVIII. yüzyıldaki aleyhte gelişmelere rağmen genelde başarılı bir şekilde uygulanmıştır.⁸

Miri tapulu arazi yanında ikinci büyük kategori topraklar miri mukataalı arazidir. "Mukataa" diğer bir ifadeyle "kesim", devletin gelir kaynağını bir özel şahsa belli bir

⁵ Tımar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nicoara Beldiceanu, **XVI. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Tımar**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1985, Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", **İA**, c. 12, ss. 286- 333.

⁶ **Osmanlı Uygarlığı I**, Yay. Haz. Halil İnalçık, Günsel Renda, Kültür Bakanlığı, Ankara 2002, s. 172.

⁷ Mehmet Murat Baskıcı, **1800–1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Turhan Kitabevi, Ankara 2005, s.123.

⁸ İnalçık'a göre, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında reaya, yani çiftçi aileler ve toprak birimi yani çiftlikler titizlikle büyüklere karşı korunmaya çalışılmıştır. Bizans'da "dynatoi", Osmanlı İmparatorluğu'nda ekâbire karşı köylüler daima "fakir", "yoksul" tabiriyle himayesi gerekli bir sınıf olarak ele alınmıştır. Bu sebepten dolayı bu imparatorlukların köylü imparatorlukları diye adlandırılmasının temelinde de bu nedenler yatmaktadır. Bkz. Osmanlı **Uygarlığı I**, s. 172–173.

bedel karşılığı kiralamasıdır. Tapuya verilmeyen kısacası köylülerin tasarrufunda olmayan araziler köylülerin yanı sıra şehirli esnaf ve asker kökenli kişilere kiralanmaktadır. Bu sistemde tapu rejimi kurallarının uygulanmadığı çoğunlukla hâlî olarak ifade edilen araziler kiralanmaktadır. Bu sistemde devlet adı geçen toprakların harap durumda kalmamasını ve gelir kaynaklarını kaybetmemeyi hedeflemektedir.⁹

Osmanlılar, üretim ve geçimlik ekonomi için en uygun birim kabul ettikleri raiyyet çiftliklerinin bölünmeden devam etmesine büyük önem vermişlerdir. Ancak uygulamanın her zaman teori ile uyumlu olmadığını tahrir defterleri verilerine dayalı araştırmalar göstermektedir. Özellikle XVI. yüzyılda, nüfus baskısının ve çift resmi miktarının akçe değerindeki düşüşüne paralel olarak değer kaybetmesine karşılık bu zararı telafi etmek için geliştirdiği politikaların aksine çiftliklerin parçalanmaya başladığını gösteren işaretler vardır. Çift hanenin parçalanması sadece köylülerin durumunun kötüye gittiğini değil, aynı zamanda çift hane birimini terk etme seçeneğini benimseye başlayan kırsal toplumun dokusunun da değişmekte olduğunu göstermesi açısından önemlidir.¹⁰

İnalcık'a göre, köylülerin toprağa bağlılık prensibine rağmen kolaylıkla yer değiştirmesi, toprağını bırakıp çift-bozan olması genel bir olaydır. Bu kolaylık köylülerin toprağın maliki olmamasından ileri gelmektedir. Doğal nedenlerle çölleşme, verimliliğini yitirme gibi sebeplerle ya da yol üzeri olması, devletin avarız sistemi içinde faal hizmetler yüklemesi ve özellikle ağır vergiler koyması yüzünden köylü toptan köyünü terk edip başka taraflara göçmektedir. Bu nedenlerin yanı sıra vakıfların köylüyü daha iyi koruma imkânları dolayısıyla köylü vakıf köylerine de gidebilmektedir. Tahrir defterlerinde köylünün bırakıp gittiği mezra adı altında kayıtlı köyler hayret edilecek kadar çoktur. Ancak mezralar yalnız terk edilmiş eski köylerden ibaret değildir. Bir köy nüfusunun artması nedeniyle yakınındaki ormanı veya boş

⁹Osmanlı Uygarlığı I, s. 173.

¹⁰ Barkey'a göre, XVI. yüzyılda çift hane sistemi gittikçe daha küçük parçalara ayrılmıştır. Bu nedenle alışıldık yekpare birimler yerine nim çift gibi daha küçük birimlere ya da bennak denen küçük topraklara sahip kişilere giderek daha sık rastlanmaktadır. Örneğin 1575'te Aydın Sancağı'nın kazalarından birinde 44 çift ve 177 nim çift vardı. Bkz. Cook'un Population Pressure s. 372'den aktaran Karen Barkey, **Eşkîyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011, s. 113. Aynı tarihte Manisa Kazası'nda 177 çifte karşılık 702 gibi yüksek miktarda nim çift bulunmaktaydı. Manisa Kazası hakkında bilgi için bkz. Feridun Emecen, **XVI. Asırda Manisa Kazası**, TTK, Ankara 1989, s.231.

araziyi tarıma açarak yeni bir tahrirle bunu mukataalı arazi biçiminde devletten kiralayabilmektedir. Böylece ortaya, tarım alanları ve hatta küçük yerleşim alanları çıkmıştır. Bu topraklar defterde mezra adıyla kaydedilmiştir. Bu mezzalar üzerinde geçici yerleşmeler zamanla birkaç haneden ibaret devamlı yerleşimler haline gelebilmekte ve bu arazi de daima mezra olarak anılmaktadır. XVI. yüzyıldaki mezzaların çoğu bu şekilde ortaya çıkmıştır. Ancak daha sonraki tarihlerde genellikle ağır vergi yükünden kurtulmak için çok sayıda köylünün kısmen veya tamamen köyünü bırakıp kaçtıkları görülmektedir. Kaçmalar bireysel kaldığı takdirde köylerde hâlî çiftlikler ortaya çıkmakla birlikte sipahi bunları tapuya alacak köylü ailesi bulamamaktadır. Hâlî çiftliklerin artışı köyün ekonomik bakımdan kötüye gidişinin bir endikasyonu olarak kabul edilebilmektedir.¹¹

Tımar sistemi, XVII. yüzyılın başlarından itibaren nakdi ilişkilerin yaygınlaşması, fiyat hareketleri ve askerlik sistemindeki değişimler gibi sebepler yüzünden eski önemini yitirmeye başladı. Bu gelişmelerin neticesinde tımar toprakları iltizama verilmeye başlandı. Vezir, beylerbeyi ve sancak beylerinin büyük ve verimli haslarıyla zeamet ve tımarlar miri mukataa haline dönüştürülerek iltizam veya emanet yoluyla merkezi hazineye bağlandı. Tımarların iltizama verilip mukataya dönüştürülmesi vergi konusu olan zirai işletmelerinin verimsizleşmesine neden oldu. Bunun sonucunda tımar sisteminde var olan güvenliğinin mukataa sisteminde yerleştirilmesi için 1695’de malikâne sistemine geçildi. Toprak sisteminde kademeli olarak tımandan iltizama, iltizamdan da malikâneye doğru bir geçiş sağlanmıştır.¹²

XVIII. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı miri toprak sisteminin temelini oluşturan tımar sistemi ilk defa 1703 yılında Girit Adası’nda ortadan kaldırılmış ve maaşlı memurluk düzenine geçilmiştir. Tımar sistemi ülke genelinde ise 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı ile ortadan kaldırılmıştır. Tımar sahipleri uzun zamandan beri kullana geldikleri topraklar üzerinde mülkiyet hakkı iddia etmişler, bunlardan bazılarına Tanzimat Fermanı ile maaş bağlanmıştır. Tımar sistemi bu şekilde tarihe karışırken miri

¹¹Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler**, İstanbul, (21–25 Ağustos 1989), TTK, Ankara 1990, s.8–9.

¹² Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, Dergâh Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2005, s. 207.

arazi de 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ile kökten düzenlenmiştir.¹³ Bu kanunun 54. ve 58. maddeleri; miri araziye kullananlara tesciline, öldüklerinde mirasçılara intikaline ve alıp satmalarına izin vermektedir. Özel mülkiyetin toplumca kabulü, yani köylü tarafından öznel olarak benimsenişi, Arazi Kanunnamesi'nden daha sonra gerçekleşmiştir.¹⁴

Arazi Kanunnamesi'nin 130. maddesine göre¹⁵, ahali mevcut olan bir karyenin çiftlik ittihazıyla toprakları müstakilen bir şahsın uhdesine verilemeyecektir. Bu sayede ülke arazisinin çeşitli nedenlerle birkaç şahsın elin geçerek zamanla toprak sıkıntısı çekecek köylünün başkasına ait topraklar üzerinde kiracı veya yarıcı sıfatıyla ırgat olmasına her ne kadar engel olmuşsa da Osmanlı İmparatorluğu topraklarında büyük çiftliklerin oluşmasına uzun sürede engel olamamıştır. Barkan'a göre, Arazi Kanunnamesi'nin çiftlik sahibi ile toprak üzerinde çalışan köylü arasındaki münasebetlerden de bahsetmeyişi dikkate değerdir. Kanunnamede yalnız çiftliklerle ilgili olarak, çiftlik binalarının intikal ettiği veresenin bu gibi tesisata tabi olarak ziraat ve tasarruf olunan arazide hakk-ı tapusu olacağından bahsedilmektedir.¹⁶

Faroqhi'ye göre, Arazi Kanunnamesi'nde çiftliklerle ilgili hükümlerin olmayışının sebebi çiftliklerin çoğunun sahiplerinin mülkü olan topraklarda olmasıdır. Gerçekte Arazi Kanunnamesi haracı veya öşrü mülk topraklarla diğer tür mülk çiftliklerden veya divani- malikâne sisteminde olduğu gibi rakabesi hususi şahıslara

¹³ H.7 Ramazan 1274 (M.21 Nisan1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi'nin tam metni için bkz. **Dustur** 1. Tertip 1. Cilt, s.165–199.

¹⁴1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nin toprakta özel mülkiyeti getirip getirmediği konusunda farklı görüşler vardır. Kimi araştırmacılar, kanunnamenin toprakta özel mülkiyeti sağladığını ve özel mülkiyete geçişin bu kanunla belirginleştiğini ifade etseler de bir kısım araştırmacılar kanunnamenin mevcut düzeni devam ettirmekle kalmayıp toprak meselelerine bir çözüm getirmekten de çok uzakta olduğu fikrini ileri sürmektedirler. Kanunnamede ilişkin tartışmalar için Bkz. M. Macit Kenanoğlu, “1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, sy.1, İstanbul (Bahar) 2006, s.107-138.

¹⁵Arazi Kanunnamesi'nin 130. Maddesi şu şekildedir. “*Ahali mevcut olan bir karye çiftlik ittihazıyla arazileri müstakilen bir şahsın uhdesine ihale olunamaz. Fakat 72. maddede beyan olduğu vechile bir karyenin ahali-yi müctemiası dağılıp da arazisi tapuya kesb-i istihkak eylediği halde müceddeden erbab-ı ziraat getirilerek iskân ve uhdelerine başka arazi tefviz olunarak ol karye hey'et-i asliyesine irca edilmek mümkün olmaz ise ol karye çiftlik ittihaz olunmak üzere arazisi toptan 1 veya 2–3 şahsın uhdesine ihale olunabilir.* Bkz.**Arazî Kanunnâmesi**, Haz. Orhan Çeker, Osmanlı Kanunları Serisi: 2, Ebru Yayınları İstanbul, 1985, s. 69–70.

¹⁶ Ömer Lütfi Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, **Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, Gözlem Yayınları I. Baskı İstanbul 1980, s. 369.

veya vakıflara ait olmakla beraber mirî topraklar gibi tasarrufu köylü elinde bulunduran topraklardan az da olsa bahsetmektedir. Kişilerin mülkiyetinde bulunan devlet arazileri o kişilerin mülkü sayılmadığından tereke defterine büyüklükleri yazılmaz iken çiftlik arazisindeki binalar özel mülkiyet kapsamına girdiğinden tereke defterlerine kaydedilmiştir. Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi dahi bu geleneği yıkamamıştır.¹⁷

Tarım, Osmanlı ekonomisinin belkemiğini oluşturan sektördü. Tarımsal faaliyetlerin hem devlet hem de halk için taşıdığı önem İmparatorluğun çöküşüne kadar devam etmiştir. Tarımsal faaliyetler halkın en önemli geçim kaynağını teşkil ederken, devlet için de vergilerin ana kaynağını oluşturmaktaydı. Bu nedenle kuruluşundan çöküşüne kadar bütün yönetimler tarım sektörüne ayrı bir önem vererek bu faaliyetlerin aksamadan devamını sağlamaya çalışmışlardır.¹⁸

Yüzlerce yıllık geleneksel yapısı ile döneme başlayan Osmanlı tarım sektörü XIX. yüzyılda, hayata geçirilmesi ve sonuçları bakımından beklenenleri tam olarak vermese de, bilinçli bir takım politikalara sahne oldu ve tarımın çehresi değişmeye başladı. Öncelikle tarımı geliştirmek için politikalar oluşturacak ve uygulayacak bir tarımsal bürokrasi kuruldu. Bu bürokrasinin yardımı ve Tanzimat dönemiyle birlikte bir tarımsal gelişme politikası oluşturulmaya çalışıldı. Politikanın temel hedefleri, tarımsal üretimin artırılması ve çeşitlendirilmesi, dış talebe yönelik tarım ürünlerinin üretimini teşvik ederek dış ticaret dengesinin sağlanması, Tanzimat döneminde ithal ikamesi amacıyla kurulan yerli sanayi tesislerinin gereksindiği hammaddelerin yurt içi üretim ile sağlanması ve tarımsal üretim araçlarının ve yöntemlerinin modernleştirilmesi idi.¹⁹ Bu son hedef için, yüzyıl içinde, üreticilerin tarımsal kredi taleplerinin karşılanması

¹⁷Suraiya Faroqhi, "Varlıklı İki Kadın", **Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak**, Çev. Gül Çağalı Güven, Özgür Türesay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 255

¹⁸Osmanlı iktisat tarihi içinde tarım sektörü ile ilgili konuların nispeten daha fazla ilgi çekmesi, sektörün taşıdığı öneme atfedilebilir. Kısacası, bir bütün olarak tarım sektörüyle ilgili çalışmalar ekonomik tarih açısından olduğu kadar toplumsal tarih açısından da önemlidir. Son zamanlarda mikro ölçekte tarımsal ürünlerle ilgili yapılan çalışmalar da dikkat çekici bir şekilde artmıştır. Osmanlı Devleti'nde çeşitli tarım ürünleri ile ilgili ya da genel tarım politikaları çerçevesinde eser veren araştırmacılar arasında Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalçık, Tefik Güran, Zafer Toprak, Şevket Pamuk, Suraiya Faroqhi, Çağlar Keyder, Giles Veinstein, Gündüz Ökçün, Elena Frangakis Syrett, Reşat Kasaba, Faruk Tabak, Charles Issawi, Donald Quataert, Tuncer Baykara, ilk akla gelen isimlerdir. Bu araştırmacılarla birlikte hububat üretimi ve verimi, pamuk üretimi, zeytin ve zeytinyağı üretimi, tütün, ipek, incir, afyon, üzüm gibi ürünlerin tarih araştırmalarının alanına girdiğini görmekteyiz. Günver Güneş, "Osmanlı Devleti'nde Meyan Kökü Tarımı ve Ticareti (1840-1922)", **Kebikeç**, sy. 18, 2004, s. 343-344.

¹⁹Mehmet Murat Baskıcı, **Osmanlı Tarımında...**,s.126

amacıyla resmi kredi kurumlarının oluşturulması, üreticilerin teorik ve pratik bilgi edinmelerini sağlayacak eğitim kurumlarının kurulması, atıl toprakların ve tohum, bitki hayvan ve ırkların ıslahına çalışılması, tarımda modernleşmeyi yaygınlaştırmak için tarımsal araç gereçlere gümrük muafiyeti tanınması, tarımda yenilikleri yaygınlaştırmak için çeşitli yarışmalar düzenlenmesi ve ödüller verilmesi gibi diğer politikalar da gündeme geldi.

Ayrıca tarımsal eğitim verecek okullar açılmasına önem verildi. Ankara, Konya, Adana, Sivas ve Erzurum vilayetlerinde model çiftlikler kuruldu. Bu çiftliklerde ıslah edilmiş tohum türleri, modern araçlar, yapay gübreler, verimlilik artırıcı teknikler hem yerli hem de yabancı tarım uzmanlarının gözetiminde uygulandı.

Tarımsal üretimi teşvik amacıyla getirilen önemli bir tedbir tarımsal ürün ticaretinin serbestleştirilmesi oldu. Tanzimat döneminde geleneksel ekonomide devlet tekelleri ve devlet mübayaaları büyük ölçüde tasfiye edildi. Piyasaya dönük tarımsal ürünlere öşür muafiyetleri getirildi; 1850'ler ve 1860'larda pamuk, dut ve zeytin üreticilerine çeşitli öşür kolaylıkları ve diğer avantajlar sağlandı. Devlet, tarım sektöründeki temel dayanağı olan küçük arazili tarımsal üreticileri koruma niyetinden hareketle, özel kredi piyasasına alternatif olarak resmi bir tarımsal bir kredi piyasası oluşturmak istiyordu.²⁰ Ancak bu resmi kredi piyasası 1860'lara kadar çeşitli afetlere-kıtlıklara uğrayan bölgelere tohum ve yiyecek yardımı yapılmasından ibaret kaldı. Daha sonra ise 1864'te Memleket ve 1883'te Menafi Sandıkları, 1882'de Ziraat Bankası tarımsal kredi piyasasının temel kurumları oldu. Tarımı modernleştirme için önemli bir adım 1882'de tarımsal araç ve makine ithalatının gümrük vergisinden muaf tutulmasıyla atıldı.

Osmanlı tarımında XIX. yüzyılda yaşanan en önemli değişimlerden biri de 1840'lardaki Tanzimat reformlarının ardından kırsal bölgelerde güvenliğin artmasıdır.²¹

²⁰ Mehmet Murat Baskıcı, **Osmanlı Tarımında...**,s.127

²¹ Davis, 1870'lerde Osmanlı tarımının diğer ülkelerdeki kadar sağlam, güvenilir ve karlı iş olmadığını ifade etmiştir. Davis bu konudaki görüşlerini şu şekilde dile getirmiştir: "Toprak genelde verimli olmasına rağmen, iklim ve mevsimler ürünü oldukça istikrarsız kılıyordu. Kritik bir dönemde yağmurun kısa süre gecikmesi bile ürünü tamamıyla harap edebiliyordu. Ve bu da bir başka tehlikeydi. İmparatorluğun bazı kısımlarında çekirgelerin yol açtığı tahribat çok büyük zararlara neden oluyordu. Köylülerin fazla malı mülkü yoktu; üstelik beceriksizdiler ve toplu bir sermayeye de sahip değillerdi.

Artan güvenlik sayesinde kırsal nüfusun dağlık ve uzak bölgelerden ayrılarak yeni yeni ortaya çıkan ulaşım ağlarına ve kentsel pazarlara daha yakın verimli ovalara ve vadilere yerleşmelerini sağladı. Bu önemli değişim, tarımsal verimliliğin ve üretimin artışına katkıda bulundu. XIX. yüzyılda ayrıca tarım kesimi ulaştırma devriminden, hem yerel hem de uluslararası düzeyde pazarların giderek bütünleşmesinden ve serbest ticaretten de yararlandı. Örneğin ithal edilen ucuz tekstil ürünlerinin pamuklu iplik ve kumaşın ülkenin uzak bölgelerinde bile erişebilir olması, kırsal nüfusun tarımda daha fazla uzmanlaşmasını ve piyasalara yönelmesini destekledi.²²

C. Çiftlik Tartışmaları

İnalcık'a göre, Roma'daki *iugum-caput* ile Bizans'daki *statis* veya *zugokefalai*'ye denk düşen Osmanlı çift-hanesi, bir çift öküzden ve belirli bir miktar topraktan oluşan bir köylü aile çiftliği olarak hem bir üretim birimi hem de bir mali gelir birimi karakterindeydi.²³

Çift-hane sistemi, klasik dönemdeki temel askeri kurum olan tımar sisteminin ayrılmaz parçasıydı. Çift-hane sistemi, tarımsal üretimin her birine bir çift ya da çiftlik verilmiş olan köylü haneleri temelinde düzenlenmiştir.²⁴ Çift-hane birimi üç unsurdan oluşuyordu: a) emek kaynağı olarak hane halkı, b) koşum gücü olarak bir çift öküz, c) ve bu bir çift öküz ile tarım üretimine ayrılmış tarlalar. Bu unsurların ilki denilebilecek olan çiftlik hem bir aileyi besleyecek hem de yeniden üretim masrafları çıktıktan sonra vergiyi de karşılamaya yeterli bir ürün fazlası bırakabilecek büyüklükte olmalıydı.

Ekilebilir toprakların büyük bir bölümü nadasa bırakılmak durumundaydı. İletişim olanağı yok denecek kadar azdı, bu yüzden de iletişim masrafları çok yüksekti. İşgücü kıt ve niteliksizdi. Vergi yükü, daha yoksul olan köylü sınıfı adaletsizce eziyordu. Zorunlu askerlik halkın kanını emiyor, aşırı faizler de onları açlığın sınırına getiriyordu. Bu dönemde 1874'de, Anadolu'nun iç kısımlarını kasıp kavuran korkunç kıtlık, tüm bunların üzerine karabasan gibi çöktü. İmparatorluğun var olan durumunun çok kötü olduğuna hiç şüphe yoktu." E. J. Davis, **Anadolu 19. Yüzyılda Karya, Frigya, Likya, Pisidya Antik Kentlerine Yapılan Bir Gezinin Öyküsü**, Çev. Funda YILMAZ, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 251.

²²Şevket Pamuk, "Türkiye'de Tarım ve İktisadi Gelişme 1880-2000", **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri-II**, Çev. Gökhan Aksay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s. 230.

²³ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, (1300-1600)**, c. I, Çev., Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 190.

²⁴Çift-hane sistemi üzerine ayrıntılı bilgi için bkz.Kayhan Orbay, **Osmanlı Çift-Hane Sistemi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011.

Tablo 1: Kanunnamelerde Çiftliklerin Büyüklüğünü Gösterir Tablo

Sancak	Verimli Arazi (A'la)	Orta Halli Arazi (Evsat)	Verimsiz Arazi (Edna)
Hüdavendigâr	70–80	100	130–150
Aydın (1528)	60	80	130–150
Konya (1528)	60	80	100–120
Erzurum (1540)	80	100	130
Diyarbakır(1540)	80	100	150
Sirem (1580 civarı)	70–80	100–110 80–90	120–130
Mora	80	100–120	150

(**Kaynak:** Ömer Lütfi Barkan, “XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları”, Kanunlar, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1943.)

Kanunnamelerde boyu ve genişliği kırkar adım olarak belirlenen dönüm hesabına göre, Aydın’da verimli bir arazide bir çiftlik ortalama 60 dönüm iken orta verimde bir yerde bir çiftlik büyüklüğü 80 dönümdür. Verimsiz arazide çiftlik büyüklüğü 130–150 dönüm arası değişmektedir.²⁵

Barkan’ın, öncü çalışmalarından sonra Osmanlı İmparatorluğu’nda toprak sorunları üzerine araştırma yapan bilim adamları “çiftlik” teriminin öneminin ve karmaşıklığının farkına varmasıyla Osmanlı kurumlarıyla ilgili terminolojinin diğer birçok sözcüğü gibi çiftlik de ilişkili olduğu içeriğin çeşitli anlaşılma biçimlerine bağlı olarak özel bir değerlendirmeyi gerektirdi. Çiftlik, “çift”in basit bir eş anlamlısı olabileceği gibi, reyanın elindeki temel toprak parçasını bir çift öküzle sürülebilir alanı da ifade etmekteydi. Bununla birlikte raiyyet çiftliği denen şer’i ve örfî hukukun öngördüğü vergilerin tümüne tabii olan basit köylü dirliklerini askeri karakterli dirliklerden ayırmak gerekmektedir. Askeri karakterli çiftlikler içerisine tımar kadrosu içinde doğrudan sipahiye ait Hassa çiftlik girdiği gibi, Yaya, Müsellem, Yörük, Valak,

²⁵ Arazi Kanunnamesi’nin 131. maddesinde çiftlik şu şekilde tarif edilir: “*Kanunen çiftlik her sene ziraat olunur ve hâsılât verir. 2 öküzlük bir çift demektir ki âlâ yerden 70–80 dönüm ve evsat yerden 100 dönüm ve edna yerden 130 dönüm kadar araziden ibarettir. Dönüm dahi hutuvât-ı mütevassıta ile tûlen ve arzan 40 hatve yani terbîân 1.600 zira yerdir. Ve bir dönümden nâkıs olan araziye kıt’a tabir olunur. Amma beyne’n-nâs çiftlik dedikleri birtakım araziyi ziraat ve hırsat zımnında inşa ve tedarik olunmuş olan ebniye ve hayvanat ve tohum ve edevât çift ve müştemilat-ı saire ile ol araziden ibarettir. Bu makûle çiftlikat ashabından biri asla varisi ve hakk-ı tapu ashabından kimsesi olmadığı halde vefat eylerse çiftliği cânibi mîrîden bi’l-müzayede talibine verilir. Ve eğer arazinin hakk-ı intikaline nâil olan veresesi olmadığı halde vefat edip de zikrolunan ebniye ve hayvanat ve tohum vesaire diğer varislere intikal eyler ise mahlûlat fashında beyan olunduğu vech ile bu varislerinol çiftliğe tebeiiyetle ziraat ve tasarruf olunan arazide hakk-ı tapusu olacağından arazi-yi merkûme dahi tapu-yı misil ile anlara tefvîz olunur. Ve eğer istinkaf ederler ise kendilerine mevrûs olan emlak ve eşyaya dokunulmayarak yalnız arazi-yi merkûme bi’l-müzayede talibine tefvîz kılınır.*” Bkz. **Arazî Kanunnâmesi**, s. 70.

Doğancı, Voynuk gibi yardımcı zümrelere verilmiş dirlikler de katılmaktadır. Bu askeri dirlik mutasarrıfları devlete askeri ya da benzeri hizmetler görme karşılığında mali ayrıcalıklar elde edebilirlerdi.²⁶ Merkezi hükümetin kullanıcıları açısından hassa, çiftlikler, bazdar çiftlikleri,²⁷ eşkincili çiftlikler, sipahi çiftlikleri, müsellem çiftlikleri, ortakçı çiftlikleri ve vakıf çiftlikleri tarımsal üretimin yapıldığı yerler açısından önemlidir. Miri arazi sisteminin belkemiğini oluşturan tımar rejiminde çiftlikler; küçük parçalara bölünmüş, tımarlı sipahinin denetimi ve yönetimi altında bulunan reaya çiftlikleri, genelde önemli memurlara ve padişaha ait olan büyük çaplı hassa çiftlikleri ve askeri vazifelere bağlı çiftlikler ile büyük özel mülk çiftlikleri görünümündedirler. Devletin yerinden yönetim mantığıyla öşür, çift resmi gibi vergileri aldığı sistemin özünü oluşturan esas çiftlikler burada reaya çiftlikleridir.²⁸

XIX. ve XX. yüzyıllar için kullanılan çiftlik terimi ise önceki dönemlerden apayrı bir anlama sahiptir. Bu dönemdeki çiftlikle genellikle köylü olmayan kişilere ait, köleler, ortakçılar ve mevsimlik işçiler tarafından işlenen büyük tarımsal işletmeler anlaşılır. Tartışmaların büyük bir kısmı bu ikinci tarz işletmeler üzerinde yapılmaktadır.²⁹

Osmanlı Devleti'nde büyük çiftliklerin oluşumu ile ilgili dört önemli görüş vardır. Bunlardan birincisi, feodal tımar sisteminin kapitalist tarıma dönüşmesinin köylüleri ücretli işçilere çevirerek çiftliklerin oluşumunu sağladığı yönündeki Marksist teoridir. Bu teoride Balkanlar'daki büyük mülklerin ortaya çıkışı Doğu Avrupa devletlerinde görülen düzenle ilişkilendirilmiştir. Bu süreçte Doğu Avrupa'da ortaya çıkan ve yoğun bir şekilde serf sistemine dayanan çiftliklerde gerçekleşen üretimler merkezi ve Batı Avrupa'nın artan taleplerini karşılamaya yöneliktir.³⁰

İkincisi görüşü benimseyen bazı tarihçiler, çiftliklerin gelişimini dünya ekonomisinin etkisine bağlamışlardır. Fernand Braudel, XVII. yüzyılda Batı Avrupa

²⁶Gilles Veinstein, "XVI. Yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyindeki Steplerde Bulunan Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri", Çev. Yavuz Cezar, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Profesör Dr. S. F. Ülgener'e Armağan**, c. 43, İstanbul 1987, s. 79–81

²⁷Bazdar; Farsça bir kelime olup, doğancı, avcı, kuşçu ve kuşçubaşı anlamına gelmektedir. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 15 Baskı, Ankara 1998, s.74.

²⁸Ömer L. Barkan, "Çiftlik", **İA**, c.III, s. 392.

²⁹Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Zeynep Altok, İstanbul 1999, s. 102.

³⁰Bülent Özdemir, **Ottoman Reforms and Social Life: Reflections From Salonica 1830-1850**, The Isis Press, İstanbul 2003, s.145.

piyasasında hububata olan talebin artmasının Doğu Avrupa ve Osmanlı ülkelerinde piyasaya yönelik büyük çiftlikleri meydana getirdiğini savunmuştur. Rumeli’de yer alan ayan ve ağa çiftliklerinin kuruluşu buğday ekimine bağlıdır. Tahıl tarımı kapitalist üretim düzeyine geçişte en çok rastlanan şekillerden biridir. Çiftlikler yalnızca tımarların malikâne olmasından doğma değildir. Buğday ziraatinden, nüfus iskânından ve bunun ovalara doğru yayılmasından ileri gelmektedir.³¹ Ancak, Braudel’in çiftlikler hakkındaki dünya sistemi tezi büyük ölçüde eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin büyük kısmı bu tezin temel varsayım ve iddialarını ampirik kanıtlar yoluyla çürütmeyi amaçlamıştır. Eleştirel çalışmalar Osmanlı İmparatorluğu’ndaki mülklerin Batı Avrupa’da artmakta olan tarımsal ürünler talebiyle ilişkilendirilemeyeceğine vurgu yapmaktadırlar. Birçok mülk ebat olarak küçüktür. İş gücünün en yaygın şekli köle iş gücünün tersi olarak yarıcılıktır. İmparatorluktaki ekilebilir toprakların çoğunluğu köylü kontrolünde kalmıştır. Ayrıca mülkler dikkate değer ölçüde var oldukları yerlerde bile azınlıktaydılar.³²

Wallerstein ise çiftliklerin doğuşunu Dünya Sistemi Teorisiyle açıklamıştır.³³ Dünya Sistemi Teorisi’ne göre, tarımın ticarileşmesi ve büyük çiftliklerin ortaya çıkışı, kapitalist dünya sistemine eklenmede önemli bir rol oynamakta ve bu gelişme tarımda feodalizmden kapitalizme geçiş olarak yorumlanmaktadır. Bu bakımdan Osmanlı Devleti’nin dünya kapitalist sistemiyle nasıl bütünleştiğine ilişkin soruların odak noktalarından birini de çiftlik meselesi oluşturmaktadır. Bu sistemde çiftlik, tek bir kişinin sahip olup yönettiği ve bir üretim birimi olarak düzenlenmiş, genellikle pazara yönelik üretim yapan büyük tarımsal işletmeler olarak tanımlanır. Burada çiftliklerin, toprak mülkiyetinin özel kişilerce kontrolü ve aile tarımı ölçeklerinden daha geniş işletmeler olması önem arz etmektedir. Dünya Sistemi Teorisi’ne göre, ticaret ağlarıyla bütünleşme ve Avrupa ile artan ticari ilişkiler büyük toprak sahiplerinin köylülere daha ağır yükümlülükler dayatarak işlettiği ihracata yönelik büyük tarım işletmelerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Söz konusu bakış açısı çiftliği, Prusya’daki *junker*

³¹ Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, c. II, 2. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976, s. 293-294.

³²E. Atilla AYTEKİN, “Historiography of Land Tenure and Agriculture in the Nineteenth Century Ottoman Empire”, **Asian Research Trends -New Series**, 2009, s.7.

³³ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi**, c. II. Çev. Latif Boyacı, Bakış Yayınları, İstanbul 2005.

işletmelerine, Latin Amerika ve İtalya'daki *latifunda*, Mısır'daki izba ve Asya *plantasyonlarıyla* aynı kategoride görmektedir. Üçlü bir hiyerarşik yapıya sahip olan kapitalist dünya-ekonomisinde merkezden çevreye doğru gidildikçe ticaretten kaynaklanan işbölümünün nitelikleriyle beraber devletlerin yapıları da farklılık arz etmektedir. Merkezde serbest ücretli emek, yarı çevrede ortakçılık, çevrede ise zor kullanılarak pazara yöneltilmiş emek varken, yine merkezden çevreye doğru gidildiğinde devletlerin yapılarının zayıfladığı ve buna bağlı olarak çevreden merkeze artı değer aktarımı sağlandığı iddia edilmektedir.³⁴ Wallerstein tarafından ortaya atılan Dünya Sistemi Teorisine göre, XVIII. yüzyıl ortası ile XIX. yüzyıl başında artan ve yoğunlaşan Avrupa ticareti Osmanlı tarımının da ticarileşmesine ve dünya ekonomi güçlerinin etkisi ile toprak sahipliği sistemindeki değişikliklerin kökleşmesine neden olmuştur. Bu nedenle ticari tarım uygulamalarının artışı ile birlikte XVI. yüzyıldan beri devam eden büyük mülk oluşumu yoğunlaşmıştır. Beylerin çiftliklerinde üreticiler cash croplar ihracatın artışına yol açmıştır. Wallerstein'cı görüşe göre, ilk dönemlerde klasik bir dünya imparatorluğu olan Osmanlı İmparatorluğu daha sonraki aşamasında kapitalist dünya ekonomisine eklenmiştir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu merkez olarak ifade edilen Avrupa kapitalist ekonomik pazarları için hammadde üreten ve bu pazarlardan işlenmiş sınaî maddeler ihraç eden bir çevre bölge konumuna düşmüştür.³⁵ Avrupa pazarları için üretimin başlamasının sonucu olarak bağımsız köylülerin yerini zor gücü ile pazara yöneltilmiş emek ya da ortakçılık almıştır. Wallerstein'cı görüş doğrultusunda Çağlar Keyder, Huricihan İslamoğlu-İnan ve Reşat Kasaba da çalışmalar yapmışlardır.³⁶

Reşat Kasaba, çiftlik tarımı ile klasik dönem toprak düzeni arasında iki önemli farka dikkat çeker. Birincisi toprak ve ürün üstündeki hakları kendilerine devlet tarafından ve bazı koşullarla tımar sınıfının aksine çiftlik sahipleri haklarını *de facto* veya *de jure* olarak edindikleri özel mülkiyetlerinden sağlıyorlardı. Asıl önem verdikleri

³⁴ Ebubekir Ceylan, "Dünya-Sistemi Teorisinin Osmanlı Tarihi Çalışmalarına Yansımaları", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi**, c. I., İstanbul 2003, s. 86 - 89.

³⁵ Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli, Reşat Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci" **Toplum ve Bilim**, sy. 23, İstanbul 1983, s. 45-54.

³⁶ Huricihan İnan'ın Osmanlı tarihini Doğu ve Batı sorunsalı içinde ele aldığı, farklı bakış açılarını değerlendirdiği ve dünya sistemi yaklaşımının özellikle genel kalıpları aşamayan ekonomist yönünü eleştirdiği çalışması için bkz. Huricihan İnan, "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme", **Toplum ve Bilim**, sy., 23, İstanbul 1983, s.9-39.

nokta bu nedenle çiftlik sahipleri için kendi gelirlerini çoğaltmak ve toplumsal konumlarını koruyup geliştirmektir. Tımar ve çiftlik arasındaki ikinci fark çiftliklerde toprağın kullanılış biçimi ve buralarda yetiştirilen ürünlerin bileşimiyle ilgilidir. Örneğin XVIII. yüzyıl sonlarında Balkanlar'daki çiftliklerin büyük bir kısmı o dönemin kârlı ürünlerinden olan mısır ve pamuk ekimine ayrılmıştır. Adı geçen çiftliklerde ürün seçimi pazar koşullarına bağlı olarak yapılmış ve üretimin düzenlenmesi çiftlik sahibinin gözetimi altında gerçekleşmiştir.³⁷

Çiftliklerin doğuşu ile ilgili bir başka görüş, çiftliklerin gelişiminde Osmanlı Devleti'nin iç bünyesinde meydana gelen değişikliğin dış piyasadan gelen etkiden daha önemli olduğu iddiasındaki Osmanlıcı bakış açısıdır.³⁸ G. Veinstein,'a göre, büyük mülkler olarak tarif edilen çiftliklerin varlığı yadsınamaz bir gerçektir. Fakat bu toprak parçalarının büyük toprak sahiplerinin işletmeye doğru giden bir dönüşümün yaygın olmadığı mevcudiyetinin tali, yani ikincil konumda kaldığıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaretin gelişmesi, üretim ilişkilerinin değişmesine yol açmamış ancak ayan, tüccar ve vergi toplama işini yürüten uygun mevkideki çeşitli görevliler ürünlerin ve paranın dolaşımındaki yeni fırsatı değerlendirmişlerdir.³⁹

İnalcık ise, Osmanlı toprak mülkiyeti şeklinin değişme süreci içerisinde çiftlik meselesini el almış, tımar sistemi altındaki zirai üretim şeklini 60–150 dönümlük küçük bir toprağı işleyen köylülere dayanan çift-hane sistemi olarak tanımlamıştır. İnalcık, miri arazi dışında kalan mevat topraklarda köle veya ortakçı kullanılarak büyük çiftliklerin oluşumunu bir istisnai durum olarak değerlendirmiştir. Yeni toprakların değerlendirilmesi ve işlenmesini sağlayan bir araç olarak şenlendirme, ihya yöntemi ile genellikle yönetici sınıf mensuplarına devlet tarafından verilen büyük çiftliklerin tüm

³⁷Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, On Dokuzcu Yüzyıl**, Belge Yayınları I. Baskı 1993, İstanbul, s. 27.

³⁸Başlangıçta Train Stoinavich, Rumeli'deki çiftliklerin Avrupa piyasasında artan hububat talebine cevap vermek için geliştiğini ifade etmiştir. Bkz. Train Stoinavich, "Land Tenure and Related Sectors of Balkan Economy 1600–1800", **The Journal of Economic History**, Vol. 12, 1953, s.398–411. Buna karşın Mc Gowan Manastır bölgesindeki çiftliklerde her zaman ve her yerde dış piyasa için üretim yapılmadığını belirterek dış piyasa için üretim tarzını reddetmektedir. Bkz. Bruce McGowan, **Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600–1800**, Cambridge University Press, 1981, s. 171–172.

³⁹Gilles Veinstein, "Çiftlik Tartışması Üzerine", **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 36–56.

Osmanlı tarihi boyunca oynadığı rol üzerinde durmaktadır.⁴⁰ Bu büyük çiftlikler miri topraklara dâhil olmayan, dirlik halinde parçalanmalardan kurtulan boş ve terk edilmiş alanlar olan mevat arazi üzerinde kurulmuştu. Bu mevat araziler, verimli topraklar haline getirildikçe birer temlikname ile özel kişilere tam mülk olarak verilirdi.⁴¹

Faruk Tabak da çiftliklerin oluşumuyla ilgili olarak Veinstein ve İnalçık'ın görüşlerine katılmakla birlikte Akdeniz Havzası'nın temel ekolojik ve ekonomik özelliklerine de vurgu yapmaktadır. Tabak'a göre, Osmanlı çiftliklerini ikinci serflik sisteminin kötü kopyaları olarak değil XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki Akdeniz manzarasının temel ekolojik ve ekonomik olayların bir yansıması olarak görmek gerekir. XVII. yüzyılda ticari tahıl üretiminin temsilcisi olan Elbe'nin doğusundaki malikânelerden farklı olarak Osmanlı topraklarındaki çiftlikler sayıca sınırlıydı ve dahası mevat arazilerde kurulmuştu. Mevat olarak adlandırılan çorak topraklarda kurulduğu için oluşma ve pekişme süreçlerine doğrudan üreticilerin topraktan kopuşu eşlik etmemiştir. Miri arazilerin terk edilmekte olduğu Küçük Buz Çağı tarımının gerilemesiyle birlikte işlenmeye devam eden topraklar daha çok hayvan yetiştirmeye ayrıldı. Tarımsal çerçevede Osmanlı İmparatorluğu'nun Ege kıyılarındaki gelişmeler tahıl dışı tarıma daha fazla ağırlık verme açısından Akdeniz'in diğer kesimleriyle ortak yönelimleri yansıtmaktaydı. Bu yönelimlerin kusursuz somut ifadesi olan çiftlikler tahıl tarımı alanı dışındaki dönüşümler çiftlik sistemi kavramı içinde değil vakıf, meşruta ve temlik sistemlerinin bakış açısından daha iyi anlaşılabilirdi. İtalya'daki latifunda ekonomisinin de övünç vesilesi geniş bir ürün çeşitliliği olmasına rağmen kaynakların büyük bir kısmı tahıl ve koyun yetiştiriciliğinin bir bileşiminden oluşmuştu.⁴²

⁴⁰Halil İnalçık, "Çiftlik", *İE*², c.II, London, 1995, s.32-33.

⁴¹Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu...", s. 17-35. İnalçık'ın ifadesiyle, *tumar sisteminin bozulduğu sadece iltizam usulü muzırrasının yerleşip yayılmasını değil daha başka ve çok daha mühim iktisadi ve ictimai neticeler doğurmuştur. Devlete ait topraklar, malikâne-çiftlik halinde fiilen mahut bir ağalar ve çorbacılar zümresinin eline geçerek milyonlarca köylü feodal bir rejimde olduğu kadar müşkül maddi şartlar içine düşmüştür ki İmparatorluğun yıkılışı tarihinde en esasi hadise budur. Malikâne çiftliklerinin oluşumu ise miri arazinin padişahlar tarafından temlik, mukataaların tapu ile satılması, miri toprakların mülk olarak satılması ve miri toprakların şahıslar tarafından gasbı*" şeklinde gerçekleşmiştir. Bkz. Halil İnalçık, "Tanzimat Nedir?", **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, s.39-41.

⁴²Faruk Tabak, **Solan Akdeniz, 1550-1870 Coğrafi - Tarihsel Bir Yaklaşım**, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.269.

Fikret Adanır'a göre, Bosna'daki çiftlik oluşumu farklı bir çizgide ilerlemiş ve bu durumun ortaya çıkmasında Girit Savaşı ve bu savaş sırasındaki olağanüstü yüksek vergilendirmenin yol açtığı mali kriz sonucunda köylülerin mal varlıklarını kaybetmeleri önemli bir rol oynamıştı. Bu dönemde işlenmemiş topraklar sipahi, ulema, yeniçeri ve bazı tüccar gibi Müslüman feodal elit tabakanın eline geçmiştir. Bu kişiler elde ettikleri yeni topraklar sayesinde sosyo-ekonomik durumunu güçlendirmiş, özetle Bosna çiftliklerinin çoğu eski tımar topraklarının özel mülke dönüştürülmesinin sonucunda oluşmuştur.⁴³

Çiftlik üzerine yapılan ilk çalışmalarda çiftliklerin, o dönemde Orta ve Doğu Avrupa'da gelişmeye başlayan plantasyon tipi büyük birimler olduğu yönündeydi. Ancak son yıllarda yapılan çalışmalar sanılanın aksine Balkanlar ve Batı Anadolu'daki çiftliklerin çoğunun küçük birimlerden oluştuğunu kanıtladı.⁴⁴ Osmanlı Devleti'nin borcunu ödeyemeyen köylülerin toprağına el konulmasını yasaklayarak büyük toprak sahiplerine karşı küçük köylüleri desteklemesi, boş toprakların varlığı, küçük topraklara el konulduğu dönemlerde bile küçük mülkiyetin direnişini güçlendirdi. Örneğin Makedonya'nın Manastır bölgesinde bulunan çiftliklerin %75,5'i 58 hektardan küçüktü. Bulgaristan, Yunanistan ve Makedonya topraklarındaki çiftliklerin büyüklüğü 30 ile 500 hektar arasında değişiyordu. Batı Anadolu'da ise bu büyüklükler 90 ile 734 hektar arasındaydı. Birkaç bin acre ölçüsünde Prusya ve Polonya çiftlikleriyle karşılaştırıldığında Osmanlı çiftlikleri bu bakımdan küçük birimlerdi.⁴⁵

⁴³Fikret Adanır, "Bosna- Hersek'te 'Müslüman' Bir Ulusun Oluşumu Bir Tarih Yazımı Tartışması", **Osmanlı ve Balkanlar Bir Tarih Yazımı Tartışması**, Der. Fikret Adanır-Suraiya Faroqhi, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 342-343, Ayrıca Bosna çiftlikleriyle ilgili olarak bkz. Tefvik Güran- Ahmet Uzun, "Bosna-Hersek'te Toprak Rejimi: Eshâb-ı Alâka ile Çiftçiler Arasındaki İlişkiler (1840-1875)," **Bulleten**, c. LXX, sy. 259, Aralık 2006, s. 868

⁴⁴"Rumeli'de çiftlik tipi işletmeler çağdaş ölçülere göre oldukça küçüktür. Rumeli bölgesinde bulunan çiftliklerin büyüklükleri 30-500 hektar arası değişmekle birlikte çoğunluğu alt sınıra yakındır. Bu çiftliklerin çok büyükleri ücretli iş gücü ile işlenirken daha yaygın olan orta ve küçük işletmelerde ortakçılık en yaygın işletme yöntemi idi."Tefvik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, ErenYayımları, İstanbul 1998, s. 56. Ayrıca Drama Sancağı üzerine yapılan bir çalışmada da Balkanlar'la ilgili literatürdeki çiftlik tartışmaları çerçevesinden Drama Sancağı'nda büyük çiftlik oluşumundan bahsetmenin pek mümkün olmamakla birlikte Sancak genelinde sınırlı sayıda büyük çiftliğin olduğu tespit edilmiştir.1844-1906 tarihleri arasında Drama Kazası'nda çiftliklerin sayısında belli ölçüde bir artış olsa da çiftliklerde ortakçılık usulüne dayanan küçük aile emeğiyle işletildiği bir gerçektir. Bkz.İsmail Arslan, **Selanik'in Gölgesinde Bir Sancak: Drama (1864-1913)**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 344.

⁴⁵Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi...** s. 27.

Çiftlikler genelinde Osmanlı coğrafyasına bakıldığında, Balkanlar'da ticari çiftlikler, Mısır'da büyük pamuk işletmeleri, Batı Anadolu'da küçük meta işletmeleri ve buralardaki kendi toprağında çalışan aile birimlerinden ortakçılığa ya da kapitalist çiftliklerdeki ücretli emeğe karşı farklı biçimler alan emeğin organizasyonu adı geçen gelişimin farklı yansımalarıdır.⁴⁶

Biz de bu çalışmamızda çiftlik tartışmalarında Gilles Veinstein'ın görüşlerine katılarak çiftliklerin ortaya çıkışında dış faktörlerin yanı sıra iç faktörlerin de önemli olduğu ifade edebiliriz. Veinstein'ın de ifade ettiği gibi *çiftliklerin doğuşu şimdiye dek genelde varsayılandan çok daha karmaşıktır ve pazarın genişlemesinin uzantıları olmayan iç etkenlerin de rolü göz ardı edilemez. İkinci olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda eski tarımsal yapıların direnç ve uyum sağlama kapasitesi sanıldığından çok daha fazlaydı. Çiftliğin ortaya çıkışı, bu daha eski yapılarda kökten bir değişim yaşandığına işaret etmeyebilir. Öte yandan ihraç malları da her zaman ve her yerde çiftlikler tarafından sağlanmamıştır.*⁴⁷

⁴⁶Cenk Reyhan, **Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 70–71.

⁴⁷Gilles Veinstein, “Çiftlik Tartışması...”, s. 56.

I. BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA AYDIN VİLAYETİ

1.1. İdari Yapılanma ve Nüfus

1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi'nin bir uygulaması olarak kurulmuş olan Aydın Vilayeti'nin sınırları 1879 senesinde Aydın, İzmir, Manisa, Muğla Sancaklarını kapsıyordu.⁴⁸ 1884'de yapılan yeni bir düzenleme ile Denizli Sancağı da bu vilayete katılmıştır.⁴⁹

1879 tarihli Aydın Vilayet Salnamesi'ne göre, Aydın Vilayeti, güney ve batı tarafları Akdeniz, kuzeyi Karesi Sancağı, kuzey-doğusu Hüdavendigâr Vilayeti, doğusu Konya Vilayeti ile çevrili; boylamı kuzey-batıdan güney-doğuya 405 km² enlemi batıdan doğuya 360km² ve yüzölçümü 54.800 km²'den ibaret geniş bir yönetim bölgesidir. 4 sancak, 5 merkez nahiye, 34 kazaya ayrılmıştır.

Bunlardan İzmir Sancağı, İzmir şehriyle birlikte Bornova, Nif, Seydiköy, Torbalı, Karaburun ve Seferihisar nahiyelerini ve Menemen, Foçateyn, Urla Çeşme, Kuşadası, Tire, Ödemiş ve Bayındır kazalarını kapsamaktaydı. Aydın Sancağı ise Aydın Şehri ve çevresi Nazilli, Bozdoğan, Denizli, Buldan ve Söke kazalarıyla sınırlıdır.

Saruhan Sancağı; Manisa Şehri, Kasaba, Salihli, Adala, Alaşehir, Eşme, Gördes, Demirci, Akhisar, Kırkağaç, Bergama ve Kula kazalarını içine almaktadır. Menteşe Sancağı Muğla Şehri, Milas, Bodrum, Bozöyük, Tavas, Marmaris, Köyceğiz ve Fethiye kazalarından oluşmaktadır.⁵⁰

⁴⁸Aydınogulları Beyliği, Osmanlı idaresine geçtikten sonra idari teşkilatlanmada XIX. yüzyılda Anadolu Eyaleti'nin yeni bir idari düzenlemesi yapıldı. 1811 yılına doğru bir kısım sancakların ilavesiyle Aydın Eyaleti'nin teşkili düşünüldü. Bu arada Güzelhisar Aydın Sancağı'nın merkezi durumuna geldi. 1826 yılından sonra Aydın'a Hamit, Sığla, Saruhan, Teke sancaklarının bağlanmasıyla Aydın Eyaleti'nin ilk nüveleri oluşturularak valiliği Hasan Paşa'ya verildi. 1838 yılında, Çengeloğlu Tahir Paşa'nın valiliği sırasında eyalet, Aydın, Saruhan ve Menteşe sancaklarından meydana gelmekteydi. 1843 yılında Sait Mehmet Paşa'nın valiliği döneminde eyalet merkezi İzmir'e taşındı. Ancak daha sonra Aydın Sancağı'nın merkezi, Güzelhisar'a nakledildi. Damat Halil Paşa vali olunca eyalet merkezi tekrar İzmir oldu. Bu sebeple resmi yazışmalarda eyalete İzmir Eyaleti dahi denildi. Ahmet Cengiz, **R.1305, H.1308, 1313, 1315, 1316, 1317, 1323 ve 1326 Tarihli Salnamelere Göre Aydın Sancağı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 1999, s. 29–30

⁴⁹ Necmi Ülker, "Aydın Vilayet Salnamelerine Göre, XIX. Yüzyılın Sonlarında Çeşme Kazası", **I.Uluslararası Çeşme Tarih ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri**, İzmir 1997, s. 98.

⁵⁰Özer Ergenç, "Salnamelerde İzmir", **1885–1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı, İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, 21–23 Kasım 1985, s. 142.

XIX. yüzyıla gelinceye değin, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik taşra yönetim kademelenmesinde geniş Anadolu Eyaleti'nin bir parçasını oluşturan Aydın Eyaleti'nde Saruhan, Aydın ve Sığla sancakları bulunuyordu. İzmir, Kaptan Paşa Eyaleti'ne bağlı Sığla Sancağı'nın kaza merkezi idi. Gelirleri genellikle tersane kethüdâlarına has olarak verilirdi.1575'te Sığla Sancağı İzmir, Çeşme, Ayasuluğ ve Akçaşehir kazalarından ibaretti. 1582'de Balat ve Çine kazaları Menteşe Sancağı'ndan çıkarılarak Sığla Sancağı'na eklendi.⁵¹ Buna karşılık Menemen, Nif (Kemalpaşa), Torbalı gibi kazalar Saruhan Sancağı'na, Tire, Bayındır ve Birgi gibi kazalar ise Aydın Sancağı'na bağlı idi.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkenin ulaşım ağı ve dış ticaret kanallarındaki değişim neticesinde üretim ve tüketim merkezlerinde ve birimlerinde yeni biçimlenmeler kendini gösterdi. Ancak idari alanda en önemli adımlar XIX. yüzyılda atıldı. XIX. yüzyılda sürekli büyüyen ve birçok bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli kentlerinden biri haline gelen İzmir'in konumu, Aydın Güzelhisar'ının bu kadar yakınında olması ve tarihsel süreç içerisinde, dönemin koşullarının etkisiyle sosyal ve ekonomik bakımdan onun önüne geçerek, dönemin bir metropolü haline gelmesi Aydın Güzelhisar'ının gölgede kalmasına neden oldu.⁵²

XIX. yüzyıl ortalarına kadar Aydın Sancağı'nın sınırları günümüzden farklı bir bölgedir. Bu dönemde Küçük Menderes Havzası'nın kentleri Aydın'a bağlıyken Söke İzmir'e bağlı bir kazadır. 1850'lerde yapılan idari değişiklikle yüzyıllardır Aydıneli'nin bir parçası olan Tire, Ödemiş, Birgi ve Ayasuluğ gibi önemli kentler vergi toplanmasındaki karışıklıkları önlemek için İzmir'de bağlandı. Aynı tarihlerde Söke de idari açıdan Aydın Sancağı'na bağlanarak idari yapılanma son şeklini aldı.⁵³

⁵¹ Mehmet Akif Erdoğan, "Onaltıncı Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresi", **Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri**, Haz. Tuncer Baykara, Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s. 223.

⁵² Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, **Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın**, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2007, s. 30–31.

⁵³ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, "Yunan İşgali Öncesi Aydın Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı", **Milli Mücadele'de Aydın Sancağı ve Yörük Ali Efe**, Ed. Günver Güneş, Mehmet Başaran, Milli Mücadele'de Aydın–8, Aydın Belediye Başkanlığı Yayını, s.34.

Tablo 2: H. 1321 (M. 1903–1904) Tarihli Devlet Salnamesi’ne göre Aydın Vilayeti’ne bağlı sancakların köy, nahiye ve kaza sayıları

Sancak Adı	Kaza	Nahiye	Köy
İzmir Sancağı	10	20	675
Saruhan Sancağı	10	13	925
Aydın Sancağı	5	8	450
Menteşe Sancağı	5	4	352
Denizli Sancağı	5	5	385
Toplam	35	50	2787

(Kaynak: 1321 Tarihli Salname-i Devlet-i Aliye-yi Osmaniye, Dersaadet Âlim Matbaası R. 1319 s.663)

Aydın Vilayeti, en geniş sınırlarına II. Meşrutiyet’in ilanından sonra ulaştı. Bu dönemde Aydın Vilayeti şu sancak ve kazalardan oluşuyordu.

Aydın Sancağı: Aydın, Nazilli, Çine, Bozdoğan, Söke ve Karacasu.

İzmir Sancağı: İzmir, Nif, Karaburun, Kuşadası, Çeşme, Tire, Urla, Ödemiş, Foçateyn, Bayındır, Menemen, Seferihisar ve Bergama.

Saruhan Sancağı: Manisa, Turgutlu, Alaşehir, Kula, Akhisar, Gördes, Demirci, Eşme, Kırkağaç ve Soma.

Menteşe Sancağı: Muğla, Milas, Fethiye, Eşen, Marmaris, Bodrum ve Köyceğiz.

Denizli Sancağı: Denizli, Tavas, Buldan, Sarayköy, Çal ve Karaağaç.

Aydın Vilayeti’nin yönetim merkezi İzmir’di. 1864 Vilayet Nizamnamesi’ne göre, padişah emriyle atanan, vilayetin özel idare ve tüzel kişiliğinin temsilcisi, vilayetin idari ve sosyal durumundan hükümete karşı sorumlu olan valinin emrinde geniş bir idari kadro bulunuyordu.⁵⁴ Valinin başında bulunduğu vilayet daireleri; kadı ve kadı muavinliği, defterdarlık, mektupçuluk, müftülük, adliye, rüsumat, defter-i hakani, evkaf, umur-u hukukiye, posta, telgraf, maarif, duyun-u umumiye, jandarma alay komutanlığı, polis müdürlüğü, meclis-i idare, evrak müdürlüğü, muhasebe-i hususiyye, nafia emlak-ı emiriyye, ziraat, baytar, nüfus, iktisat, ziraat bankasından oluşmaktaydı.⁵⁵

Aydın Vilayeti iktisadi ve ticari konumuna bağlı olarak etnik ve dinsel bakımdan çok çeşitli bir nüfus yapısına sahipti. Azınlıklardan Rum, Ermeni ve Museviler diğer

⁵⁴ Adnan Adil Öztürk, **1877–1878 Savaşından, Balkan Savaşına Kadar, İzmir’de Göçmen Sorunu**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990, s.11.

⁵⁵ Sabri Sürgevil, **II. Meşrutiyet Döneminde İzmir**, İzmir Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2009, s.48.

vilayetlere oranla Aydın Vilayeti'nde daha yoğun bir şekilde yaşamaktaydılar. Ayrıca sosyal ve ticari amaçla birçok yabancı ve Levanten de vilayette bulunmaktaydı. Mithat Paşa'nın Aydın Valiliği'nin (Ağustos-1880- Mayıs-1881) tamamlamasından birkaç yıl sonra yapılan sayımlara göre Aydın Vilayeti'nin toplam nüfusu 1.408.387 civarındaydı.⁵⁶

R. 1305 (M.1889) tarihli Aydın Vilayet Salnamesi'ne göre, Vilayeti'nin toplam nüfusu 1.392.497 kişi'dir.⁵⁷

Tablo 3: 1889 Tarihinde Aydın Vilayeti'nin Nüfus Yapısı

Açıklama	Yerli Erkek	Yerli Kadın	Yabancı Erkek	Yabancı Kadın	Toplam
	Nüfus	Nüfus	Nüfus	Nüfus	Nüfus
İslam	545.589	529.997	14.193	3.150	1.092.929
Rum	100.897	97.225	7.565	1.273	206.960
Ermeni	6.381	6.436	95	53	12.965
Katolik	417	434	-	-	851
Yahudi	10.964	10.302	88	38	21.392
Protestan	74	77	-	-	151
Latin	591	471			1062
Bulgar	-	-	276	149	425
Teba-i ecnebiye ile tabiiyyeti meskun	18.289	19.053	9.450	8.970	55.762
Toplam	683.202	663.995	31.667	13.633	1.392.497

(Kaynak: R. 1305 Aydın Vilayet Salnamesi, s.211.)

Kâmûsû'l-Â'lâm'de Aydın Vilayeti'nin toplam nüfusu 1.251.629 kişi olarak verilmekte bunlardan 1.100.000'i Müslüman yaklaşık olarak 150.000 kişi de Hıristiyan ve Yahudi'dir.⁵⁸ Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı'na göre, Aydın Vilayeti'nde 53.798 km²'lik alanda 1.408.387 kişi yaşamaktadır.⁵⁹

1897 yılında yapılan bir istatistiğe göre, Aydın Vilayeti'nde 1.203.776 Müslüman, 229.598 Rum, 27.701 Yahudi, 14.092 Ermeni, 443 Bulgar, 1.024 Katolik, 113 Protestan, 5 Kıpti olmak üzere toplam 1.478.424 kişinin yaşadığı belirtilmiştir. 1911-1912 yıllarında Aydın Vilayeti'nde 1.734.179 Müslüman nüfusa karşılık,

⁵⁶ Zeki Arıkan, Mithat Paşa'nın Aydın Valiliği (Ağustos- 1880- Mayıs 1881), **Uluslararası Mithat Paşa Semineri, Bildiriler Tartışmalar**, Edirne 8-10 Mayıs 1984, TTK, Ankara 1986, s. 130-131.

⁵⁷ **R. 1305 Aydın Vilayet Salnamesi**, s.211.

⁵⁸ Şemseddin Sâmî, **Kâmûsû'l- Â'lâm**, c. I, Kaşgar Neşriyat Ankara 1996, s. 513.

⁵⁹ Ali Cevat, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih Coğrafya Lügatı**, Dersaadet Mahmut Bey Matbaası 1313.s.43.

384.732 Rum, 25.059 Ermeni, 44. 206 Yahudi, 13 Süryani, Keldani, Nasturi ve 6.230 diğerleri olmak üzere toplam 2.194.419 kişi yaşamaktaydı.⁶⁰

Vilayetin yönetim merkezi olan İzmir'in nüfus yapısı Aydın Vilayeti'nin genel durumunu yansıtır nitelikteydi.⁶¹ İzmir'in toplumsal yapısı kentin Türk hâkimiyetine geçişinden XVI. yüzyılın sonlarına kadar Türkler ve Rumlar olmak üzere iki milletli bir yapı teşkil ediyordu. XVII. yüzyıldan itibaren transit liman kenti olma özelliğine bağlı olarak kentte yeni göç hareketleri başladı. Bu dönemde daha önce doğu Akdeniz ticaretini Asya içleriyle yürüten Ermeniler, çevre yerleşimlerden yeni merkeze yönelen Yahudiler, güvensiz Ege Adaları'ndan güvenli yeni liman kentine gelen Adalı Rumlar ve Haçlı Seferleri zamanından yöreye yerleşmiş Katolik Latinler kente yerleşmeye başladı. İzmir'in yeni transit liman özelliği kazanmasına yol açan başlıca iktisadi aktörler ise İngilizler, Fransızlar Hollandalılar ve Venedikliler oldu. XVIII. yüzyılla birlikte İzmir, transit liman özelliğinden kolonyal liman özelliğine çevrilmeye başlamış ve bu süreç XIX. yüzyıl boyunca da artarak devam etmiştir. Bu dönemde kentin toplumsal yapısına Almanlar, Ruslar, Belçikalılar, Avusturyalılar, Amerikalılar, İsviçreliler, Araplar ve Acemler de dâhil olmuştur. Kentin oluşan yeni toplumsal yapısı Osmanlı millet sistemi çerçevesinde şekillenerek yerleşim planına da yansımıştır. Kentte, Türk, Rum, Yahudi, Ermeni mahalleriyle birlikte kentin ticaretinin döndüğü ve kozmopolit bir yapı arz eden Frenk Mahallesi de vardır.⁶²

XIX. yüzyıl ortalarında kozmopolit bir şehir olan İzmir'de Müslüman Türkler, Ortodoks Rumlar, Ermeniler, Latinler ve Yahudiler olmak üzere beş cemaat yaşamaktadır. Müslüman Türkler ve Osmanlı uyruklu Ortodoks Rumlar en kalabalık olanlarıdır ve sayıları aşağı yukarı eşittir. Ermeniler, İzmir'de toplam nüfusun ancak küçük bir bölümünü temsil etmektedirler. Diğer bir cemaat ise İzmir'e yeni ya da geçici

⁶⁰Sabri Sürgevil, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Batı Anadolu Bölgesi'nin Nüfusu Hakkında Bazı Düşünceler", **Tanzimat'ın 150. Yıl Dönümü Sempozyum Bildirileri, (06-07 Kasım 1989)**, İzmir 1992, s.76.

⁶¹1884 yılı verilerine göre, Aydın Vilayeti'ne bağlı Saruhan Sancağı'nda 336.292, Aydın Sancağı'nda 206.986, Menteşe Sancağı'nda 143.338, Denizli Sancağı'nda ise 196.072 kişi yaşamaktaydı. Özer Ergenç, "Salnamelerde...", s. 146.

⁶²İlhan Pınar, "Osmanlı Döneminde İzmir'de Alman Cemaati (1759-1919)", **Körfezde Zaman İzmir Araştırmaları Kongresi (10-11 Aralık 2009) Bildiriler**, Ed. Eren Akçiçek, Mustafa Mutluer, Cüneyt Kanat, İzmir 2010, s. 82.

olarak yerleşmiş yabancı uyrukları ki özellikle birçok nesilden beri İzmir’de yaşayan Frenkleri kapsamaktadır.⁶³

John Murray’ın rehber kitaplarında İzmir’in nüfusu hakkında farklı ve değişken rakamlar verilmektedir. 1840–1854 arası nüfus 150.000 olup bunun 80.000’i Türk, 40.000’i Rum, 15.000’i Yahudi ve 10.000’i Ermeni ve 5.000’i de Frenk’tir. 1895 tarihli rehber de ise nüfus 250.000 olarak görülmekle birlikte Türklerle Rumlar arasındaki oran konusunda büyük bir fark görülmektedir. Türkler toplam nüfusun dörtte birinden azdır. 45.000’i Yunanistan kökenli olmak üzere nüfusun yarısından fazlası ise Rum’dur.⁶⁴

1.2. Sosyo- Ekonomik Yapı

Merkezi İzmir olan Aydın Vilayeti çok eski dönemlerde olduğu gibi XIX. yüzyılda da Osmanlı iktisadi gelişmesi açısından önemli bir bölgeydi.⁶⁵ 1838 Balta Limanı Antlaşması sonrasında İmparatorluğun batıya açılan en önemli kentlerinden biri olan İzmir, elverişli toprak, iklim koşulları ve ana limana yakınlık sayesinde XVIII. yüzyılda olduğu gibi XIX. yüzyılda da Anadolu’nun dünya pazarlarına en fazla yönelen bölgesi olma özelliğini korudu.⁶⁶

Eyaletin yeni merkezi olan İzmir, İlkçağlardan beri Akdeniz ile Anadolu’yu birleştiren kervan yollarının başlangıç noktasıydı. Bütün Eskiçağ ve Ortaçağ boyunca Batı Anadolu’daki diğer liman kentleriyle örneğin Foça, denizin dolmasıyla içeride kalan Efes’in yerini alan Ayasuluğ, Kuşadası ve Balat ile her zaman rekabet içerisinde olmasına rağmen XV. ve XVI. yüzyıllarda küçük bir kasaba özelliğini korumuştur.⁶⁷ XVI. yüzyıl başlarında İzmir uluslararası ticaretten daha çok Osmanlı başkentine ve ordusuna meyve, tahıl ve elyaf taşıyan bir kentti. Çeşme ise İstanbul ve Bursa’dan Antalya ve diğer güney limanlarından gelen ya da körfeze girmeden Çeşme’ye demir

⁶³Henri Nahum, **İzmir Yahudileri**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2000, s. 19–20.

⁶⁴ Erkan Serçe, Mustafa Özbaş, “Turistlerin İzmir’i: John Murray’ın Rehber Kitaplarına Göre XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir”, **Körfezde Zaman İzmir Araştırmaları Kongresi (10–11 Aralık 2009) Bildiriler**, Ed. Eren Akçiçek, Mustafa Mutluer, Cüneyt Kanat, İzmir 2010, s. 572.

⁶⁵ Abdulkadir İlgen, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde İzmir ve Kazalarında Ekonomik Gelişmeler”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, s. 16, İstanbul 2003, s. 41.

⁶⁶ Şevket Pamuk, “Anadolu Tarımının İhracata Yönelişi (1840–1913)”, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820–1913)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2005, s. 122.

⁶⁷Daniel Goffman, **İzmir ve Levanten Dünya (1550–1650)**, Çev. Ayşen Anadol, Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s.2.

atan gemilerle Ceneviz Kalesi Sakız'dan getirilen lüks malların Batı Anadolu'daki yol ağzı işlevini görmekteydi.⁶⁸

XVII. yüzyıla gelinceye kadar Batı Anadolu'nun dış ticareti çok önemli boyutlarda değildi. Bölge daha çok kendi içinde bütünleşmiş ve dengelenmiş durumda idi. Dış ticarete karayolu denizyoluna göre daha fazla ağırlık taşımakta idi. XVI. yüzyılda liman kentlerinin azlığı ve küçüklüğü, deniz yolu ile ticaretin kısıtlı olmasına neden olmuştu. Bu yüzyılda Efes, Milet gibi kentler, eski önemlerini yitirirken, İzmir ise Urla'dan bile küçük bir yerleşme idi. İzmir'in büyümesi, XVII. yüzyıldan itibaren başlamış⁶⁹ XIX. yüzyılda ise Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinin yapıldığı 5 liman kentinden (İstanbul, İzmir, Samsun, Selanik ve Beyrut) biri olmuştur. XVIII. yüzyıl boyunca Türkiye'nin Fransa'ya olan ihracatının %33'ü İzmir'den yapılıyordu. Aynı yüzyılda Fransa'nın Türkiye'ye yaptığı ihracatın %27'si de İzmir yolu ile yapılmıştır. XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinde Fransa'nın yerini İngiltere aldı. 1839 yılında İzmir'den yapılan ihracatta palamut ve kökboya birinci sırayı alıyor ve büyük ölçüde İngiltere'ye gönderiliyordu. Pamuk ipliği, kuru incir ve üzüm, arpa, ham ipek, sünger ve halı ihracatında da yine İngiltere en büyük alıcı idi. İthalatta ise birinci sırayı pamuklu mamuller alırken, bunun yarıya yakını İngiltere'den gelmekteydi. İkinci sırada ise kahve bulunuyor ve bunu yünlü mamuller (Fransa ve Avusturya'dan) ve demir-çelik (%60 İngiltere'den) izliyordu.⁷⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesi ve bu dünya ekonomisinin hiyerarşisi içinde tarımsal ürünlerde uzmanlaşması süreci XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde hızlandı. 1780–1830 arasındaki yarım yüzyıllık sürede yıllık ortalama büyüme hızı %1,5 oranını aşmayan Osmanlı-Avrupa ticareti, 1830–1853 ve 1856–1876 dönemlerinin her birinde hem cari hem de sabit fiyatlarla yılda %5'in

⁶⁸Daniel Goffman, **İzmir ve Levanten...**, s.8-9.

⁶⁹ XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın başlarında Ege kıyılarının üretim olanakları dış ticaretin ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik biçimde seferber edildi. Pamuk üretimi o kadar yaygınlaştı ki 1702'de Manisa'ya giden bir gözlemci, kentteki tek önemli ticari etkinliğin pamuk ticareti olduğunu yazıyordu. İhracatı tüccarlarla yapılan pamuk alışverişi pazarlıkları genellikle İzmir'de yürütüldüğü halde bazı Venedik tüccarlarının çevre köylere kadar gittikleri de oluyordu. Dolayısıyla genellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yer aldığı düşünülen İzmir bölgesi tarımının ticarileşmesi süreci gerçekte bu tarihten yüz elli yıl öncesi başladı. Bkz. Surayıya Faroqhi, **Osmanlıda Kentler ve Kentliler**, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 150–151.

⁷⁰Vildan Okyay, "Batı Anadolu Bölgesi'nde Ulaşım Sistemindeki Değişikliğin Merkez Kademelenmesi Üzerindeki Etkileri (1844–1914)", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 8 (3/4), 1981, s.651–652.

üzerinde bir hızla büyüdü. Her ne kadar Osmanlı-İngiliz ticaretindeki hızlı büyüme 1870'lerde başladıysa da Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı ve Orta Avrupa ile ticaretinin bu denli hızla büyümesinde 1838 ve onu izleyen yıllarda imzalanan serbest ticaret anlaşmaları en büyük rolü oynamışlardır. 1858'e kadar iktisadi planda ham madde-mamul madde değişiminin hızla büyümesi ile gelişen kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme süreci, bu tarihten sonra başlayan yabancı sermaye akımları ile ikinci bir boyut kazandı. 1854'teki ilk dış borçlanma ile başlayan yabancı sermaye girişi daha sonra çeşitli alanlardaki dolaysız yatırımlarla devam etti.⁷¹ Bu süreçte yabancı sermaye tarafından çeşitli iş kollarında çok sayıda fabrika kuruldu. İngiliz Abbot ailesinin 1861 İzmir'de boyama ve basma fabrikaları yerli esnaf loncalarının muhalefeti sonucu kısa süre de kapanmak zorunda kalsa da fabrika kurma girişimleri devam etmiştir. Çoğu İngiliz ailelerine ait olmak üzere vilayette yirmiye yakın iplik boyama fabrikası bulunmaktaydı. J. B. Gout isimli İngiliz girişimci 1863 yılından itibaren İzmir, Manisa, Aydın, Tire, Bayındır ve Menemen'de on pamuk çırçır fabrikası kurmuştu. Mc Adrews ve Forbes isimli şirket 1854-1875 yılları arasında Aydın, Söke, Kuşaklı ve Nazilli'de dört meyhan kökü işleme fabrikası açtı.⁷²

XIX. yüzyılda İzmir'e yapılan yatırımlar, hem kentin fiziksel yapısını etkiledi hem de ticaretin oylumunu daha da genişletti. İzmir-Aydın, İzmir-Kasaba demiryollarının döşenmesi, İzmir'in art bölgeyle ulaşımını geniş ölçüde kolaylaştırdı. Bölgenin pamuk, incir, üzüm, zeytinyağı ve meyhan kökü vb. ürünleri daha çabuk ve daha kolayca İzmir limanına ulaşıyordu. Bu yığılma, büyük gemilerin karaya yanaşmasına elverişli olmayan limanın ıslah edilmesi gerektiğini ortaya koydu. Pazarlıklar, arayışlar, bürokratik işlemler sonunda rıhtım inşaatı bir Fransız şirkete verildi. Rıhtım inşaatı 1867-1876 yılları arasında tamamlandı. İzmir bu yeni rıhtımla bambaşka bir görünüm kazandı.⁷³

⁷¹Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı (1854-1914)", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1978 Özel Sayısı (Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar), Ankara 1979, s.131.

⁷² Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)*, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, s.726. ss.711-728

⁷³ Zeki Arıkan, "Halit Ziya'nın İzmir Günleri", **Musa Çadirci'ya Armağan Yazılar**, Yay. Haz. Selda Kılıç, Bekir Koç, Tülay Erçoşkun, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2012. s. 39.

XIX. yüzyılın ortalarında İzmir’de değişik ülkelere ve farklı dinsel kesimlere ait çok sayıda işyeri, ticarethane, acente, ibadethane, konsoloshane, okul gibi binalar ve kuruluşlar bulunuyordu. Ekonomik faaliyetlerdeki yoğunlaşmanın gereği olarak 1850 yılında İzmir Ticaret Meclisi ve 1862 yılında İzmir Ticaret Mahkemesi kuruldu. Ticaret mahkemesinin kuruluş gerekçesinde,

“İzmir şehri Dersaadet’den sonra memâlik-i mahrusanın en büyük ticaretgâhı olarak orada bir mahkeme-i ticaretin teşkili iktiza-yı hal ve maslahatdan bulunduğu...”

ifadesiyle İzmir’in İstanbul’dan sonra ülkenin en büyük ticaret şehri olduğu vurgulanıyordu. Ticaret potansiyelindeki gelişmeler, yabancı tüccarları İzmir’in art bölgeleriyle ulaşım kolaylığını sağlama arayışlarına yöneltti. Bu bağlamda, bölge ticaretinde en büyük paya sahip olan İngilizlerin girişimiyle 1866 yılında İzmir-Aydın demiryolu hattı ve bir Fransız şirketince yapılan İzmir-Kasaba (Turgutlu) demiryolu hattı işletmeye açıldı. Aynı tarihlerde, iletişimi hızlandırmak için İzmir ile yakın çevresi arasında telgraf hatları çekildi. Bu gelişmelerle birlikte, İzmir limanına büyük tonajlı gemilerin kolayca yanaşabileceği bir rıhtımın yapılması planlandı. 1867 yılında bir İngiliz şirketine verilen rıhtım imtiyazı, 1869 yılında el değiştirerek Fransız Daussaut firmasına geçti. Halk arasında “Kordon” adıyla bilinen ve etrafındaki birçok gösterişli binalarla birlikte İzmir’in sembollerinden biri olan rıhtım, 1876 yılında hizmete açıldı. Söz konusu süreçte ulaşım, iletişim ve diğer alanlarda gerçekleşen yatırımlarla İzmir adeta bir açık şehir kimliğine büründü. Bu dönemin yabancı gözlemcileri İzmir için *Anadolu şehirlerinin kraliçesi, İyonya’nın tacı ve Asya’nın mücevheri* ifadelerini kullanmaktaydılar.

Aydın Vilayeti arazileri doğu-batı akışında üç büyük vadiye ayrılmakta ve büyük çapta Menderes, Bakırçay ve Gediz nehirleriyle sulanmaktaydı. Küçük Menderes Ödemiş, Bayındır, Kuşadası arazilerini, Gediz Nehri Manisa ve Menemen ovalarını, Bakırçay ise Kırkağaç ve Bergama ovalarını sulamaktaydı. Bu büyük nehirlerden başka vilayet arazilerini sulayan küçük ölçekli çay ve dereler de bulunmaktaydı.⁷⁴ Bu nehirler

⁷⁴1301Tarihli Aydın Vilayet Salnamesi, s.214–115.

hem arazileri sulamakta hem de dağlardan taşıdıkları minerallerle toprağı zenginleştirerek verim gücünü arttırmaktaydılar.⁷⁵

Büyük ve Küçük Menderes ve Gediz Vadileri ile bunların kolları çerçevesinde yer alan zengin tarım alanlarında tahıl ve bakliyatın yanı sıra başta incir ve üzüm olmak üzere çeşitli meyveler, pamuk, tütün, afyon, zeytin, susam gibi pazar ürünleri yetiştirilmekteydi. Meyan kökü, kökboya, meşe palamudu gibi ürünler orman bakımından zengin olan bu bölgenin diğer önemli ürünleriydi. Ayrıca bölgede bazı yöreler halıcılık, dericilik, dokumacılık gibi tarımsal olmayan üretim kollarında uzmanlaşmıştı. Bütün bu tarımsal ve tarım dışı ürünler hem bölgede tüketiliyor, hem de kısmen dışarıya, genellikle İstanbul ve Avrupa'ya ihraç ediliyordu.⁷⁶

1906 yılında Aydın Vilayeti'nde 14.278 km² ekili, 4.972 km² ekili olmayan fakat ekilebilme özelliğine sahip 28.221 km² ekilemez, 6.336 km² de ormanlık alan bulunmaktaydı. Aydın Vilayeti'nin İzmir aracılığıyla Avrupa pazarlarına bağlanıyor olmasından dolayı tarım ürünleri diğer vilayetlere nazaran farklılık gösteriyordu. 1909 yılında bölgede toplam ekili dikili arazilerin %27,6'sı tahıl dışı endüstri ürünlerinden oluşmaktaydı.⁷⁷

İzmir Sancağı ticaretinin yanı sıra tarımda da topraklarının verimliliği, akarsularının bolluğu, ulaşım olanaklarının uygunluğu gibi nedenlerle tarımın gelişmiş olduğu bölgelerden biriydi. XIX. yüzyılda halkın başlıca geçim kaynağını tahıl üretimi, meyvecilik, bağcılık ve bostancılık oluşturmaktaydı. Sancağın toplam yüzölçümü 11.805 km² ekilen topraklar 1.595 km² idi. Pamuk, tütün, afyon gibi sanayi hammaddeleirin yanı sıra üzüm ve incir de önemli ölçüde yetiştiriliyordu. XIX. yüzyılda İzmir Sancağı'nda tahıl üretimi, yerel tüketimi bile karşılamakta yetersiz kalıyordu. Tahılda üretimin ve pazarlama oranının çok düşük olmasına karşın bahçe

⁷⁵Aydın Vilayeti'nin toprak yapısı oldukça verimlidir. Vilayeti'nin en verimli topraklarını Büyük ve Küçük Menderes nehirleriyle, Gediz ve Çine nehirlerinin suladığı ve yüklü miktarda alüvyonları biriktirdiği büyük ovalardaki modern tarım açısından oldukça önemli olan alüvyonlu topraklar oluşturuyordu. Cevat Sami-Hüseyin Hüsnü, **İzmir 1905**, Yay. Haz. Erkan Serçe, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2000, s.82.

⁷⁶ Kâmûsû'l- Â'Lâm'da Aydın Vilayeti hakkında şu bilgiler verilmektedir "*Aydın Vilayeti'nin gerek tabiiyyet-i arazisi ve gerek iklim ve havası ve sularının çokluğu envai' mahsulât yetiştirmeye müsait olup, bu vilayette pek çok mahsulât yetişip memalik-i osmaniye'nin en zengin ve mahsuldar vilayetidir.* Bkz.Şemseddin Sâmî, **Kâmûsû'l...**, s. 514

⁷⁷Bünyamin Duran, **Osmanlı Devleti'nin Tarım Politikası ve Bu Politikanın Tarımsal Gelişmeye Etkisi Aydın Vilayeti Örneği (1870-1914)**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1987, s. 100.

ürünleri ve sanayi bitkilerinde bu oran son derece yüksekti. Bunun temel nedenleri; yabancı sermayenin bu tür ürünlerin daha yaygınlaştırılması için büyük çaba harcaması ve üretimin hemen tümünün yabancı ülkelere satılmasıydı. Avrupa'nın belli başlı ülkeleri kendi gereksinimlerini karşılamak üzere bazı ürünlerin üretimini özendirince tüm Batı Anadolu, özellikle de İzmir, yalnız üretim sürecinde değil ürünlerin dış satımında da Avrupa'ya bağımlı duruma geldi. Özellikle Arazi Kanunnamesi ertesini, yabancılara toprak satın alma hakkı tanınınca yabancı sermaye tarıma doğrudan yatırım yapmaya başladı.⁷⁸

Temettuat defterlerindeki verilere göre, Aydın Sancağı'nın merkez kazası olan Güzelhisar'da topraklar, ya sahipleri tarafından doğrudan veya ortakçılık yoluyla nadiren de kira şeklinde işletilmektedir. Üretim denildiğinde ilk sırayı zirai üretim almakta olup üzüm, incir, zeytin, bağ ve bahçe mahsulleri söz konusudur. Burada üretilen zeytinyağının bir bölümünü sabun yapımında kullanılmakta ve bu sabunlar iç tüketime yönelik olmayıp İstanbul'a sevk edilmektedir. Sanayiye yönelik bitki üretimi ön planda olup ticari amaçlarla büyük oranda pamuk üretimi yapılmaktadır. Hububata ise en önemli temel gıda maddesi buğdaydan daha çok arpa üretimi ön plandadır. Bu gelirler dışında tarım, ortakçılık ve gayrimenkul kiralarnını da hesaba katmak gerekir. Hayvancılık ise, önemli bir gelir kaynağı oluşturmamaktadır. Aydın Sancağı'nda tarımsal faaliyetler genellikle eski usul yapılmakta olup bazı yerlerde ise Avrupa ve Amerika'dan getirilen ve sayıları gün geçtikçe artan tarımsal makineler kullanılmaktadır.⁷⁹

Menteşe Sancağı, Aydın ve Saruhan sancaklarında bulunan genişlikte büyük ovalara sahip değildir. Hatta sancağın güneyinden akarak denize dökülen Dalaman Nehri ve Eşen Çayı'nın teşkil ettiği vadiler dahi dağlık olup buralarda büyük ovalar bulunmaktaydı. Sancakta yüksek dağlar üzerinde küçük ovalar mevcuttur. Sancak genelinde tarım sahasının zayıf olması, halkı ormancılık faaliyetine yönlendirmişti.

Topografik ve iklimsel özelliklerine koşut olarak Mentese Sancağı'nın XIX. yüzyıl sonundaki arazi kullanımını başlıca dört bileşenden oluşmaktadır. Sancağın toplam

⁷⁸“İzmir”, **Yurt Ansiklopedisi**, c. VI, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981, s. 4277-4278.

⁷⁹**1319 Aydın Vilayet Salnamesi**, s.210.

alanının yarısından fazlasını tarıma elverişli olmayan dağlık alanlar kaplamaktaydı. Geriye kalan alanların %22'sini ormanlar, %17'sini ise ekime elverişli topraklar oluşturmaktaydı. Ekime elverişli toprakların %5'i hayvancılık için otlak olarak kullanılmaktadır.⁸⁰

Yer yer dağlık ve engebeli olmakla birlikte, Denizli Sancağı'nın topraklarının geniş bölümü tarım için elverişlidir. Batı Anadolu ile Orta Anadolu arasında bir geçiş sahası olmanın yanında verimli toprakları dolayısıyla birçok ürünün yetiştirilmesine uygun bir yerdir. Sancağın bu yapısı tarımın gelişmesine de imkân hazırlamıştır. Denizli Sancağı'ndaki ovalar ırmak boylarındaki taban alanlarda yer alır. En verimli ovalar, kaynağı Afyonkarahisar'da olan ve Denizli'nin kuzeydoğu-batı doğrultusunda Büyük Menderes Irmağı ve kolları kıyılarındadır. Osmanlı döneminin sonlarına kadar tarım Denizli ve çevresinin ihtiyacını karşılayacak kadar yapıyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa ile ilişkilerde yaşanan gelişmeler, Denizli Sancağı'nın tarımsal üretimini etkiledi. 1863'e kadar kaza dâhilinde 80 km² alanda yapılan tarımsal faaliyetler 1866'da açılan İzmir-Aydın demiryolunun 1891'de Denizli'ye kadar uzanması tarımın gelişmesini ve pazar için üretim yapılmasına olanak sağladı.⁸¹

⁸⁰Sevgi Aktüre, "19. Yüzyılda Muğla", **Tarih İçinde Muğla**, Der. İlhan Tekeli, ODTÜ, Mimarlık Fakültesi Yayını, Ankara 1993, s. 42.

⁸¹Nilgün Taşkın Karaçam, **Denizli Ekonomisi (1920-1980)**, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2006, s. 37-38.

TABLO 4: Aydın Vilayeti'nin 1315 Sene-i Maliyesi (M. 1899/1900) Gelirleri

Varidat	İzmir Sancağı	Saruhan Sancağı	Aydın Sancağı	Menteşe Sancağı	Denizli Sancağı	Toplam
Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş
Emlâk ve Akar Vergisi	12.822.575	5.370.719	3.560.000	1.729.214	2.287.532	25.716.040
Temettü Vergisi	1.715.244	1.224.011	907.295	372.283	573.997	4.802.830
Bedel-i Askeri	4.113.794	987.784	435.632	282.217	56.593	5.876.020
Ağnam Resmi	3.866.325	4.191.702	2.038.665	1.968.822	1.877.306	13.942.814
Canavar Resmi	6625	15	840	930	-	8470
Maktuen İhale Olunan Aşar Bedeli	148.103	5275641	2298562	1061055	4248974	130.32.335
Emaneten İhale Olunan Aşar Hasılatı	1.8794.890	9.086.158	4.509.772	1.965.938	990.621	35.351.979
Orman Hakkı ve Kereste ve Pul Resimleri	180.716	991.615	81.611	145.333	263.115	2.067.390
Envâ-i Maden	314.475	1401	89.411	669.487	107.666	1.182.440
Emlâk ve Tapu Harçları	1.570.386	586.128	273.103	115.030	99.926	2.644.563
Emlâk-ı Emirriye Muaccele ve İcar ve Hâsılatı	93.092	22.986	20.680	22.062	19.135	177.955
Mahâkm Harçları	768.556	358.002	262.180	157.496	184.865	1.730.099
Rüsüm-u Mütenevvia	824.951	323.114	163.748	30.071	51.227	1.389.981
Hâsılat-ı Müteferrika	562336	227271	155160	93818	103084	1141670
TOPLAM	45.782.058	28.646.548	14.796.654	9.918.756	10.873.041	109.054.586

(Kaynak:1319 Aydın Vilayet Salnamesi, s. 422)

II. BÖLÜM

AYDIN VİLAYETİ'NDE ÇİFTLİKLERİN DOĞUŞU, DÖNÜŞÜMÜ, MÜLKİYETİ VE KULLANIMI

Osmanlı İmparatorluğu'nda miri arazi rejimi köylünün elindeki toprakların şer'i miras kaidelerine tabi tutularak parçalanmasını, gelişi güzel parsellenip satılmasını veya vakfedilmesini, borç için zapt edilmesini ve sonuç olarak küçük çiftçi işletmelerinin hayatiyeti ve vergi ödeme kabiliyetini tehlikeye koyarak ortadan kaybolmalarını önleyici tedbirler almıştı. Ancak bu sosyal ve ekonomik düzenin bozulması, iç isyanlar ve asayişsizlik ve fiyat hareketleri gibi nedenlerden dolayı XVI. yüzyılın ikinci yarısında bozulmuştu. Barkan'ın deyiimiyle;

“büyük zirai işletme tarzındaki çiftlikler askeri sınıfa ait kişilerin elinde oluşmaya başladı. Bu gelişmelerin sonucunda inflation devirlerinin vurgunları, faizcilik ve mültezim kar ve soygunculuğu ile kazanılan servetlerin emin ve verimli bir yatırım sahası olarak ziraate teveccüh etmesi ve ağır vergiler altında ezilerek ekonomik varlığı zayıflamış olan ve ucuz kredi kaynaklarından mahrum bulunan fakir köylü halkın elinden murabahacılık yoluyla tarlalar alınarak büyük çiftlikler kurulmaya başlanmış olması Türkiye'nin an'an ziraat nizamının bozulmasına ve bu yüzden topraklarını kaybedip tasfiye edilmeye başlayan eski müstakil çiftçiler yerine zengin çiftlik sahibi mütegalibe bey veya ağa sınıfı ile bu sınıfın emrinde ırgatlaşan topraksız köylüler kaim olmaya başladı. Zira'i bünyenin bu şekilde değişmekte olması devletin veya devleti temsil eden timar sahiplerinin gelirini kurutmakta olduğundan bu cereyanı önlemek için vakit vakit köklü şümüllü, tedbirler alınmasına”⁸²

sebepe oldu.

⁸² Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545–1659) I”, **Belgeler**, c. III, sy. 5–6, s. 48–49.

1595 yılında başlayan ve 1610'lara kadar devam Celali Ayaklanmaları sırasında yaşanan ekonomik sıkıntılar sonucunda reaya yerini yurdunu terketmek zorunda kalmıştır. I. Ahmet'in 1606 yılında çıkardığı hükümden anlaşılacağı üzere Aydın, Saruhan ve Menteşe halkı memleketlerindeki toprakları satıp vilayet ayanlarından aldıkları borçları aldıkları paralarla ödemişler ve vergi ödeyecek güçleri kalmamıştı. 1609'da çıkarılan Hatt-ı Hümayun'da belirtildiği üzere çiftliklerin yeni sahiplerinin çoğunluğunu müderris, müteferrika, çavuş ve bölük halkı yeniçeri, kapıcı, tımar sahibi ve vilayet halkından kuvvetli olanlar oluşturuyordu. XVIII. yüzyıla gelindiğinde bu çiftliklerin sayısının oldukça arttığı görülmektedir. Çiftlikleri elde edenlerin çoğunluğu taşrada servetleri ve güçleri ile ün yapmış ayan-ı vilayet zümresine ait kişilerin oluşturdukları göze çarpmaktadır. Bunların bir kısmı ise emekli vali veya kadıdır. Osmanlılarda mülk devletin olduğu için bu şekilde özel çiftliklerin olmasına izin vermek istemeyen devlet bunların ortadan kaldırılması için fermanlar çıkarmıştır. Konuya ilişkin bir emirnamede, H. 1008 (M. 1599/1600) tarihinden itibaren çiftlik tutanlar yaptıkları evleri, ahırları yıkarak hizmetkâr ve hayvanlarını alıp yerleştikleri araziye terk edeceklerdir. H. 1018 Muharremi'nin birinci gününden (M. 6 Nisan 1609) itibaren üç sene içinde geri dönen reayaya eski çiftlikleri ve mülkleri teslim edilecektir. Ayrıca adaletnamede karşılaşılabilecek birtakım olumsuzluklara da dikkat çekilmekte ve reayanın yaşanan sosyal ve ekonomik buhrandan dolayı köylerinden zorunlu olarak gitmek zorunda kaldıkları bu nedenle çiftlikleri ele geçirenlerin parası karşılığında aldıkları tapuların geçersiz olduğu ifade edilmekte ve karşı koyanların görevliler tarafından padişah kapısına arz edilecekleri bildirilmektedir.⁸³ Ancak XVIII. yüzyılda alınan bütün tedbirlere karşın bu özel çiftliklerin sayısı azalmamış artmıştır.⁸⁴

Yukarıda da açıklanmaya çalışıldığı üzere büyük mülklerin oluşumu olarak ifade edilen XVII. yüzyıl başlarında nüfusu az ya da azalan bölgelerde servet biriktirme yolunu bulanlar tarafından çiftlikler oluşturulmaya başlanmıştır. Bu süreçte tımarlı sipahilerin yanı sıra askeriye ve ilmiye sınıfından kimselerin gerçekleştirdiği mal ve

⁸³ Halil İnalçık, "Adâletnâmeler", **Belgeler**, c. II, sy. 3-4, Ankara 1967, s. 90-91.

⁸⁴ Yücel Özkaya, "Merkezî Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları: Âyânlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar", **Osmanlı**, c. VI, s. 168-169; Ayrıca bkz. Yücel Özkaya, "XVII. Yüzyılda Taşra Yönetimine Genel Bir Bakış", **Türkler**, c. XIII, s. 699-709.

servet biriktirme tarıma özellikle de hayvancılığa dayalı çiftliklerin oluşumuna denen oldu.⁸⁵

Çiftliklerin ortaya çıkışında, Osmanlı toprak düzeninde iltizam sistemine geçilmesinin ardından değişime uğrayan toprak üzerindeki güç denetim ilişkilerinin önemli rolü vardır. Osmanlı maliyesindeki bunalımla birlikte hazineye daha hızlı ve etkili biçimde gelir yaratma kaygısıyla iltizam sisteminin uygulama konulması ile devlet, toprak üzerinde yaratılan değerlerden kendine ayrılan payı peşin olarak kişilere satın tahsil etme yöntemini benimsemiştir. Böylece toprağın gelirini satın alan para ve mevki sahibi çeşitli güç odakları köylü üzerindeki baskıyı artırmışlar ve devlete peşin olarak ödedikleri miktardan çok daha fazlasını tahsil etme gayreti içerisinde olmuşlardır. Bu nedenle özellikle verimin düşük olduğu yıllarda köylü, sermaye ve güç sahibi ağa, ayan ve mütesellim gibi kişilerle zorunlu olarak borçlanma ilişkisine girmiş ve genellikle hissenin bir kısmını sahibiyile paylaşan ya da kira ödeyen durumuna düşmüş, nadiren de toprağını kaybetme durumuyla karşı karşıya kalmıştır.

XIX. yüzyılda işlemez duruma gelmiş olan tımar sisteminin neticesinde oturtulmaya çalışılan yasal düzenlemeler Tanzimat döneminde hız kazanarak Balkanlar ve Aydın Vilayeti gibi değişimin unsurlarının kolayca girebildiği yerlerde değişik toplumsal ve ekonomik değişimlere yol açtı. Bu süreçte sözgelimi tarım kesiminde klasik çiftlik kavramının dışında farklı çiftliklerin oluşumuna neden oldu.

Çiftliklerin doğuşu ve gelişimi üzerine farklı görüşler ileri sürülse de tımar sisteminin bozulması, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen siyasal, sosyal ve ekonomik değişimler ve toprak sisteminde Tanzimat döneminde gerçekleştirilen yasal düzenlemelerle birlikte, Aydın Vilayeti'nde klasik Osmanlı çiftlik kavramının dışında farklı çiftlikler oluşmuştur. Aydın Vilayeti'nde dağlara sırtını

⁸⁵1609 tarihli adaletnamede, askeri sınıfa ait çiftlik ile mandıraların ortaya çıkışı arasındaki ilişki, Aydın, Saruhan, Mentеше ve Sığla sancak beyleri ve kadılarına gönderilen H. 1 Receb 1018 (M. 30 Eylül 1609) tarihli adaletnamede özetle şu şekilde belirtilmiştir. *Reayanın yerleri bırakıp kaçtıkları birçok köylerin harap olduğu, asker sınıfından kudretli olanların reayası kaçmış köyleri mülk-i mevrusları gibi tasarrufları altına geçirip yerleştikleri, kul ve hizmetkâr ve hayvan getirip buraları çiftlik haline soktukları reayanın korkudan eski köylere dönemedikleri bu sebeple bu gibi köylerde nüzüül ve avarız vergilerine esas olan vergi-hanelerinin ortadan kalktığı, bu çiftliklerdeki hademenin ve hayvanların zararından yakın köylerinde gelişemediğine vurgu yapılmıştır.* Halil İnalçık, "Adâletnâmeler", s. 90.

dayanmış çiftliklerin yanı sıra İzmir- Aydın ve İzmir Kasaba demiryolları güzergâhında yeni çiftlikler de oluşmaya başlamıştır. Böylece vilayet genelinde ayanlara, vakıflara ait çiftliklerin yanı sıra İngiliz, Rum, Levanten, Musevi, Ermeni ailelere ait çiftlikler bulunduğu gibi II. Abdülhamid'in de çiftlikleri yer almaktaydı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte vilayet genelindeki çiftlik sahipleri arasında yoğun bir mülkiyet ve tasarruf mücadelesi görülmektedir. Bu mücadelenin bir kısmı yerel ayan, ağa ve derebeyler arasında yaşanırken, diğer bir kısmı bunlarla Levanten ya da teba-ı ecnebiye'den olanlar arasında yaşanmaktaydı. Hazine ise tüm kesimlerle mücadele etmek zorunda kalırken, İstanbul merkezi yönetimi bu mücadelede yöredeki temsilcileri vasıtasıyla, kanun ve nizamın gereğinin yapılmasını sağlamaya çalışıyordu.⁸⁶

2.2. Çiftliklerin Tasarruf Hakkını Elinde Bulunduranlar

2.2.2. Türk-Müslüman Çiftlikleri

2.2.2.1. Ayan Çiftlikleri

Osmanlı Devleti'nde herhangi bir şehir, bir zümre veya bir devrin ileri gelenleri ve belli başlıları anlamında kullanılan ayanlar, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren taşrada devlet otoritesinin zayıflamasıyla meydana gelen otorite boşluğunu doldurmuş,⁸⁷ Osmanlı Devleti'nde merkezi otoritenin zayıflamaya başlamasına paralel olarak da devletle halk arasında irtibatı sağlar duruma gelmişlerdir. Merkezi otoritesini sürdüremeyen devlet, kırsal alanda da tımar sisteminin yozlaşması ve zayıflamasıyla denetim gücünü yitirmiştir. Aynı zamanda nüfus artışı ve işsizlikle birlikte baş gösteren iç ayaklanmalar karşısında devletin de onayladığı yerel savunma milislerinin liderleri konumunda olan ayanlar devletin taşradaki gayri resmi temsilcileri olmuştur. Pek çok şehirde âyânlar, devlet ile halk arasında asker sağlanması, vergi dağıtımı ve toplanması,

⁸⁶Sabri Sürgevil, "19. Yüzyıl Aydın Vilayetinde Çiftlikler", **XV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, (11-15 Eylül 2006 Ankara)**, 4. Cilt- 3 Kısım Osmanlı Tarihi- C, Ankara 2010, s. 1756.

⁸⁷Ayanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. "Âyan" **İA**, c. II, s. 40; "Âyan", İnönü Ansiklopedisi, c. IV, s. 355.; Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık**, Ankara 1977; Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri (1730-1839)", **Tarih Araştırmaları Dergisi** (1970-1974), VIII- XII/14-23, Ankara 1975, s. 51-61.; Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Âyan Üzerine Bazı Bilgiler", **Osmanlı Araştırmaları**, c. III, İstanbul 1982, s.105-118.

zahire ve hayvan temini konularında aracı olan şehrin ileri gelenlerinden olup; genelde zengin ve yerli hanedana mensup kişilerdi. Hükümet gibi çalışan ayanlar kendileirne ait konaklarında oturmakta aynı zamanda kendi ordularını oluşturmaktaydılar. Osmanlı Devleti'nin ayanlarla başa çıkacak güçte olması nedeniyle devletin içine düştüğü sıkıntıların ortaya çıkardığı boşluktan faydalanıp, zamanla iktisadi ve siyasi ağırlıklarını daha da arttırarak, buldukları bölgede güçlerini ve nüfuz alanlarını merkezi otorite aleyhine genişletmişlerdir. Ayanlar, 1695 yılında iltizamdan malikâneye geçişle birlikte önemli ölçüde güçlenmiştir. Muaccelle ve müeccele bedellerini ödemek şartıyla birçok mukataaları kayd-ı hayat şartıyla ele geçiren ayanlar taşrada bir ekonomik güç oluşturmuşlardır.⁸⁸

Ayanlar zamanla mütesellimlik ve voyvodalık adı altında elde ettikleri unvanlarını kötüye kullanarak servet sahibi olmuşlardır. Devlet adına topladıkları vergilere ilave olarak kendi adlarına vergi toplamaları halk tarafından pek çok şikâyete konu olmuşsa da yapılan soruşturmalarda kendilerini temize çıkarmayı başarmışlardır.⁸⁹ Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında birbiri ardından gelen askeri başarısızlıklar sonucu merkez ile yerel güçler arasındaki denge iyice ayanlar lehine bozulmuştur.⁹⁰

Faroqhi'ye göre;

“son yıllarda yapılmış olan araştırmalar, çiftliklerin ekonomideki konumu ve büyümesi arasındaki ilişkinin aslında zannedilenden zayıf olduğunu göstermiştir. Bunun yanında, ayanların yükselişinin her yerde ve her zaman çiftliklerin yaygınlaşması ile eşzamanlı olmadığı anlaşılmaktadır. Üstelik güçlü bir ayanın var olduğu her bölgede köylülerin topraksız tarım işçisi haline gelmediğini ayrıca vurgulamak gerekir. Ayrıca, hiç değilse belirli oranda, ilk anda ticari amaç gütmeyen çiftliklerin de var olduğu unutulmamalıdır. Pek çok Osmanlı vezirinin ve

⁸⁸Karpat'a göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1603–1789 tarihleri arası taşrada ayanların özerlik kazandığı dönemdir. Bu süreçte çok sayıdaki malikâne ayanlar tarafından kiralanarak İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomikte kâmilünde önemlibir değişim yaşanmıştır. Ortaya çıkan bu durum bürokrasi ile toprak kaynakları arasında yeni bir ilişki biçimini oluşturmuştur. Bkz. Kemal Karpat, “Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”, **Osmanlı ve Dünya**, Haz. Kemal Karpat, Ufuk Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2001, s.134.

⁸⁹Mübahat Kütükoğlu, “Bir Âyân Ailesi: Tavaslızâdeler”, **Belleten**, c.LXXV, Ankara 2011, s.273.

⁹⁰Murat Özyüksel, **Feodalite ve Osmanlı Toplumunu**, Derin Yayınları, İstanbul 2007, s. 253.

paşasının politikada sorun yaşadığı zaman sığındığı çiftliklerin varlığı belgelerde yer almıştır.”⁹¹

Batı Anadolu özelde de Aydın Vilayeti’ndeki ayanların servetlerini hangi yollarla genişlettikleri incelendiğinde en büyük gelir kaynaklarının devlet adına vergi toplamak, tefecilik ve bir ölçüde de ticaret olduğu buna karşılık ayanın büyük çiftliklerde tarımsal meta üretimini örgütlemeye girişmediği ortaya çıkmaktadır. Bir başka ifadeyle yerel olarak güçlü unsurlar fiili olarak denetledikleri geniş topraklarda tarımsal üretimi yeniden örgütlemek, üretim ilişkilerini dönüştürmek yerine var olan üretim yapıları çerçevesinde artığın daha büyük bir bölümüne el koymayı tercih etmişlerdir.⁹²

Ayanların nüfuz ve servet sahibi olmalarında her ne kadar çiftliklerindeki üretimin payı olmasa da büyük çiftlik sahibi oldukları bir gerçektir. Yuzo Nagata’nın Karaosmanoğlu ailesi örneğinde de işaret ettiği gibi ayanların servet nüfuz sahibi olmalarında mukataa/iltizamın önemi varsa da bunlar tamamen birbirlerinden bağımsız şeyler değillerdir. Ayanların büyük toprakları denetim altına alıp onları çiftlikleri haline getirme de iltizam sisteminin büyük etkisi olmuştur.⁹³

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın başları, Aydın Vilayeti’nde ayanlık hareketlerinin arttığı ve bölgesel ağaların söz sahibi oldukları bir dönemdir. Vilayet genelinde, Manisa ve Aydın’da Karaosmanoğulları, Aydın ve Koçarlı’da

⁹¹Suraiya Faroqhi, “17.ve18.Yüzyıllarda Osmanlı Tarımı”, **Türkiye Tarihi**, c. III, Cem Yayınevi, İstanbul 1997, s. 193. Ayanların ekonomik faaliyetlerine ilişkin örnekler için bkz: Suraiya Faroqhi, “Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Âyanından Müridzade Hacı Mehmet Ağa’nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri”, **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 81-100.; Yavuz Cezar, “Bir Âyanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmailoğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Tereke’nin İncelenmesi)”, **Bellekten**, c. XLI, sy. 161, Ankara 1977, s. 41-78

⁹²Şevket Pamuk, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Gerçek Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul 1997, s.140-141.

⁹³Eyaletlerdeki sipahi ve ayanlar vergi tarhlarına mani olmak için reayayı himayelerine alarak çiftlikler kurup miri tahsildarların reaya çiftçileri tarafından alınan fazla mahsulü almalarını zorlaştırmak için işbirliği yapıyordu. Merkezi hükümet taşrada vergileri kolay yoldan merkezi hazineye aktarmak için XVII. yüzyılda avarız-nüzül sistemini XVIII. yüzyılda da vilayet masraf sistemlerini oluşturmuştur. Gowan’a göre, bu sistem, hükümetin taşradaki fazla mahsulün tımarlılar yerine hazineye ya da valilerere aktarılmasını sağlamak yoluyla bazen isteyerek bazen de isyemeyerek tımar sistemini yıkmak için harcadıkları çabalardan biri olarak görülebilir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kimin reaya olup kimin olmadığını tayininde avarız defterleri çok çok büyük rol oynamışlardır. Bundan dolayı avarız defterleri bu amaç için pek az sayıda ve pek de tam olmayan o zamanki tahrir defterlerinin yerlerini aldılar. Bu tip avarız defterleride köylülerin adları kayıtlıydı. Avarız defterlerinde adı bulunmak reaya olmak demektir. Bkz. Bruce Mc Gowan, “Osmanlı Avarız- Nüzül Teşekkülü 1600-1830”, **VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler** (11-15 Ekim 1976), c. II, Ankara 1981, s.1330-1331.

Cihanoğulları, Söke ve Kuşadası'nda İlyasoğulları, Çine ve Menteşe'de Hasan Çavuşoğulları ile Denizli ve çevresinde Tavaslıoğulları gibi ayan aileleri karşımıza çıkmaktadır. Karaosmanoğulları için ailenin birliği önemli iken; Cihanoğulları'nda aksine, kişisel çıkarlar ön planda görünmektedir. Cihanoğulları'nın bu karakteri ailenin kısa sürede yıkılmasına neden olmakla kalmamış, yöre halkına da zarar vermiştir.⁹⁴

XVIII. yüzyılda Manisa ve İzmir çevresinde en güçlü ve en etkili ayan ailesi olan Karaosmanoğulları, Sard'dan Bozdağlara kadar uzanan çok geniş bir arazi kontrolleri altında bulunuyordu. Gücünün zirvesinde buldukları 1780–1790 arasında Aydın Vilayeti'nin, Saruhan, Manisa, Turgutlu, Menemen ve Bergama'nın yönetimden sorumluydular. XVIII. yüzyılda İzmir'den Bursa'ya kadar uzanan geniş bir bölgede etkili olan aile XIX. yüzyıl başlarında merkezileştirme ve âdem-i-merkezileştirme politikaları karşısında yerel gücünü koruyan birkaç ayan ailesinden biriydi. Karaosmanoğulları'nın serveti büyük oranda Osmanlı Devleti'ne verdikleri sivil ve askeri hizmetlerinin ve merkeze olan sadakatlerinin karşılığı olarak kendilerine verilen mültezim görevlerinden sağladıkları gelire dayanıyordu. İltizamın kiralananmasından elde ettikleri gelire ek olarak, gasp yoluyla aldıkları tımar ve zeamet topraklarının, hizmetlerinin karşılığı olarak hükümet tarafından kendilerine bağışlanmasının yanı sıra kendilerine ait toprakların da sahibiydiler.⁹⁵

Karaosmanoğulları'nın Manisa yöresinde sahip oldukları çiftlikler çoğunlukla iltizamını aldıkları *Koru-ı Cebel-i Manisa* mukataası sınırları içinde oluşmuştur.⁹⁶

⁹⁴Asaf Gökbel, **Aydın İli Tarihi**, Aydın 1936, s.176.

⁹⁵ Elene Frangakis-Syrett, **18.Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700–1820)**, Çev. Çiğdem Diken, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2006, s. 31–32.

⁹⁶Nagata'ya göre, Karaosmanoğlu ailesine ait çiftliklerin çoğu Manisa Ovası'ndaki Gediz ve Kum ırmakları ile Bergama Kazası'ndaki Bakırçay Havzası'ndaydı. 1531 yılı tapu sicil kayıtlarına göre, Manisa Ovası pamuk, tütün, buğday ve arpa tarımı için verimli araziler sunmasına karşın, Gediz Nehri'nin sebep olduğu taşkınları önleyecek teknik yetersizlik ve bataklık ile işlenmemiş arazinin çokluğu dolayısıyla nüfus yoğunluğunun fazla olmadığı bir bölgeydi. XVIII. yüzyıldan sonra Karaosmanoğlu ailesi bu bölgede birçok çiftlik kurdu ve Manisa Ovası tarımsal verimlilikte en ileri seviyeye ulaştı. Örneğin ailenin sahip olduğu Burunören Çiftliği'nin, 1531 yılındaki tapu sicil kayıtlarına göre Burunviran Köyü'nden kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Bu köy, yaklaşık 240 hektarlık işlenmemiş araziye içeren Kum isminde küçük bir mezraya sahipti. 1816 yılına tarihlenen bir belgeye göre, Burunviran Çiftliği sınırları dâhilindeki sekiz parsellik arazi “Kum” ismi ile anılmakta ve buraya ait alanın toplam miktarı 35 hektara ulaşmaktaydı. Sonuçta Kum Köyü'ndeki işlenmemiş eski toprakların, Karaosmanoğlu ailesinin idaresi altında tarıma elverişli arazilere dönüştürülmüştür. Yuzo, Nagata, “The Role of Ayans in Regional Development During the pre Tanzimat Period in Turkey: a Case Study of the Karaosmanoğlu Family”, **Studies on Social and Economic History of the Ottoman Empire**, Akademi Kitabevi, İzmir 1995, s.124; Ayrıca bkz. Hilal Ortaç Gürpınarlı, “Manisa Kazasında

Nagata'ya göre, bu çiftlikler işlendiğinden fazla toprağa sahip olan eski köylerin çiftliğe dönüşmesi, başkalarına ait çiftliklerin satın alınması, koru ve meralarda çiftlik kurulması, vakıflara ait toprakların çiftliğe dönüşmesi şeklinde gerçekleşmiştir.⁹⁷ Bütün bunlar, satın alma dışında, iltizamla ilgilidir. Emecen'e göre ise Karaosmanoğulları'nın Yaya Köyü merkezli olarak ele geçirdikleri ve sonradan çiftlik olarak zikredilecek olan yerlere bakıldığında bunların çoğunun eski piyade ve müsellemler köyleri üzerinde kurulmuş olduğu görülmektedir.⁹⁸ Birçoğu normal reaya çiftliklerinden daha büyük olan piyade müsellemler çiftliklerinin XVI. yüzyıl sonlarında lağvedilip tımara çevrilmesi sonucu aileye ait çiftlikler aynı bölgede kurulmuştur ve devlet görevlilerine tahsisi büyük toprak sahipliğinin bölgedeki kaynağını oluşturmuştur. Emecen, bu sahipliğin öşür toplama tarzından giderek tam anlamıyla sürekli gelir sahipliği kavramına dönüşmesine zemin hazırlamış olmasının muhtemel olacağını da ifade etmektedir.⁹⁹

Karaosmanoğulları'nın çiftliklerinde, çiftlik sahibi ya da çalışanın kullanımı kadar ebniye ya da konak denilen, genelde iki katlı evler, hayvanlar için ahırlar, tahıl ve pamuk için ise ambarlar yer alırdı. Sıklıkla, kiracılar için sazdan yapılmış birçok saz dam bulunmaktaydı. Bununla birlikte, birçok çiftlik bakkal, berber, bökçü, kahvehane ve değirmen ya da su değirmeni gibi yapılar içermekteydi. Çoğu kez, kışları yüzlerce

Bulunan Bazı Çiftlik Köylerinin XIX. Yüzyıl Ortalarındaki Durumu”, **CIÉPO XIV. Sempozyumu Bildirileri**, (18-22 Eylül Çeşme), TTK, Ankara 2004, s.491.

⁹⁷Tepedenli Ali Paşa üzerine yapılan bir çalışmada ailenin çok sayıda çiftlik, bağ ve bahçe, konak, han vs taşınmaz mallarının yanında değerli nitelikte eşya ve nakitlerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Aile bu mal varlığını güç kullanma, zorla istilâk etme, satın alma ve rüşvet verme gibi yöntemlerle elde etmiştir. Tepedenli Ali Paşa kendi kontrolünde toprakların çiftlikleşmesini sağlayarak önemli bir gelir kaynağı elde etmesinin yanı sıra birçok köyü çiftliğe dönüştürerek düzenli gelir elde etme yoluna gitmiştir. Bazı durumlarda ise reayanın elindeki köyleri baskı ve korku yöntemleriyle zorla zapt ederek ele geçirmiştir. Vidin ve Karaferya Kazası'nda bu şekilde çiftlik köylerine dönüştürülen reaya köyleri bulunmaktadır. Bu kazalardaki bir kısım topraklar ile değişik insanların mülkünde olan toprakları da ekilen toprak miktarına göre sahiplerine bir miktar ücret ödeyerek zapt etmiştir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hamiyet Sezer, “Tepedenli Ali Paşa ve Oğullarının Çiftlik ve Gelirlerine İlişkin Yeni Bilgi-Bulgular”, **OTAM**, sy.18, Ankara 2005, s. 335-336, Sezer'in konuyla ilgili diğer bir çalışması için bkz. Hamiyet Sezer, “Tepedenli Ali Paşa'nın Çiftlikleri Üzerine Bir Araştırma”, **Belleten**, c. LXII, sy. 233, Ankara 1998, s.75-107

⁹⁸ Yaya ve müsellemler çiftliklerinde toprak tasarrufu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muzaffer Arıkan, “Yaya ve Müsellemlerde Toprak Tasarrufu”, **Atatürk Yıllık Konferansları**, c.VIII,1975-76, TTK Ankara 1983,s.175-201; Feridun M. Emecen, **XVI. Yüzyılda Manisa Kazası**, TTK, Ankara 1989, s. 142-154.

⁹⁹Feridun M. Emecen, “Âyân ve Muhallefâtı Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa”, **CIÉPO XIV. Sempozyumu Bildirileri**, (18-22 Eylül 2000, Çeşme), TTK, Ankara 2004, s.148.

koyunu barındırması için bir ağıl da çiftliklerde bulunurdu.¹⁰⁰ Buralar Müslüman olan kâhyalar tarafından yönetilirdi. İşçiler, sırf Karaosmanoğlu Ailesine ait çiftliklerde değil, Batı Anadolu'daki çoğu ayanlarının çiftliklerinde de çoğu kez Rumlardan oluşmaktaydı. Bu Rumlar, özellikle 1821'de Yunan Ayaklanması'nın baş gösterdiği Mora Yarımadası'ndan, Ege Adaları'ndan ve Balkanlar'dan göç etmişlerdi. Arazi sahipleri, “hizmetkâr” olarak adlandırılan bu işçiler için, sazdan mütevazı konutlar yaptırmış, onlara tarım için gerekli araç-gereci, hayvanı, tohumu borç vermiş, az miktarda da ücret ödemişlerdi. Kâhyalar, aynı zamanda, çiftlik bünyesindeki ağıllarla da ilgilenirlerdi. Kâhyaların ve çobanların çoğu Rum'du ve bunlar, koyunlar için ücret ödeyip, mülk sahibinden kuzu, peynir ve yün talep ederlerdi. Rum işçilerden kalan malların listesine göre, bu kişiler evleri, hayvanları ve tarım araçlarıyla bağımsız köylü olmak üzereydiler. Buna karşın, 1821'den sonra, Yunan Ayaklanması'nın Batı Anadolu toplumuna ciddi etkileri oldu ve Manisa Sancağı'nda çıkan karışıklığın ardından çiftliklerdeki Rum işçiler ve çobanlar yerlerini Müslümanlara bıraktılar. 1830 yılından sonra Karaosmanoğlu ailesi bölgesel ekonomideki önemini nispeten kaybetmekle birlikte, geleneksel üretim modelini sürdürdüler.

Tanzimat öncesi dönem boyunca, Karaosmanoğlu ailesi üyelerinin sahip olduğu yaklaşık 50 çiftliğin her biri, 100 hektardan daha fazla büyüklükte toprak parçalarıydılar. Devletin özel mülkiyete izin vermemesine rağmen Karaosmanoğlu ailesi birkaç istisna haricinde, topraklarını kendi özel mülkiyetleriymiş gibi babadan oğula geçirmeyi başarmışlardır. Bu açıdan düşünüldüğünde, aile için çiftliklerin varlığı iltizam niteliğinin dışında, sosyo-ekonomik yönden de değer ifade ettiği anlaşılmaktadır. Tanzimat'ın ilanından sonrada bazı aile üyeleri çiftlik sahibi olma vasıflarını devam ettirmişlerdir. Örneğin Aydın eski müşiri Yakup Paşa'ya Harbiye eski Nazırı Emin Efendi'nin uhdesinde olan Filorya Çiftliği H.1253 (M.1837/1838)

¹⁰⁰ XIX. seyyahlarının yapmış olduğu çiftlik tanımlamasına göre, bir çiftlik toprak sahibini ya da aracısının yaşadığı bir konak, işçilerin barınması için kulübeler rakip ayanın saldırısına karşı savunma amaçlı taştan bir kule hayvanlar için ağıllar, ambarlar bir fırın ve bir demirci atölyesinden oluşmaktaydı. Genel olarak çiftlikler aynı zamanda birer köydü. Bu çiftlik tanımlamasına Karaosmanoğulları'nın çiftlikleri büyük oranda uyuyordu. Bkz. Traian Stoianovich, “Land Tenure and Related Sectors of Balkan Economy 1600–1800”, *The Journal of Economic History*, Vol. XII, 1953, s.398–411.

senesinde 1.750 kese muaccele karşılığında satılmıştır.¹⁰¹ Aşağıdaki tabloda aile üyelerinin sahip oldukları çiftlikleri ve hangi tarihlerde bu çiftliklerin ellerinden çıktığı görülmektedir.

Tablo 5: Karaosmanoğlu Çiftliklerinin Listesi

Çiftliğin Adı	Sahibin Adı	Belgedeki Tarih	Bulunduğu Yer Kaza/Nahiye
Papashı	Ataullah Ağa	1766	Belen Nahiyesi
	Hacı Osman Ağa	1800	
	Ebubekir Ağa	1829	
	Ali Ağa	1836	
Mihaili	Ahmet Ağa	1766	Palamut Nahiyesi
	Hacı Hüseyin Ağa	1816	
Cedid	Ataullah Ağa	1766	Belen Nahiyesi
	Ebubekir Ağa	1829	
	Ali Ağa	1836	
	Ataullah bin Ebubekir	1849	
	Mehmet Sadık Bey	1862	
Burunören	Ahmet Ağa	1766	Belen Nahiyesi
	Hüseyin Ağa	1816	
	Mehmet Sadık Bey	1862	
Durasallı	Ataullah Ağa	1766	Adala Kazası
Mütevelli	Polat Mehmet Ağa	1806	Belen Nahiyesi
	Eyüp Ağa	-	
	Mehmet Sadık Bey	1862	
Koldere	Polat Mehmet Ağa	1806	Belen Nahiyesi
	Mehmet Sadık Bey	1862	
Çobansa	Polat Mehmet Ağa	1806	Belen Nahiyesi
	Mehmet Sadık Bey	1862	
Ulucak	Polat Mehmet Ağa	1806	Menemen Kazası
Tekeliler	Gelenbe Voyvodası		Manisa Nahiyesi
	Ahmet Ağa	1806	
	Küçük Mehmet Ağa	1844	
Baytara	Gelenbe Voyvodası	1806	Palamut Nahiyesi
	Ahmet Ağa		
Palamut	Gelenbe Voyvodası	1806	Palamut Nahiyesi
	Ahmet Ağa		
	Deli Süleyman Ağa	1818	
	İbrahim Nazif Ağa	1835	
Macune	Gelenbe Voyvodası		Yayaköy civarı Palamut Nahiyesi
	Ahmet Ağa	1806	
	İbrahim Nazif Ağa	1835	
Karaağaçlı	Osman Ağa	1800	Belen Nahiyesi
	Hüseyin Ağa	1816	
	Mehmet Sadık Bey	1862	

¹⁰¹“Harbiye Nazırı sabık Emin Efendi'nin bu defa mukteza-yı irade-i şahane üzere furuht olunan çiftlikatından Filorya Çiftliği 1.750 kese muaccele ile Aydın müşiri sabık Yakup Paşa furuht olunmasından dolayı teşekküre şamil ve meblağ-ı merkumun dahi sür'ati tediyesine ikdam ve gayret edeceğine dair müşarüleyhden vurüd eden bir kuta tezkiresi menzur-u âli hazret-i cihandari buyrulmak üzere mersul suy-ı atufetleri kılınmış olduğu beyanıyla tezkire-i senaveri terkimine mübaderet kılındı”. **BOA. HAT.** 1287/ 49978 (H.1253 M.1837/1838)

Karaveli	Osman Ağa	1800	-----
Halil Ağazade	Osman Ağa	1800	-----
Ulubara	Hüseyin Ağa	1816	Yayaköy civarı
Kayışçılar	Hüseyin Ağa	1816	Palamut Nahiyesi
	Küçük Mehmet Ağa	1844	
Seyfioğlu	Hüseyin Ağa	1816	Turgutlu civarı
Eroğlu	Hüseyin Ağa	1816	Yayaköy civarı
	Küçük Mehmet Ağa	1844	
Arifoğlu	Hüseyin Ağa	1816	Turgutlu civarı
Keleş	Küçük Mehmet Ağa	1844	----
Cenlegân	Küçük Mehmet Ağa	1844	----
Çullu	Karamütesellim		Manisa Nahiyesi
	Mehmet Ağa	1796	
	Yetim Ahmet Ağa	1841	
Hamzabeyli	Karamütesellim		Turgutlu Nahiyesi
	Mehmet Ağa	1796	
	Yetim Ahmet Ağa	1841	
Bağırhan	Yetim Ahmet Ağa	1841	Adala Kazası
Bazerganlı	Yetim Ahmet Ağa	1841	Adala Kazası
Selimşahlar	Yetim Ahmet Ağa	1841	Belen Nahiyesi
Harmandalı	Yetim Ahmet Ağa	1841	Manisa Nahiyesi
Arnavutoğlu	Yetim Ahmet Ağa	1841	-----
Çavuşoğlu	Mehmet Sadık Bey	1862	----
Tatar	Mehmet Sadık Bey	1862	Palamut Nahiyesi
Hasırcı	Mehmet Sadık Bey	1862	Manisa Nahiyesi
Hatiboğlu	Karamütesellim	1796	----
	Mehmet Ağa		
Akkayidalanı	İbrahim Nazif Ağa	1835	Ayazment Kazası
Krantoğlu	İbrahim Nazif Ağa	1835	Ayazment Kazası
Cariköyü	İbrahim Nazif Ağa	1835	----
Çayköyü	İbrahim Nazif Ağa	1835	----
Elhachaliller	Deli Süleyman Ağa	1818	Belen Nahiyesi
Haliloğlu	Ebubekir Ağa	1828	----
	Ataullah Ağa	1844	
Kayakum	Ömer Ağaoğlu Mehmet Ağa	1838	----
Kalarta	Ömer Ağaoğlu Mehmet Ağa	1838	----
Akköy	Küçük Hüseyin Ağa	1839	Ayazment Kazası
Şeytanoğlu	Küçük Hüseyin Ağa	1839	Ayazment Kazası
Tavşanlı çayırı	Ali Ağa	1836	Menemen Kazası
Niyaz	Ali Ağa	1836	Menemen Kazası
Kıyılı	Mehmet Sadık Bey	1862	----

(Kaynak: Yuzo Nagata, Tarihte Âyanlar, TTK, Ankara 1997, s. 202–203.)

Aydın Vilayeti’nde Manisa merkezli Karaosmanoğlu ailesi kadar nüfuzlu olmasa da etki alanları daha çok Söke ve Kuşadası kazalarını kapsayan bir diğer ayan ailesi de İlyaszadelerdir.¹⁰² Tarımın yanı sıra ticaretle de önemli rol oynayan bu aile

¹⁰² Paul Wittek, Kuşadası’nda oturan ve İzmir kapılarında Menderes Nehri’nin 12 mil güneyine kadar sahil mıntıkasında hüküm süren İlyaszade ailesi hakkında Forbin isimli yabancı gözlemcinin 1817 yılına ait seyahatnamesinde verdiği küçük bir bilginin dışında bu mahalli mütegalibeye ilişkin pek fazla bilgiye

devletinin merkezileştirme politikaları neticesinde eski güçlerini kaybetmiş olsalar da yeni dönemde bir taraftan ellerinde bulunan toprakları işlerken bir yandan da bürokraside görev alarak devletle uzlaşma içine girmişlerdir. Zaman zaman para sıkıntısı çeken hanedan üyeleri Ermeni tefecilerden borç almak zorunda kalmış olmakla birlikte bölge halkı için güçlü izlenimlerini hep korumuşlardır.¹⁰³

İlyaszade ailesinden Sığla Sancağı mütesellimi iken H. 1202 (M.1787/1788) tarihinde vefat eden İlyaszade Ahmet Ağa'nın mal, emlak, çiftlikat vs. eşyasını gösterir muhallefat defterinde Ahmet Ağa'ya ait on bir tane çiftlik bulunmaktadır.¹⁰⁴

Tablo 6: İlyaszade Ahmet Ağa'nın sahip olduğu çiftlikler

Çiftliğin Adı	Kıymeti (Kuruş)	İcar (Kuruş)
Bağarası Çiftliği	1.000	150
Argavlu Çiftliği	1.500	200
Torbalı Çiftliği	1.700	160
Yaylayakası Çiftliği	1.500	180
Sakızağacı Çiftliği	1.000	50
Tepeköy Çiftliği	1.000	140
Develi Çiftliği	2.000	185
Bulgurca Çiftliği	5.000	50
Arapçıköy Çiftliği	1.000	140
Civelek Çiftliği	1.000	50
Yeniköy Çiftliği	1.500	200

Adı geçen çiftliklerin bir kısmı yukarıda belirtildiği üzere Ermeni ailelerle olan alacak verecek ilişkilerinde Ahmet Ağa'nın borçlarını ödeyememesi üzerine Ermeni ailelerin eline geçmiştir. Bir kısım çiftlikler üzerinde ise İzmir'in önemli levanten ailelerinden Baltazziler söz sahibi olmuştur.

Aydın Vilayeti'nde Denizli merkezli Tavaslızadeler ayan ailesi de edindiği servet ve arazilerle XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Denizli ve Menteşe sancaklarının en güçlü yerel gücü haline gelmiştir. III. Selim döneminde Menteşe Sancağı ayanlarından Hasançavuşzade ailesinden sonra Menteşe müsellimliğini Tavaslızadeler'den Ömer Ağa ele geçirerek bölgede önemli bir güç olmaya başlamıştır. Ailenin üyelerinden en fazla bilgi sahibi olunan kişi Ömer Ağa'nın oğlu Tavaslızade

sahip olunmadığını belirtmiştir. Derebey olarak tanımladığı ayan ailelerinin tarihinin aydınlatılmasında kitabelerin önemine vurgu yapan Paul Wittek, İlyaszade ailesine ait kitabelerin okunmasına zaman ayıramadığını ifade etmiştir. Paul Wittek, **Menteşe Beyliği**, Çev. O. Ş. Gökyay, 2. Baskı, TTK, Ankara 1986, s. 109.

¹⁰³ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, **Modernleşim Sürecinde...**, 112-113.

¹⁰⁴ **BOA. D.BŞM. MHF. d-12922**

Osman Ağa'dır. Tavaslızade Osman Ağa, Menteşe mütesellimliğinin yanı sıra XIX. yüzyılın ilk yarısında Menteşe Sancağı'nda önemli görevlerde bulunmuş kendi ifadesiyle devletin sadık bendesi olup üzerine düşen her vazifeyi yapmaya çalışmıştır. Ancak zamanla bazı görevlerini aksatması Mısır Valisi İbrahim Paşa'nın safında yer alması gibi nedenlerden dolayı devlet tarafından sürgün cezasına çarptırılmıştır. Ancak Osman Ağa'ya daha sonra birçok hizmette yararlılıkları olduğu gerekçesiyle çiftliğinde ömrünü tamamlamasına izin verilmiştir. Osman Ağa'nın kendisi hakkında yapılan soruşturmada suçlu bulunduğu noktalardan biri de Denizli'de bir kısım ahalinin elinde bulunan arazileri kanuni olmayan yollarla ele geçirdiği yönündedir. Bu suçlamalara ilişkin olarak Osman Ağa ve iki kardeşi hakkında İzmir'de soruşturma yapılmıştır. İddialara göre, Osman Ağa, Denizli'nin Hırka, Kala-yı Tavas, Sofular ve Çalıköy köylerinden bir kısım kişilerin arazilerine el koymuştur. Osman Ağa'nın Hırka'da 1.500, kardeşi Abdullah Ağa'nın Karaköy'de 6.000, o tarihlerde ölmüş bulunan Bekir Ağa'nın ise Çalıköy'de 4.000 ve Sofular'da 1.000 dönüm olmak üzere toplamda 14.000 dönüme yaklaşan araziye fuzuli zabt ve ziraat etmekte oldukları Aydın Vilayet Defterdarlığı'na iletilmiştir. Yerinde yapılan soruşturma sonucunda toprakların Osman Ağa'ya babalarından kaldığı ve iddiaların komplo olduğu ifade edilmiş ve bu tür şikâyetlere ve şikâyetçilere bundan sonra bir daha itibar edilmeyeceği bildirilmiştir.¹⁰⁵

Tavaslızade ailesi ahali ile bir takım sorunlar yaşamış olsa da sancak genelinde nüfuslarını daha da artırarak büyük servet kazanmışlardı. Çevre kazalarda çok sayıda çiftlik sahibi olan aile aynı zamanda bölgedeki birçok hassa çiftliklerinin işletmesini de ele geçirmiştir. Osman Ağa, 1837 yılında Menteşe Sancağı'nda Köyceğiz Kazası'ndaki Mihrişah Sultan Vakfı'ndan olan yirmi dokuz adet çiftliğin işletmecisi olmasının yanı sıra Denizli ve Honaz'da Büyük Ada, Küçük Ada, Ada, Caber, Gölemezli, Çeşmebaşı, Kavakbaşı, Güzelpınar ve Uzunpınar çiftlikleri ile Acıpayam'daki Çorum ve Uçarı çiftliklerinin de sahibiydi.¹⁰⁶

¹⁰⁵Kütükoğlu, bu toprakların Tavaslızadeler tarafından meşru yollarla ele geçirilip geçirilmediği konusuna ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini belirtmeden de geçememiştir. Bkz. Mübahat Kütükoğlu, "Bir Âyân Ailesi: Tavaslızâdeler", **Bellekten**, c. LXXV, sy. 273, Ankara, 2011, s.466-467.

¹⁰⁶ Mehmet Yaşar Ertaş, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezileşmesi Karşısında Bir Osmanlı Ayanı: Tavaslızâde Osman Ağa", **History Studies, Enver Konukçu Armağanı**, Samsun 2012, s.121.

Tavaslızadelerin Tavas ve Denizli dışında da önemli miktarda arazi ve çiftlik gibi mal varlığı olduğu anlaşılmaktadır. 1855 tarihli bir belgeye göre, Tavaslızade Hacı Mehmet Ağa'nın Aydın Vilayeti İzmir Sancağı'ndaki Yoran Çiftliği'nin bedeli olarak mültezimlerinden 9.000 kuruşluk bir alacağı vardır. Yine aynı belgeye göre, Hacı Mehmet Ağa'nın Çine Kazası ahalisinden 1.500 kuruş ve Menteşe Sancağı'ndaki vakıf çiftliklerinin H. 1269 (M. 1852/1853) yılından kalma 7.700 kuruşluk olmak üzere toplam 18.200 kuruşluk alacağının da mültezimlerden tahsil edilmesi için İzmir Valisi'nden bir emirname yazmasını istemekteydi.¹⁰⁷

Tavaslızade Osman Ağa'nın ölümü üzerine sahip olduğu çiftliklerden Aydın Sancağı Karacasu Kazası'ndaki Yamalak, Bucak ve Kızıldere Çiftlikleri oğlu Hacı Mehmet Ağa'ya geçmiştir. Hacı Mehmet Ağa babasından kalan Bucak Çiftliği'ni 1861 tarihinde 25.000 yük bedel karşılığında satmıştır. Ayrıca Bucak, Yamalak ve Kızıldere çiftliklerinin ferağ ve intikal işlemleri için 5.500 kuruşluk ödemesi gereken harcı vermekte gecikmesi, Hacı Mehmet Ağa'nın bu tarihlerde bazı ekonomik sıkıntılar içinde olduğunu düşündürebilir. Bu nedenle sürüncemede kalan 5.500 kuruşun bir an önce kendisinden tahsil edilmesi Hassa-yı Ordu-yu Hümayun kâtiplerinden İsmail Zühtü Efendi'nin takdim eylediği arzualde talep edilmektedir.¹⁰⁸

Aydın Vilayeti'nin bir diğer önemli ayan ailesi olan Cihanzadeler sahip oldukları çiftlikleri üçüncü kuşak üyelerinin bazı ekonomik sıkıntılarından dolayı ellerinden çıkarmak zorunda kalmışlardır. Cihanzade Hüseyin Bey kendisine babasından kalan Tepecik Çiftliği'ni H. 1212 (M. 1797–1898) yılında I. Abdülhamid'in altıncı kadını ve Hibetullah Sultan'ın annesi olan Şebsefa Kadın'a 33.500 kuruşa satmıştır. Bu çiftlikte hububat, emlak, mevaşi, hınta, şair, susam ve penpe zeriyle mahsul alınan tarlaların toplamı 1.429 dönümdür. Bu tarlalardan gayri mezru arazi 904 dönüm, sabun imalinde kullanılan çorak arazi ise 995 dönümdür. Bu bağlamda satışı yapılan toplam mal varlığı 3.318 dönüm arazi ile 70 kile buğday, 140 kile arpa, 6 adet karasığır öküz, 2 adet kiremithane ocağı, 2 adet mahzen ve 1 adet samanlıktır. Bu

¹⁰⁷ BOA. A.MKT. NZD. 142/72/ (H.20/ B/ 1271 M.8 Nisan 1855)

¹⁰⁸ BOA. A.MKT. DV. 193/58 (H.21 Z/ 1277 M.30 Haziran 1861)

çiftlikler daha sonra Şebsefa Sultan'ın ölümüyle kızı Hibetullah Sultan'a temlik edilmiştir.¹⁰⁹

Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Aydın Vilayetin'deki ayanlar nüfuz ve güçlerini kaybetmeye başlamış ve her kademede kendini hissettiren II. Mahmut'un merkezileştirme politikaları aşağıdaki tabloda görüleceği üzere çiftlik sahipleri üzerinde etkili olsa da bir kısım aile üyeleri çiftlik sahibi olma vasıflarını uzun süre korumuşlardır.

Tablo 7: 1818–1819 Tarihleri Arasında Aydın Sancağı'nda İltizama Verilen Çiftlikler, Mutasarrıfları ve İltizam Bedelleri

Adı	Mevkii	Sahibi	İltizam Miktarı
Ahmet Ağa Çiftliği	İnegöl	Ümmügülsüm Hanım	
Akaymışlı Çiftliği	Aydın	Mehmet Raşit ve Hemşiresi Nefise ve Zekiye ve Zilha	1.200 kuruş
Bilara Çiftliği	Kuyucak	Leyla Hanım	275 kuruş
Büyük Çiftlik ve Küçük Çiftlik ve tevabii mukatası	Birgi Nahiyesi Tasahora Karyesi	Mehmet Ağa	2.000 kuruş
Çakmar Çiftliği	Aydın	Hüsrev Ağa (Nısf hissesi Mutebere Hanım)	1.375 kuruş
Çamurlu Çiftliği	Güzelhisar	Dürrizade Mektupçusu Ata Efendi	
Çavuşlu Çiftliği	Aydın	El Hac Ümmü Süleyman Hanımın	
Çiftlikat-ı Hassa	Aydın	Mehmet Nazif Nazır-ı Tophane-yi Amire	887,5 kuruş
Çiftlik-i Emir nam zeamet.		Seyyid Elhac Halil Ağa	550 kuruş
Çiftlik-i Mermercioğlu Musa der karye-yi menasil vesair zeameti	Güzelhisar	Gediklilerden Abdülhalim	550 kuruş
Çobansa Çiftliği	Kuyucak	Fatma Hanım	2.250 kuruş
Çorşlu Çiftliği ve havi olduğu arazi ve tevabiati mukataası	Köşk	El Hac Mehmet Tahir Ağa	3.000 kuruş
Dereköy ve Kavaklı Çiftliği	Alaşehir	Mehmet Emin	1.500 kuruş
Dereköy ve Kavaklı Çiftliği	Alaşehir	Hüseyin Ağa	1.500 kuruş

¹⁰⁹Ayda Arel, “Aydın ve Yöresinde Bir Âyân Ailesi ve Mimarlık: Cihanoğulları”, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, 2. Baskı Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.198–199.

Emlak Çiftlikleri	Aydın	Müteveffa Cihanzade Kerimesi Feriha ile mahdumu Ahmet Bey	
Hacıoğlu Yahya Çiftliği	Bayındır ve Tire	Seyit Abdülhalim	1.200 kuruş
Hasırcılar Çiftliği vesair eşcar	Sultanhisar	Esseyid Süleyman	4.000 kuruş.
Kürtler ve Mandıra Çiftliği	Güzelhisar	Türkmenzade Mehmet Ağa	9.000 kuruş
Pavlov Çiftliği	Aydın	Dürrizade Kethüdası İzzet Efendi	
Tekeli Çiftliği		Cihanzade Ahmet Bey	20.000 kuruş
Tesahorya ve Emirdoğan ve Büyük Çiftlik ve Karye-yi saireden mukataat hissesi.	Birgi	Osman ve Asaf Ağa	1500
Tesehorya Büyükçiftlik ve Küçükçiftlik Kayabeyliği cemaati Hamzalar ve Kestanelik kuralarından nisf hissesi	Birgi	Osman ve Asaf'ın	
Tesehorya ve Büyük Çiftlik ve Küçük Çiftlik Bababeyliği Kestanelik Mukataası	Birgi	Kahve Gümrüğü Kâtibi Mehmet Efendi	562,5 kuruş
Tımar Çiftliği	Aydın	Elhac Münire Kadın	1.375 kuruş
Yeni Çiftlik	Yenişehir	Leyla Hanım	950 kuruş
Yeniçiftlik Evkafı	Yenişehir Kazası'nda Geneviş Toprağında	Pembe Hanım	950 kuruş

(Kaynak: BOA. D..BŞM.d... 8490)

2.2.2.2. Vakıf Çiftlikleri

Vakıf, VIII. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyıl sonlarına kadar İslam medeniyetinin özellikle Selçuklular ve Osmanlılar zamanındaki Türk dünyasının sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında önemli rol oynamış dini, hukuki ve sosyal bir kurumdur.¹¹⁰ Kelime anlamı olarak, *hapsetmek, alıkoymak, durdurmak*, anlamlarına gelen vakıf, hukuki anlamda ise, bir şeyin faydalanma hakkının, mülkiyetinin kamu yararına tahsis

¹¹⁰Osmanlılar döneminde vakıflar büyük gelişme göstererek, toplumun eğitim, sosyal güvenlik gibi en temel ihtiyaçlarının ötesinde son derece ayrıntılara dönük alanlara yönelmiştir. Bu nedenle Batılı araştırmalar özellikle XVI. yüzyıl Osmanlı toplumu için *vakıf cenneti* tabirini kullanmışlardır. İ. Erol Kozak, Bir **Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf**, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Adapazarı 1994, s.15.

edilerek devamlı olarak başkalarının mülk edinmelerini engellemek yani mülkiyetin Allah rızasını kazanmak ve insanlara faydalı olmak amacıyla kamu yararına tahsisi demektir. Osmanlı Devleti'nde vakıflar fıkhi kurallara göre kurulup idare edilmekteydi. Vâkıfın tayin ettiği mütevellî vakfın yönetimini sağlıyordu.¹¹¹ Vakfın kurucusu öncelikle vakfedilecek gelir kaynağını ve bu gelir kaynağının hangi tür hayır işi veya kurum için kullanılacağını tespit ediyordu. Bu nedenle de kurulan her vakıf için vakfiyeler düzenlenirdi.

XVIII. yüzyıl sonlarına kadar klasik dönem vakıfları, vakıf kurucusunun koyduğu şartlar doğrultusunda işletilmişler ve hizmet vermişlerdir. Vakıfların yönetimindeki bu yapı genellikle uygulanmış olmakla birlikte bazı dönemlerde çeşitli sebeplerle müstakil vakıf yönetimlerinden bir bölümünün veya tamamının bir elde toplanarak merkezileştirilmesi ve belli nazırlıklar kurulması denemeleriyle karşılaşmıştır. XVI. yüzyıl sonlarına doğru Mekke ve Medine ile buralarda sürekli olarak oturan veya geçici olarak bulunan insanlar için kurulan Evkaf-ı Hümayun denilen vakıfların tek elden denetimi için Evkâf-ı Haremeyn Nezareti adıyla bir teşkilat kurulmuştu.

XVIII. yüzyılda vakıflarda yeni bir takım gelişmeler yaşanmış III. Osman, III. Mustafa ve I. Abdülhamid kurdukları vakıflar için müstakil idare binaları inşa edilmiş ve mütevelliden kapıcısına kadar yeni yönetim kadroları oluşturulmuştur. Daha sonra bazı padişah ve darüssaâde ağaları vakfiyelerine vakıfların bu kuruluşlar tarafından yönetilmesi şartını koymuşlardır.¹¹² Çeşitli değişikliklerden sonra II. Mahmut, kurduğu vakıflarını I. Addülmamîd'in Hamidiye Vakıfları'na katarak vakıf sayısının elliye çıkmasıyla büyük bir nezaret şubesi halini aldığından bu vakıfların yönetimini Darphane-i Amire Nezareti'ne vermiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla Hamidiye Vakıfları ile bu bu vakıflara bağlı olanlar çok fazla genişlemiş ve bu nedenle yönetimi de güçleşmiş olduğundan vakıfların yönetimi Darphane-i Amire Nezareti'nden alınarak yeni kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlanmıştır.¹¹³ Bu yöntemle hanedan

¹¹¹ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", **İA**, c.XIII, s.153.

¹¹² Bahaeddin Yediyıldız- Nazif Öztürk, *Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları*, **150. Yılında Tanzimat** Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1992, s.572.

¹¹³ Nazif Öztürk, **Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983, s.59.

vakıflarını idare edenlere nazır adı verilmiştir. Bu nazırlar önceleri hükümet yetkilisi olmadıkları halde daha sonraları hükümet bünyesine dâhil edilmişlerdir. Önce mütevellileri bir makama şart edilen vakıflarla mütevelliliği vakfedenlerin evlatlarından başkalarına şart edilmiş vakıfların idaresi Evkaf Nezareti'ne bırakılmıştır. Zamanla Evkaf Nezareti bütün vakıflarının denetiminin kendisine bağlandığı bir makam olmuştur. Cumhuriyet'in ilanından sonra ise vakıfların yönetim işleri Şeriye ve Evkaf Vekâleti'ne bırakılmıştır.¹¹⁴

Ömer Lütfi Barkan, Osmanlılardaki toprak vakıflarını üç kısma ayırır;

1) Sahiplerinin mülkü olan öşri veya haraci toprakların vakfedilmesiyle meydana gelen toprak vakıfları. Bu vakıflar, mülkiyeti devlet tarafından satılan, imar veya ihya maksadıyla kolonizatör Türk dervişlerine ve kırlardaki zaviye sahiplerine mülk olarak terk edilen boş toprakların vakıf haline getirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu tür vakıflar, Suriye ve Mısır gibi bölgeler hariç olmak üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda çok az bulunmaktadır. Bu toprakları vakıf sahiplerinin kendileri veya adamları işlemektedir. Kiraya verildiği takdirde vakıf yöneticisi toprağı işleyen köylülerden sadece toprak kirası isteyebilmekte, bunun vakıflar üzerinde idari ve askeri salahiyetleri ve resmi bir sıfatları bulunmamaktaydı.

2) Malikâne divani sistemine bağlı toprakların vakfedilmesi halinde, vakfedilen şey, topraktan ve toprak üzerinde yaşayan köylülerden alınan vergiler olmayıp sadece toprağın kuru bir mülkiyet hakkıydı. Bu mülkiyet hakkına malikâne hissesi denilmekte olup genellikle mahsulün beşte biri veya onda biri olarak kabul edilmekteydi. Vakfedilen bu haktı. Bütün diğer hak ve resimler divani hissesi adı altında devlete ait bulunmaktaydı.

3) Bi'l cümle hukuku şeriyye ve rüsum-u örfiyesiyle ve serbestiyet üzere vakfedilen topraklar oluşturmaktaydı ki bu vakfedilme keyfiyeti toprağın hukuki içeriğini değiştirmemekteydi. Vakfedilen şey toprağın rakabesi olmadığı gibi, tasarrufu hakkı da olmayıp sadece toprak üzerinde yaşayan kimselerden alınan vergilerin

¹¹⁴Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları), Yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik vd. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 71

tamamıydı.¹¹⁵ Padişah ve vezirler tarafından yapılan bu toprak vakıfları, “*miri aidatı bir hayır cihetine tahsis edilmiş ve müstakil bir bütçe ile muhtar bir hukuki şahsiyet haline sokulmuş tesisler sayılabilir.*”

Yukarıda sözü edilen vakıflardan ilki ve ikincisi vakf-ı sahih, üçüncüsü ise vakf-ı irsadidir. XV. ve XVI. yüzyıllarda vakf-ı irsadilerin sayısı son derece artmıştır. Ancak XVI. yüzyıldan sonra kademeli olarak bütün vasıflarını kaybetmişlerdir. Buna rağmen, bu yüzyıldan sonra düzenlenen vakfiyelerde bir veya daha fazla miri toprak parçasını vakfeden vakıflar, padişahın iznini belirten temlikname veya mülknamelerle ve şer’i hükümlere uygun olarak bu toprakları önce mülk edindiklerini ve sonra vakf-ı sahih müebbet ve haps-i sarih-i muhallet ile vakf-ı haps ettikleri açıklanmaktadır.¹¹⁶

Barkan’ın çalışmalarına göre, Hüdavendigâr, Biga, Karesi, Menteşe, Teke, Alaiye, Kütahya, Karahisar-ı sahip Sultanönü, Hamit sancaklarını kapsayan Anadolu Eyaleti’nde vakıf başlığı altındaki özel mülkler genel gelirin %20’sini bulmaktadır. Genel gelirler içine malikâne gelirleri de katıldığında bu oran %25’i geçmektedir.¹¹⁷

XIX - XX. yüzyıllarda Osmanlı vakıfları genişleyerek ekilebilir toprakların üçte biri gibi yüksek bir oranı oluşturmuşlardır. M. A Ubcini, 1850’lerde vakıflar idaresinin Osmanlı İmparatorluğu topraklarının büyük bir kısmının itibari sahibi olması yüzünden gelirlerinin 20.000.000 kuruşu geçmediğini bu meblağ masraflarını karşılamadığı için 731.000.000 kuruşluk devlet bütçesinden vakıflar idaresine 12.500.000 kuruşluk tahsisat ayrıldığını dile getirmektedir.¹¹⁸

Osmanlı kentlerinin coğrafyasını vakıflar şekillendirmiştir. Batı dünyasında kilisenin belediyenin veya hükümetin yaptığı işleri Osmanlı’da geniş ölçüde kişilerin kurdukları vakıflar yapmıştır.¹¹⁹ Camiler, medreseler, okullar, hastaneler, çeşmeler,

¹¹⁵ Vakıflar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler”, **Vakıflar Dergisi**, sy. 2, Ankara 1942, s. 279–386; Ömer Lütfi Barkan, “Türk- İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti”, **Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 249–280; Bahaeddin Yediyıldız, “İslam’da Vakıf”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. XIV, Çağ Yayınları, İstanbul 1993, s. 30.

¹¹⁶ Bahaeddin Yediyıldız “İslam’da...”, s. 30.

¹¹⁷ Muammer Sencer, **Toprak Ağalığının Kökeni**, Tel Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1974, s.259.

¹¹⁸ M. A. Ubcini, **Osmanlı’da Modernleşme Sancısı**, Çev. Cemal Aydın, Timaş Yayınları, İstanbul 1998, s. 201.

¹¹⁹ Kuban’a göre, Osmanlı toplumunda vakfa dini olmaktan daha çok kentin sosyal ve ekonomik yapısına ilişkin bir kuruluş olarak bakmak gerekir. Bu nedenle vakıf Türk toplumunun tüm sosyal gereksinimlerine cevap vermeye çalışan tek yaygın amaçlı kuruluştur. Bkz. Doğan Kuban, “Anadolu Kentleri’nin Tarihsel

hanlar, kapalı çarşılar, aşevleri, sufilere ait tekke ve zaviyeler ve padişahlara ait türbeler tebaaya hizmet eden vakıf destekli kuruluşlardır. Osmanlı kentlerinin yanı sıra kırsal alanda hanlar, hamamlar, sarnıçlar, kervansaraylar, su kemerleri gibi vakıflar tarafından finanse edilen sosyal kurumlara sahipti. Vakıfların en büyükleri genellikle Osmanlı başkentleri olan İstanbul, Bursa ve Edirne gibi merkezlerde padişahlar tarafından yaptırılan külliyelerdi.

Padişahların yanı sıra padişahların kız kardeşleri, anneleri ve eşleri gibi saray kadınları da genellikle İmparatorluğun daha uzak merkezlerinde yaptırılan külliyelerin hamileriydiler. Bu kişilerin yanı sıra mahalli eşraf ve ayanlar, vakıf kurma konusunda padişahlardan da geri kalmamışlardır. Mahalli eşraf ve belli imkânları ellerinde bulunduran kişiler sosyal baskının da etkisiyle servetlerini toplumun hizmetine harcama yönünde pek çok vakıf eseri vücuda getirmişlerdir.¹²⁰ Vakıfların kurucuları açısından en önemli farklılık sultan ve saray çevresindekiler tarafından kurulan vakıflarla özel kişi ya da halktan insanlar tarafından kurulan vakıflar arasındadır. Osmanlı sultanları ve yüksek devlet görevlileri tarafından kurulan vakıflar her dönemde toplam vakıf portföyünün küçük bir oranını oluşturmaktadır. Ancak bunlar özel vakıflara göre oldukça büyük kurumlardır. Bunların toplam portföy içindeki sayıları az da olsa hayır amacıyla tahsis ettikleri kaynakların ağırlığı, söz konusu portföy içinde dikkat çekicidir. Buna karşın özel kişiler tarafından kurulan vakıflarsayı olarak çok fazladır. Osmanlı toplumunda her dönemde her kesimden zengin insanlar kadar yoksul insanlar da çok sayıda vakıf kurmuşlardır.¹²¹

Aydın Vilayeti de Osmanlı İmparatorluğu'nun bu genel politikasının etkisiyle birçok vakıf ve vakıf eserine ev sahipliği yapan vilayetlerin başında gelmektedir. Vilayette beylikler dönemini de içine alacak şekilde Osmanlı padişahlarının, padişah eşlerinin, annelerinin, ayanların ve birçok devlet adamının da vakıf ve vakıf eserleri bulunmaktadır.

Gelişimi Üzerine Gözlemler”, **Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1982, s.162.

¹²⁰ Leslie Peirce, “Maddi Dünya: İdeolojiler ve Sıradan Şeyler”, **Erken Modern Dönem Osmanlılar İmparatorluğun Yeniden Yazımı**, Ed. Vırgına H. Aksan, Daniel Goffman, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 305–307.

¹²¹ Tevfik Güran, **Ekonomik ve Mâli Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları**, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2006, s.5.

Aydın Vilayeti'nin merkezi olan İzmir'de Kanuni Sultan Süleyman döneminde hazırlanmış bir evkaf defterine göre elliden fazla vakıf bulunmaktadır. Bu vakıf eserlerinin çoğunluğunu cami, mescit, medrese, zaviye, kervansaray, musluk, çeşme gibi dini ve sosyal kurumlar oluşturmaktadır. Bu vakıf ve vakıf kurumlarının en eskisinin Gazi Umur Bey ve Cüneyt Bey dönemlerine kadar uzandığı da bilinmektedir.¹²²

Osmanlı İmparatorluğu'nun üretim kaynaklarının en önemlisi olan araziler, aynı zamanda vakıflarında düzenli gelir sağlayan nesnelere ilk kategorisini oluşturuyorlardı. Vakıfların gelir kaynaklarından olan bu tarımsal işletmelere arsa, bağçe, bostan, zeytin bağçesi, bağ, mezra'a tarla, köy, karye maden ocağı, dalyan ve çiftlikler giriyordu. Yediyıldız'a göre, XVIII. yüzyıl vakfiyelerinde geçen çiftlik terimi daha çok üzerinde inşa edilmiş binaları, içindeki hayvanları, ekimi için kullanılacak tohumları, toprağı işlemek için gerekli çift aletlerini ve diğer malzemeleri de kapsayan bir toprak parçasına karşılık gelmekteydi.¹²³ Padişah ve eşleri adına kurulan vakıflarındaki çiftliklerin ahalisinin yerleşik düzende yer almaları ve üretime katılmaları vakıfların gelir kaynaklarının sürekliliği açısından son derece önemliydi. Ancak bu süreklilik bazı gerekçelerle ortadan kalkabiliyor ve vakıf gelirleri de orantılı olarak düşüyordu. Bu gelişmelere örnek olarak XVIII. yüzyılda Sığla Sancağı Kızılhisar Kazası'na bağlı Çırpı Çiftliği'nde yaşanan gelişmeler son derece önemlidir. Cevdet evkaf fonundaki bir belgeye göre, Kızılhisar Kazası'na bağlı Çırpı Çiftliği gelirleri I.Mahmut'un Başkadının İstanbul'da Ayasofya Camii yakınında inşa eylediği mektebe vakfedilmişti. Ancak 1758 yılında Çırpı Çiftliği reayası birkaç yıl içerisinde civar kazalara perakende olarak yerleşmesinden dolayı çiftlik hali ve muattal kaldığından tarımsal üretim gerçekleşemediğinden vakıf gelirleri azalmıştır. Bu durum üzerine vakıf mütevellisi İbrahim, Sığla mütesellimi aracılığıyla çiftlik reayasının yeni yerleştikleri kaza ve kuralardan kaldırılıp tekrar Çırpı Çiftliği'ne yerleştirilmesini istemektedir.¹²⁴

¹²²Mehmet Akif Erdoğan, "Onaltıncı Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresi", **Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri**, Haz. Tuncer Baykara, Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s. 224.

¹²³Bahaeddin Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi, Bir Sosyal Tarih İncelemesi**, TTK, Ankara 2003, s.100.

¹²⁴Belgenin şerh kısmında Çırpı Çiftliği'nin Haremeyn-i Muhteremeyn'e tabi evkafdan İstanbul'da vaki Cami-i Şerif-i Kebir civari ittisalinde kütüphane-i Hüdevendigâr esbak merhum ve mağfurun-leh Gazi

Kimi dönemlerde de vakıf dâhilindeki çiftliklere o bölgede görev yapan voyvoda gibi yöneticilerin müdahalede bulunduğu görülmekteydi. Bu konuya örnek olarak Darüssaade Ağası Beşir Ağa'nın kurmuş olduğu vakfın tasarrufu dâhilinde Denizli Kazası'ndaki Sağma, Tekne, Tümüs, Dereler ve Kabağağaç çiftlikleri verilebilir. Beşir Ağa Vakfı'na ait bu çiftlikler Ağa'nın ölümünden sonra Haremeyn-i Şerifeyn Nazırı tarafından yönetilmeye başlanmıştı. 1777 yılında bu çiftliklerin kiracısı dergâh-ı âli müteferrikalarından Hacı Mustafa'nın Ağa'nın göndermiş olduğu bir arzuhalde çiftlikler üzerinde Denizli voyvodası hak iddia ediyordu. Hem kiracı hemde voyvodanın baskısından bıkan halk başka yerlere göç ediyordu. 1747 Kasımı'nda yeni statüye kavuşturulan bu çiftliklere vakfın dışında hiç kimsenin müdahale etmemesi öşür, bennak, yaylak- kışlak vb. vergilerin kesinlikle talep edilmemesi bu tarz görevlerin yalnız vakfın tayin ettiği kişiler tarafından yapılması kararlaştırılmıştı. Bu şikâyet üzerine bir hattı hümayun gönderilerek çiftlik reayasından firar edenlerin tekrar yerlerine döndürülmesi ve yer değiştirmelerinin önlenmesi, vakfa ait olan resm-i çift, aruzhane ve kaçgun gibi vergilerin vakıf tarafından toplanması ifade edilerek Denizli voyvodası, subaşları, eminleri ve diğer ehl-i örf taifesi uyarılıyordu. Demir'e göre, konuyla ilgili Denizli Şer'iyeye Sicilleri'nde başka bilgi bulunmamaktadır. Ancak 1799'da mukataaya verilen Sağma Çiftliği'nin hâsılatının 85.596 kuruş olduğu salyane ve tevzi defterlerinden anlaşılmaktadır.¹²⁵

Vakıfların çiftliklerine yöneticilerin yanı sıra komşu çiftlik sahipleri de müdahalede bulunmuşlardır. Konuya örnek olması açısından Karacasu'daki Bilara Çiftliği gösterilebilir. XVIII. yüzyılda Mehmet Ragıp Paşa Vakfı çiftlikleri arasında yer alan Aydın Sancağı Karacasu Kazası'na bağlı 7.000 dönüm arazisi ve 1.000 adet palamut ağacı bulunan Bilara Çiftliği vakıf arazisi olma özelliğini yitirerek 1.070 lira bedelle talipleri tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Ancak adı geçen çiftlik H. 23 R. 1304 (M.19 Ocak 1887) tarihinden itibaren Emlak-ı Hümayun sınırları içerisine alınmıştır. 107.000 liralık muaccele bedelinin de Emlak-ı Hümayun hâsılatından

Sultan Mahmud Han evkaf-ı şerifi mülhakatından Başkadımı Sabık sahabe-i hayr Alicenab Kadın Vakfı müstakafatından olduğu Haremeyn-i Şerifeyn muhasebesine mesbuktur. Ferman devletlü sultanım şeklinde ifade bulunmaktadır. **BOA. C. Ev. 224- 83**, (H.12 Şevval 1171 M.19 Haziran 1758)

¹²⁵ Tanju Demir, **XVIII. Yüzyılın Sonu ve XIX. Yüzyılın Başında Denizli**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1996 s.58-59.

karşılanması yoluna gidilmiştir. Çiftlik hududunda sınır anlaşmazlıkları yaşanmıştır. Bilara Çiftliği diğer Emlak-ı Hümayun çiftliklerinde olduğu gibi çiftlikle ilgili her türlü sorun bizzat emlak-ı hümayun idaresi tarafından çözüme kavuşturulmuştur.¹²⁶ Çiftlikat-Hümayun tarafından idare edilmeye başlayan Bilara Çiftliği sınır anlaşmazlıklarının II. Meşrutiyet yıllarında yaşandığını görüyoruz. Ahenk gazetesinde yer alan bir habere göre, Bilara Çiftliği'nin 1.000 dönümlük arazisine iki yıldan bu yana Karacasu'da yer alan Bucak Çiftliği sahibi Zühdü Efendi'nin varisleri tarafından müdahale edilmektedir. Bu söz konusu müdahalenin Bilara Çiftliği'nde yapılan meyhan kökü ticaretine de zarar verdiğinden hazinenin zarar görmemesi için bu müdahalenin en kısa sürede ortadan kaldırılması Emlak-ı Emiriyye Müdürlüğü tarafından istenmektedir.¹²⁷

İzmir Sancağı, Çeşme Kazası'nda Damat Melek Paşa vakıflarından kendilerine kalan üç çiftlikle ilgili olarak Damat Melek Paşa'nın torunları Hatice ve Nuriye Hanımlar sorun yaşamıştır. Konuyla ilgili vermiş oldukları dilekçeye göre, Damat Melek Paşa'nın eşi Ayşe Hanım'dan kalan üç adet çiftlikten senelik 2.100 kuruş civarında bir gelir elde etmekteydiler. Ancak İzmir Valisi Halil Rifat Paşa döneminde çiftliklerin kiracıları kira bedellerini zamanında ödemediklerinden yaklaşık olarak 30.000 kuruş alacakları birikmiştir. Aydın Valisi Halil Rifat Paşa'nın yardımıyla vakıfların kira bedeli olan 30.000 kuruşu tahsil edebilmiş olsalar da zamanla müstecirlerin etkisiyle olsa gerek adı geçen çiftlikler Aydın Valiliği tarafından 20.000 kuruş gibi düşük bir miktara satışa çıkarılmıştır. Ancak bu satış işlemi çeşitli gerekçelerle yapılmamıştır. Çiftlik sahipleri İzmir Valiliği'ne yeni atanan Kamil Paşa'ya bir türlü çözüm bulunamadıkları çiftlik gelirleriyle ilgili yaşadıkları sıkıntıları ileterek, sahip oldukları çiftliklerin ya Hazine-i Hassa tarafından mübaaya edilmesini ya da kendilerine ekonomik durumlarının düzeltilmesi konusunda yardımcı olunmasını talep etmişlerdir.¹²⁸

Her ne kadar Aydın Vilayeti'nde bulunan vakıf çiftlikleri üzerinde bir takım sorunlar yaşanmış olsa da vilayeti oluşturan Aydın, İzmir, Saruhan, Menteşe ve Denizli sancakları ve sancaklara bağlı kazalarda bulunan bir kısım çiftliklerin vakıfların önemli

¹²⁶BOA. İ. DH. 1016/ 80206 (H. 23 / R/ 1304 M.19 Ocak 1887)

¹²⁷Ahenk. 11 Mayıs 1326 (M.24 Mayıs 1910)

¹²⁸BOA. YPRK. AZJ. 32/ 37, (H. 9 RA 1313/30 Ağustos 1895)

gelir kaynaklarını oluşturduğu görülmektedir. Örneğin İzmir Sancağı'nın önemli yerleşim birimlerinden olan Tire Kazası'nda, yönetici olarak atanan beylerin yanı sıra Osmanlı padişahları da vakıflar kurarak kazanın vakıf zenginliğine kavuşmasına vesile olmuşlardır. Tire'de Sultan III. Selim'in Akarca ve Karagöl Çiftlikleri, Sultan I. Mahmut'un Başkadını Vakfı'ndan Kurşak Çiftlikleri ile Sultan Abdülmecit'in Alacalı ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Peşrefli Çiftliği vakıfların önemli gelir kaynağını oluşturmaktaydı.¹²⁹

Bu çiftliklerden Karagöl ve Akarca ve Çavuş Çeşmesi¹³⁰ çiftlikleri yüzyılın başında Tire voyvodası Sabık Elhac Mehmet Ağa'nın uhdesinde iken voyvodanın ölümü üzerine III. Selim Vakfı'na kaydedilmiştir.¹³¹ III. Selim ise bu çiftlikleri beşinci kadını Nuruşems¹³² ile altıncı kadını Hüsnümah kadın vakıflarına vermiştir.¹³³ Vakıf defterlerindeki verilere göre, 1881-1882 yılı kayıtlarına göre, III. Selim'in Karagöl ve Akarca çiftlikleri 8 hisse olup her bir hissesinin yıllık icarı 8.000 kuruş olmak üzere toplamda 136.000 kuruş icaresi bulunmaktadır. Aynı defterde Tire Kazası'ndaki II. Mahmut Vakfı'nda yer alan Mahmutlar Çiftliği'nin aynı yıllara ilişkin yıllık icare bedeli 4.000 kuruştur.¹³⁴

Aydın Vilayeti'nin İzmir ve Denizli sancaklarının yanı sıra Menteşe Sancağı da vakıflar açısından zengin bir görünüme sahipti. Menteşe Sancağı'nın Milas Kazası'nda Menteşe Beyliği döneminden kalma vakıflar XIX. yüzyılda da varlıklarını sürdürmekte ve kazada bulunan bir kısım çiftlikler bu vakıfların gelir kaynağını oluşturmaktadır.

¹²⁹ A. Munis Armağan, **Devlet Arşivlerinde Tire**, Bilkar Bilge Karınca Matbaacılık San ve Tic Ltd. Ş, İzmir 2003, s. 329.

¹³⁰ Çavuş Çeşmesi çiftliği Ragıp Paşa'nın eşi Lebibe Hanıma verilmiştir. **BOA. C. EV.286/14588** (H. 27/Ş/1217 M. 18 Şubat 1803)

¹³¹ Munis Armağan, Akarca ve Çavuş Çeşmesi çiftliklerinin II. Selim Vakfı'na kayıtlı olduğunu ifade etmektedir. Elimizdeki defter ve belgelerde ise adı geçen çiftlikler III. Selim Vakfı'na kayıtlıdır. Bkz. A. Munis Armağan, **Devlet Arşivlerinde Tire**, s.329, Munis Armağan, **Tire Tarih Ansiklopedisi**, Efe Ofset Matbaacılık, Ödemiş 2012, s.20.

¹³² Nuruşems Kadın: III. Selim'in beşinci kadınıdır. Tire Kazası'ndaki bazı çiftliklere ve İstanbul gümrüğü mukataasının 1,5 hissesinde, Midilli mukataasının da iki rub hissesinde hak sahibidir. 1826 Mayıs'ında vefat eden Nuruşems Kadın Laleli'deki III. Mustafa Türbesi'nin dışına gömüldü. Bkz. M. Çağatay Uluçay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, TTK, Ankara, 1992, s.117.

¹³³ III. Selim'in altıncı kadınıdır. III. Selim Tire Kazası'ndaki Selimiye Evkafı'ndan bazı çiftliklerin tasarrufunu Hüsnümah Kadına vermiştir. 1814 yılında vefat eden Hüsnümah Kadın Laleli'deki III. Mustafa türbesine gömüldü. M. Çağatay Uluçay, **Padişahların...**, s.116.

¹³⁴ 18731 nolu evkaf defterinde Tire Kazası'nda III. Selim Vakfı içerisinde yer alan Karagöl ve Akarca çiftliklerinin H. 1280 (M. 1863/1864) yılı senesi icarı 8.000 kuruş olarak gösterilmektedir.

Bilindiği üzere, Menteşe Beyliği'nden kalan en önemli eserler, Ulu Cami (Ahmet Gazi Camisi), Firuz Paşa Camii (Kurşunlu Cami) ve Hacı İlyas Camii'dir.¹³⁵ Milas Ulu Cami, 1378 yılında Menteşe Beyi Ahmet Gazi yaptırmıştır. Ahmet Gazi Milas merkezdeki bu cami ve medreseden başka Beçin'de de cami, medrese ve imarethane yaptırmıştır. Beçin'deki eserler için ayrı ayrı vakıflar kurmuştur. 1823 tarihli bir kayda göre, Milas'taki Ahmet Gazi Cami Vakfı'nın gelirleri arasında Varvil Köyü'nden 9.000 akçe, Tekfuranbarı Köyü'nden 9.227 akçe, Yakaköy'den 5.000 akçe, Acısu Dalyanın'dan 50 akçe, Ağaçlıyük Köyü'nden 1.722,5 akçe, Bağçeköy'den 1.725 akçelik gelir kaynakları bulunmaktadır.¹³⁶ Bu dönemde adı geçen köyler aynı zamanda birer çiftlik köyü olma özelliğini göstermektedir.

Nuri Adıyeke'ye göre, 1827 yılı Eylül ayında Beçin Nahiyesi'ne tabi Bozcaöyük Köyü'ne bağlı Doğan Çiftliği ve Damlıöyük çiftliklerinin yanı sıra Beçin Ovası'nda üç dönüm tarla Beçin'deki Ahmet Gazi eserleri ile Milas'da Ahmet Gazi Cami vakıflarının önemli gelir kaynakları arasındadır. Ayrıca Beçin Ovası'ndaki üç dönüm tarlanın geliri de müderrisleri ayrılmıştır. Gerek mukataa gerek diğer miri topraklar içinde kalan vakıflar birtakım ayrıcalıklara sahiptir. Bu topraklar üzerindeki başlıca vergiler vakıflara ait olduğundan Ahmet Gazi Vakfı gelir kaynaklarına diğer görevlilerin müdahale etmemesi konusunda Milas Naibi uyarılmıştır.¹³⁷

Milas Kazası'nda Menteşe Beyliği'nden kalma vakıf eserlerinin yanı sıra Milas ayanlarından Hacı Abdülaziz Ağa'nın da vakıf eserleri bulunmaktaydı ve vakfın gelir kaynakları arasında bir takım çiftlikler yer almaktaydı. Hacı Abdülaziz Ağa'nın H.15 Receb 1152 (M.18 Ekim 1739) tarihli vakfiyesine göre, vakıf menkulleri arasında,

*“Beçin Kazası'nda Namlas nam mevkide vaki etraftı erbadan
kendi tasarrufunda olan Kuru Çiftliği ve Yakaköy Çiftliği ile ve Acıçay*

¹³⁵Yıldırım Bayezid Antalya Muhafızı Firuz Paşa'yı yeni ele geçirilen Menteşe Eli'nin idari yapılanmasında görevlendirip valiliğe atamıştır. Milas şehir merkezinde Osmanlı Devleti'nin Teke ili valisi olan bu göreve ilave olarak Menteşe Sancağı'nı da idare ile görevlendirilen Firuz Paşa'nın medrese ve imareti vardır. Firuz Paşa, Ahmet Gazi'nin 1391 Temmuz'unda ölümünden sonra Milas ve çevresinin yönetimini ele almıştır. Bkz. Ahmet Yiğit, **XVI. Yüzyıl Menteşe Livası Vakıfları (338 Numaralı Mufassal Evkâf Defteri H. 970/ M. 1562)**, Barış Platin Kitabevi, Ankara 2009, s. 63–64.

¹³⁶ Vakıfların XVI. yüzyıldaki durumları hakkında bkz. Mehmet Ersan, “Menteşe Bey Ailesine Ait Vakıfların Osmanlılar Zamanındaki Durumu (XVI. Yüzyıl)”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi** sy. IV, İzmir, 2000, s. 57–63.

¹³⁷ Nuri Adıyeke, **XIX. Yüzyılda Milas Kazası**, Milas 1995, s.74.

demekle arif bahri sefide müntehi mahal ve Gurbetözü Çiftliği ile mahdud fevkani bir bab oda ve bir sofa ve dehliz ve tahtani iki bab oda ve dehliz ve yine tahtani sekiz adet mahzen ve üç ahuru ve Çaliçe tarafında bir göz su değirmeni ve iki göz alan değirmeni ve malum-ul miktar sebze bahçesi ve eşcar-ı müsmire ve gayri müsmireli bahçeyi müstemil Tekfurambarı Çiftliği demekle maruf ve derununda 25 adet karasığır ineği vakıf ve haps edip şart eyledim ki maruz-i zikr çiftliğin hasıl olan rey ve nemasından kasaba-yı mezburede müceddeden bina eylediğim imarete bir kimesne vekil harc olup be her yevm birer keyil pirinç ve yüzer dirhem ruganisade birer kıyye lahim ve altışar akçelik tuz maa fülful alup be her yevm vakdi asırda çorba tabh olunup ikişer akçelik yüz adet ekmek ile bundan akdem bina eylediğim medresede sakin olanlara verile....”¹³⁸

ifadesinden Koru, Yakaköy, Gurbetözü ve Tekfurambarı çiftliklerinin vakıf arazisi içinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

Menteşe Sancağı’nda III. Selim’in annesi Mihrişah Valide Sultan Vakfı’na ait çiftlikler de bulunmaktadır.¹³⁹ Vakıf kapsamında Muğla merkez kaza, Bozöyük, Ula, Gökabad, Çine kazalarında çiftlikler bulunmaktadır. Bu çiftliklere örnek olarak Mentеше Sancağı Bozöyük Kazası’nda Line, Ortakçı ve Başkacı çiftlikleri, Muğla merkez Kaza’daki Döndük Çiftliği ile Bahçe Karyesi’ndeki Çiftliği ile Çine Kazası’ndaki

¹³⁸ Abdülaziz Ağa Vakfı’nın vakfiyesine ait bu bilgiler Vakıflar Genel Müdürlüğü’nde bulunan 735 numaralı defterin 225. sayfa ve 105 sırasındaki vakfiyenin Aydın Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi’nde bulunan transkripsiyonundan elde edilmiştir.

¹³⁹ Mihrişah Valide Sultan: III. Mustafa’nın baş kadını ve III. Selim’in annesidir. 1174’de III. Mustafa’nın vefatı üzerine Eski Saray’a gönderilmiş, 1789’da III. Selim’in padişah olması üzerine Valide Sultan olmuştur. İyilik ve hayırsever bir kadın olan Mihrişah Valide Sultan 1793’de Humbaracılar Kışlası ortasına Humbaracıyan Kışlası Mescidi, Mihrişah Sultan Camii, 1794’da Kâğıthane’de Silahdar Yusuf Paşa Çeşmesi’ni onarttı. 1795’de Eyüp’te Bostan iskelesinde adıyla anılan türbe, mektep ve sebül yaptırmıştır. 1796’de Çaşıngir Zeyneb Usta’nın ruhunu şad etmek için Eminönü ile Balıkpazarı arasında Taşçılar Caddesi başında Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi’ni, 1797’de Beşiktaş’ta Kılıç Ali Mahallesi’nde Topal Hoca Mescidi arsasının karşısında Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi’ni; 1801’de Eyüp’te Mihrişah Sultan Türbesi’nin iki yanına iki çeşme yaptırmıştır. Bu eserler için vakıflar kurmuştur. Son yıllarını hastalıklar içersinde geçiren Mihrişah Valide Sultan 1805 yılında vefat etmiş ve Eyüp’teki türbesine gömülmüştür. Bkz.M. Çağatay Uluçay, **Padişahların...**, s.99.

Araphisarı Çiftliği'ni verebiliriz.¹⁴⁰ Mihrişah Valide Sultan Vakfı'na ait çiftliklerin büyük bir kısmı ise Menteşe Sancağı Köyceğiz Kazası'nda yer almaktadır. Köyceğiz Kazası'ndaki bu çiftlikler vakıf kapsamına girmeden önce Hasan Çavuşzadeler tarafından işletilmekte iken Hasan Çavuşzade'nin oğlu Menteşe mütesellimi Hacı Ebubekir'in Osmanlı devletine isyan ederek öldürülmesi üzerine bütün mal ve çiftliklerine el konulmuş ve ardından H. 1208 (M.1793/1794) yılında Mihrişah Valide Sultan'ın mülkiyetine geçmiştir. H.1210 (M.1795/1796) tarihinde ise bu çiftlikler Mihrişah Valide Sultan tarafından vakfa dönüştürülmüş ve *kiralama ve bervech-i vakfiyet suretiyle* Hacı Ebubekir oğullarına verilmiştir.¹⁴¹

Zamanla vakıf çiftliklerini kimin işleteceği meselesi Hasançavuşzadeler ile Tavaslızadeler arasında rekabete neden olmuştur. Örneğin; Tavaslı Osman Ağa, yirmi dokuz parça çiftliği beş senede yapılacak zamlarla birlikte 135.000 kuruşa kiralamayı talep ederken; senelerden beri çiftliklerin tasarrufunu ellerinde bulduran Hasançavuşzade Seyyid Ebubekir Ağa ise bu miktarı 150.000 kuruşa çıkarmıştır.¹⁴² Ancak 1830'lu yıllarda Çavuşzadeler çiftlikleri istenildiği gibi işletememiştir. Bunun üzerine, Evkaf-ı Hümayuna ait yirmi dokuz çiftlik, mutasarrıfları tarafından iyi idare edilemediği, demirbaş eşyalarının harap ve hayvanlarının da telef olduğu gerekçesiyle imar edilmek şartıyla H.1252 (M. 1836/1837) senesinden başlamak üzere beş seneliğine Tavaslı Mehmet Ağa'ya verilmiştir.¹⁴³

¹⁴⁰Mihrişah Valide Sultan Vakfiyesi'ne ait bilgiler Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan 636 numaralı defterin 1. sayfa ve 1. sırasında kayıtlı Mihrişah Valide Sultan Vakfı'na ait 1209 tarihli vakfiyenin Aydın Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan transkripsiyonundan elde edilmiştir.

¹⁴¹Başlangıçta vefat eden Hasan Çavuşzade Hacı Ebubekir Ağa'nın bütün mal varlığına hazine tarafından el konulmuş olmasına rağmen, Köyceğiz'de bulunan 12 adet çiftlikle ilgili olarak herhangi bir işlem yapılmamıştır. Bu nedenle Hacı Bekir Ağa'nın oğulları Mustafa, Süleyman ve Ahmed'in talepleri ve kadının ilamı doğrultusunda bu çiftliklerin Valide Sultan Vakfı'na ilhak edilip kendilerine mülkname verilmesi talep edildi. Senelik 3.000 kuruş kira bedeli ile adı geçen şahıslara kiraya verilmesinin padişaha arz edilmesi üzerine belirtilen çiftliklerin Valide Sultan Vakfı'na kaydedildikten sonra mülkname verilmesine dair hatt-ı hümayun yazıldı. **BOA. HAT.238/13251**

¹⁴²**BOA. HAT.1303/50787** (H. 9 S/1253 M.15 Mayıs 1837)

¹⁴³ "Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nden mazbut merhume ve mağfurun leha Mihrişah Valide Sultan Vakf-ı Şerifi musakkafatından Menteşe Sancağı'nda vaki malumul-esami yirmi dokuz adet çiftlik ve emlak-ı saireyi mutasarrıfları layıkıyla idare edemediklerine binaen harab olarak demirbaş hayvanat ve edevatı dahi telef olmuş olduğundan bahisle çiftlik ve emlak-ı mezkure fesh-i akd-i icar ile imar şartıyla canib-i vakf-ı şeriften zabt ve aher talibine ilzam ve ihale olunması keyfiyatına dair Evkaf-ı Hümayun Nazırı saadetlu efendi-i senaverlerinin bir kıt'a takriri manzur-ı âli-i cenab-ı mülûkâne buyurulmak üzere irsal sevi-yi valaları kılınmış olup meal-i takrire nazaran nazır-ı mumaileyh çiftlik ve emlak-ı mezbure

Başlangıçta icareteyn usulüyle sancağın ayanları tarafından işletilen çiftlikler Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte muhasıllar tarafından idare edilmeye başlamıştır. Ancak Hasan Çavuşzadeler'den Seyyid Ebubekir, Osman ve iki kardeşi bu çiftliklerin babalarından kaldığını, çiftliklerin iltizama verilerek işletilmesi durumunda ise açıkta kalacaklarını ifade etmişlerdir. Bu nedenle adı geçen çiftlikleri 25.000 kuruş muaccele bedeli karşılığında yıllık 65.000 kuruşa icare usuluyle işletmek istemişlerdir. Evkaf-ı Hümayun Nezareti, bu tarz çiftliklerin sahipleri tarafından işletilmesinin hem hazineye hem de çiftlik halkına fayda sağlayacağı düşüncesiyle Hasançavuşzade'lerin talebini uygun görmüş ve çiftliklerin H.1256 (M.1840) tarihinden itibaren adı geçen aile tarafından işletilmesi hususunda karar vermişlerdir.¹⁴⁴ Ancak daha sonraki süreçte Hasançavuşzadeler çiftliklerin işletme haklarını kaybetmişlerdir. Bunun üzerine çiftliklerle ilgili aile üyeleri dava açmışlardır.

Menteşe Sancağı'ndaki Mihrişah Valide Sultan Evkafına ait on iki adet çiftlik hakkında hak iddia eden Hasançavuşzade hanedanından Fatma ve Nafize Hanımlarla birlikte Tahir Ağa'nın vekili Süleyman ve Rafiye Hanım'ın oğlu Abdullah Ağa'nın vekili Turusi mahkemeye başvurmuşlar ve haklarının kendilerine geri iade edilmesini talep etmişlerdir. Dava sırasında on iki çiftlikte yer alan demirbaş eşya ve hayvan sayısı da belirtilmiştir. Buna göre;

Mihrişah Valide Sultan Vakfı sınırları içinde yer alan ve bir tarafı sınır çeşmesi, bir tarafı Hamitköy, bir tarafı Samteler Boğazı ve diğer tarafı da Kalyakoz ile çevrili

keyfiyetini bu tarafta bulunan Tavaslı Osman Ağazade Mehmed Ağa bendeleriyle bil-müzakere ol vechile sene be sene imar olunmak ve bedel-i sabıkına zam kılınmak şartıyla elli iki senesinden elli yedi senesine kadar beher sene gösterilen zamayim ile mumaileyhe iltizam ve ihalesine karar verilmiş olmakla ol vechile tesviyesi muvafık-ı irade-i seniyye-i cenab-ı mülûkâne buyrulur iş'arı menut-ı himmet-i behiyeleridir.” **BOA. HAT.1302/50745.** Ayrıca bkz. **Tarihi Kaynaklarda Beyağaç**, Haz. Ali Sarıkoyuncu, Sadık Erdem vd. Beyağaç Köyleri Kültür ve Dayanışma Derneği Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 173.

¹⁴⁴ Mukaddema fesh ile iltizama rabt olunarak Hasançavuşzadelerden Seyid Ebubekir ve Osman ve iki nefer hemşirelerine ihale olunmakta ise de bu defa bi tevfikân-ı teali icrasına olunan Tanzimat-ı Hayriye usulü iktizasınca çiftlikat-ı mezkûr muhassısl marifetiyle idare olunacağına ve bu cihetle kendileri binaen çiftlikat-ı mezkûreden Köyceğiz Kazası'nda olan on iki kıta çiftlik bila ifraz uhdelerine ihalesi hususna müsaade buyrulmasını merkumlar istir'a ve istirham etmiş tahikiakat-ı vakaya nazaran bunların taayyüşleri çiftlikat- mezkûr olarak şayan atufet-i seniyye olduklarından ve sakin oldukları hanelerin dahi çiftlikat-ı mezkûr derununda olmasıyla bütün bütün açıkta kalacaklarından bazı şerait-i lazime ile kazayı mezkurda olan madel zik olan on iki kıta çiftliğin diğerlerinden bila ifraz hazine-i hassa 25.000 kuruş muaccele ve iş bu iki yüz ell altı senesi muharremi guresinden itibaren senevi 65000 kuruş----- verilmek üzere merkum Bekir Ağa uhdesine icarı hususu takrir-i mezkurda inha ve istizan kılınmış ve zikr olunan çiftlikler merkumlara büyük pederlerinden müntakil olup muahharen zabt ile iltizam suretiyle ihale kılındığına ve bu makule çiftlikatın ashâbı tarafından idaresi usulu merkum-u cediden mergub iktizasından şerefsunuf buyrulan...”**BOA. İ.DH.. 12 /571 (H.19/S/1256/ M.22 Nisan 1840)**

olan Köyceğiz'deki Belevi Çiftliği ve Cumaönü Çiftliği'nde 27 çift öküz, 480 kile hinta, 230 kile arpa ve yulaf ve 1 değirmen bulunmaktadır.

Tahtacı, Giranis ve Tahtalı yerleşim birimlerine komşu olan vakfa bağlı bir diğer çiftlik olan Karaman Çiftliği'nde 86 çift öküz, 684 kile hinta, 240 kile arpa, 1 adet değirmen ve 2 adet üzüm bağı bulunmaktadır.

Tepearası, Hisargazi, Yuvarlak Çayı ve deniz ile sınırlı olan, Koca ve Kalınkoz çiftliklerinde 76 çift öküz, 672 kile buğday ve 144 kile arpa bulunmaktadır. Ayrıca Demirli Karyesinde 30 dönüm mezru tarla ile 5 çift öküz ve 5 kile arpa yer almaktadır.

Köyceğiz Çiftliği'nde 28 çift öküzün yanı sıra 7 baş deve ile kürekçi isminde bir değirmenin yanı sıra 155 kile buğday ve 271 kile yulaf vardır. Çiftliğin sınırları ise bir taraftan deniz, diğer taraftan Dalyan ve bir taraftan Yorumca ve son olarak da Kızılyurt Karyesi ile sınırlıdır.

Mergenli Çiftliği iki taraftan deniz ile çevrili olup diğer yönden ise Çakal Dağı ve Çengel ile sınırlıdır. Çiftlikte 16 çift öküzle birlikte 31 kile buğday ve 24 kile yulaf bulunmaktadır.

Tepearası Çiftliği'nin bir tarafı Pahi, bir tarafı Sarıdere bir tarafı Münavi ve diğer tarafı ise Kızılyurt'la mahduttur. Çiftliğin hayvan varlığına bakacak olursak 52 çift öküz, 10 res inek ve 3 baş buzağının yanı sıra 70 kara deve ve 14 deve yavrusu olmak üzere toplamında 84 baş deve bulunmaktadır. Ayrıca çiftlikte bir de değirmen yer almaktadır.

Mihrişah Valide Sultan çiftliklerinden bir diğeri olan Deyne Çiftliği Küçükkemere, Deniz ve Kızlat Dağı ile Konarkaçak Çayı hududuyla mahdut olup çiftlikte; 24 çift öküz, 198 kile buğday, 54 kile şair ve 1 adet değirmen yer almaktadır.

Toparlar Çiftliği Toparlar Kemerli Namnam Çayı, Karaağaç, Akçataş ve Ekincik ile sınırlı olup çiftlik hududunda 14 çift öküz, 2 dişi deve ve 1 değirmenin yanı sıra 9 kile buğday, 48 kile yulaf bulunmaktadır.

Hamit Çiftliği'ne bakacak olursak bir tarafı Sandıraz Dağı bir tarafı Armut bir tarafı Karayılan ve bir tarafı Kayaklar ile sınırlıdır. Çiftlikte 26 çift öküz, 15 deve, 4 buzağı, 1 düve, 1 celeb düvesi, 20 karasığır ineği, 10 buzağı, 2 dananın yanı sıra 30 ürkek kısrağ ve 1 adet uslu kısrağ bulunmaktadır. Ayrıca çiftliğe ait olmak üzere Çayırhisar Karyesi'nde 5 kıta tarla ile 5 kile buğday ve 5 kile arpadan ibarettir.

İskere Çiftliği'nde 37 çift öküz, 156 kile buğday, 94 kile arpa, 1 değirmen, bir bağ ve 1 araba ile 4 karasığır inek, 4 kısır inek ve 4 buzağının yanı sıra Osmanlar Karyesi'nde 20 dönüm tarla, 6 kile hınta ile Koz nam mahalde 40 dönüm tarla ve 1 çift öküzü bulunmaktadır.

Tahtacı Çiftliği bir taraftan Yalakkavak bir taraftan Sarıun Gediği bir taraftan Tepecik ve diğer taraftan da Sarıkavak ile çevrili olup, içerisinde 2 çift öküz, 2 kile buğday, Karaçam mahalde 5 kile buğday ile 5 kile arpa vardır. Ayrıca Düğünlerlik karyesinde 80 dönüm tarla oluşmaktadır. Elçi Çiftliği'nde 20 çift öküzle, 54 kile hınta yer almaktadır.¹⁴⁵

1874 tarihli evkaf defterine göre, Mentеше Sancağı'nda gelirleri Haremeyn-i Şerifeyn Vakfı'na giden Mihrişah Valide Sultan vakfına ait on yedi kıta çiftlik bir kıta kabul edilmiştir. Bu çiftliklerin yıllık icare-i muaccesesi olan 25.000 kuruşun 3.000 kuruşu Süleyman Hakkı ve geri kalan kısmından 10.000'er kuruşluk miktarları ise Hacı Ali ve Mustafa Fevzi Efendilerin hisselerine verilmiştir. Bu çiftlikler arasında Hacı Süleyman'a senet karşılığında verilen ve ormanlık ve meyve ağaçlarından oluşan 60.000 dönümlük Kızılyurt ve Yurtça çiftlikleri vardır. Ayrıca 50.000 dönümlük Akçağ Çiftliği'nin yanı sıra 35.000 dönümlük Söğüt Çiftliği ve Kargı ve Koca ve Nif çiftlikleri ve Ilıca Çiftliği ve Çornar Çiftliği ile büyük oranda fıstık ve zeytin ağaçların barındıran Yanadığın Çiftlikleri bulunmaktaydı. On yedi çiftlikten geri kalanlar arasında 8.000 dönümlük Dereönü Çiftliği ve 4.000 dönüm Hisarönü Çiftliği ile 3.000 dönüm Öküz Çiftliği ve 7.000 dönümlük Gelibolu ve Sevke çiftlikler Hacı Fevzi Efendi'nin arsasına karşılık olarak verilmiştir.¹⁴⁶

Vakıf defterlerinde Mihrişah Valide Sultan'a ait Köyceğiz Kazası'nda yer alan on iki kıta çiftliğin H.1300 (M.1882–1883) ve H.1301 (M.1883–1884) yılına ait icareleri 60.000 kuruştur. Ayrıca, Çine Kazası'nda Mihrişah Valide Sultan Vakfı'na bağlı çiftliğin H.1280 (M. 1863/1864) senesi mal icaresi ise 1.500 kuruş olarak kaydedilmiştir.¹⁴⁷

¹⁴⁵BOA, Ev. d.23644

¹⁴⁶BOA, Ev. d.34746 (H.25/ S/1291/ M.13 Nisan 1874) ayrıca bkz. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Muğla, Haz. Kemal Kurulcan- Mehmet Kudret Kirişçioğlu, Muğla Belediyesi Kültür Yayınları, Muğla 2011, s. 108–109.

¹⁴⁷BOA, Ev. d. 18731

Köyceğiz Kazası'ndaki arazinin büyük bir kısmının vakıflar kapsamında yer alması ve ayanların bu arazi üzerindeki nüfuzları Ali Rıza Bey'e göre, kaza halkının arazisiz kalmasının önemli nedenlerinden biridir. Bu durumu da raporunda şöyle açıklamaktadır;

“Menteşe Sancağına bakıldığında bölgede birçok çiftlik vardı. Yalnız 17'si Köyceğiz ilçesinde ve 8'i Milas ilçesinde ve Muğla merkez ilçede olmak üzere toplam vilayet dâhilinde 22 büyük çiftlik vardı. Bunların en büyüğü Köyceğiz İlçesi'ndeydi. Yüzbinlerce dönüm genişlikte ve birçok köye sahip olan bu çiftliklerde halk sefil halde yaşamını sürdürmeye çalışıyordu. Köyceğiz ilçe nüfusunun 1/3'ü arazisiz ve zor şartlarda yaşıyorlardı. Bunun nedeni bu toprakların derebeylik sistemiyle yönetilmesi idi. Hasan Çavuş soyundan Mentеше mütesellimi vakıf çiftliklerinin birçoğunda büyük ormanlar olup bunların idareleri ne şeri hukuk ne de kiralama yoluyla mümkündü. Çiftlikler hakkında elde bir vakıf senedi ve hatta kanuni bir belgenin bulunması birçok sorunu gündeme getiriyordu. Bu durum vakıf çiftliklerinin kiracılarına babalarından miras olarak geçmiş gibi kullanmalarına sebep olduğu gibi kiracıların bu toprakların vakıf olduğuna dair hiçbir şartı kabul etmemelerine neden oluyordu.

Köyceğiz ilçesindeki vakıf çiftlikleri Mihrişah Valide Sultan'ın akrabalarından kalan vakıflar oldukları için bunların bazılarının kayıtları çok eskiydi. Bu nedenle vakıfların idaresine Osmanlı padişahının bilgisi dâhilinde vakıflar nazırının tayin ettiği memurlar vekil kılınmıştı. Bu memurlar vakıfların vergisini toplayan birer kiracı statüsünde olup vakıfla ilgili mülkiyet hakları yoktu. Bunlar sadece vakıf üzerinde kiracının sahip olduğu hukuki yetkiye sahipti. Çiftlik sahibiyle kiracı arasındaki kira şartnamesi güvenilir olduğu gibi çiftlik sahibinin hakkı da bu şartnameyle sınırlandırılmıştı. Kiralamak suretiyle bir vakfa sahip olan kişi aslında vakfın kendisine değil sadece onun vergisini toplama hakkında sahip oluyordu. Bu vakıf çiftliklerinde demirbaş eşya namında bir şey kalmadığı gibi mera ve çayır da kalmamıştı. Ancak buna

rağmen otlak vergisi alınmakta olup bundan dolayı 5 sene evvel Karaman havalisinde bir çatışma olmuş bazı köylüler öldürülmüştür. Bu şartlarda köylü adeta esir hayatı yaşıyordu. Sonuç olarak bölgede ziraati geliştirmek ve köylünün refahını arttırmak adeta imkânsızdı. Köyceğiz İlçesi'nde çok büyük çiftlikler olmasına rağmen bunlar yıllık ancak 500.000 kuruş öşür vergisi getirmekteydi. Bu nedenle çiftliklerden gelen gelir bir hiç durumundaydı. Bir taraftan bu mühim arazilerden istenildiği şekilde istifade edilmezken, diğer taraftan 15.110 nüfusa sahip bölgede halkın hiç toprağı olmadığı için adeta esir bir vaziyette yaşamaları vicdansızlıktı.¹⁴⁸

Bu durum karşısında hükümet, vakıf şartı gereğince imarı teşvik edip çiftlik ahalisinin refahını arttırmaya çalışmalıdır. Geliştirmek için daha çok çaba sarf edilmelidir. Ayrıca Ali Rıza Bey'in raporunda birçoğu vakıf arazi kalan çiftliklerin 1915 yılına ait dönümleri, ormanlık alanları ve nüfusuna ilişkin bilgi verilmiştir.

Tablo 8: Köyceğiz Kazası'ndaki Çiftlikler

Çiftliğin İsmi	Dönümleri (Tahminen)	Dönümleri (Vergi Kaydına Göre)	Vergi Kıymetleri	Ormanlık sahası (hektar)	Nüfusu
Hamittoparlar	50.0000	36.810	50.0000	34.000	1.547
Köyceğiz	47.000	15.000	18.844	500	1.661
Mergenli	75.000	11.284	15.000	4.000	700
Belevi	100.000	62.213	400.000	5.000	1.566
Kalınkoz	120.000	10.230	202.000	8.000	560
Karaman	330.000	22.916	40.0000	2.000	2.303
Değne	64.000	8.746	18.0000	4.500	1.211
Dalyan	13.000	8.750	120.000	100	1.808
İskere	700.000	10.600		65.000	1.057
Akçataş	50.000	50.000	50.000	0	257
Sukut	35.000	35.000	50.0000	0	453
Kızılyurt	60.000	50.000	12.5000	300	535
Tepe Arası	32.000	22.230	10.0000	200	411
Yankı	35.000	26.088	21.525	2.000	1.344
Ortaca	28.000	28.000	300.000	100	348
Çaylı	4.000	1.810	103.000	100	-

¹⁴⁸Ali Rıza Bey, **Menteşe Sancağı'nın Ahval-i Ziraiye ve Arziyesi** (Liva Ziraat Memuru Ali Rıza Bey'in Raporu), Matbaa-ı Amire, 1915 tarihli raporunda 122-129 sayfalarını **Menteşe Sancağı'ndaki çiftliklere ayırmıştır**. Söz konusu raporun çiftliklerle ilgili kısmı tarafımızdan çevrilmiş olmakla birlikte raporun tamamı 2010 yılında Bayram Akça tarafından çevrilerek araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Bkz. Bayram Akça, **Menteşe (Muğla) Sancağı'nın Zirai ve Coğrafi Durumu (1915 Yılına Ait Liva Ziraat Memuru Ali Rıza Bey'in Raporu)**, Yeniğün Matbaası Muğla, 2010, s. 84- 88.

Okçular ve Eksili Yurt	36.000	18.888	44.3475	1.200	481
-------------------------------	--------	--------	---------	-------	-----

(**Kaynak:** Ali Rıza Bey, Mentеше Sancağı'nın Ahval-i Ziraiye ve Arziyesi (Liva Ziraat Memuru Ali Rıza Bey'in Raporu), Matbaa-ı Amire, 1915, s.128)

XX. yüzyılın başında Mihrişah Valide Sultan Vakfı'na ait İskere ile Elçek çiftliklerinin mahlûl olduğu, bunlardan Eskere Çiftliği'nden 150.000 kuruş ve Elçek Çiftliği'nden ise 100.000 kuruş kıymetindeki değerın Mentеше mutasarrıflığından tahsil edildiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁹

2.2.3. Yabancılara Ait Çiftlikler

1858 tarihli Arazi Yasası ve 1867'de Bab-ı Ali'nin yabancılara Osmanlı İmparatorluğu'nda taşınmaz mal edinme hakkı tanınması ve İzmir-Aydın demiryolunun yapımı Aydın Vilayeti'nde İngiliz sermayesini güçlendirmişti. İngiliz girişimciler demiryolunun yapımından sonra demiryolunun tarım ve ticareti geliştireceği ve kâr oranını yükselteceği dürtüsüyle toprak satın alıyorlardı. Ancak daha önceki dönemde İngiliz tüccarların Osmanlı ülkesinde toprak satın aldıkları görülmektedir. İthalat ve ihracatla uğraşan W. Williamson 1840'ta 2.620 dönüm toprak almıştır. 1860'da İzmir İngiliz konsolosu yedi İngilizin büyük çiftlikler satın aldığını rapor etmişti. 1866'da toprak alımları artmış, 1868 yılına gelindiğinde tarıma uygun toprakların üçte biri İngilizlerin tapulu arazisi haline getirilmiştir. On yıllık süre zarfında İzmir yakınlarındaki bütün tarımsal toprakların 41 İngiliz tüccarın denetimine geçtiği görülmektedir. Kayıtlı bazı toprakların dağılımına ilişkin bilgiler olmasına rağmen bir kısım İngiliz tüccardan Örneğin J.J. Wery, J.T. Smith, R. Wilkin ve J.H. Hutchinson'a ait bazı çiftliklerle ilgili bilgiler bulunmamaktadır.¹⁵⁰

Özellikle İngiliz şahıs ve şirketleri, 1857- 1892 arasında İzmir, Kuşadası, Aydın, Tire, Bornova, Buca, Nazilli, Ayasuluğ ve Bergama gibi bölgelerde yaklaşık 2.500.000 dönüm tarımsal arazi satın alarak pamuk plantasyonları ve üzüm bağları kurdu. Bu tarımsal işletmeler konusunda Ege bölgesini Çukurova takip ediyordu. 1880'lerden

¹⁴⁹BOA. YPRK. UM 5/36 (H.11/ R/1318M.8.Eylül 1900)

¹⁵⁰Şerife Yorulmaz, "Levant Şirketi'nden İzmir'e İngiliz Tüccar Kolonisi", **Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu I (İzmir ve Doğu Akdeniz) Bildiriler**, (7 Mayıs 2009), sy. 273.

itibaren çeşitli yabancı sermaye grupları Çukurova’da büyük araziler satın alarak başta pamuk tarımı olmak üzere tarımsal faaliyetlere girişti.¹⁵¹

Tablo 9: İzmir ve çevresinde toprak satın alan belli başlı kişi ve kuruluşların arazi miktarı

ADI	ALANI (Dönüm)	YER
H. Abbot	75.472	Muhtelif
Asia Minor Cotton Co.	36.800	Nazilli
J. Aldrich	6.000	Aydın
D. Baltazzi	247.000	Muhtelif
M. Baltazzi	82.000	Bergama
A. O. Clarke	72.000	Muhtelif
A. Castor	6.000	Muhtelif
A. Edwards	80.000	Buca
C. Gregoriades	5.160	Ayasuluğ
J. H. Hatkinson	1.556	Tire
S. J. J. H. Hatkinson	2.040	Muhtelif
E. Lee	3.040	İzmir
G. Meredith	12.000	Aydın
W. G. Maltass	122.592	Muhtelif
G. Minardo	8.800	Muhtelif
J. B. Paterson	47.480	Muhtelif
A. S. Perkins	16.360	Bornova
E. Purser	2.000	Azizkiye
J. Rees	30.000	Muhtelif
Smyrna Vineyards and Brandy Distillery Co. Ltd.	25.200	Muhtelif
R. Wilkin	130.228	Muhtelif
F. Whittall	18.868	Tire
M. Wolff	16.000	Muhtelif

(Kaynak: Orhan Kurmuş, Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi, 3. Baskı, Savaş Yayınevi, Ankara 1982, s. 80–81.)

Toplamında 2.400.000 ile 2.800.000 dönüm arasında toprağa sahip olan İngilizlerin bir kısmı zamanla çiftçilikten vazgeçerken bir kısmı da kendilerini kapitalist üretim işletmeciliğine hazırlamışlardır. Ortakçılık ve yarıcılık anlaşmaları geçiş sürecinin özellikleriyle birlikte devam ederken toprakların çok geniş olması hasebiyle ücretli emek pek fazla rağbet görmemiştir. Bu gibi nedenlerin dışında tüccarların ticari işlerindeki yoğun çalışmalarından dolayı Maltass, Abbott ve Whittall’in topraklarında olduğu gibi ortakçılık uzun yıllar devam etmiştir.¹⁵²

¹⁵¹Mehmet Murat Baskıcı, 1800–1914 Yıllarında Anadolu’da...,s.129

¹⁵²Çavdar, Amerikan İç Savaşı’nın bitmesinin ardından Güney Eyaletleri’nin pamuk üretiminin yeniden Avrupa’daki tekstil endüstrisi tarafından kullanılmasının Ege’deki büyük ölçekli çiftliklerin sonu

Tarımın makineleşmesinde İngilizlerin rolü büyük oldu. 1870'lere kadar tahıl ve pamuk ziraatına ağırlık veren İngilizler bu tarihten sonra ihraç olanakları yüksek olan sınaî bitkilerinden üzüm, tütün, incir, kökboya, zeytin, palamut ve haşhaş üretimine ağırlık vermişlerdir. Makineleşme gerektiren bu ürünlerden dolayı makineler daha çok yabancılar ve özellikle de İngiliz çiftliklerinde kullanılmıştır. Kapitalist çiftçilerin en başarılıları Londra, Liverpool ve Manchester tüccarları ve sanayicileriyle birlikte tarım şirketleri oluşturmuşlardır. Whittall ve Griaud ailesinin denetiminde olan Smyrna Fig Packers bu şirketlerin en önemlilerindendir.¹⁵³

Kapitalist üretim sisteminin tarıma yerleşebilmesi için, tarımı bir iş yeri gibi örgütleyebilecek sınıf varlığının ortaya çıkması kaçınılmaz bir şarttı. İzmir'de faaliyet gösteren İngiliz tüccarların bu şartı sağladıkları su götürmez bir gerçektir. Kapitalist üretimin oluşabilmesinin diğer önemli bir şartı ise, kiracı veya mülkiyet sahibi olarak araziye elinde bulunduran köylülerin sahip oldukları topraklardan mahrum bırakılarak mülksüzleştirilmeleri ve ücreti karşılığında işçi olarak çalışmaya hazır hale getirilmeleridir. Böylelikle üretim araçlarından yoksun kalan köylüler "özgürleşir" ve hayatlarını devam ettirebilmek için tek üretim gücü olarak ellerinde kalan işgüçlerini satmak zorunda kalırlar. Güçlü geleneklerin belirlediği ilişkiler için feodal beylerin topraklarını çeşitli yollarla işleyen köylülerin bütün dirençlerine rağmen topraklarından atılmaları kapitalizmin güçlü olarak geliştiği ülkelerde, örneğin İngiltere'de, hiç de zor olmadı. Hedeflerini iyi belirleyen ve bunlara ulaşmak için her yolu mübah gören burjuvazi, geniş köylü yığınlarının topraklarını ele geçirmek için çok kanlı yolları bile kullanmaktan çekinmemiştir. Benzer metotları Batı Anadolu'da da kullanmaya çalışan İngilizlere karşı köylülerin tepkisi çok sert olmuştur.

Geleneksel olarak nesillerden beri işlettikleri topraklardan zorla veya kandırmaca ile atılan köylüler 1883 yılında Söke ve Nazilli civarında birtakım İngiliz

olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Tevfik Çavdar, "Mütareke ve Milli Mücadele Döneminde Osmanlı Ekonomisi ve İzmir", **1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı, İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu, (21-23 Kasım 1985)**, s.123.

¹⁵³Şerife Yorulmaz, "Levant Şirketi'nden...", s.273.

çiftliklerini işgal ederek direnmeye çalıştılar. Fakat kısa sürede yenilerek toprağın yeni sahiplerinin isteklerini kabul etmeye mecbur oldular.¹⁵⁴

1887’de İngiliz gözlemciler, Aydın Vilayeti’nin topraklarının verimliliği hakkında hem fikir olmalarına rağmen Anadolu köylüsünün batıl inançlara sahip cahil bir topluluk olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Büyük Aydın Vilayeti’nde bulunan İzmir’in geniş ovalarının ancak batıl inançlardan etkilenmeyen, bilimsel yöntemleri benimseyen çiftçiler neslinin yetişmesiyle daha etkili bir şekilde tarıma açılabileceğini belirtmektedirler.¹⁵⁵ Aydın Vilayeti’ne modern tarım tekniklerini Rumların getirdiğini ifade eden seyyah verimli topraklara sahip Aydın Vilayeti’nin tam kapasiteyle işlenmesinin ön koşullarından biri olarak da İngilizlerin gayretli ve çalışkan İskoçyalıları Anadolu’ya göç etmeye teşvik etmesiyle gerçekleşeceğini dile getirmektedir.¹⁵⁶

2.2.4. Gayrimüslimlere Ait Çiftlikler

2.2.4.1. Rum Çiftlikleri

Osmanlı İmparatorluğu’nda Rumlar, 1821 Yunan Ayaklanması’na kadar başka hiçbir etnik topluluğun sahip olmadığı ayrılacaklara sahipti. Patrikhane ile olan tarihsel bağları onları Avrupa ve Asya’daki bütün Ortodoks Hıristiyanlığın temsilcisi yapmıştı. 1840’lı yıllara değin Osmanlı idaresi, İmparatorluktaki bütün Hıristiyan Ortodoksları Rum olarak tanımlanmıştı. Rumlar yüksek Osmanlı bürokrasisinde önce tercümanlık daha sonra da fenerliler adıyla 1711–1821 tarihleri arasında Eflak ve Boğdan yöneticilikleri yapmışlardı. Bunların yanı sıra Rumlar, Avrupa’daki kapitalist düzenle bütünleşen ilk topluluk olma özelliklerini de göstermektedirler. Rumların büyük bir çoğunluğu Yunan Krallığı’nın vatandaşıydı. Diğerleri ise Napolyon Savaşları sonrasında Ege Adaları’ndan gelen ve büyük çoğunluğunu İngiliz vatandaşlarının oluşturduğu Rumlardı. Adalı Rumlar İngiltere’den Rusya’ya Avrupa’nın büyük devletleriyle Doğu Akdeniz’de sürekli gelişme gösteren iş ilişkileri kurmuştu. Bir kısım

¹⁵⁴Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin...** s. 83-85.

¹⁵⁵William Cochran, **Pen and Pencil in Asia Minor or Notes from the Levant**, London 1887, s. 221.

¹⁵⁶Daniel Goffman, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul**, Çev. Sermet Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s.155.

Rumlar ise yabancı bir iktidarın himayesine giren Rumlar ve Babıâli'nin diğer uyrukları idi.¹⁵⁷

Anadolu'da Rumların XVIII. yüzyıl ortasından önceki nüfusları oldukça düşüktü. 1830'larda İzmir nüfusunun 80.000 Türk 20.000 Rum'dan oluştuğu tahmin ediliyordu.¹⁵⁸ 1873'lerde ise İzmir'de 75.000 Rum nüfusun kentin meslek ve sosyal yaşantısında önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Aynı tarihlerde kentteki eğitim kurumlarında yaklaşık 2.500 Rum orta ve yüksek öğretimde eğitim görüyordu.

1839 ve 1856 Fermanlarının getirdiği olumlu koşullar sayesinde Ege Adaları'ndaki Hıristiyan nüfus hızla artmaya başladı. Zamanla iş bulmakta güçlük çeken birçok kişi Batı Anadolu'ya göç etmeye başladı. 1880 yılında bu göçmenlerin sayısının yirmi yıldan daha az bir süre içinde 200.000 kadar yüksek bir rakama ulaşmıştı. Askeri yükümlülüklerden muaf olan ve gelirlerine oranla önemsiz bir vergi ödeyen Rumlar ekonomik koşulların avantajlarından fazlasıyla yararlanarak zamanla Türklerin yerini almıştı. Rumlar Ayvalık gibi kıyı kentlerinin yanı sıra Manisa, Akşehir ve Manisa gibi iç kesimlerdeki kentlere ve onların yönetiminde gelişen ekonomik refahtan yararlanan başka pek çok yere yerleştiler. 1880'li yıllarda İzmir yakınındaki kentlerde Müslümanların oranı büyük ölçüde düşmüştü. Örneğin 1887–1908 yılları arasındaki 19 yıllık sürede Çeşme nüfusunun %19,1'ini oluşturan Müslümanların oranı %16'ya kadar düşmüştü. Bu oran Urla'da %20,6'dan %12,4'e ve Seferihisar'da %64,5'ten %58,6'ya düştü. Karpat'a göre, Rum nüfusun artışına paralel olarak aynı dönemde aynı bölgede Müslüman nüfusun oranında da düşüş yaşanmıştı.¹⁵⁹

Baykara, daha XVII. yüzyıldan itibaren büyük bir nüfus artışı olduğunu Adalar'daki sınırlı imkânların bu artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamakta yeterli olmadığından Ada halkının Anadolu kıyılarına göç etmeye başladığını belirterek özellikle Sakız Adası'na bağlı bir voyvodalık olan Çeşme Kazası'nda Rum nüfusun

¹⁵⁷ Gerasimos Augustinos, **Küçük Asya Rumları**, Çev. Devrim Evcı, Ayraç Yayınları, s.129.

¹⁵⁸ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830–1914)**, 2. Baskı, TİMAŞ Yayınları, İstanbul 2010, s. 125–126.

¹⁵⁹ Bir İngiliz gözlemciye göre, Bir Rum, Müslüman köyüne gelir ve yeni hayatına küçük bir tüccar olarak başlar. Zamanla o zenginleşirken köylüler yoksullaşır; sonunda bu Rum'a dostları ve akrabaları da katılır. Köylüler gittikçe yoksullaşır ve üst üste gelen kötü hasatlar sonucunda topraklarından ayrılıp iç kesimlere gitmek zorunda kaldılar. Bu süreç zengin Müslümanlar için de az çok aynıdır. Neredeyse her kentte, birkaç yıl öncesine dek görece zengin olan, ama şimdi yoksulluk içinde yaşayan Müslümanlar bulunmaktadır. Bkz. Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu...**, s.127.

artışının kolaylaştığını belirtmektedir. Baykara'ya göre, Çeşme Kazası'nda 1800'lerde Rum nüfusunun artmasının nedenlerinden biri, 1810 yılında Hacı Memiş Ağa'nın, çiftlik işlerinde çalıştırmak üzere Adalar'dan bir miktar Rum'u Çeşme'ye getirmesinden kaynaklanmaktadır. Zamanla Çeşme'ye gelen Rumların kendi akrabalarını da getirmek suretiyle çoğalarak Çeşme Kazası'nın bir kısmını işgal etmişlerdir. Zamanla bu Rumlar köylere yerleşerek, kayalık arazilere set yapmak ve başka yerlerden toprak taşımak suretiyle bağ yetiştirmişler ve Sakız Adası'ndan koyun getirerek burada yetiştirmeye başlamışlardır.¹⁶⁰

Bu uzun vadeli kiralama yöntemiyle az zamanda Çeşme'nin zirai karakteri değişmiş ve Çeşme bir bağ bölgesi olarak bakımlı ve mahsuldar hale getirilmiştir. Fakat bu çoğunlukla ilçenin her tarafına yerleşen Rumlar, çiftlik sahiplerine taahhütlerini yerine getirmek istememişler ve bağ tesis ettikleri arazilerinin parçalarını zamanı geldiği halde asıl sahiplerine geri vermekten kaçınmışlardır. Paftos Meselesi¹⁶¹ olarak bilinen bu hukuk davası birkaç çiftlik sahibiyle kalabalık bir Rum cemaati arasında, devamlı bir anlaşmazlık halinde, mahkemenin birinden diğerine gider gelir olmuştur.¹⁶² Anadolu'ya akın eden Rumeli Türklerinin Çeşme'ye kadar gelmeleri, Çeşme'de bulunan Rumları toplu halde Sakız Adası'na göçe teşvik etmişti. Çeşme'ye Müslüman göçmenler Rum göçü başladıktan ve artık önü alınmaz hal aldıktan sonra getirilmiş ve Rumların terk edip çıktıkları evlere yerleştirilmiştir.¹⁶³

Rumlar daha XIX. yüzyılın başlarından itibaren Aydın Vilayeti'ndeki çiftliklerde kâhya, hizmetkâr ve ücretli işçi olarak geldikleri bilinmektedir. Çeşme'deki Hacı Memiş Ağa'nın çiftliklerinde olduğu gibi Rumlar Karaosmanoğulları'nın çiftliklerinde de çalışmaktaydılar. Karaosmanoğulları'nın 1770'lerde tarlalarında çalışmak üzere Mora'dan işçi getirdikleri bilinmektedir. Çiftliklerde iş gücünü oluşturan

¹⁶⁰ Tuncer Baykara, "XIX. Yüzyılda Urla Yarımadası'nda Nüfus Hareketleri", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ed. Osman Okyar, Halil İnalçık, Meteksan Lmtđ. Şti. Ankara 1980, s. 280.

¹⁶¹Paftos: Yunanca kiralama anlamında gelen sözcük Ege bölgesinde özellikle Çeşme'de zeminin mülkiyetinin başka bir kişiye ve bağ kütüklerinin mülkiyetinin de başk ait kişiye ait olmasına izin veren sürekli bir üst hakkı niteliğinde gedik anlamındadır. Dilek Kurban, Kezban Hatemi, **Bir Yabancı'laştırma Hikâyesi: Türkiye'de Gayrimüslim Cemaatlerin Vakıf ve Taşınmaz Mülkiyet Sorunu**, Tesev Yayınları, İstanbul 2009, s.35.

¹⁶² Hilmi Uran, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, Cem Çobanlı- Pınar Güven, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s.62-63.

¹⁶³Melih, Gürsoy, **Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmir**, Metis Yayıncılık, 1993, s.140.

Batı Anadolu'ya göç etmiş Rumların çiftliklerin başlıca ahalisini oluşturdukları da yine incelenen köylerden anlaşılmaktadır. Bunlar çiftlik köylerine yerleşmiş bulunmaktadır. Adlarının başında bulunan Rumelili, Adalı, Kıbrıslı gibi lakaplar kökenlerini göstermektedir. Hatta Koldere Çiftliği'nde Yunan vatandaşı olan bir köylü dahi bulunmaktadır.¹⁶⁴

XIX. yüzyılla birlikte İzmir Sancağı'nın diğer kazalarında olduğu gibi Söke Kazası'nda da ekonomik, sosyal ve demografik yapı değişmiş göçlerle birlikte Gelebeç, Doğanbey, Yoran ve Atburgazı'nda Rum yerleşimleri giderek artmıştır. Söke Ovası'nda küçük çiftçi aileleri aleyhine doğru bir gelişmenin sonucunda kazada Rumlar arazi sahibi olmuşlardır. Bu ailelerden Benlioğlu ailesi, Balat ve civarında Yörüklerden aldığı denize sıfır 24.000 dönümlük bir arazi de büyük bir çiftlik kurmuşlardır. Toprak sahipliği ile zengin olmuş Sökeli Flaktidis Benlioğlu'nun toprakları Söke'nin verimli arazisinde Hatboyu, Kavaklı İrim, Çatalazmak, Üzümbükü, Gemibaşı, Karakadı Damı, Seyit Ahmetli, Kızılkilise, Kömürdamarı, Çayyüzü ve Taşocağı gibi değişik yerlerdeydi. Ayrıca Rum mahallesinde birkaç evi ve kiracıları da vardı. Esnafıktan daha çok toprak gelirleriyle varlıklı bir hayat süren Flaktidis mübadele sırasında Söke'den ayrılmıştır.¹⁶⁵

Fodyadi ve Kalyonca adlı Rumlar da Söke Ovası'nda araziler satın alarak büyük çiftliklerin sahibi olmuşlardır.¹⁶⁶

Fodyadi ailesi Aydın Sancağı Sobuca Kazası'nda Haydarlı ve Gülüslü çiftliklerinin sahibidir. Başlangıçta Cihanzade Mustafa Ağa'nın taht-ı tasarrufunda bulunan çiftlikler H.5 Şevval 1255 (M.Aralık 1839) tarihli hüccetle Pişmişoğlu Serkis'e geçmiştir. Serkis, işletecek gerekli sermayeyi sağlayamayınca çiftlikleri satmak istemiştir. Daha sonra tarihini net olarak beliryememekle birlikte Cihanzade'nin tekrardan bu çiftliklerin sahibi olduğu görülmektedir. Adı geçen çiftliklerin tasarrufu bir ara Baltacızalere geçmiş gibi görünse de H. 1291 (M.1874/1875) senesinde çiftlikler Cihanzade Musatafa Ağa'dan Yunan tebaasındaki Fodyadi ailesine geçmiştir. Çiftlik sahibi Dimitri Fodyadi'nin H.1300 (M. 1882/1883) senesinde ölmesi üzerine çiftlik

¹⁶⁴Hilal, Ortaç Gürpınarlı, "Manisa Kazasında Bulunan Bazı Çiftlik Köylerinin...", s.524.

¹⁶⁵Olcaç Pullukçuoğlu Yapucu, **Modernleşme Sürecinde...**, s.260-261.

¹⁶⁶Kerim Yalçınkaya, **Ağalar Memleketi Söke**, Söke 2009, s.177.

oğlu Marko'nun tasarrufunda kalmıştır.¹⁶⁷ Başbakanlık Osmanlı belgelerinde ailenin çiftlik ahalisiyle sürekli sorunlar yaşadığı görülmektedir. Fodyadiler'in sahip olduğu Haydarlı Çiftliği *tarla ve mera ve zeytin ve armutluk olarak 148 kit'ası cem-ü mecmu' 108.600 dönüm araziden ibaret olup 11'i menderes ve 7'si mamur olmak üzere 18 karyeye cami'i bulunduğu* şeklinde tarif edilmiş olup çok geniş bir alanı kapsamaktadır. 100.000 dönümlük çiftliğin çok büyük bir kısmı bataklıklardan oluşmaktadır. Çiftlik sahibi Marko çiftliğin bitişiğindeki araziden 500–600 kişiyi yerlerinden kovarak buraya Romanya'nın Dobrice Şehri'nden gelen göçmenleri yerleştirmiştir. Bu gelişme üzerine toprakları ellerinden alınan halk şikâyetçi olmuştur. Yapılan soruşturma sonrasında muattal durumdaki arazi hakkında, *ahaliye lüzumu arz olunan arazinin hakikaten arazi-i haliyadan olmayup Marko'nun ba tapu mutasarrıf olduğu çiftliğin birkaç seneden berü atıl bırakılmış arazisi cümlesinden olmasıyla* şeklindeki beyandan da anlaşılacağı üzere bu arazinin Marko'nun olduğu anlaşılmıştır. Ancak Marko'nun bir kısım miri arazi sınırlarındaki toprakları elde ettiğini ve ancak tasarruf hakkından vazgeçmesiyle adı geçen boş araziye yerli ahali ve muhacirlerin yerleşmesinin uygun olacağı görülmektedir.¹⁶⁸ Haydarlı Çiftliği'nin hududundaki boş araziyle ilgili sorunlar uzun süre devam etmiştir. Marko'nun miri araziye müdahale girişimlerinin devam ettiği; 1890 yılında bir başka şikâyet dilekçesinden anlaşılmaktadır. Ahalinin boş arazinin miri arazi olduğunu ortaya çıkardığı halde Fodyadi ailesinden Marko'nun *bi gayri hakkının araziye gasp ettiğinin anlaşılması olmasına rağmen her ne esbaba mebni ise merkum-ı memurîn-i mahalliye tarafından müsamaha edildiği* vurgulanmaktadır. *Arazi-i mebhuse merkumun yed-i gasbindan kurtarıldığı takdirde hem hazîne-i celîlenin hem teb'a-ı şâhânenin istifâde-yi azîmede bulunacakları* ifade edilerek konunun çözüme kavuşturulmasını talep edilmektedir. Konuyla ilişkin olarak ayrıca boş arazinin her bir dönümüne bir, iki lira ödemek şartıyla ahalinin talip olduğuda bildirilmektedir.¹⁶⁹ 1896 tarihli bir başka belgede ise Haydarlı ve Güdüşlü çiftliklerine yerleştirilen göçmenlerin de gelinen noktada Fodyadilerden rahatsız oldukları görülmektedir. Dâhiliye Nezareti'ne yazılan bir belgede Haydarlı, Güdüşlü ve Tımar çiftliklerine yerleştirilen dört köyde toplamda 450 hane muhacirinin tapu senetlerinin Aydın Vilayeti'nce zorla

¹⁶⁷BOA. ŞD. 1439/10 (H.25/M/1329 M. 26 Ocak 1911)

¹⁶⁸BOA. DH. MKT. 1773/7 (H.27/C/1306 M. 28 Şubat 1889)

¹⁶⁹BOA. YPRK. AJZ.16/68 (15 Ş/1307/ 6 Nisan 1890)

alınmaya çalışıldığını, yerleştikleri arazinin Fodyadilere ait olduğu, karşı konulması durumunda güç kullanıldığını ve mahdur oldukları bir kez daha dile getiriliyordu.¹⁷⁰ Çiftliklerle ilgili gelişmeler XIX. yüzyılın başına kadar devam etmiştir. İzmir Valisi Rahmi Bey döneminde Haydarlı ve Güdüşlü çiftlikleri muhacir iskan için istamlak edilmiştir.¹⁷¹

Fodyadiler gibi 1858'den sonra Muğla'da çiftlik sahibi bir başka Rum ailesi Milas Varvil Çiftliği sahibi Hacı Protromoslar'dır. Uzun yıllar Varvil Çiftliğini işleten Hacı Protromos 1890'da ölmüştür. Varisleri olan çocukları, Varvil Çiftliği'nin kendilerine verilmesi konusunda hak iddia etmişlerdir. Ancak babalarından kendilerine kalan çiftliğin tasarrufunu ele geçirmeleri pek kolay olmamış bu defa karşılıklarına tabiiyet meselesi çıkmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'yı en çok uğraştıran konuların başında tabiiyet meselesi gelmekteydi. Osmanlı'nın klasik dönemde uyguladığı zimmi gayrimüslim ve levanten ayırımına dayalı yapısı yaşanan gelişmelerin dayattığı bir zorunluluk sonucu değişmek zorunda kalmıştır. Bunda en önemli faktör bir zamanlar Osmanlı toprağı olan bölgelerde yeni kurulan devletlerin kendi tebaalarını oluşturmalarıydı. Bu devletlerin tebaaları daha düne kadar Osmanlı tebaası olan kimselerdi. Bu durum da kaçınılmaz olarak bir kargaşa ortamı hazırlıyordu. İşin daha da sıkıntılı yanı ise bu kimseler yeni kurulan devletlerin topraklarında ikamet etmeden tabiiyet alıyorlardı. Böyle olunca da Osmanlı yönetiminden de yabancı bir ülkenin tebaası sıfatıyla levanten hukuku talep ediyorlardı. Levant hukuku, gayrimüslimlere tabiiyettten daha avantajlı geliyordu. Yeni devletlerde tebaalarını güçlü göstermek için yoğun bir tabiiyet kaydı içindeydiler. Yeni kurulan devletlerin konsoloslarının önü tabiiyet başvurusunda bulunanlarla doluyordu. 1860 yılında Avrupalı devletlerin tabiiyet hakkı elde etmek için ülke topraklarında kalma sürelerini kısaltmışlardı. Bu gelişmede Osmanlı tebaasındaki gayrimüslimlerin tebaa değiştirmelerini kolaylaştırmaktaydı. Çok fazla kişi de tebaa değişimi talebinde bulunmaktaydı. Rusya ve Yunanistan başta olmak üzere pek çok Avrupalı devlet kendi tebaalarını güçlendirmek belki de Osmanlı'yı güçsüzleştirmek için hileli yollardan tabiiyet

¹⁷⁰BOA. BEO. 801/60025 (H.16/M/ 1314/ M. 27 Haziran 1896)

¹⁷¹BOA. DH. ŞFR.583/61 (H.5 Mayıs 1334/M. 5 Mayıs 1918)

arttırıyorlardı. Bu Osmanlı açısından pek çok isyan ve savaştan çok daha fazla yıkıcı bir etki yaratmaktaydı. İddia edilen rakamlara göre ise Yunan tebaasına kabul edilen 300.000 kişinin 150.000'i Osmanlı topraklarında Osmanlı ana babadan doğma kişilerdi.¹⁷² Bu durum Osmanlının ciddi manada tepkisine yol açıyordu. Çünkü mevzuat gereği üç yıl bekleme zorunluluğu olamadan bir gezi ile Yunanistan'a uğranılması Yunan tebaasına geçmek için kâfiydi. Yunan tebaasına geçip Osmanlı topraklarına geri gelen kişi bu sefer Osmanlı topraklarında levanten hukukuna tabii olmaya başlıyor ve imtiyazlardan faydalanıyordu. Osmanlı'nın iyiden iyiye aleyhine gelişmeye başlayan bu durum karşısında tavır almak zorunda kalan Osmanlı yönetimi, nihayet 1863 tarihinde bir nizamname yayımlayarak kimlerin tebaa değiştirip levanten hukukundan faydalanabileceğini, hangi durumlarda bu haklarının kaybolacağını net bir biçimde ortaya koymuş oluyordu. Bu müdahale ile de tebaa değişimlerinden kaynaklanan arazi ve mülk edinme vergi verme ticaret yapma gibi konulardaki suistimallerin de önüne geçilmiş olmaktaydı. Bu nizamname yerine göre özellikle gayrimenkullerle geçinenler için Osmanlı tebaasında kalmayı daha uygun kılmaktaydı.

Bu nizamnamenin yayımlandığı tarihten birkaç yıl sonra 1867 yılında Milas'ta bulunan Varvil Çiftliği'nin sahibi Hacı Protromos Osmanlı tebaasına geçtiğini beyan etmişti. Aslında bu olay, oldukça çarpıcı ve yukarıda anlatılan süreci özetler mahiyettedir. Çünkü Hacı Protromos'un babası Isparta'da yaşayan Osmanlı tebaasına bağlı bir Rum iken 1837 yılında tabiiyet değiştirerek Yunanistan tebaasına geçmiştir. 1840 yılında İzmir'e gelerek burada Anastasya adında Osmanlı tebaası bir Rum ile evlenmiş bu evlilikten de olan çocuklarından birisi de Hacı Protromos'tur. Hacı Protromos, babası Yunan tebaasına geçtiğinden kendisi de Yunan tebaasında görülmektedir. 1863 Nizamnamesi'nin mağduru olmamak için olsa gerek hemen ardından 1867 senesinde Osmanlı tebaasına geçtiğini açıklamıştır. Varvil Çiftliği'nin kullanım hakkını elinde bulunduran Hacı Protromos H. 1308 (M. 1890) senesinde vefat etmiştir. Evlatları ise babaları gibi kendilerini Osmanlı tabiiyetinde görmüşler dahası bunu ispatlamak için büyük bir çaba göstermişlerdir. H. 1313 (M. 1895) yılında devlete resmen başvuru yapmışlar ve tabiiyetlerinin kesinleştirilmesini istemişlerdi. Bundaki

¹⁷² Rinaldo Marmara, **Bizans İmparatorluğundan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi**, Çev. Saadet Özen, Kitapevi Yayınevi, İstanbul 2012, s. 107

amaç hiç şüphesiz çiftlik arazisindeki kullanım haklarını kaybetmemektir. Yaptıkları başvuru neticesinde bu konunun araştırılması için Menteşe Mutasarrıflığına, Aydın Vilayet-i Celilesine ve Tabiiyet Müdürlüğü'ne görev verilmiş. Bu 3 kurum farklı raporlar hazırlayarak göndermiştir. Bu kargaşa üzerine durum Şura-yı Devlet'te intikal etmiş sonuçları farklı olsa da kendi içinde tutarlı olan raporlar üzerine aynı kurumlar nelere dikkat edecekleri kendilerine belirtilerek tekrardan görevlendirilmişlerdir. Raporlardan ikisi paralellik gösterse de Aydın Vilayeti'nin raporu oldukça zıt görünmektedir. Evlatların bu tarihte Osmanlı tabiiyetinde olduklarını ispatlama çabası içinde olmalarının hiç şüphesiz temel sebebi ellerinde bulundurdukları Varvil Çiftliği'ni kaybetme kaygısıdır. Çünkü aynı tarihlerde bölgeye gelen Çerkes muhacirlerin iskân sorunu için devletin toprak arayışı içine girmişti.¹⁷³ Bu arayışın mağduru olmamak ve devlet tarafından ellerindeki topraklar alınmadan kendilerinin Osmanlı tebaasından olduklarını ispatlamak ve mülklerini devam ettirmek istemekteydiler. Ancak Varvil Çiftliği'ne Şuray-ı Devlet tarafından Arazi Kanunnamesi'nin 110. maddesindeki¹⁷⁴ *“Tebea-yı Devlet-i aliyyeden olan kimsenin arazisi tebea-yı ecnebiyyeden olan evladına ve babasına ve anasına intikal etmez ve tebea-yı Devlet-i Aliyyeden olan kimsenin arazisinde tebea-yı ecnebiyyeden olan kimsenin hakk-ı tapusu olamaz”* hükmü gereğince el konulmuştur.¹⁷⁵ 1916 yılında ise Varvil Çiftliği'ne Çerkes göçmenler yerleştirilmiştir.¹⁷⁶

I. Dünya Savaşı yıllarında düzenlenen bir belgeye göre, Aydın Vilayeti dâhilinde Rumlara ait 169 adet çiftlik vardır. Bu çiftliklerden 81 tanesi 1.000 dönümden büyük iken, geriye kalan 88 çiftlik 1.000 dönümden daha küçüktür. Adı geçen belgede, toplamda çiftliklerin 542.978 dönüm olduğu ve değerlerinin ise 26.525.700 kuruş olduğu belirtilmektedir.

¹⁷³BOA. HR.HMŞ.İŞO, 109/3 (R.15 Teşrin-i Sani 1317/ M. 28 Kasım 1901)

¹⁷⁴Dustur 1. Tertip 1. Cilt, s.193.

¹⁷⁵BOA. MV.146/43 (H. 22/ZA/1328/M.25 Kasım 1910)

¹⁷⁶Konuyla ilgili olarak bkz. V. bölüm

Konuyla ilgili belge çiftliklerin mülkiyetinin kimlere ait olduğu da ayrıntısıyla verilmiştir. Bu çiftliklerden 7–8 âdetinin Rusya, İngiltere, Amerika, İtalya tebaasından Rumlara aittir. Çiftliklerle ilgili ayrıntılı bilgi, bir pusulada gösterilmiştir.¹⁷⁷

Aydın Vilayeti'nde bulunan sancaklara ilişkin verilen bilgilere göre, Muğla Kazası'nda 2.057 dönüm genişliğinde ve 244.456 kuruş değerinde iki çiftlik ve Milas Kazası'nda 133.255 dönüm genişliğinde ve 2.993.100 kuruş kıymetinde beş çiftlik, Bodrum Kazası'nda 1.927 dönüm genişliğinde bir tarladan ibaret 212.500 kuruş kıymetinde iki çiftlik ile Karaada'da İstanköy emlakından 83.500 kuruş kıymetinde 1.150 dönüm tarla ve 3.000 adet zeytin, Fethiye'de 500 dönümden 2.000 dönüme kadar 9 kıt'ada 7.000 dönüm genişliğinde ve 954.000 kuruş değerinde ve her biri 500 dönüme kadar ulaşan 19 kıt'ada 2.000 dönüm genişliğinde ve 723.250 kuruş değerinde ve 28 kıt'ada 9.000 dönüm genişliğinde ve 1.677.250 kuruş değerinde, geneli palamutluktan ibaret çiftlik ve bunların ölçüsünde 2.310 dönümlük büyük bir arazi bulunmaktadır. Menteşe Sancağı'nın Marmaris ve Köyceğiz kazalarında Rumlara ait çiftlik olmadığı Menteşe Sancağı Mutasarrıf Vekili Kadı Faik tarafından gönderilen pusulada belirtilmiştir.¹⁷⁸

Aydın Mutasarrıflığı'na ait 1914 tarihli şifreli bir telgraftan öğrendiğimize göre, Aydın Kazası sınırları içerisinde Fodyadiler olarak bilinen Rum kökenli aileye ait 5.000.000 kuruş değeri olan 90.000 dönümlük bir çiftliğin bulunduğu, yine Aydın Kazası'nda Rumlara ait olduğu bilinen ve zeytin üretimi yapılan 6.587 dönümlük ve 18.875 kuruş değerinde bir çiftliğin bulunduğu keza yine Aydın Kazası'nda 18.708.875 kuruş değerinde 26.039 dönümlük bağ, bahçe ve zeytin üretiminin yapıldığı bir başka Rum çiftliğinin daha bulunduğu, Söke Kazası'nda ise iki kıt'ada 2.200.000 kuruş değerinde olan 60.543 dönümlük bir Rum çiftliğinin daha bulunduğu ve yine Söke Kazası'nda, çiftlik olarak anılmasa bile 974.125 kuruş değerinde olan 8.191 dönümlük bir arazinin daha bulunduğu da kayıtlarda görünmektedir. İngiltere tebaasından Ernest Abbot'a ait 147.500 kuruş değerinde ve 5.898 dönümlük bir çiftliğin olduğu

¹⁷⁷**BOA. DH. EUM.3.Şb.** Belgenin çok yıpranmış olmasından dolayı bazı kısımları okunamamıştır. Okunabilir durumdaki kısmına ilişkin pusula aşağıda gösterilmiştir. İzmir Valisi Rahmi Bey tarafından gönderilen pusulanın tarihi (R.12 Eylül 1330/ M.25 Eylül 1914)

¹⁷⁸**BOA. DH. EUM.3.Şb.** 2/24. Menteşe Sancağı Mutasarrıf Vekili Kadı Faik tarafından gönderilen pusulanın tarihi (R. 6 Kanun-u Sani 1330/ M.19 Ocak 1915)

görülmektedir. Bundan başka, Çine Kazası sınırları içerisinde 53.700 kuruş değerinde olan 788 dönümü ham bir kıt'a çiftlik bulunduğu ve bu çiftliğin de Rum tebaasına ait olduğu görülmektedir. Bozdoğan Kazası'nda da 125.250 kuruş değerinde 2.318 dönümlük bir arazinin bulunduğu, bundan başka da Amerikan tebaasından Seferiyadi'ye ait 257.000 kuruş değerinde 8.490 dönümlük Palamut Çiftliği bulunduğu öğrenilmektedir. Nazilli Kazası'nda da bağ, bahçe ve zeytinciliğin yapıldığı 7.883 dönümlük 4.200.500 kuruş değerinde bir arazi yer almaktadır. Kayıtlar incelendiğinde ise Karacasu Kazası'nda Rumlara ait bir çiftliğin bulunmadığı görülmektedir.

Denizli Kazası'nda Barutçuoğlu Hristo adına kayıtlı, 39.000 kuruş değerinde ve 4.827,5 dönümlük Kuyucak, Köprücük, Korucuk çiftlikleri ile Garb-i Karaağaç Kazası'nda 70.750 kuruş değerinde ve 1.316 dönümlük bir çiftlik arazisinin bulunduğu ve bu kazada bundan başka Rumlara ait bir çiftliğin bulunmadığı, 12 Kasım 1330 tarihli belgede bildirilmiştir.

Aynı tarihteki kayıtların verdiği bilgiler ışığında Tavas Kazası sınırları içerisinde Parotçi Dimitri ismine kayıtlı 1.673 dönümlük bir Palamut Çiftliği'nin bulunduğu, buna mukabil Parotçi İstavri katibi Hristo adına kayıtlı 50 dönümlük bir bağın kayıtlı olduğu da öğrenilmektedir.

Kuşadası Kazası'na gelindiğinde ise Rumlara ait toplam 2.228.025 kuruş değerinde ve 62.382 dönümlük 33 çiftliğin bulunduğu tapu ve vergi kayıtlarından öğrenilmektedir.

Aydın Vilayeti'nin İzmir Sancağı'nın önemli kazaları olan Foça, Çeşme, Seferihisar, Bayındır'da Rumlara ait herhangi bir çiftliğin olmadığına dair bilgisi de şifreli telgrafla bildirilmiştir.¹⁷⁹

Tablo 10: Rumlara Ait Çiftliklerin Dönüm, Kıymet ve Adetleri

Dönüm	Değeri	Çiftlik adedi	Kaza	Açıklamalar
21.715	1.077.250	3	Tire Kazası	Bu üç adet çiftliklerin mutasarrıflarından ikisi Rumun birisi Rusya diğeri İngiltere tebaasındandır. Cetvelde sureti merbuttur.
96.587	5.418.875	4	Aydın Livası merkez kazası	Bu dört çiftlikten 5 milyon kıymetli bir çiftliğin sahiplerinden Fodyadiler Rus

¹⁷⁹ BOA. DH. EUM. 3. Şb. 2/24 (H. 28/Za/1332 M. 18 Ekim 1914)

				tebaasındadır.
60.543	2.200.000	2	Söke Kazası	
788	53.700	1	Çine Kazası	
8.490	257.650	1	Bozdoğan Kazası	Bu çiftlik Amerikalı Seferiyadi namında bir Rumun'dur.
3330	57.950	1	Nif Kazası	Bu çiftlik maruf Baltacı ailesindedir. Bu aile İngiltere kısmen de İtalya devleti tebaasındadır.
3.327	502.250	1	Urla Kazası	Altı nefer Rumun uhdesindedir. Burunsuz Çiftliği namıyla mutasarrıfıdır.
534	199.000	1	Urla Kazası	Sekiz Rumun uhdesindedir. Kura çiftliği demekle marufdur.
3.933	2.298.500	1	Karaburun Kazası	Bu çiftlik icare-i vahidelidir. Kara Reis çiftliği namıyla meşhurdur. 4 nefer Rumun uhdesindedir.
8.957	5.000.000	15	Söke Kazası	
62.382	2.022.825	32	Kuşadası Kazası	
4.827	37.500	1	Denizli merkez Kazası	
1.386	71.750	1	Garbi Karaağaç Kazası	
24.748	3.090.625	6	Manisa-yı Kasaba	
3.300	70.000	2	Kırla Kazası?	
7.275	271.500	2	Eşme Kazası	
2.559	17.717	1	Demirci Kazası	
5.098	352.250	6	Akhisar Kazası	
1.910	317.500	3	Soma Kazası	
60.343	10.259.071	71	Bergama Kazası	
145.471	2.837.750	7	İzmir Kazası	
Yekün	35.341.900	163		
527.492				
1.000	105.750	1	Gördes Kazası	
5.286	420.660	1	Alaşehir Kazası	
7.200	528.390	1	Alaşehir Kazası	
1.500	100.000	1	Kula Kazası	
542.428	36.496.700			Yekün

(Kaynak: BOA. DH. EUM. 3. Şb. 2/24)

2.2.4.2. Yahudi Çiftlikleri

Yahudiler, Osmanlı coğrafyasının hemen her noktasında varlık göstermektedirler. Osmanlının eski toprakları olan Magrib, Mısır, Trablusgarp, Yemen, Suriye, Lübnan ve Filistin gibi yerleşim birimlerinin dışında Mezopotamya, Avrupa ve Anadolu'nun hemen hemen her kent merkezinde yaşamaktaydılar. Osmanlı'da yaşayan Yahudilerin büyük bir çoğunluğunu İspanya'dan göç eden seferadi Yahudileri

oluşturmakla birlikte Doğu Avrupa ve Rusya'dan gelen aşkenazi Yahudilerine de Osmanlı topraklarında rastlanılmaktadır.¹⁸⁰ Bu her iki Yahudi topluluğu Osmanlı coğrafyasında birbirinden çok farklı dilleri konuşmalarıyla dikkat çekmektedirler.¹⁸¹

Aydın Vilayeti'nde ise Yahudilerin yoğun olarak yaşadıkları yerleşim yerleri, İzmir, Tire, Aydın Güzelhisarı, Manisa, Muğla ve Milas merkez kazalarıdır.

XVIII. yüzyıla gelinceye kadar İzmir'in ekonomik yaşamında ve yönetim kadrolarında ayrıcalıklı bir yere sahip olan Yahudiler XIX. yüzyıla birlikte yangın, salgın hastalık, sabetaycılık gibi dini kriz, ekonomideki istikrarsızlık, aşırıya kaçan vergi yükümlülüğü ve imparatorluğun çöküş sürecinde olması gibi nedenlerden ötürü üstün konumlarını Rumlara ve Ermenilere bırakmışlardır. Sosyo-ekonomik açıdan büyük bir bunalımla karşı karşıya gelen Yahudiler, ekonomik seviye anlamında Rum ve Ermeni cemaatlerinin çok altına düşmüşlerdir.¹⁸² XIX. yüzyılda 3.500 aileden oluşan İzmir Yahudileri'nden 2.900 aile, yaşamını sağlık koşullarından yoksul Yahudihanelerde sürdürmekteydiler. Yahudi cemaatinin yoksul kesimi oluşturan bu aileler daha çok perakendeci satıcılık, hamallık, tenekecilik gibi işler yaparak ya da dilenerek yaşamlarının idamını sağlıyorlardı. Geriye kalan 600 aileden 500'ünü yardımlarla geçinen haham aileleri ve 100'ünü ise cemaatin zengin sınıfı oluşturuyordu.¹⁸³

Doğu Yahudiliği'nin maddi ve manevi kalkınmasını sağlamak amacıyla kurulan Alliance Israelite Universelle'nin İzmir Yahudilerinin sosyo-ekonomik bunalımdan kurtulmaları için yeni olanaklar sağladığı görülmektedir. Yahudiler Alliance'ın

¹⁸⁰İlber Ortaylı, "Son Devirde Osmanlı Musevileri", **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitap Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 202.

¹⁸¹Yahudilerin dilleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı Yahudileri ve Türk Dili", **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitap Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 216.

¹⁸²Esther Benbassa-Aron Rodrigue, **Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi (14-20 Yüzyıllar)**, Çev. Ayşe Atasoy, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2005, s.152.

¹⁸³1860'larda İzmir'de çoğunluğunu İspanya'dan göç eden ve İtalyanca karışımı bir dil kullanan Yahudi yaşamaktadır. Toplumsal hiyerarşide en alt katmanda bulunan Yahudiler Müslümanlar ve Hıristiyanlar tarafından sürekli aşağılanmaktadır. Scherzer'in ifadesiyle tam bir ortaçağ karanlığı içinde yaşayan Yahudilerin durumu oldukça kötü idi. İzmir Yahudileri arasında zenginleri de vardı. Yahudilerin büyük bir kısmı İzmir'de borsanın da olmaması hasebiyle daha çok para işleriyle uğraşmakta olup çoğunluğu kuyumculukla meşgullerdi. Doğuda gayrimüslim halk arasında ticaretteki maharetleri açısından iki Yahudi =bir Rum, iki Rum = 1 Ermeni sözüyle de Ermenilerin çalışkanlığı, becerikliliği ve işbirliği vurgulanırken Yahudiler bu rekabetten zararlı çıkmaktaydılar. İlhan Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir 1608-1918**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2001 s. 234-235.

okullarından modern eğitim aldıktan sonra ticaret, bankacılık, tarım ve sanayi sektöründe çalışmaya başladılar.¹⁸⁴ Paris merkezli olarak kurulan kurum dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan Yahudilere çağdaşlaşma yolunda önemli programlar sunmuştur. Alliance'a göre, *Karanlıktaki Doğu Yahudileri içinde bulunduğu sefalet ve cehaletten dil, teknik, fenni-ilmî çalışma ile kurtarılabilirdi*. Alliance önce teorik eğitim veren okullar açmıştır. Sıkı bir disiplin ve hiyerarşik düzen içinde Yahudilerin ekonomik, sosyal ve kültürel düzeylerini yükseltmeyi amaçlayan bu kurum tarımsal, ticari ve sanatsal beceriler kazandırmayı esas alarak okullaşmaya yönelmişti. Kısaca Alyans olarak adlandırılan ve "Birleşme" anlamına gelen sözcük, Universal (Evrensel) ve "İsrailite" ulusal kimlik genişliği ile Yahudi dünyasına beklenenden de hızlı girdi ve gelişti. Ancak Alyans'ın eğitim kurumları ailelerini geçindirebilmek ve karınlarını doyurabilmek için okuldan ayrılıp çalışmak zorunda kalan fakir Yahudi gençlerine yardımcı olamadı. Tek başına eğitim eylemi cemaatin köklü bir biçimde dönüştürülmesi açısından yetersizdi. Böylece İsrailite Universelle tenekecilik, ayakkabı tamirciliği, seyyar satıcılık, pencere temizleyiciliği, hamallık gibi yorucu ve kârsız işler yapan Yahudi gençlerini teknik bilgi ve yetenek gerektiren gelişmekte olan sanatlara yöneltmek amacıyla çıraklık okulları açmaya başlamıştır.¹⁸⁵

Alliance İsrailite Küçük Asya ve Ege'deki Yahudi topluluklar nezdinde etkinliğini bu şekilde olağanüstü derecede arttırmıştı. 1870'lerin sonunda örgüt küçük cemaatleri de kapsayacak şekilde okul ağını yaymaya girişti.¹⁸⁶ Bu amaçla ilk olarak Çanakkale'de 1878 yılında bir Alyans Okulu kuruldu. 1879'a gelindiğinde Turgutlu, Bergama, Milas ve Sakız Adası ile birlikte Aydın Yahudi Cemaatı da Alyans İsrailite'e bağlı bir mahalli komite oluşturmuştu.¹⁸⁷

¹⁸⁴Siren Bora, "Birinci Savaşı ve İzmir Yahudileri (1914-1918)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, c. II, sy. 4-5, İzmir 1995, s. 19.

¹⁸⁵ Osmanlı Yahudilerinin çağdaşlaşması ve evrensel kültürü almaları amacıyla Alliance okullarının ilki 1875'te İstanbul Hasköy'de açılmıştır. Silvyo, Ovadya, "Yahudi Okulları", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c.7, İstanbul 1994, s. 402-403.

¹⁸⁶ Aron Rodrique, **Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması, Alliance Okulları (1860-1925)**, Çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınları, Ankara 1997, s. 108.

¹⁸⁷ Melek Çolak, "Milas Yahudileri ve Eğitim: Talmud Tora'dan Alliance İsrailit Universelle'ye", **Kebikeç**, sy. 16, Ankara 2003, s. 288. Aydın Yahudileri ile ilgili olarak ayrıntılı bir çalışma için bkz. Günver Güneş, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Aydın Yahudileri (1839-1922)", **Türkoloji Kültürü**, c.1, sy.2. Erzurum, 2009, s.45-65.

XIX. yüzyılın ortalarına kadar tarıma ilgi duymayan Yahudiler daha çok başkalarına ait tarlalarda mevsimlik işçi olarak çalışmışlardır. Alliance Israelite Universelle'nin tarımsal çıraklık sistemini oluşturarak Yahudi halkının tarımla uğraşmanı ve para kazanmasını desteklemesinin sonucunda 1880'li yıllarda İzmir ve civarında tarım okulları kurulmuştur. Tarımsal faaliyetlerin Yahudiler arasında yaygınlık kazanmasında başat rol oynayan bu tarım okulları için Batı Anadolu pilot bölge seçilmiştir.¹⁸⁸

1888 tarihinde Alliance Menderes Nehri kıyısında büyük bir araziyi satın alarak Osmanlılar tarafından Aydın'ın Değirmencik Köyü'ne yerleştirilen Rus göçmenlerini buraya naklettirerek tarım faaliyetlerine başlamıştır.¹⁸⁹ Bir taraftan Değirmencik Köyü'ndeki tarım faaliyetleri devam ettirilirken diğer yandan 1890'da Bornova'da 60 fakir Yahudi gencine bahçıvanlık eğitimi verecek olan bir başka okul kurulmuştu. Zamanla bu okulun arazisinin yeterli gelmemesi üzerine Akhisar'daki Çakıroğlu Çiftliği arazisi de bu okul kapsamında satın alınarak burası tam bir tarım okulu olarak örgütlenmiştir. Başlangıçta Paris'teki tarım komisyonu müfettişleri, Aydın Vilayeti'nde bulunan Şamlı Çiftliği, Cumaovası'ndaki Oğlananası Çiftliği, Akhisar'daki Çakıroğlu Çiftliği, Tire'deki Gümüşlü Çiftliği ve Çandarlı Körfezi'nde bulunan Peştamelciler Çiftliği'ne ilişkin raporlarını inceledi. Özellikle kısa bir süre içinde tarım kolonisi oluşturmayı hedefleyen Alliance sağlam ve kullanılabilir binalara, parselleri birbirine bağlayan ara yollara, 8 kuyu, 1 havuz, 1 yel değirmeni ve 1 ağıl ve şarap mahzenine sahip olan Çakıroğlu Çiftliği'ni tercih ettiler.¹⁹⁰ Or Yehuda Tarım Kolonisi 1899 yılında Selanik Ziraat Bankası'nın finansman desteğiyle Çakıroğlu Alexander Çiftliği, M.

¹⁸⁸Ester Benbassa ve Aron Rodrique, "19. Yüzyıl Sonunda Türkiye'deki Yahudi Esnafı-Alliance İsrailite Üniverselle ve Çıraklık Kuruluşları", **Tarih ve Toplum**, sy. 66, s. 22-23.

¹⁸⁹Kafkasya'dan 1877'de İzmir'e gelen Yahudilerin dışında 1892'de bir grup Rus Yahudi'si de Osmanlı ülkesine sığınır. Bu gelen yeni Yahudilerden 150 hane yani yaklaşık 750 kişi İzmir ve çevresine yerleştirilir. 20.000 Yahudi nüfusun yaşadığı İzmir için yeni gelen 150 hane önemli bir yekûn oluşturur. Yeni gelen göçmenlerin yerleştirilmesi, barınma ihtiyaçlarının karşılanması ve sosyal hayata katılımlarının sağlanmasından sorumlu Alyans Okulu müdürünün kısa süre sonra Rus Yahudiler hakkında olumsuz düşünceleri belirir. "*Rus göçmenler çok şey istemeye başladı. Artık rica etmiyorlar, onlara para vermem konusunda bana ihtarda bulunuyorlar*" şeklindeki beyanatından anlaşılacağı üzere gerek Kafkasya'dan gerekse Rusya'dan gelen yeni göçmenlere karşı İzmir'deki Alyans okulu müdürü örneğinde olduğu gibi İzmirli Yahudi cemaatinin olumlu bir tutum sergiledikleri söylemez. Henri Nahum, **İzmir Yahudileri**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2000, s.47.

¹⁹⁰ Siren Bora, "Alliance Israelite Universelle'in Osmanlı Yahudi Cemaatini Tarım Sektöründe Kalkındırma Çalışmaları ve İzmir Yakınlarında Kurulan Bir Çiftlik Okul: Or Yehuda", **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, c. 1, sy. 3, İzmir 1993, s. 392-393.

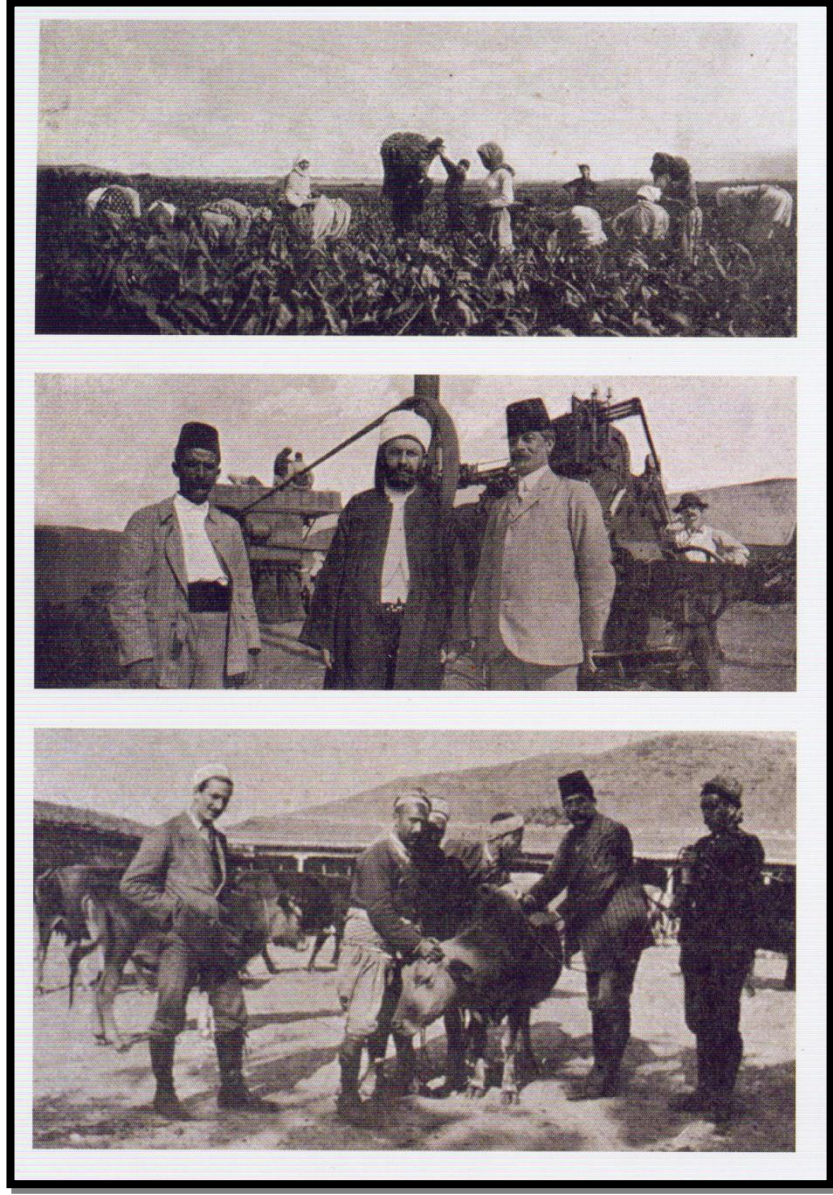
Axarlı, M. Yobes ve M. Savelis'a ait olan 34.000 dönümlük araziler üzerinde kurulmuştur. Başlangıçta Or Yehuda Tarım Kolonisi'ne Bornova'daki Alliance Okulu'nun 50 öğrencisi ile Rusya'dan göç eden 15 aile yerleşmiştir. Okula II. Meşrutiyet döneminde Müslüman öğrencilerde alınmıştır. Or Yehuda Tarım Kolonisi eğitim öğretim faaliyetleri 1924 yılına kadar devam ettirmiş ve bu tarihte satışa çıkarılarak 1925 yılında Ahmet Kayalı adlı bir çiftçi tarafından satın alınmıştır.

Aydın Vilayeti'nde Yahudi nüfusun yoğunlukta olduğu yerleşim birimlerinden birisi de Tire'dir. Tire'de Yahudiler, Yahudi Köyü Cühudlu ve Hisarcık Köyü'nün yanı sıra Kızılcaavlu, Büyükkale, Manda, Eski Oba (Darmara) gibi çiftlikler de yerleşmişlerdir. Yahudilerin XIX. yüzyılın ortalarında Tire'de sahip olduğu arazi gelirleri şu şekilde idi.

Tablo11: Yahudilerin XIX. yüzyılın ortalarında Tire'de sahip olduğu arazi gelirleri

Tarımsal Alanlar	Değer (Kuruş)
631.05 dönüm tarla	11.872
48.5 dönüm bağ	8.880
121 adet zeytin ağacı	1.723
Yemiş ağacı	800
Selvi	300

Kaynak: Mehmet Başaran, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tire, İzmir 2000, s.215

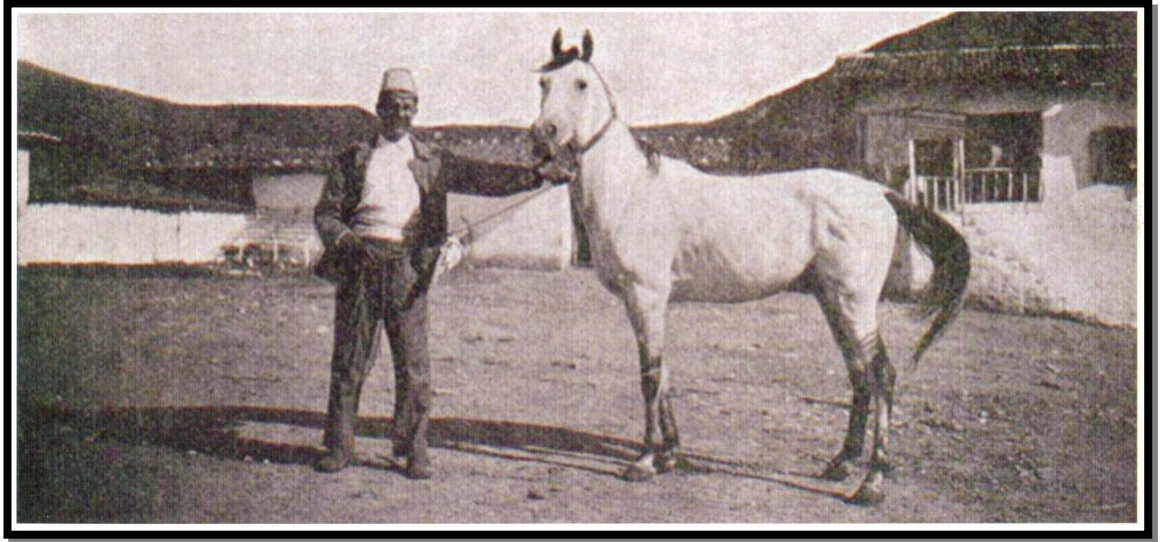

Fotoğraf 1: Tire Darmara Çiftliği: Tütün Kıran Kadınlar ve Çiftlik Çalışanları
(Kaynak: Osmanlı Ticaret ve Sanayi Albümü, İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2011)

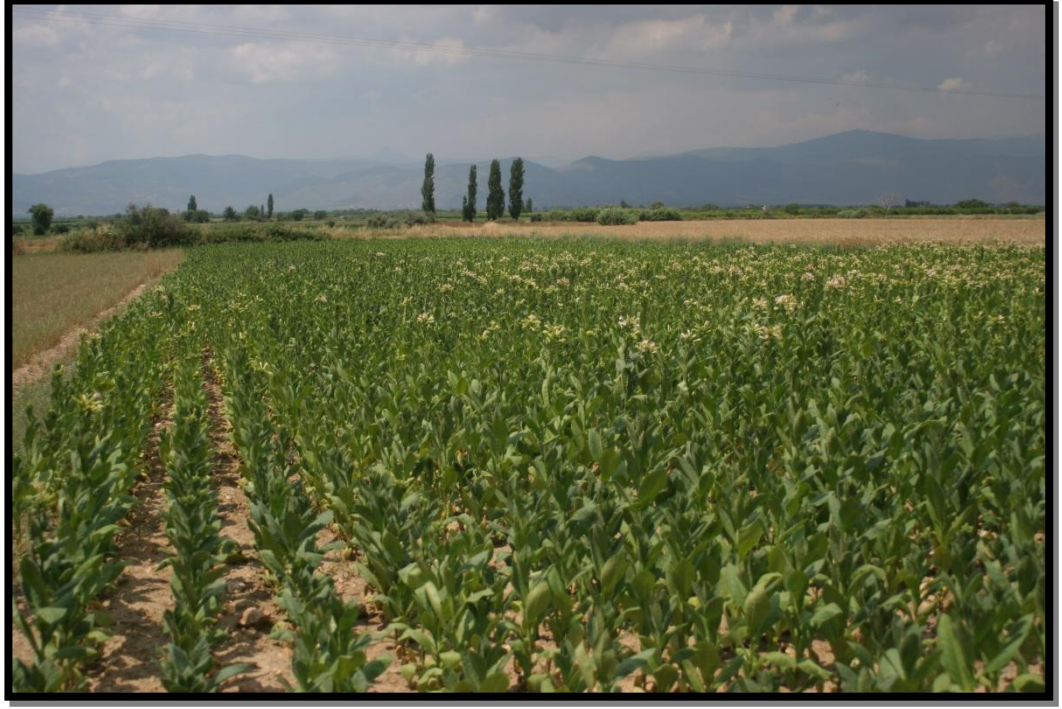
Fotoğraf 2: Tire Darmara Çiftliği: Tarımda Makinelerin Kullanılması

(Kaynak: Osmanlı Ticaret ve Sanayi Albümü, İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2011)

Fotoğraf 3: Tire Darmara Çiftliği: Damızlık Arap Atları

(Kaynak: Osmanlı Ticaret ve Sanayi Albümü, İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2011)

Fotoğraf 4: Darmara Çiftliğinde Tütün Tarlası

Tire Yahudileri kazanın bazı köy ve çiftliklerinde tarım ve ticaretle uğraşmakla birlikte Tanzimat'ın ilanından sonra Tire kent merkezi ve kırsal kesiminde Yahudiler'e ait önemli emlak satışları gerçekleşmiştir. Bu satışlardan birisi, Kızılcaavlu Çiftliği'nde tarımsal faaliyetlerini sürdüren Yasefoğlu Rabeno'nun 400 dönümlük araziyi 28.200 kuruşa İstanbul'da oturan İstanbulluoğulları diye anılan Rum Panoyot oğullarından Yani ve Anadiyos'a satmasıdır. Bu satış işleminden sonra emlak satışlarında yoğunluk gözlenmektedir. Armağan'a göre, *Jozef*

Danon'a ait Gümüslü Çiftliği ile Alyans'ın sahip olduğu bir başka çiftlik de dikkate

alınacak olursa Tire'deki Yahudilerin tarımsal çabaların büyük boyutlu çiftliklerde olduğunu söylenebilir.¹⁹¹ Adı geçen Gümüüüü Çiftliği daha sonra Tireli Gülcüzedelere satılmıştır. Panoyot, Tire'de Altın Çiftliği'ne sahip olduktan sonra tarımsal çabaları ve cesaretiyle tanınan Jozef Danon'un tasarrufunda bulunan 500 dönümlük Gümüüüü Çiftliği'ne de¹⁹² talip olmuştur.¹⁹³

Aydın Vilayeti'nde bir diğer Yahudi yerleşim birimi olan Manisa'da 1521'de 119 hane Yahudi yaşamaktadır.¹⁹⁴ Temettuat defterlerindeki verilere dayanarak Emecen, *Manisa Yahudilerinin araziye sahip olmadıklarını iddia etmektedir. Yahudilerin ziraatla uğraşma keyfiyeti doğrudan toprak işçiliği şeklini içermemektedir. Manisa Yahudileri ile ilgili olarak Galante'nin verdiği örnekler daha çok ürünlerin pazarlanması ile ilgilidir. Diğer Müslüman ve hatta Hıristiyan halkın arazileri mevcut iken şehirde uzun süredir ikamet eden cemaat mensuplarında böyle bir durumun görülmemesi onların geleneksel meslek anlayışlarının bir yansıması olarak görülebilir.*¹⁹⁵ Ancak temettuat defterlerinde Manisa Kazası'nda Sakızlıoğlu Avram adlı zengin tacirin Kırkağaç'ta bir çiftliğinin dair kayıt yer almaktadır. En yüksek gelire sahip olan Avram ticaretten de 8.000 kuruş gelir elde ediyordu. Buna ilave olarak 400 kuruş da kiralardan temin etmekteydi.¹⁹⁶

Ayrıca XIX. yüzyılın başlarında bölgede büyük toprak sahibi olan Karaosmanoğulları'nın kontrolü altında Abraham Mayo adlı birinin çiftliği mevcuttu. Gerçekte Manisalı Yahudiler uzun bir süre toprak ileriyle doğrudan ilgilenmemişlerdir. Ancak yüzyılın sonlarına doğru Manisa Yahudileri, Manisa'daki üretim imkânlarının ve ticaret kapasitesinin daralmasıyla birlikte toprak işçiliğine kaymak zorunda kaldılar. Bunun sonucunda bağcılık cemaat arasında yaygınlaşmıştır. Galante'nin verdiği bilgilere göre, Manisa ve çevresinde 20 Yahudi ailesinin bağları mevcuttu. Yahudiler bu

¹⁹¹Munis Armağan, **Anadolu Tarihinde Tire Yahudileri**, Bilge Matbaacılık, İzmir 2005, s.36.

¹⁹²1905 yılında kurulan Gülcüoğlu Gümüüüü Çiftliği, Ege Bölgesi'nin incisi İzmir'in Tire ve Ödemiş ilçeleri arasında, Küçük Menderes Ovası'nda 2.500 dekarlık alana sahip bir zirai işletmedir. Bir aile şirketi olarak kurulan Gülcüoğlu Gümüüüü Çiftliği, bugün yönetiminde bulunan ailenin 5. kuşak temsilcileri ile dünya pazarına entegre edilerek tarım ve tarıma dayalı sanayiye geçmeyi amaç edinmektedir. Kurulduğu günden bugüne, bulunduğu bölgenin gerek sosyal gerek kültürel ve gerekse de ekonomik gelişiminde büyük rol oynamayı başarmış ve bu alandaki atılımlarını sürdürmeyi ilke edinmiştir. <http://www.talutrade.com>

¹⁹³ Munis Armağan, **Anadolu Tarihinde...** s.118

¹⁹⁴ Feridun M Emecen, **Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri**, İstanbul 1997, s. 31.

¹⁹⁵Feridun Emecen, **Unutulmuş Bir Cemaat...**, s.97.

¹⁹⁶ Feridun Emecen, **Unutulmuş Bir Cemaat ...**,s.93.

bağlardan elde ettikleri üzümleri bizzat kendileri ihraç etmekteydi. Galante'nin tespitlerine göre, 1829 Yunan İsyanı sonrası Manisa'ya gelip yerleşen Moralı Politi bir çiftlik alarak kökboya gibi sanayi bitkileri yetiştirerek ziraatla ilgilenmişti. 1873 kimyevi boyaların yaygınlaşması bu ailenin faaliyet alanını daraltmış Politi ve ailesi ziraattı terk etmişlerdi. Galante, ayrıca 1904'de Manisa'yı ziyareti sırasında Or Yahuda Tarım Okulunda yirmi gündelikçi Yahudi'nin çalıştığını belirtmektedir.¹⁹⁷

Osmanlı ekonomik hayatına katkıda bulunan Yahudilerin neden sadece ticarete yöneldiklerini Avram Galante şu şekilde açıklamaktadır:

“Derler ki Yahudilerden çiftçi çıkmaz, onların ayak bastıkları yerlerde ot bitmez. İşleri kolaylıkla para kazandıran tüccarlık, sarraflıktır. Halk arasında yerleşmiş olan bu düşünceleri biraz inceleyelim. Yahudiler niçin çiftçi değildir? Sebebi nedir? Yahudileri çiftçi yaptırmayan tarihtir. Yahudileri tüccar ve sarraf yaptıran yine tarihtir. Son zamanlarda Yahudileri çiftçi yapan ve ellerini başka mesleklere uzatmalarına yol açan yine tarihtir. Bu ne demektir?

Yahudiler esasen çiftçi ve çoban bir kavimdi. Bağımsızlıklarını yitirdikten sonra ve memleketlerinden çıkartıldıktan sonra topraklarından yoksun kalmışlar ve sürüldükleri yerlerde toprak işlerine koyulmuşlarsa da bir süre sonra zamanın dinsel bağnazlığı yüzünden sürüldükleri yerlerden tekrar çıkartılmışlardır. Bu durumun yaptığı kararsızlık ve güvensizlik yüzünden tarım işleriyle meşgul olamayacakları doğal olduğu için ister istemez başka sanatlara ve bu arada ticarete ve ticaretin doğurduğu para işlerine sarılmışlardır.”¹⁹⁸

Aydın Vilayeti'nde bir diğer Yahudi yerleşim Aydın Güzelhisarıydı. Aydın Yahudileri, merkez kaza olan Güzelhisar'da Çifut Mahallesi'nde ikamet etmekteydiler. Sayıları 2.000'i bulan Yahudiler, tüm doğu Yahudileri gibi İspanyol kökenliydi. 300 yıldır Türkiye'de yerleşmiş olsalar da konuştukları dil çoğu kez yoz bir İspanyolca ile eskiden Frank dili denen taşra ağzıyla bozulmuş kötü bir İtalyanca idi. Ayrıca çok sayıda Türkçe sözcükle harmanlanmıştı. Aydın Yahudileri'nin ekonomik durumuna

¹⁹⁷Feridun Emecen, **Unutulmuş Bir Cemaat...**, s.98.

¹⁹⁸Avram Galante, **Türkler ve Yahudiler**, III. Baskı, Gözlem Gazetecilik Yayınları, İstanbul 1995, s.115-116.

bakıldığında, durumu iyi olan Yahudilerin tümü komisyoncu, sarraf ve tefeci sıfatıyla ticaretle uğraşırken, yoksulları ise toptancılar tarafından hesap uzmanı olarak işe alınmıştır. Değişmez dürüstlükleri ve matematik zekâlarıyla ayrıca düşük ücret karşılığında çalışmaları, alçakgönüllülükleri ve sadakatleriyle Türk ve Ermenilerin gözünde tercih edilen grup olmuştur. Aydın Yahudileri arasında en yoksul kısım ise genellikle hamallık yaparak geçimlerini sağlama yoluna gitmişlerdir. Seyyahlar Aydın Güzelhisarı'ndaki Yahudi Mahallesi'ni iki tarafı siyah evlerle çevrili uzun, pis ve çamurlu bir sokak olarak nitelendirilmiştir.

Sürgevil'e göre, XIX. yüzyıl ortalarında Aydın Güzelhisarı'na ait temettuat defterlerinden elde edilen veriler Yahudi toplumu ile ilgili olarak bilinen toprak sahibi olmadıkları, toprak işlemedikleri gibi değerlendirmelerini tamamen boşa çıkarmaktadır.¹⁹⁹ Nitekim Aydın Yahudileri'nin tarım sektörüne ilgi gösterdikleri menzil sahibi olarak yöredeki ulaşım ve ulaştırmada rol oynadıkları imalat ve ticaret yapılan mekânları mülkiyetlerine alma veya mülkiyetlerinde tutmaya çalıştıkları görülmektedir. Bilinenlerin ötesinde Aydın Yahudi cemaati içerisinde XIX. yüzyıl ortalarında temettuat defterlerindeki bilgilere göre 10 kişinin gayr-ı menkulü bulunuyordu. Bunlar arasında menzil, mağaza, dükkân, bağ, mezra ve gayr-ı mezru, tarla, zeytin ağacı, yağhane ve sabunhaneleri dikkat çekiyordu.²⁰⁰

XIX. yüzyılda Menteşe Sancağı'nın Milas Kazası coğrafi konumu ve ticari faaliyetlerin gelişmesine paralel olarak, önemli ölçüde Yahudi nüfusun iskânına sahne olmuştur. Bu yüzyılda Milas Kazası'nın etnik ve sosyal yapısı karışık bir yapı arz etmektedir. Milas Kazası'nda Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan gayrimüslim nüfus kaza dâhilinde öbeklenmiş konumdadır. Çolak'a göre, Milas Kazası'nda hiç gayrimüslim köy bulunmamakla birlikte Milas merkezde Rodos, Aydın ve İzmir'den gelen Yahudilere rastanılmaktadır. XIX. yüzyılın başında 10 haneden oluşan Milas Yahudileri 1830 nüfus sayımına göre 136'ya yükselmişti. XIX. yüzyılın ortalarında 114, 1893 yılında 381, 1896'da 396, 1897'de 407 ve 1898'de 417kişiye ulaşmıştır. XX.

¹⁹⁹O Rayet-A. Thomas, **Tralleis**, Yay. Haz. Osman Saçıkara, Özen Ofset, Aydın 1997, s.8.

²⁰⁰Sabri Sürgevil, "Osmanlı İmparatorluğunda Yahudiler", **Türk Ansiklopedisi**, c. 10, Ankara 2002, s. 257.

yüzyılın başında nüfus artışı gösteren Yahudiler 1905 yılında 452 1908’de 739 ve 1914–1915 yılları arasında 1.005’e yükselmiştir.²⁰¹

XIX. yüzyılın başında ekonomik açıdan pek iyi durumda olmayan Milas Yahudileri, yüzyılın ikinci yarısında ekonomik açıdan gelişme göstermişlerdir. Bu dönemde Milas Yahudileri çoğunlukla ticaretle uğraşmakta olup, aralarında yarıcı olarak ziraat yapanlar da bulunmaktadır. Bunlar daha çok tarla, çiftlik ve devletten kiraladıkları toprakları işletmektedirler. Çelebi Samtob Levi Gereme’de büyük bir toprak sahibi iken, Jacob Tarica, Joseph Levi, Hizkia Amato, Chalom İsrail, devletin aşar vergilerini toplayan birer aşar memuruydular. Milas Yahudileri’nin lideri Yasef Levi’dir. Selimiye Yeniköy Çiftliği’nin sahibi olan Levi Milas’ta kurmuş olduğu zeytin yağı fabrikasında ithalattan ihracata ticari faaliyetlerde bulunmaktaydı.²⁰²

Bir kısım Yahudilerde tütün ticaretinde de etkin bir rol oynayarak Milas Kazası’nın ekonomik yapısının şekillenmesinde önemli bir unsur olmuşlardır.²⁰³

2.2.4.3. Ermeni Çiftlikleri

Aydın Vilayeti’nde Rum ve Yahudilere ait çiftliklerin yanı sıra Ermenileri’nde çiftlikleri bulunmaktaydı. Aydın ve çevresinde etkin olan Ermeni ailelerden birisi asıl işleri sarraflık olan Balkapanlıoğulları’dır. Balkapanlıoğulları bugünkü Söke’nin Sarıkemer ve Güllübahçe beldelerini içine alan yaklaşık 20.000 dönümlük arazinin sahibidir. Sahip oldukları Kemer Çiftliği’ni çevre köylerdeki yörüklere yıllık 100.000 kuruş karşılığında kiralayarak işletmektedirler.

Balkapanlıoğlu ailesi Sökeli İlyaszadeler ile alacak-verecek ilişkilerine girmiş, Balkapanlıoğlu Ohannes, Sökeli İlyaszade Mehmet Bey’e borç vermiştir. Balkapanlıoğlu Ohannes, İlyaszade Mehmet Beyin borçlarını ödeyememesi üzerine Mehmet Beyin çiftliklerinin bir kısmına sahip olmuştur. Balkapanlıoğulları’nın Kemer Çiftliği dışında Torbalı’da Fetrek Çayı civarında da toprakları vardır. Bölgede aşar mültezimliği gibi görevler de üstlenen aile üyeleri Torbalı çiftlikleriyle ilgili sorunlar yaşamışlardır. Balkapanoğulları’na ait Torbalı’daki çiftliklerinin 2.500 dönümlük

²⁰¹Melek Çolak, **Milas Yahudileri**, Milas Belediyesi Kültür Yayınları, Muğla 2003, s.16-17.

²⁰²1928 yılında Başbakan İsmet İnönü’nün Milas’ı ziyaretinde Levi ile İsmet İnönü arasında geçen bir diyalogda İnönü’nün “Ne işle meşgulsünüz?” sorusuna Levi’nin tarımla meşgulüm cevabı İnönü’yü çok memnun etmişti. Melek Çolak, **Milas Yahudileri**, s. 64–65.

²⁰³Nuri Adıyeye, **Milas...**, s.107.

kısmına Yunan tebaasından bakkal Nikola'nın zevcesi kendi hayvanlarını otlatmak yani mera olarak kullanmak için müdahalelerde bulunmuştur. Yaşanan sorunla ilgili arşiv kayıtlarında çiftliklerin Sarraf Ohannes'e ait olduğu anlaşıldığından müdahalenin bir an önce sonlandırılması istenmektedir.²⁰⁴ Yine aynı şekilde Antonice ve kardeşi Camador sarraf Balkapanoğulları'nın 10.000 dönümlük hâlî durumda olan arazisine müdahalede bulunmuş ve hayvanlarını otlatmışlardır.²⁰⁵

Mülkiyet mücadelesine ilişkin bir diğer örnek ise Söke'nin Kılıç Karyesi'nde yaşanmıştır. Söke ile Balat arasında yer alan Kılıç Köyü'nde Ermeni ailelerinden Balkapanoğulları'nın taht-ı tasarruflarında bulunan çiftlik arazisi sınırları sürekli genişletilerek yeni sahibi olunan topraklara konargöçer yörük taifeleri yerleştirilmiş ve senelik 100.000 kuruşluk maddi gelir sağlanmıştır. Ancak Kılıç ahalisi İzmir Valisi Hekim İsmail Paşa'nın²⁰⁶ Söke ve Balat'daki teftişi sırasında şikâyetle bulunarak adı geçen toprakların yerli ahaliye satılması neticesinde daha fazla gelir getireceği vurgulanmıştır.²⁰⁷

Amedi mektubi kaleminde yer alan bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla, 1860'larda Balkapanlıoğulları'nın varisleri Behisnili Ladis ve Ovannes babalarından kalan İzmir Sancağı Torbalı Kazası'ndaki Yeniköy, Kızıl, Kablakağaç, Yaylayakası, Arapçı, Beyköy, Sakızağaç ve Civelek çiftliklerinin sahibi olduklarını iddia etmektedirler. Adı geçen varisler kendilerine ait mazbatalarının İzmir'den İstanbul'a giderken kaybolduğundan kendilerine yeni bir mazbatanın verilmesi hususunda

²⁰⁴ **BOA. HR. MKT.** 66/30 (H. 5 S/ 1270 M. 7 Kasım 1853)

²⁰⁵ **BOA. HR. MKT.** 86 / 45 (29/ Z /1270 M.23 Ağustos 1854)

²⁰⁶ Hekim İsmail Paşa 1868'de Aydın valiliğine atanmış ve 1869 yılı ortalarına kadar bu görevde kalmıştır. Yeni düzenlemeler çerçevesinde valilerin atandığı bölgeyi dolaşarak teftiş etmeleri talimatına uyarak çıktığı vilayet gezisinde çözüm bekleyen sorunları yerinde görmüş ve yapılacak işleri 15 maddede özetlemiştir. Abdullah Martal, **Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir**, İzmir 2007, s. 158–159.

²⁰⁷ "...Buraların yüz seneden beri sürüldüğü malum ve meşhud olmayıp her sene yörükân iskân ederek 100.000 kuruşa karib icare almakta oldukları vaki ve buraları arzen iki, tulen üç saat ve daha ziyade mesafeyi cami bir mahal-i vasi bulunmuştur. Ber-mucib-i istida bil-ifraz ahali-yi merkumeye furuhtu takdirde 1.000 kese akçeden ziyade müteceviz meblağ hâsıl olacağından başka bu makule araziye derkar olan şiddet-i ihtiyaçları cihetiyle oralarını kaffeten eküp biçerek hem kendülerince servet ve hem de mülkçe mamuriyet ve hazine-i celilece menfaat hâsıl olacağı bedihi bulunmuş olduğundan ol-babda tanzim eyledikleri istida-yı umumilerini musaddak kazaları meclislerinden yapılan mazbataların leffîyle keyfiyetin arz ve istizanına mübaderet olunmak üzeredir" Bkz. Abdullah Martal, **Belgelerle...**, s. 192–193.

sadrazamlıktan İzmir Meclis-i Kebiri'ne emir yazılmasını talep etmişlerdir.²⁰⁸ Talep edilen mazbataların kendilerine verilip verilmediği konusunda herhangi bir bilgiye ulaşılmasına rağmen Ladis ve Ovannes ait bu çiftlikler 1880'li yıllarda II. Abdülhamid'in Çiftlikat-ı Hümayunu sınırları içersinde kalmıştır.

Bir diğer Ermeni aile üyesi tefeci- mutasarrıf Pişmişoğlu Hoca Serkis'tir. Koçarlı'daki Haydarlı ve Güdüşlü çiftliklerini işleten Hoca Serkis çiftliklerdeki işgücünü de Eğin'den getirdiği Ermeni işçilerden sağlamaktadır. Tefecilikteki maharetini çiftlik işletmeliğinde gösteremeyen Hoca Serkis, Haydarlı ve Güdüşlü çiftliklerini layıkıyla işletemediği gerekçesiyle Cihanoğulları'na satmayı düşünmüştür. Konuyla ilgili belgede, Pişmişoğlu Serkis'in *medyun* ve *mahbus* olması sebebiyle *Sobuca Kazası'ndaki Çiftliğinin isteklilerine mübayaa edileceği* ifade ediliyordu. 200 dönüm araziye sahip çiftlikte ebniye ve hayvan bulunmadığının altı çizilerek çiftliğin harap durumda olduğu da belirtiliyordu. Hoca Serkis, çiftliklerinin imarı için Cihanoğlu Mustafa Ağa'dan 11 yük* 25.000 kuruşluk para alarak diğer 14 çiftlikle birlikte çiftlikler içerisinde suyolları, bina ve damlar inşa ettirmiş olmasına rağmen bu çiftlik satışı çeşitli nedenlerle gerçekleşmemiştir.²⁰⁹

Hoca Serkis'in Baltazzi ailesiyle de alacak verecek ilişkileri içinde girdiğini ve ekonomik sıkıntı içinde olduğunu gösteren deliller mevcuttur. Konuyla ilgili olarak Emmanuel Baltazzi'nin Pişmişoğlu Serkis'de olan bir yük 77.000 kuruş alacağının tasfiyesi için borçlunun Aydın Sancağı'ndaki Haydarlı Çiftliği'nin satılmasına karar verilmiştir. Ancak çiftliğin Baltazzi'ye intikal etmesinin önüne geçmek amacıyla kendisine satış gerçekleşince kadar çiftliğin aşar gelirlerinden yararlanabileceği bildirilmiştir.²¹⁰

Hoca Serkis'in ölümünden sonra bu çiftliklerin tasarrufu oğlu Nişan'a geçti. Ancak bu toprakların en son sahibi Yunan tebaasından Dimitri Fotyadi oldu.

²⁰⁸BOA. A.MKT.UM../429/74 / (H.15 /Ra/1277 / M.1 Ekim 1860)

* 1 yük 100.000 kuruş.

²⁰⁹BOA. A.MKT. MVL. 38/54, (R.25/ Mart 1276/ M.6 Nisan 1860)

²¹⁰ Cem Çetin, **Baltazzi Ailesinin İktisadi Faaliyetleri ve Osmanlı Maliyesi İle İlişkileri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009, s.168.

Pullukçuoğlu'na göre,“*halk üzerinde zor kullanarak çiftlikleri ele geçiren Fodyadiler bölgede başka bir gücün gölgesinde kendisi de bir güç olmuşlardır*”.²¹¹

Toprak işleyen önemli Ermeni ailelerinden biri de Latifyanlardır. Aile üyelerinden Agop Latifyan Kelebiç Çiftliği'nin sahiplerindendir. 1899 tarihli bir belgeye göre, Latifyan ailesi Kelebiç Çiftliği'nin yarısı sayılan 10.000 dönümlük parçasının yüzyıl ortalarındaki mutasarrıfları arasındadır. Önceleri Derebeyi İlyas Ağa'nın tasarrufunda bulunan Kelebiç Çiftliği toprakları zamanla Söke'nin yerli ve muteberan Ermeni ailesi Latifyanların eline geçmiştir. H.1300 (M. 1882/1883) senesine kadar 100.000 dönümlük kısmını ele geçiren Latifyan ailesi H. 1302 (M. 1884/1885) senesinde ise ziraat için uygun olmayan ormanlık ve çoraklık kısmını ele geçirmişlerdi. Bu tarihten itibaren Latifyanlar, Kelebiç Çiftliği'nin imar ve ıslahı için büyük çaba harcamalarına rağmen zamanla Hıristiyan halk bu çiftliği ele geçirmek istemiştir. Bunun üzerine Söke'nin ileri gelen toprak ağalarından Hacı Halil Efendi tarafından gerekli önlemlerin alınarak Kelebiç Çiftliği arazisinin Hıristiyan ahalinin eline geçmemesi için büyük çaba sarf edilmiştir.²¹²

Kelebiç Çiftliği daha sonraki dönemde Hacı Halil Efendi'nin tasarrufuna geçmiştir. Hacı Halil Ağa, Söke'de Kelebiç Çiftliği'nin yanı sıra Sarı Kemer Çiftliği'ni de satın almıştır. Bu toprakların bir bölümünü Tekeli aşiretinden alırken Kelebiç Çiftliği'ndeki kısmı ise başka talibi olmadığı için değişik defalarda 20–30 kişi olan mirasçılarında satın almıştır. Buna göre Kelebiç arazisi miras yoluyla bölünerek küçülmüş ve sahiplerinin geçimini sağlayamadığı için de Hacı Halil Efendi'ye satılmıştır. Devletin tarımsal politikasında köylünün küçülen toprağı satarak topraktan kopması ve büyük toprak sahipliğini onaylaması her ne kadar arzulanan bir durum değilse de Kelebiç köylülerinin Hacı Halil Efendi'ye bu toprakları kendi istekleriyle sattıkları ve bu konuda herhangi bir baskının olmadığı her satış işleminde Kelebiç ahalisinin mühürleri ile şahitlik yapmasından anlaşılmaktadır. Hacı Halil Efendi sahip olduğu toprakların bir kısmını Ermeni Latifyanlar'dan satın alırken bir diğer kısmını ise

²¹¹Olcaç Pullukçuoğlu Yapucu, **Modernleşme Sürecinde.....**,s. 114.

²¹²“Derebeyi İlyas Ağa'nın taht-ı tasarrufunda iken altmış sene evvel Sarraf Latifyan'a verilmiş olan Söke'ye merbut Kelebiç Çiftliği arazisinden üç ol vakitten beri tasarrufla imar ve ıslahına pek çok sarf-ı say akd etmiş olduğu halde şimdi oraya Hıristiyanların bazıları hilaf-ı hakikat iddiaya kıyam ile...” **BOA. Y.EE.KP.** 898/9 (H. 05/C/ 1317 M.11Ekim 1899)

Hıristiyan ahalisi ve Halil Efendi arasındaki çatışmalarla ilgili belgelerde ahalinin topraklarını ele geçirmek için Arnavutları kullanarak kendilerini korkutmak ve topraklarını terke zorlamakla suçladıkları anlaşılmaktadır. Ancak Halil Efendi'nin böyle bir şey yapmadığı yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Hacı Halil Efendi padişaha yazdığı dilekçede sorunun arazi kaybetmek olmadığını bölgede artan Rum nüfusu ve baskısı olduğuna dikkat çekmiştir.²¹³

2.2.4.4. Levanten Çiftlikleri

Levant kelimesi, üzerinde fikir birliğine varılamamış bir kavramdır. Batı dillerinde Levant kelimesi “doğu” anlamını ifade etse de Osmanlı öncesi dönemde daha çok Doğu Akdeniz ve limanlarını anlatmak için kullanılıyordu. Osmanlı ile birlikte Levant'ın kapsadığı coğrafya genişledi. Doğu Akdeniz'e ek olarak başlangıçta Anadolu'nun güney ve batı kıyıları, daha sonra da Anadolu'nun tamamını kapsadı. En geniş ifade ile Levant, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır da dâhil olmak üzere Asya topraklarını ifade ediyordu. Ancak, daha çok Doğu Akdeniz ve Yakın Doğu bölgesi Levant terimi ile özdeşleşmiştir.

Avrupa merkezli bir tanımlama olan Levant teriminin anlamı, Doğu ticareti açısından Avrupa'da başat rol oynayan aktörlere göre değişiklik gösterebilmektedir. Bu sebepten ticarete Venedik, Ceneviz gibi İtalyan kent devletlerinin etkin olduğu dönemlerdeki Levant tanımı ile İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın tanımları arasında farklılıklar görülebilmektedir.²¹⁴ Dolayısıyla ticaret amacıyla Doğu Akdeniz limanlarına gelip yerleşen, başlangıçta İtalyan, Katalan, Fransız gibi Batı Akdenizliler için kullanılan bir kelime iken, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Orta ve Kuzey Avrupa'dan gelip kente yerleşen yabancıları da içine alan ve betimleyen bir terim olmuştur.²¹⁵

²¹³ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, **Modernleşme Sürecinde....**, s. 259.

²¹⁴ Fikret Yılmaz, “Araf'ta Kalanlar”, **Geçmişten Günümüze Levantenler**, Yay. Haz. Fikret Yılmaz Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları, İzmir 2011, s.49.

²¹⁵ İlber Ortaylı, “Levantenler”, **Avrupalı mı Levanten mi?**, Yay. Haz. Arus Yumulu - Fahri Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 23.

Kimilerine göre batının doğulusu, kimilerine göre doğunun batılısı olarak tanımlanan Levantenler Doğu ve Batı coğrafyasında Levanten ve modern Türklük kimlikleri içerisinde sözde bir noktada birleşmiştir.²¹⁶

Gezginlerin gözüyle Levanten, nesiller önce Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmiş ve zamanla ülkesiyle bağları kopmuş, Avrupalı göçmenlerin torunu ya da bir Avrupalı veya Levanten ile evlenmiş kimselerdi. Din açısından bakıldığında ise Levantenler genellikle Katolik, Protestan hatta Rum Ortodoks dinine mensuptular.²¹⁷ Kısacası Levanten, çoğu kez Avrupalı, yabancı, tatlı su Frengi yahut Latin (Katolik) şeklinde nitelendirilmiştir.

Milli ve dini kökenleri aracılığıyla niteliklerini verecek tarihsel geçmişleri incelendiğinde İzmirli Levantenlerin İstanbul'da Galata veya Pera sakinlerine benzediklerini söylenebilir.²¹⁸ Yani İzmirli Levantenler de hem Frenk (Avrupalı) hem de azınlıkların (Hıristiyan, Musevi) özelliklerini taşıyan, her iki tarafa da ait bir topluluktur. Farklılık olarak Levanten dünyanın, İstanbul'dan daha önce oluştuğunu ve içlerinde ünlü bankerlerin bulunduğu İstanbullu Levantenlerin İzmir'de yaşayanların aksine kimi zaman saray ve sultanlar için çalışmış oldukları düşünülebilir.²¹⁹

Doğu Akdeniz ticaretinde önemli bir liman kenti olan İzmir, İstanbul dışında Levantenlerin çoğunlukla yaşadığı yerleşim birimlerinin başında gelmektedir.²²⁰ XVI. ve XVII. yüzyıldan itibaren ticaret yapmak amacıyla İzmir'e gelerek yerleşen, Fransız, Hollandalı, İtalyan, İngiliz gibi Avrupalılar, bugün Alsancak olarak bilinen Frenk Mahallesi ve civarında yaşadıkları, yaz aylarında ise Bornova, Buca ve Seydiköy

²¹⁶ Fahri Dikkaya, "Doğu Doğu mudur, Batı Batı mıdır?", **Avrupalı mı Levanten mi?**, Yay. Haz. Arus Yumulu - Fahri Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2006, s.196.

²¹⁷ Achilleas Chatzieonstantinou, "19.Yüzyıl Gezi Edebiyatında Levantenler", **Geçmişten Günümüze Levantenler**, Yay. Haz. Fikret Yılmaz Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları, İzmir 2011, s.82.

²¹⁸ Schmitt'e göre, İzmir Levantenliği Avusturya himayesindeki Venedikliler, Dalmaçyalılar, Egeli Katolikler ve Ermeniler ile Fransız himayesindeki Avrupalılar ve Şarklılardan müteşekkildi. Bkz. O. J. Schmitt'in 2002 yılında Regensburg Üniversitesi (Bavyera, Almanya) Felsefe Fakültesi III'te kabul edilmiş "Uzun 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu İçerisindeki Bir Etnik-Dinsel Grubun Yaşam Dünyaları ve Kimlikleri" başlıklı doçentlik tezinden aktaran Selçuk Akşin Somel, "Bir Etnik Grup Olarak Levantenler", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, sy. 10, İstanbul 2010, s.129.

²¹⁹ Serap Yılmaz, "İzmirli Levantenler XVII-XX. yy.", **Avrupalı mı Levanten mi?**, Yay. Haz. Arus Yumulu - Fahri Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 120.

²²⁰ İzmir'deki Levantenler hakkında geniş bir bilgi için bkz. Şerife Yorulmaz, **İzmir Basımında Levantenler (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1988.

(Gaziemir) gibi yakın yerleşim birimleri olan yerlerdeki sayfiye evlerinde geçirdikleri bilinmektedir.

1865 yılında Aydın-İzmir demiryolunun yapımı ile birlikte kent ile birleşen Bornova, Avrupalılar için bir sayfiye yeri olmaktan çıkıp sürekli ikamet edilen bir merkez haline gelmiştir. Genellikle İzmirli Levantenlerden İngiliz ailelerinin Buca'da, Fransız ailelerin Bornova'da, Hollandalı ailelerin ise Seydiköy'de yerleşmeyi tercih ettikleri görülmektedir. Örneğin Bornova'da Whithal, La Fontaine, Maltass, Clarke, Wilkinson, Gout, Edward, Tristram, Perkins, Wood, Charnaud, Varipati, Peartree, Gallia gibi İngiliz; Raggio, Bragiotti, Balliani gibi Ermeni; Pasquali, Aliotti, Aliberti gibi İtalyan; Griaud, Pagy Pandispania gibi Fransız; Paterson gibi İskoç; Kanalaki gibi Rus ailelerin yaşadıkları bilinmektedir.²²¹

İzmir'de yaşayan Levantenler İstanbul'dakilerin aksine önceleri devletin kendileri için koyduğu emlak ve arazi yasağına uyarak gayrimenkul edinmeye çalışmamışlardır. Ancak 1867'de Arazi Kanunnamesi'nde yapılan değişikliklerle gayrimüslimlerin yasal olarak toprak sahibi olma hakkını elde etmeleri üzerine Levantenler, İzmir ve çevresinde toprak ve arazi alma yarışına girişmişlerdir. 1878 yılına gelindiğinde İzmir çevresinde tarıma elverişli bütün toprakların İngiliz tüccarlar başta olmak üzere Levantenlerin eline geçtiği görülür. Yaşanan bu büyük değişim ve dönüşümde İngiliz tüccarların ve arkasındaki İngiliz sermayesinin rolü büyüktür. Ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru İngiliz ticareti Alman rekabeti ile karşı karşıya gelmiştir. 1890'ların başında kentte sayıları dört olan Alman ve Avusturya ticaret evlerinin sayısı, 1913'te 40'a yükselir. Öte yandan 1870'lere kadar İngilizler ile veya onların şirketleri için çalışan Fransız tüccarların bu kez kendi şirketleri ile daha etkin olacakları yeni bir dönem başlamıştır. Yerli Hıristiyanların Rum ve Ermenilerin nüfus ve prestijleri aynı süreçte artmıştır. Bu arada XIX. yüzyılın sonunda itibaren Müslümanların etkinliğinin de dikkat çekmeye başladığı bilinmektedir. Bu gelişmelerde II. Meşrutiyet ile başlayan Milli İktisat Politikası önemli rol oynamıştır. Ancak son planda Türkler de Yahudiler gibi gelişmeden daha az pay almışlardır.²²²

²²¹İnci Kuyulu, "Bornova'da Levanten Konutları", **Avrupalı mı Levanten mi?**, Yay. Haz. Arus Yumulu - Fahri Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 171-172,

²²²Serap Yılmaz, "İzmirli Levantenler XVII - XX. yy", **Avrupalı mı Levanten mi?**, Yay. Haz. Arus Yumulu - Fahri Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 123-124.

Levanten dünyanın İstanbul ve İzmir’de ekonomiyi yönlendirmede büyük önemi görülmektedir. Öyle ki, İstanbul ticarete önceliği bırakmak istemezken, İzmir ve art alanı verimli topraklarında yetişen üzüm, incir, zeytin, bamyaya gibi sebze ve meyvelerin yanında pamuk, tütün gibi önemli endüstriyel ürünlere de sahipti. Bu nedenle İstanbul’u besleyen bir konumdaydı. Ayrıca oldukça güvenli bir ortama sahipti. Çünkü liman, coğrafi konumu itibariyle kuzey rüzgârlarına karşı korunaklıydı. Ayrıca saldırılara karşı diğer limanlara göre daha güvenli bir yapıdaydı. Bu nedenle yabancılar - levantenler, yerleşim için belli dönemlerde yoğunluk kazanmak üzere sürekli İzmir’e gelerek yerleşti.

İzmirli Levanten ailelerden Venedik kökenli Baltazzi²²³ ailesi sahip olduğu çiftliklerle Aydın Vilayeti’nde kendinden en çok söz ettiren Levanten ailedir.²²⁴ Ailenin Aydın Vilayeti’nde Tire, Aliğa, Menemen, Foça, Turgutlu ve Buca gibi yoğunluklu olarak İzmir Sancağı’nın yerleşmiş birimlerinde bulunan çiftlikleri vardır. Bu yerleşim yerlerindeki çiftliklerinin yanı sıra Ayvalık, Edremit ve Yalova’da aileye ait çiftlikler bulunmaktadır. Baltazzi ailesinin resmi kayıtlarda listelenen 300.000 dönüme yakın bir araziye sahip oldukları görülmektedir.²²⁵

²²³Baltacı ailesinin İzmir’deki tarihi 1746’da başlamaktadır. Venedik’ten İzmir’e gelip yerleşen Marino Baltazzi, 9 Aralık 1746’ya tarihlenen Venedik pasaportu taşımaktaydı. Ancak, Napolyon’un Avusturya’yı yenip bütün Kuzey İtalya’yı kontrol altına alması üzerine, 1797 yılında Avusturya’yla imzaladığı Campo Formio Antlaşmasıyla Venedik’e ait topraklar Avusturya ile Fransa arasında bölüşülerek Venedik Cumhuriyeti’nin tarihten silinmesiyle, Baltazzi ailesi de Avusturya tebaası olmuşlardır. Bkz. Hilal Ortaç Gürpınarlı, “Batı Anadolu’da Bir Büyük Toprak Sahibi Levanten: **Baltacı Manolaki, Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XXV, sy. I, İzmir 2010, s. 320.

²²⁴Orhan Kurmuş’un Baltazzi ailesi örneğinden hareketle diğer Levanten ailelerin faaliyetlerini Anadolu’da emperyalizmin başlangıcı olarak görmesini ailenin yaşayan temsilcilerinden Alex Baltazzi şiddetle ret eder. Bu reddine dayanak olarak da ailenin Osmanlı hükümetinin son gününe kadar kamuya kredi temin etmelerini, riskli iltizamlara girmelerini, değersiz pek çok toprağı satın almalarını ve İmparatorluğun yok olmasıyla birlikte ailenin servetinin de yok olmasını gösterir. Aile üyelerinden Emanuele’nin fakirlere yardım ettiğini, İzmir’de ekmek ve un fiyatlarının yüklemesi neticesinde fakirlere yardım amaçlı 250 lira vermesini ve 1860’da İzmir’de çıkan yangında zarar görev felaketzedelere toplaman yardım kampanyasının başında 10.000 kuruş ile aile mensuplarının yer almasını emperyalist özellik taşımadıkları tezini güçlendirmek için ileri sürmektedir. Bkz. Alex Baltazzi, **Alsancak 1482 Sokak Anıları**, Heyamola Yayınları, İstanbul 2011, s. 31-32.

²²⁵Temettuat defterlerine göre Foça kazasında Baltacı Manolaki’ye ait çiftlikte 43 ortakçı, 18 hizmetli ve 10 da çoban bulunmaktadır. Bkz. Birsan Bulmuş, **The Agricultural Structure of the Foça Region in the Nineteenth Century: An Examination of the Çifthane System and the Big Farms in the Lights of the Temettu Defters, 1844-45 (H. 1260-61)**, Bilkent Universty The Institute of Economics and Social Sciences, Ankara 1997, s.75.

Aile üyelerinden Baltacı Manulaki, Foça, Menemen, Tire ve Torbalı'daki çiftlikleriyle büyük bir toprak sahibi olarak karşımıza çıkar. Ubicini, 1847 yılında İzmir ve havalisinde geniş arazileri bulunan M. Emanuel Baltazzi tarafından topraklarını hesabından yarı yarıya işlemek üzere kendisine altmış kadar Alsace muhacir getirmekle görevlendirilmişti. Sabanları ve bütün tarımsal aletleriyle birlikte altı yedi aileden oluşan küçük bir grup İzmir'e gelmiştir. Muhacirlerin gelişinden ve yerleşmelerin üzerinden on beş ay geçtikten sonra Ubicini bölgeyi ziyaret etmiştir. Ubicini gördüğü manzarayı, "muhacirlerde gördüğüm refah ve huzur havası karşısında hayretten donakaldım" şeklinde ifade etmiştir. Ubicini ayrıca çiftlik sahibi Emanuel Balltazzi ile görüşmesinde de çiftlik sahibinin bu senenin ürününün önceki senelerin mahsullerini de aştığı ayrıca gelecekte daha iyi neticeler alacağını da ifade ettiğini belirtmektedir.²²⁶ Ancak Manulaki'nin Tire ve Torbalı'daki çiftlikleri Fransız Şair'e kiralanır. Bu nedenle bu arada bir parantez açıp Lamartine ilgili gelişmeleri anlatmanın daha faydalı olacağını düşünüyoruz.

Fransız edebiyatçı, devlet adamı olan Lamartine, en güçlü yönü hiç kuşkusuz ki şair ve romancılığıdır. Bununla beraber Lamartine, 1833 yılından III. Napoleon'un 2 Aralık 1851 tarihindeki darbesine kadar Fransa parlamontosunda milletvekili olmuş ve 1848 İhtilali'nin ortaya çıkmasıyla kurulan geçici hükümetin dışişleri bakanı seçilmişti. Bu yıllar aynı zamanda Şark Meselesi'nin en güçlü en hararetli tartışıldığı yıllardı. Aktif siyasetin içinde yer alan Lamartine de bu soruna kayıtsız kalamadı. Lamartine, daha 1832 yılında milletvekili seçilmeden hemen önce Osmanlı ülkesine bir ziyaret yapmış ve anılarını iki cilt halinde yayınlamıştır. Lamartine'in iş adamlığı yönü en zayıf tarafını oluşturuyordu. Son 20 yılı mali sıkıntılarının ve ödenmeyen borçların rahatsızlığı içinde geçmiştir. Bu sıkıntılar şairin miras yoluyla sahip olduğu geniş arazilerin işletme sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Lamartine, Magon'daki topraklarında bağcılık yapmış, ayrıca konu ile ilgili dergiler çıkarmış ve sermayesini yayıncılık alanında değerlendirmiştir. Lamartine, 1832 yılındaki birinci ziyaretinden sonra 1848 seçimlerinde aldığı ağır yenilgiden sonra, 24 Nisan 1849'da sadrazam Mustafa Reşit

²²⁶M. A. Ubicini, **Osmanlı'da...**, s. 265.

Paşa'ya ve onun aracılığıyla Sultan Abdülmecit'e yolladığı mektuplarla Osmanlı'dan, İzmir veya İzmit'ten modern yöntemlerle işleteceği bir çiftlik için imtiyaz istemiştir.²²⁷

Lamartine, mektuplarında, 1848 seçimlerinde uğradığı mağlubiyetten bahsederek ihtilal şartlarının kendi aleyhine oluşmasını ve yeni siyasal ortam yüzünden mali bir sıkıntıya düştüğünü, bu sebeple ülkesinden ayrılmak istediğini, ömrünün yarısından fazlasını kırsal kesimde geçirdiğini, ziraat işletmeciliğini iyi bildiğini, bu bağlamda kendisine bir arazi verilmesi halinde modern bir çiftlik kuracağını taahhüt ediyordu. Yine bu amaçla kendi masraflarını kendisi karşılayarak Avrupalı bazı ziraatçıları da bu çiftlikte istihdam edeceğini ayrıca belirtiyordu.²²⁸ Normal şartlar altında, klasik Osmanlı bürokrasisini düşünecek olursak, Lamartine'in bu teklifi oldukça cüretkâr ve haddini aşan bir tekliftir. Fakat Lamartine'in Osmanlıya karşı yaklaşımı ve mektubundaki ifadeleri oldukça dostanedir. Osmanlı yönetimi de bu teklife sıcak bakmıştır. Ancak sıcak bakmasının altındaki sebep, sadece bu dostane ifadeler değildir. Bu tarihler, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Devri'nin başladığı tarihlere denk düşmektedir. Ülke yönetiminde söz sahibi olan Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa, Avrupalı yaşamı Osmanlıya yerleştirmeye çalışan devlet adamlarıydılar. Bu açıdan bakıldığında Lamartine'in bu ricası, yönetim tarafından büyük bir memnuniyetle kabul edilmiştir. Fakat Mustafa Reşit Paşa'nın zihnini kurcalayan sadece bir problem vardır; böyle bir çiftlik, Lamartine'in şahsına verilirse daha sonraki dönemlerde Fransız hükümetinin de söz konusu topraklarda hak iddia etmesi konusunda kuşkuları vardı. Başta bu olmak üzere daha başka birkaç ufak sebepten dolayı Mustafa Reşit Paşa, payitahta bu kadar yakın bir yerde bir çiftlik verilmesini uygun görmedi. Bu durumda Lamartine'e İzmir'den bir çiftlik verilmesi daha uygun görüldü. Sadrazam, adamlarından Baltacı Manulaki'ye ait çiftlikleri kendi adına satın alır ve Lamartine'e bir

²²⁷Lamartine ile Osmanlı devleti arasındaki bu yazışmalar 1925 yılında Ahmet Refik Altınay tarafından yayınlanmıştır. Ahmet Refik Altınay, **Lamartine'in Türkiye'ye Müracaat Kararı, İzmir'deki Çiftliği 1849-1853**, İstanbul 1925.

²²⁸Taner Timur, "Lamartine, Osmanlı Devleti ve Burgazova Çiftlikleri", **Osmanlı Çalışmaları, İkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, V Yayınları, Ankara 1989, s. 221 – 225.

sözleşme karşılığında kiralar.²²⁹ Adı geçen çiftlikler ve hâsılat miktarı aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.²³⁰

Tablo 12: Lamartine'e verilen çiftlikler ve hâsılat miktarı

Akçameşhed Çiftliği'nde		
Değirmen	4200	
Dükkan ve kahve ve han	1400	
Bahçe icaresi ve ta'yinâtı	1500	
Mera icaresi ve eşcâr gölgesi	700	
Rençber hanesi icaresi	900	
Zeytinlik hasılatı	500	
Tarla icaresi	10000	
Toplam	19200	19200
Yeniçiftlik ve Hayreddin Çiftliği'nde		
Dükkan icaresi	200	
Koyun kıstı	4600	
Tarla icaresi	7000	
Toplam	10800	10800
Tulum Çiftliği'nde		
Dükkan icaresi	700	
Koyun hasılatı	2875	
Tarla icaresi	6.000	
Toplam	9575	9575
Subaşı Çiftliği'nde		
Tarla	2500	
Toplam	2500	2500
Rahmanlar Çiftliği'nde		
Koyun hasılatı	1.380	
Tarla icaresi	2600	
Işıklar tarlalarının icaresi	2500	
Toplam	6480	6480
Genel Toplam		48555
Ağnâm-ı mevcûde red olunacağından onun üç kalem vâridâtı	8855	8855

²²⁹Lamartine'in vekili Charles Rolland ile imzalanan 16 Muharrem 1266 tarihli sözleşmenin birinci maddesi şöyledir; "Evvela bila istisnaen kaffe-i müstemilat ve mülhakatı yirmi bin dönüm kadar merasıyla malumü'l-hudut Akçameşhet Çiftliği'nde ve saniyen sekiz bin dönüm sahası olan Tulum ve Subaşı Çiftliği'nde ve salisen Hayreddin Çiftliği ile beraber beş bin beş yüz dönüm merası olan Yeniçiftlik Mahallesi'nden ve rabian takriben beş bin dönümden ibaret olan Rahmanlar ile Işıklar Çiftliği'nden mürekkep olarak mecmuu tahminen otuz sekiz bin beş yüz dönüme baliğ ve Tire kazasında vaki olarak devletlü fehâmetlü Reşit Paşa hazretlerinin mülkü olup bu kere mahsusan saltanat-ı seniye canibinden iltizam buyrulan araziye yirmi beş sene müddet-i muayyene ile bin sekiz yüz elli sene-i iseviyesi ibtidasından bin sekiz yüz yetmiş beş sene-i iseviyesi ibtidasına kadar Mösyü dö Lamartine'e icar buyurmuştur." Bkz. Ahmet Refik Altınay, **Lamartine'in Türkiye'ye....**,s. 30.

²³⁰Tablolar, Ahmet Refik Altınay'ın adı geçen eserindeki bilgilerden yararlanılarak hazırlanmışlardır.

		39700
Müceddiden tanzim olunmuş bazı mahallerin takriben hâsılatı	10300	10300
Genel Toplam		50000

(**Kaynak:** Ahmet Refik Altınay, Lamartine'in Türkiye'ye Müracaat Kararı, İzmir'deki Çiftliği 1849–1853, İstanbul 1925)

Söz konusu çiftlikler, 38.500 dönümden ibaret olup, bugünkü Tire Kazası'ndaki Meşhet Çiftliği, Yeniçiftlik ve Hayrettin çiftlikleriyle Tulum, Subaşı, Rahmanlar, Işıklar çiftliklerindeki tarla, dükkân, değirmen, mera, ağıl ve zeytinlik hâsılatlarıyla koyun hâsılatlarının gelirinden ibaretti. Bu gelişmeye çok memnun olan Lamartine, Fransa'daki borçlarını kapatıp çiftliğe gelmeyi planlamaktadır. Nitekim 1833 yılındaki İzmir'e ilk yolculuğundan sonra İzmir'e ikinci kez 7 -29 Temmuz 1850 tarihinde gelir. Burada onu karşılayanlar arasında Fransız konsolosluk ateşesi Ledoux ve Guillois bulunmaktadır. Burada bir gece kaldıktan sonra at ile çiftliklerin olduğu Tire'ye doğru yola çıkar. Yolculuğu esnasında yolda köylülerin gösterdiği ilgi Doğu'ya özgü konukseverlik, şerefine havaya ateş açılması Lamartine'i çok mutlu eder. Sabah saat sekizde İzmir-Tire yolunun tam ortasında bulunan Trianda'ya (Ayrancılar) varır. Burası Lamartine'e ait topraklara iki saat mesafededir. Şair, toprakları konusunda bir fikir edinmek üzere Trianda'ya hâkim bir tepeye çıkar. Köylüler Fransız şaire bu toprakların zengin Rum bankerlere ait olduğunu söyleyip neden buraları da almadığını sorarlar. Lamartine'in kervanı Trianda'dan sonra kendisine ait topraklar üzerinde bulunan ilk köy olan Akçameşhed'e varır. Burası, tıpkı toprakları gibi evlerinin de ağaya ait olduğu bir köydür. Köylüler, ürünün üçte birini bir tür vergi olarak ağaya vermekle yükümlüdürler. Eşi Akçameşhed'de kalan Lamartine, kendisine yol gösteren rehber, beş ya da altı Rum uşak ve İzmirli paşanın yanına kattığı Arnavut Usin ile yola çıkar. Önce Burgazova Çiftliğine ulaşır. Ardından gittiği Ahmetli Çiftliği'nden de ayrıldıktan sonra işlenmemiş ovada her tür insan izi silinmiş, sadece çayır ve çalılıklar kalmıştır. Ovanın toprağı biraz alüvyonlu ve çiftçilerin humuslu olarak ifade ettiği türden, sekiz ya da on ayak derinliğinde çığden ya da ormandan süzülen nemden ıslak, yüzyıllar boyunca bitki artıklarıyla zenginleşmiş, kahverengi ve eskiden üstünü kaplamış olan sularla mükemmel düzleşmiş biçimde, insana bir ev inşa edip burada yaşama isteği uyandırmaktadır. Lamartine'e göre, toprak her açıdan tarımsal üretim için uygun

olmasına rağmen emek gücünün eksikliği kendini hissettirmektedir. Lamartine, kısa bir yürüyüşün ardından Lidya'dan Smyrna'ya giden kervanların barınağı konumundaki Gurgur Kervansarayı'na varır. Kervansarayda 7-8 kişilik bir kolluk gücü güvenliği sağlamaktaydı. Şair aynı zamanda yolcuların kalabileceği bir otelden de bahseder. Bu otelde bir otelci ile iki ya da üç zenci köle bulunmaktadır. Lamartine gurgur sözcüğünün kökenini Tmolos yani Bozdağ'dan inen suların bir sünger gibi emildikten sonra topraktan otuz kırk yerde kaynak olarak dışarı fışkırmasına bağlar. Burada mısır üretmekte kullanılan ve bir Türk köylüsü ile kölesinin işlettiği bir değirmen görür. Ancak gerek kervansaray gerekse değirmen bakıma muhtaç haldedir. Değirmenden sonra bir göle ulaşır. Kendisine ait olduğu söylenen ve sülük avı ile ünlü olan bu göl Bayındır tarafından topraklarının sınırını oluşturmaktadır. Gölden iki saatlik bir yürüyüşten sonra İzmir Valisi Halil Rıfat Paşa'nın iyi ilişkiler kurabileceğini ifade ettiği Osman Bey'in konağının bulunduğu bir köye ulaşır. Ancak Osman Bey'in konağında bulunmamasından dolayı Lamartine yolculuğuna devam ederek Küçük Menderes Nehri'ni aşarak kendi çiftliklerinin bulunduğu topraklara ulaşır. Burada mısır ve pamuk ekili Yeniçiftlik bulunmaktadır. Daha sonra Lamartine'e ait çiftliklerin en uzağı olan Rahmanlar Çiftliği'ne ulaşır. Buradan Tire'ye geçen Lamartine, burada bir gece kalır. Ertesi gün yeniden yola çıkarak Rahmanlar Çiftliği üzerinden dört saatlik bir yolculuğun ardından Tulum Çiftliği'ne varır. Böylelikle Lamartine, kendisine verilen çiftlik köylerini dolaşarak bu çiftliklerin coğrafyası, sosyal yapısı hakkında bilgi edindikten sonra İzmir'e geri dönmüştür.²³¹

Lamartine'in Türkiye'deki arazilerini işletmek için Fransa'da yaptığı tüm girişimler başarısız olmuş ve yapılan pek çok yazışmanın ardından 1852 yılında Osmanlı yönetimi, çiftliklerin Lamartine'e kiralanmasından vazgeçerek, kendisine hazineden 80.000 kuruş maaş bağlar. Bu süreçte Lamartine, meşhur Türk Tarihini de yazmıştır. Eserinin çağdaşı, Avrupalı tarihlerden farklı olarak olumlu yönlerle de Osmanlı tarihine değinmesinin altındaki sebepler, yukarıda anlatılan gelişmelere

²³¹Hanife Güven, "Lamartine Ege Bölgesi'nde", **Fransız Seyahatnameleri ve Tarih Aynasında İzmir Kolokyumu**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2002, s. 165 – 173.

bağlanabilir. Amacına ulaşamayan Fransız şair, ömrünün son yıllarını büyük bir sıkıntı içinde geçirerek 1869 yılında ölmüştür.²³²

XIX. yüzyılın ilk yarısından Cumhuriyet'in başlangıcına kadar Menemen Kazası sınırları içindeki en büyük toprak sahibi, Levanten kökenli Baltacızadeler olarak görülmektedir.²³³ Doğer'e göre, Aliğa Çiftliği ve Arap Çiftliği yarımadalarının hemen hemen tümüne sahip olan bu büyük toprak sahibi aile ile ilgili ulaşılabilen ilk bilgiler 1877/1878 yılına ait İzmir gazetesinde yayınlanmış resmi bir ilanda bulunmaktadır. Bu tarihte Ulucak Çiftliği'ne tek başına sahip olan, Osmanlı uyruğundaki Baltacızade'nin eşi Eliza Baltacı ölür ve tüm arazisi mirasçısı olmaması nedeniyle devlete kalır. Devlet verdiği ilan ile söz konusu araziye yeniden satılığa çıkarmaktadır. Eliza Baltacı'nın Menemen Ovası'nda sahip olduğu topraklar ilanda şu şekilde belirtilir:

“Menemen Kazası dâhilinde kain Ulucak Çiftliği demekle maruf müstakilen tebaa-ı devlet-i aliyyeden Baltacı zevcesi Eliza Hatun mutsarrife iken vaki vefatıyla mahlulen canib-i miriye ait olan malum-ul hudut 36 kıtada 5.816 dönüm ziraate salih araziyle 3 kıta çiftlik ve 3 adet ahır ve fevkani tahtani 7 odalı ve 7 adet ambar ve 1 kebir avluyu müştemil 1 bab konak ve 1 adet kiremit-hane ve 1 adet yel değirmeni ve 2 kıtada 34 dönüm sebze bahçesi ile beraber mecmu ve yine kaza-yı mezkurda müteveffa-ı mezbure mahlulünden Özbek çiftliğinin malum-ul hudut 34 kıtada 1.579 dönüm ziraate salih arazisiyle müştemilatı olan 1 adet çiftlik ve 2 adet tokat ile maan mecmu ve yine kaza-yı mezkurda mezbure mahlulünden Gökle (Gökliye) demekle meşhur çiftliğin muayyen ve mahsus olan nisfi malum-ul hudut 170 kıtada 1.679 dönüm ziraate salih arazisiyle 3 kıta çiftlik ve 1 adet samanlık ve 1 adet ahır ve bir de zaten çiftlik-i mezkurun çayırılığı olup 400 dönüm mahalli bilâ-senet Baltacı Sofokli tarafından ziraat olunmakta olan mahallin hisse-i şayasının ilavesiyle çiftlik-i mezkur nisfinin 1.879 dönüm olduğu halde mecdiye 20 kuruştan olmak ve takrir edecek bedelleri peşinen

²³²Yasemin Mumcu Ay, “Ahmet Refik'in Lamartine'in Türkiye'ye Müracaat Kararı, İzmir'deki Çiftliği adlı eseri ve Lamartine'in İzmir'e Yerleşme Planları”, **Ege Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, sy.XIX., İzmir 2010, s. 89, ss. 87 – 121.

²³³Ersin Doğer, **İlk İskânlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen ya da Tarhaniyat Tarihi**, Sergi Yayınevi, İzmir 1998, s. 148.

*tediye ve ika kılınmak üzere talip olanların vilayet müheadisi Şükrü Ağa ile İzmir defteri hakani kalemine müracaat etmeleri ilan olunur.*²³⁴

Baltazilerin Bergama Kazası'ndaki çiftliklerinde ahali ile sorun yaşamışlardır. Baltazilerden Demetrios Baltazzi, Dikili yakınlarındaki 84.000 dönümlük çiftliği kendi adına tapuya geçirdiği gibi 1862 yılında da Karaosmanoğlu ve Kulaksızoğlu ailelerinden satın aldığı Beylik, Karaağıl, Tepe ve Kabakum çiftliklerini de eşinin adına tapuya kaydettirmiştir. Kocasının ölümünün ardından toprakların yönetimini eline geçiren Madam Baltazzi, tıpkı İskoçya'nın meşhur Sutherland Düşesi gibi, köylüleri topraklarından çıkmaya zorladı. Yunan menşeli kâhyası Eliopulos'un yanındaki adamlarını direnişe geçen köylülerin üzerine saldırtan Madam Baltazzi, resmi kayıtlara göre 28.000 dönüm olan topraklarını, 1894 yılında 88.000 dönüme genişletti. Tapu kayıtlarının değiştirilmesi, dayak, zorlama veya ölüm tehdidiyle topraklarından edilen köylüler 1895 yılı Haziran ayında Baltazzi çiftliğini işgal ettiler. 1.000 civarında topraksız köylü ailesi, üzerlerine gönderilen 200 silahlı zaptiyeye karşı üç hafta direndiler. Sonunda kazanamayacaklarını kavrayınca kendilerini atalarından kalma topraklardan atan bu işgalciye karşı yapabilecekleri en son şeyi yaptılar. Çiftlikte yanabilecek her şeyi ateşe verdiler. Madam Baltazzi'nin hesaplarına göre yangın ve işgal sonucunda çiftlikte 56.000 Sterlin'lik hasar oluştu.²³⁵

Toprak işgalinin örgütleyicisi ve yöneticisi olan kişiler Beşkaya Köyü'nden Çerkez Osman, Kansız Köyü'nden Bayındıroğlu Süleyman, Deliler Köyü'nden Molla Mehmet, Kocamustafa, İmam Mehmet Efendi ve Demirci'den Kara Mehmet yakalanıp mahkemeye çıkarıldılar. Tarihte bilinen ilk toprak işgallerinden birisini yöneten bu köylü önderlerinin yargılanmaları sonucu hangi cezalara çarptırıldıklarını bilemiyoruz.

XIX. yüzyılın sonlarında Baltacı Manolaki'nin Tire ve Torbalı Kazalarındaki çiftlikleri aile üyelerinden Arisitidi Baltazzi'ye geçer. Aristidi Bey'e ait bu çiftlikleri Düyun-u Umumiye'nin kuruluşundan sonra meydana gelen alacak verecek ilişkilerine ilişkin bir belgeden öğreniyoruz. Buna göre Düyun-u Umumiye'nin kurulmasından

²³⁴Doğer'e göre, XIX. yüzyılın son çeyreğinde sadece Menemen ovasında yaklaşık 11.000 dönüm verimli arazinin tek bir kişinin elinde olması imparatorluğun adaletten yoksun toprak rejimini ve dolayısıyla daha sonra doğacak bunalımların yoksulluğun ve işsizliğin nedenlerinden biri olarak görülebilir. Ersin Doğer, **İlk İskânlardan Yunan İşgaline...**,s. 149.

²³⁵Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin...** s.83-85.

sonra Galata bankerlerinden yapılan borçlanma bitmiş, Hükümete uzun süre borç veren Aristidi Baltazzi, Maliye Nezareti'ne borçlu çıkmıştır. Baltazzi'nin devlete iltizam ihalelerinden dolayı 49.000 lira borcu tespit edilmiştir. Aristidi Baltazzi, emlakının müzayede ile satışa çıkarıldığını öğrendikten sonra Maliye Nezareti'ne başvurarak borcunu ödemeye hazır olduğunu bildirmesine rağmen Maliye Nazırı diğer alacaklılar için alınan benzer ödeme kararının tüm alacaklılar için geçerli olmayacağı düşüncesi ile Baltazzi'nin başvurusunu reddetti. Maliye Nezareti'nin kararı üzerine Aydın Vilayeti'nde bulunan 10 adet çiftlik müzayedeye çıkarıldı ve 12.900 lira bedelle hazinede kaldı. Çiftlikler, %5 zam ile yeniden satışa çıkarıldı. Aristidi'nin Aydın Vilayeti'ne bağlı yerlerde bulunan çiftlikleri oldukça büyüktü. Çiftliklere 900 ile 2.000 lira arasında değer biçildi. Ancak Aristidi'nin borcu sorunu, bu yolla da çözülemedi. 1882 yılında Aydın'daki çiftlikler müzayede yolu ile yeniden satışa çıkarıldı. Baltazzi'nin İstanbul'daki temsilcisi, gayrimenkullerin Aristidi Baltazzi'nin oğlu Alexander Baltazzi'ye ferahı hakkında yeni bir dava açtı. Ancak Maliye Nezareti, çiftliklerin müzayede ile satışında ısrar etti. Müzayededen elde edilen gelir, icra odası sandığında muhafaza edilecekti. Yeni bir ilanla Aristidi Baltazzi'nin Aydın Vilayeti sınırları içerisinde yer alan Bergama Kazası'na tabii Çandarlı Nahiyesi'ndeki Kırantaoğlu Çiftliği müzayedeye çıkarıldı. Çiftliklerin müzayede ile satılması, Baltazzi'nin İstanbul'daki temsilcisinin sefaretî olan İtalya sefaretî tarafından protesto edildi. Müzayede ile satışa çıkarılan ve tamamı 111.000 dönüm olan 10'dan fazla çiftlik, Hazine-i Hassa adına satın alınarak padişah adına tapu kaydı yapıldı.²³⁶ Aristidi Baltazzi'nin çiftliklerinin satışı sırasında yapılan 32.500 liralık ön ödeme, Hazine-i Hassa'nın Maliye Nezareti'nden olan 112.000 liralık alacağından karşılandı. Baltazzi'nin Hazine-i Hassa tarafından satın alınan Tire Kazası'na bağlı köylerde bulunan ve üzerlerinde ev, müştemilat ve mağaza bulunan çiftlik arazilerinin bir bölümü üzerinde ekim yapılabiliyordu.²³⁷ Aşağıda isimleri verilen çiftlikler Hazine-i Hassa

²³⁶Nursel Manav, **Devlet-Banker İlişkileri Çerçevesinde Baltazzi Ailesi**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009 s.206 – 207.

²³⁷Baltacızade saadetlü Aristidi Beyefendi hazretlerinin Aydın Vilayeti dahilinde olup Hazinei Maliye namına işira olunan melfuf pusulada muharer on buçuk kıt'a çiftliğin muaccelatı olan otuz iki bin beş yüz liranın hazine-i hassa'nın doksan beş senesi nihayetine kadar muayyenat bedelinden hazine-i maliyede matlubu olan yüz on iki bin küsür liradan matsubuyla senedatının namı humayuna tashihi. **BOA. İ DH. 888/70681.**

tarafından satın alındıktan sonra II. Abdülhamid tarafından çiftlikat-ı hümayun sınırları içine alınmış ve II. Abdülhamid'in Çiftlikat-ı Hümayunu'nun temelini oluşturmuştur.

Tablo 13: Aristidi Baltazi'nin Torbalı'daki Çiftlikleri

Çiftliğin Adı	Dönüm Adet	Dönüm Adet
Tepeköy Çiftliği	27.500	6.000 ziraat olunan
Tepeköy Çiftliği		12.000 ziraata salih ormanlık
Tepeköy Çiftliği		4.000 otlak ve ağıl yatağı
Tepeköy Çiftliği		5.500 balkanlık
		27.500
Çiftliğin Adı	Dönüm Adet	Dönüm Adet
Yeniköy Çiftliği	20.000	2.000 ziraat olunan
Yeniköy Çiftliği		9.000 ziraata salih ormanlık
Yeniköy Çiftliği		4.000 otlak ve ağıl yatağı
Yeniköy Çiftliği		4.000 balkanlık
Yeniköy Çiftliği		1.000 çil yeri
		2.0000
Çiftliğin Adı	Dönüm Adet	Dönüm Adet
Yaylayakası Çiftliği	21.000	2.500 ziraat olunan
Yaylayakası Çiftliği		10.000 ziraata salih ormanlık
Yaylayakası Çiftliği		5.000 otlak ve ağıl yatağı
Yaylayakası Çiftliği		2.000 balkanlık
Yaylayakası Çiftliği		1.500 çil yeri
		2.1000
Çiftliğin Adı	Dönüm Adet	Dönüm Adet
Arapçı Karyesi Çiftliği	27.500	2.000 ziraat olunan
Arapçı Karyesi Çiftliği		15.500 ziraata salih ormanlık
Arapçı Karyesi Çiftliği		5.000 otlak ve ağıl yatağı
Arapçı Karyesi Çiftliği		5.000 balkanlık
		27.500
Çiftliğin Adı	Dönüm Adet	Dönüm Adet
Nısf-ı Egerçi Çiftliği	1500	500 ziraat olunan
Nısf-ı Egerçi Çiftliği		500 ziraat salih ormanlık
Nısf-ı Egerçi Çiftliği		500 otlak ve ağıl yatağı
		1.500

(Kaynak: BOA. İ DH. 888 / 70681)

Tablo 14: Aristidi Baltazi'nin Tire Kazası'ndaki Çiftlikleri

MEŞHET ÇİFTLİĞİ					
Cins-i Emlak	Kıymeti Binde Dört	Kıymeti Binde Sekiz	Mülk Numrosu	Dönümatı	Kıta
Harap Kule	1.000	-	34	-	1
Değirmen	-	30.000	32	-	1
Bahçıvan Damı	1500	-	34	-	1
Yekun	146.500	36.000	-	-	-
Tarla			1	5.297	346
Sebze Bahçesi			2	20	1
Otlak			3	8.353	200

Çil			4	2.700	60
Yekun	546.500	36.000			
Cins-i Emlak	Kıymeti Binde Dört	Kıymeti Binde Sekiz	Mülk Numrosu	Dönümatı	Kıta
Hane	2.500		1		1
Hane	4.000		2	1	1
Hane	500		3	1	1
Hane	4.000		4	1	1
Hane	4.000		5	1	1
Hane	4.000		6	1	1
Hane	4.000		7	1	1
Hane	4.000		8	1	1
Hane	4.000		9	1	1
Hane	4.000		10	1	1
Hane	4.000		11	1	1
Hane	4.000		12	1	1
Hane	4.000		13	1	1
Hane	4.100		14	1	1
Hane	4.000		15	1	1
Hane	4.000		16	1	1
Hane	4.000		17	1	1
Hane	4.000		18	1	1
Hane	4.000		19	1	1
Hane	4.000		20	1	1
Hane	4.000		21	1	1
Hane	4.000		22	1	1
Hane	4.000		23	1	1
Hane	4.000		24	1	1
Hane	4.000		25	1	1
Hane	4.000		26	1	1
Hane	4.000		27	1	1
Hane	4.000		28	1	1
Hane	1.000		29	1	1
Mağaza	6.000		30	1	1
Dükkân		6.000	31	1	1

RAHMANLAR ÇİFTLİĞİ

Cins-i Emlak	Kıymeti Binde Dört	Kıymeti Binde Sekiz	Mülk Numrosu	Dönümatı	Kıta
Hane	-	-			
Mağaza	5.000		20		1
Kule	4.000		21		1
Tarla			1	7.180	413
Otlak	40.0000		2	2.200	88
Çil			3	2.500	10
Yekun	409.000				

YENİ ÇİFTLİK MAA HAYRETTİN

Cins-i Emlak	Kıymeti Binde Dört	Kıymeti Binde Sekiz	Mülk Numrosu	Dönümatı	Kıta
Hane					
Tarla				2.652	190
Otlak	500.000			2.859	10

Çil				8.974	10
Yekun	500.000				
TULUM ÇİFTLİĞİ					
Cins-i Emlak	Kıymeti Binde Dört	Kıymeti Binde Sekiz	Mülk Numrosu	Dönümatı	Kıta
Harap Kule					
Oda	1.000		1		1
Ahur	1.000		2		1
Tarla			1	4.470	310
Otlak	300.000		1	741	20
Çil			3	3.525	10
Yekûn	302.000				
SUBAŞI ÇİFTLİĞİ					
Cins-i Emlak	Kıymeti Binde Dört	Kıymeti Binde Sekiz	Mülk Numrosu	Dönümatı	Kıta
Tarla	200.000		1	4.150	160
Otlak			2	.2175	20
Yekûn	200.000				

(Kaynak: BOA. İ DH. 888 / 70681.)

III. BÖLÜM

ÇİFTLİKLERDE II. ABDÜLHAMİD DÜZENİ: OSMANLI ÜLKESİNDE EMLAK-I HÜMAYUN İDARESİNE BAĞLI ÇİFTLİKAT-I HÜMAYUNLAR

3.1. Emlak-ı Hümayun İdaresi

Tanzimat sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım mülkleri edinme yarışına girenlerin başında Osmanlı padişahlarının kendileri, İstanbul'daki gayrimüslimler, bankerler ve İngiliz girişimciler gelmekteydi. Osmanlı padişahı özellikle I. Meşrutiyet'ten sonra imparatorlukta özel hukuk çerçevesindeki en büyük toprak sahibi haline gelmişti.

1890'larda Suriye ve Mezopotamya'daki ekili arazinin yaklaşık üçte biri II. Abdülhamid'in özel mülküydü. Bu padişahın Rumeli ve Anadolu eyaletlerinde özel mülkiyetine sahip olduğu çiftlikler ve köy arazileri vardı.²³⁸ Gayrimüslim sarraf ve bankerler de Mezopotamya'da geniş araziler edinmişlerdi. 1867 yılında yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda taşınmaz mal sahibi olmalarını belli koşullarla olanaklı kılan bir hukuk düzenlenmesi yapılmıştı.²³⁹

II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla, Tanzimat'la birlikte Maliye Hazinesi'ne devredilen Emlak-ı Hümayun Hazine-i Hassa Nezareti'nin idaresine alınmıştır.²⁴⁰ Bu tür devir işlemlerinin amacı sadece Hazine-i Hassa Nezareti'nin gelirlerinin artırılması olmayıp, emlakın önemli bir kısmı siyasi ve idari birtakım amaçlarla Emlak-ı

²³⁸Enver Ziya Karal'a göre, II. Abdülhamid kendisinden önce hiçbir padişahın sahip olmadığı bir servete konmuştur. Kendi deyimine göre, ele geçirmiş olduğu emlakın sağladığı gelir yılda 500.000 liradır. Başka kaynaklardan sağladığı gelirle II. Abdülhamid'in 1902'de şahsi serveti 8 milyon liraya yükselmiştir. II. Abdülhamid şahsi mal varlığını iki kişiye borçludur. Bunlardan biri Ceb-i hümayun Nazırı Agop Paşa ile Mihail isimli bir Ermeni müşaviridir. Agop Paşa vakıf olmayan ve şahıslara ait bulunmayan toprakların padişaha ait olduğunu ileri sürerek söz konusu gelirin edinilmesinde vesile olmuştur. Ermeni Mihael ise II. Abdülhamid'e parasını yurt dışındaki bankalara yatırması şartıyla arttırabileceğini ifade etmiştir. II. Abdülhamid'in bu yolla hazine topraklarından önemli bir kısmını şahsi hazinesine devretmesi İmparatorluk ziraatının gelişmesini sağlamaktan uzaktır. Aksine bu topraklar üzerinden vergi de alınmadığından devlet hazinesi de zarara uğramıştır. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c. IV (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907), TTK, Ankara, s. 420-450.

²³⁹Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1994, s. 77-78

²⁴⁰ II. Abdülhamid zamanında emlak-ı hümayun kavramı içinde bağ, bahçe, tarla çiftlik, mezra, kışlak, vs. araziler; dükkân, ev, gazino, kahve vs. gibi akarat; fabrikalardan sağlanan gelirler maden imtiyazları başta olmak üzere her türlü imtiyaz yer almaktadır. Arzu T. Terzi, **Hazine-i Hassa Nezareti**, TTK, Ankara 2000, s. 90.

Hümayun'a dâhil edilmiştir. Bu dönemde uzun süren savaşlar, isyanlar ve dış baskılar sonucunda önemli arazilerin yabancıların, derebeyi ve zorbaların eline geçmemesi amacıyla satın alınarak Emlak-ı Hümayun'a dâhil edilmesi hükümetçe de gerekli görülüyordu. II. Abdülhmaid, yabancı toprak mülkiyetinin yayılmasını engellemek amacıyla bir dizi yola başvurmuştur. Kimi yerlerde yabancıların toprak satın almasının önüne bürokratik engeller çıkarttığı gibi bir başka yerde Hazine-i Hassa geniş arazileri satın alma yoluna gitmiştir. Örneğin, Yanya Vilayeti'nde bulunan Maliye Hazine'sine ait çok sayıda gayrimenkul Emlak-ı Hümayun'a dâhil edilmiştir. Berat Sancağı'ndaki çiftlikler de aynı nedenlerle satın alınarak Emlak-ı Hümayun'a dâhil edilmiştir. Karadeniz Boğazı'nın Rumeli sahilinde bulunan Barutçubaşızade Simon Bey'in tasarrufunda bulunan Akpınar Çiftliği'nin yabancıların eline geçmemesi için devletçe mübayaasına karar verilmiş ve Tophane tarafından satın alınacakken bu yerin stratejik konumu nedeniyle Emlak-ı Hümayun'a katılması uygun görülmüştür.²⁴¹ Bazı bölgelerde örneğin İzmir ve ard alanında yabancı çiftçilerin cesaretini kırmak için eşkıyalığa göz yumulmuş hatta el eltidan desteklenmiştir.²⁴²

Hazine-i Hassa tarafından sahip olunan Emlak-ı Hümayun genellikle içinde yaşayan ahali veya göçler sonucunda gelen muhacirler tarafından işletilirdi. Emlak-ı Hümayun gelirlerinin artırılması amacıyla Emlak-ı Hümayun'dan olan çiftlik vs. yerlere iskân edilen muhacirlerin genellikle ziraat erbabı ve çift çubuk sahibi olmalarına özen gösterilir çiftlikte yer alan binalarda ikamet etmelerine izin verilirdi.²⁴³ Ahali veya muhacirlere işletmek üzere verilen arazi karşılığında kendilerine Hazine-i Hassa Nezareti tarafından bu hakkın onlara tanındığını gösteren senet verilirdi. Bu senedin verilmesi sırasında da birtakım işlemler yapılmaktaydı. Öncelikle arazinin dağıtımını takip eden sürede ahali ve muhacirlere geçici ilmühaberler verilirdi. İki nüsha düzenlen

²⁴¹ Arzu T. Terzi, **Hazine-i Hassa...** s. 93-94.

²⁴² François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, Çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s. 275-276.

²⁴³ Geniş ve boş durumda olan Hazine-i Hassa'ya ait arazilere göçebelerin yerleştirilmesinin faydalı olduğu iddia edildiyse de Taha Bey'e göre, görünürde hayırlı bir iş olarak görülen bu durum gerçekte birçok yolsuzluk silsilesine neden olmuştur. Bunun sebepleri arasında araziye seniyye'de çiftçilik yapmaya rağbet eden aşiretlerin nüfuz kaydına zorlanmaması, bunun sonucunda da askerlikten kaçma imkânlarının bulunması bu çiftçilerden alınan aşar ve ve ağnam vergilerinin Maliye Hazinesi yerine Hazine-i Hassa Nezareti'ne aktarılması ve Hazine-i Hassa Nezareti'nde buna karşılık Maliye Hazinesi'ne herhangi bir ödeme yapmamasından dolayı merkezi hazineye herhangi bir gelir kaynağı sağlamaması yer almaktadır. Bkz. Vasfi Şensözen, **Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki**, TTK, Ankara 1982, s. 49-50.

ilmühaberlerden biri vilayet merkezlerinde bulunan komisyona gönderilirdi. Merkezde gerekli işlemler yapıldıktan sonra ilmühaberler Hazine-i Hassa'ya ulaştırılır ve burada senetler hazırlanırdı. Senetler vilayetlerdeki merkeze geldiğinde şubelerde çalışan görevlilerce gerekli harçları ve önceden verilmiş olan ilmühaberler geri alınarak sahiplerine teslim edilirdi. Benzer bir uygulamaya Aydın Vilayeti'nde de rastlanmaktadır.

Genellikle ahali arasında ölüm sebebiyle mahlûl olan Emlak-ı Hümayun arazisi bir başkasına verilebilir veya yine bir kişi kendi isteği ile mutasarrıf olduğu emlakı başkasına devr (ferağ) edebilirdi. Bu tür işlemler arazinin en yakın kazanın merkezinde bulunan mahalli mecliste yapılırdı. Bu meclise Emlak-ı Hümayun memurları da katılırlardı. Emlakın yeni tasarruf sahipleri için de yeni senetler tanzim edilirdi. Çiftlikat-ı Hümayun'ların içindeki bir kısım arazi, bağ haline getirilmek şartıyla ahaliye verilebiliyordu. Bunun içinde Emlak-ı Hümayun idaresi ile araziye talip olan kişi arasında bir mukavele yapılırdı. İki nüsha halinde hazırlanan mukavelenin biri idarede diğeri ise bağ teşkil edecek kişide kalırdı.

Matbu olarak hazırlanan mukavelenamede, çiftliğin adı, yüzölçümü, tertip edilecek bağın miktarı, verilen kişinin adının yazılacağı kısımlar, sonradan elle doldurulmak üzere boş bırakılırdı. Mukavelenamenin sağ üst köşesinde hangi idareden veriliyorsa "Aydın Vilayeti Emlak-ı Hümayun İdaresi" oraya ait antent bulunurdu. Mukavelenamenin sağ yanında alttan üstte doğru yazılmış mesela "*Aydın Vilayeti dâhilinde vaki çiftlikat-ı şahane bağlarına mahsus mukavele senetidir*" yazısı kayıtlıydı. Mukavelenamenin üst kısmında çiftliğin adı, bulunduğu kaza, hudutları ve mesahası başlıkları atılıp sonra doldurulmak üzere boş bırakılmıştı. Mukavelenameden anlaşıldığı kadarıyla Emlak-ı Hümayun'dan bir arazi bağ oluşturulmak üzere ahalden birine verildiği zaman bağ çubukları idareden temin edilirdi. Kendisine bağ verilen şahıs bağı işleyip mahsulünü yetiştirmek ve bağı muhafaza etmekle yükümlüydü. Hasat vakti geldiği zaman bağ sahibi toplanan mahsulün öşrünü ve üçte birini Hazine-i Hassa'ya verirdi. Geriye kalan üçte ikilik kısım kendisine kalırdı. Bağı işleten şahıs herhangi bir sebeple bağın mahsul vermeğe başladığı üçüncü seneden itibaren onuncu seneye kadar herhangi bir zaman diliminde bağdan ayrılırsa idare tarafından kendisine bağın üç senelik mahsulünün yarısı verilirdi. On seneden sonra herhangi bir zamanda bağdan

ayrıldığında sadece bir senelik mahsulün yarısını alabilir geri kalan kısmında herhangi bir hak talep edemezdi.

Emlak-ı Hümayun'da yer alan mer'a, kışlak vesair arazisiyle dükkân, ev, kahvehane gibi akarat kiraya verilirdi. Bu tarz uygulamalarda kiralanacak emlak müzayedeye çıkartılır ve Hazine-i Hassa'dan izin alındıktan sonra ihaleye verilerek kiralanırdı. Ayrıca kiracı ile kontrat yapılırdı.

Arazi-i seniye hâsılatından vilayet merkezine gelen her türlü kira, öşür, ayni ve nakdi her türlü hâsılat ve vergiler günü gününe merkezde bulunan Osmanlı Bankası'nın şubesine teslim edilirdi. Osmanlı Bankası'nın şubesi bulunmadığı durumda hâsılat komisyonun kontrolü altında bulunan sandık eminine teslim edilirdi.

II. Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra Emlak-ı Hümayun alımları artmıştır. Buna bağlı olarak emlakın kaydı, muhasebesinin tutulması gibi işlemlerde artış göstermiştir. Bu durum Emlak-ı Hümayunu idare edecek ayrı bir birimin oluşturulmasını gerekli kılmıştır. Nitekim 1877'de (H.1294) Çiftlikat-ı Hümayun Müdürlüğü'nün Hazine-i Hassa Nezareti dâhilinde kurulması bu gelişmelerden biridir. 1297 (1880) tarihinde Hazine-i Hassa teşkilatının yeniden düzenlenmesi esnasında bu müdürlüğün idare şekli, vazifeleri belirlenmiş ve çiftliklere dair her türlü işlemin burası tarafından gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Bu müdürlük II. Abdülhamid'in 21 Safer 1298 (23 Ocak 1881) tarihli iradesiyle kaldırılarak çiftliklerin işletimi tekrar Hazine-i Hassa'ya devredilmiştir. Padişahın hane, çiftlik, arazi, çayır ve hayvan gibi kişisel mülklerinin idaresi padişahın emirleri doğrultusunda Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı birimlerden biri olan Emlak-ı Hümayun dairesince yürütülmüştür.

Emlak-ı hümayunun emaneten idaresi yoluna gidilmeyip daha ziyade itibar sahibi kişilere iltizam verilmesi usulü tercih edilmiştir. Emlak-ı Hümayun Komisyonu, II. Abdülhamid'e ait mülklerin en iyi şekilde yönetilmesi, gerekli görülen noktaların tartışılması, alınan her türlü kararın düzenli bir şekilde kaydının tutulması ve Hazine-i Hassa Nezareti'nin bütün gelişmelerden haberdar edilmesiyle yükümlüydü. Emlak-ı Hümayun idaresi bulunduğu vilayetin büyüklüğüne ve emlakın miktarına göre şubelere

ayrılmıştır. Gerek şubeler gerekse bağlı buldukları merkez idareler emlak-ı hümayun nizamnamesine uygun şekilde vazifelerini yerine getirmektedirler.²⁴⁴

Abdülhamid'in mülkleri arasında haneler, araziler, çiftlikler ve dükkânlar yer alırdı. Bağdat, Basra, Musul Halep, Halep, Suriye, Aydın, Sakız, Selanik, Yanya, Edirne, Çatalca, İnegöl, Akköprü, İzmit, Tokat, Dersaadet birinci ve ikinci şubelerinden gönderilen hâsılatlar ile Baltacı, Kurbalıdere, Mihaliç Çiftlikat-ı Hümayunu hâsılatlarından yollanan paralar emlak-ı hümayun'un gelir kaynaklarını teşkil ederdi.

II. Abdülhamid döneminde Edirne, Hüdavendigâr, Ankara, Bağdat, Halep ve Aydın vilayetlerinin Abdülhamid'in hayrat yaptırma politikasından diğer vilayetlere göre biraz daha fazla yararlandığı i görülmektedir. Bu beş vilayetin II. Abdülhamid'in hayrat politikasından daha fazla istifade etmesinin sebebinin sultanın burada kendi mülküne ait çiftliklerin olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Çiftlik arazileri etrafında bulunan köylere yaptırılan cami, mektep ve çeşmeler bu köylerin alt yapı yatırımlarını oluşturmakta ve böylelikle çiftliklerin daha verimli hale gelmesi sağlanmaktadır. Çiftlik köyelerine yönelik yapılan önemli bir politika da iş gücü ihtiyacını karşılamak amacıyla Balkan göçmenlerinin buralara yerleştirilmesidir.²⁴⁵

II. Abdülhamid'in Bağdat, Basra, Musul, Halep, Beyrut gibi vilayetlerde toplam 56.102.065 dönümden ibaret arazisi bulunmaktadır. Ancak bu toplama Aydın Vilayeti ile o sıralarda henüz senetleri toplanamadığından Yanya, İşkodra ve Manastır'daki araziler dâhil değildir. Tablo dikkatlice incelediğinde padişahın sahip olduğu arazilerin seçiminde daha çok güvenliğin zayıf, Türk unsurunun az olduğu özellikle yabancı devletlerin ilgilendiği yerlerin seçilmesi gibi bir strateji uygulandığı görülmektedir.²⁴⁶

²⁴⁴Selda Sert, **Bir Toprak Rejimi olarak Emlak-ı Hümayun: Basra Örneği (1876-1909)**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2006, s. 22-28.

²⁴⁵Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet 1876-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.s. 177.

²⁴⁶Arzu Terzi, **Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s.32-33.

Tablo 15: II. Abdülhamid'in arazilerinin yeri ve miktarı

Vilayet/ Sancak	Dönüm
Bağdat	6.235.160
Basra	2.849.070
Musul	17.770.368
Halep	5.586.060
Beyrut	11.417.330
Suriye	11.835.307
Selanik	197.149
Kudüs	211.621
TOPLAM	56.102.065

(**Kaynak:** Arzu Terzi, Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 32–33)

3.1.1. Aydın Emlak-ı Hümayun İdaresi: Kuruluşu ve İdari Yapılanması

II. Abdülhamid'in Çiftlikat-ı Hümayun'nun büyük bir kısmı batı bölgelerinde özellikle de Aydın Vilayeti'nde yoğunlaşmıştır. Bu çiftlikler Hazine-i Hassa için işletilmekte ve genellikle modern zirai uygulamalar için model olarak görülmekteydi. Bu çiftlikler gerek sayısı ve gerekse niteliği ile Batı Anadolu tarımının gelişiminde önemli rol oynamıştır.

Aydın Emlak-ı Hümayun idaresi içerisinde bulunan ve doğrudan doğruya padişahın malı sayılan ve 1896 yılında sayısı on dokuz bulan çiftlikler, bölgenin bayındır hale gelmesinde önemli rol oynadılar. Bu çiftliklerden; Tepeköy, Hamidiye (Özbek), Yeniköy, Ahmetli, Sepetçiler, Arapçı ve Eğerci köylerindeki İzmir Sancağı Torbalı Kazası'na bağlı iken²⁴⁷, Rahmanlar, Eğerci, Kırbaş, Yeniçiftlik, Koldere, Arapçı, Tulum, Naime, Bülbülderesi, Tepeköy, Dereköy, Ahmetli, Abidiye, Meşhet, Selâtin, Yeniköy, Ayaklıkırı, Işıklar ve Mecidiye köyleri arazilerinde kurulan çiftlikler ise idari açıdan İzmir Sancağı Tire Kazası'na bağlıydılar.²⁴⁸

II. Abdülhamid'in İzmir'in art alanında toprak alınmasına girişmesinin çeşitli sebepleri vardır. Georgeon'a göre, Bunlardan birincisi 1867 sonrası İngilizlerin Batı Anadolu'da oluşturmaya çalıştıkları tarım kapitalizminin engellemek olabileceği gibi

²⁴⁷H. 1314/M. 1896 tarihli Aydın Vilayet Salnamesi'nde İzmir Sancağı Torbalı Nahiyesi'nin 42 köyünden yedisini oluşturan Hamidiye, Yeniköy, Ahmetli, Tepeköy, Sepetçiler, Arapçı ve Eğerci köylerinin yanına "mezkûr yedi karye çiftlikat-ı şahane dâhilindedir" ifadesine yer verilmesi 1896 yılında Çiftlikat-ı Hümayun sınırları içinde kalan köylerin sayısının ve isimlerinin tesbiti açısından önemlidir. **1314 tarihli Aydın Vilayeti Salnamesi**, s. 184.

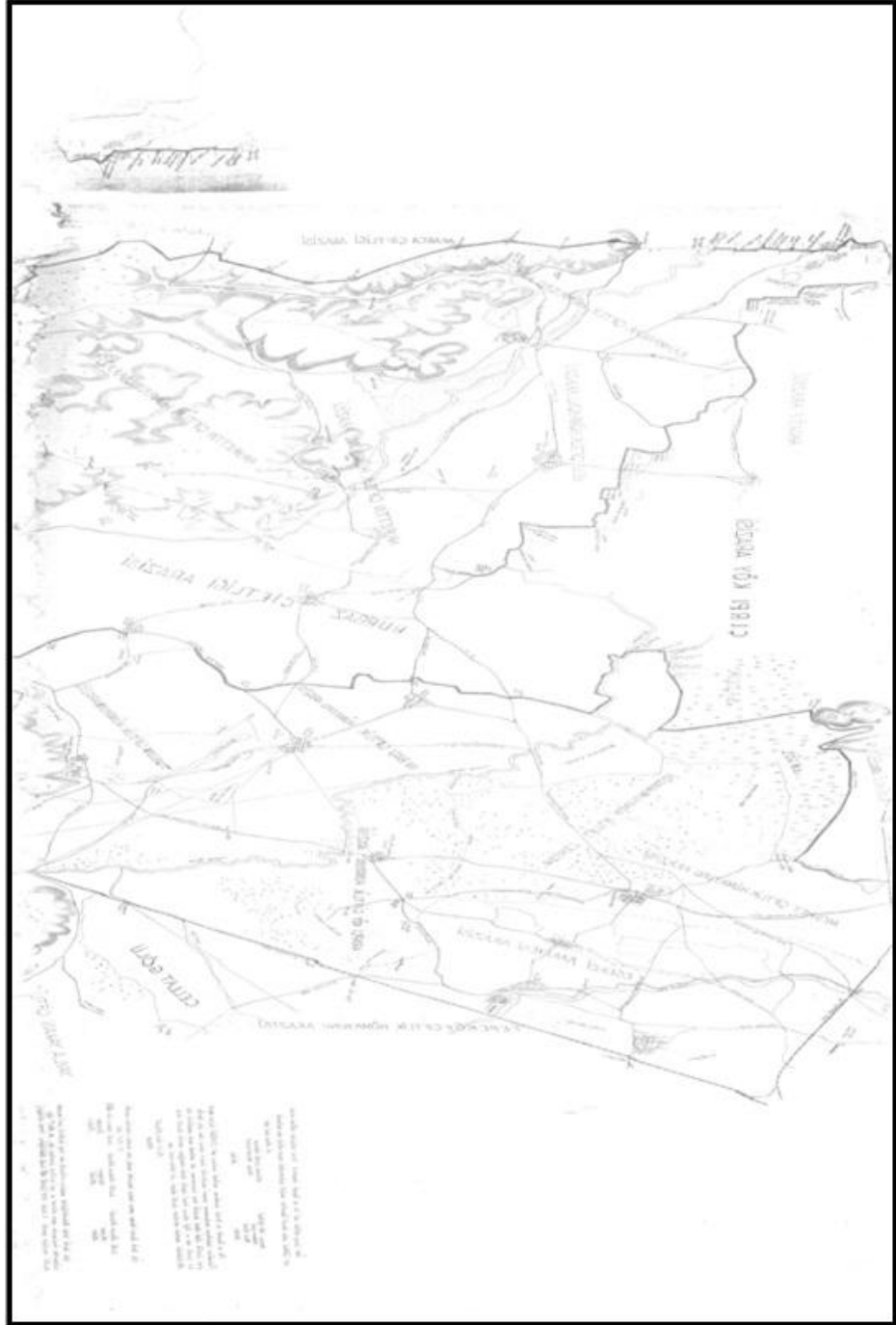
²⁴⁸Munis Armağan, **Devlet Arşivlerinde...** s. 156–157.

bir başka neden ise 93 Harbi'nden sonra Balkan topraklarının kaybı neticesinde Sultan'ın Asya'ya çekilme hazırlıkları olarakta görülmektedir. Nitekim kitlesel toprak alımlarının çoğunluğunun büyük bir bölümünün Anadolu ve Yakınoğu'da daha çokta Suriye ve Irak'ta olması bu görüşü destekler niteliktedir. Ayrıca payitahtan uzak bu yörelerde padişaha ait arazilerin genişletilmesi aynı zamanda iktidarın gücünü yerel bağlamda yeniden ifade etmenin de bir yolu olarak görülebilir.²⁴⁹ Carter V. Findley'e göre; II. Abdülhamid, döneminde sayıları gittikçe artan çiftlikat-ı hümayunlarla kendisine göre rasyonel olarak işleyen, imparatorluk içinde kişisel bir mali imparatorluk geliştirdi. Bu geniş alana yayılmış çiftlikat-ı hümayunlar padişahın arazi sahipliği iddialarının yeniden tesisi anlamına gelebileceği gibi aynı zamanda bir başka neo-patrimonyal motifi de teşkil etmiştir.²⁵⁰

İzmir Sancağı dâhilinde bulunan Tire, Bayındır kazaları ile Torbalı Nahiyesi'ne mülhak malumul adet çiftlikat-ı saniye hazreti padişahînin marifeti acizanemizde tanzim edilen haritadan Çiftlikat-ı Hümayunun sınırlarını tespit etmek mümkündür.

²⁴⁹François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, s. 193–194.

²⁵⁰Carter V. Findley, **Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bâbîali (1789–1922)**, İz Yayıncılık İstanbul 1994, s. 237.

Harita 1: İzmir Sancağı dâhilinde vaki Tire, Bayındır kazaları ile Torbalı Nahiyesi'ne mülhak çiftlikat-ı seniyye haritası. (16 Kanun-u evvel 300)

(Kaynak: Necat Çetin Özel Arşivi)

Aydın Emlak-ı Hümayun teşkilatı 1886 senesinde kurulmuştur. Başlangıçta Torbalı'da yer alan Tepeköy Çiftlikat-ı Hümayun'u merkez olarak belirlenmiştir.

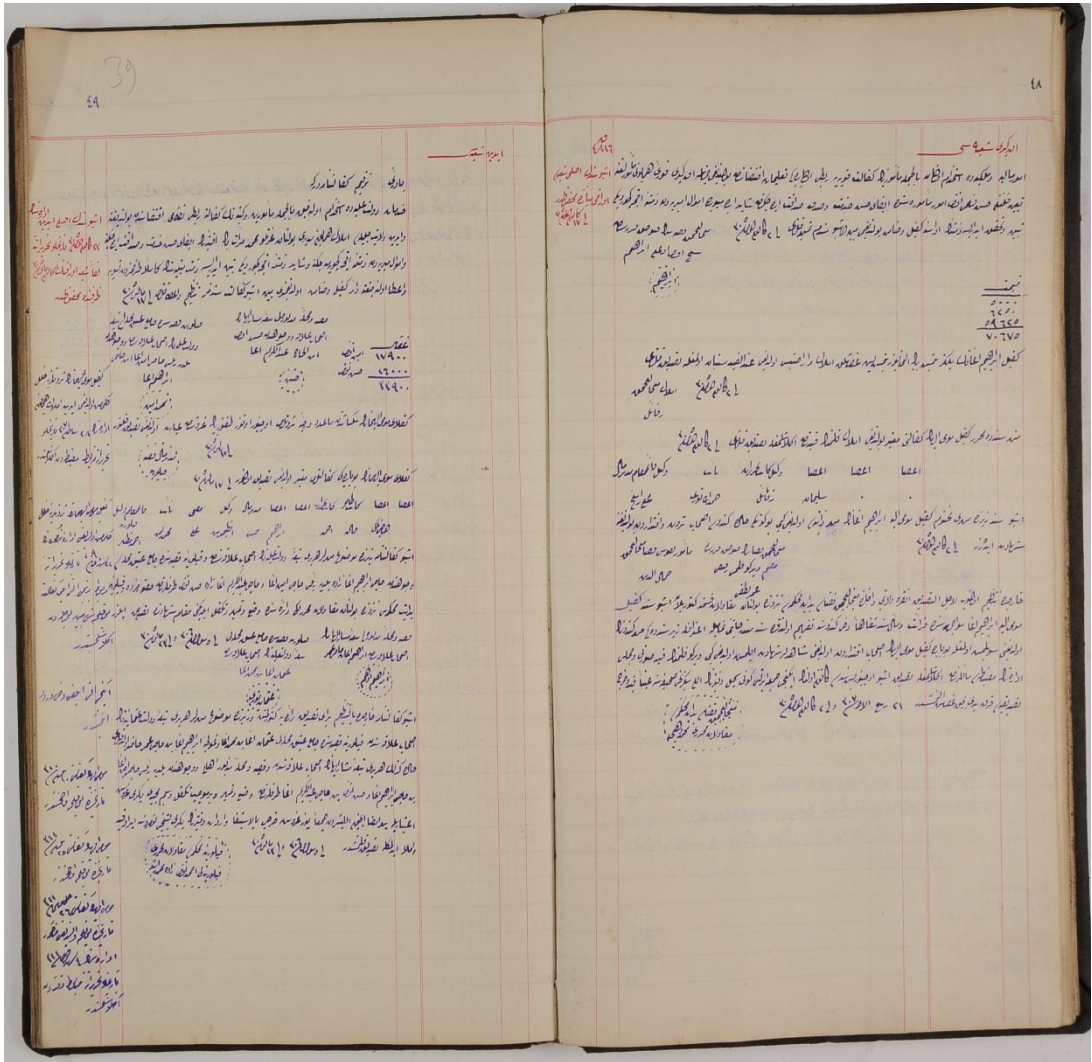
Emlak-ı Hümayun idaresi, aylık 2.000 kuruş maaşla bir müdür, bir muavin, bir müfettiş, iki kâtip ve korucudan ibaret olduğu halde daha sonra 1890 yılında Aydın Emlak-ı Hümayunu'nun merkezi İzmir'e taşınarak Emlak-ı Hümayun, Tepeköy, Subaşı, Dailer ve Koldere olmak üzere dört şubeye ayrılmıştır. Merkezi şube olan İzmir'de bir müdür, bir muavin, mühendis, dört kâtip ve bir hizmetli bulunurken, şubelerde ise birer memur, ikişer kâtip ve şubelerin konumlarına göre ihtiyaç dâhilinde korucular da görevlendirilmiştir. Toplamında merkez ve şubelerde 29 memur bulunurken, bu memurların maaşları toplamı 20.000 kuruş yekûn tutmaktaydı.²⁵¹

29 Ocak 1887 yılında yayınlanan Aydın Vilayeti dâhilinde bulunan çiftlikata mahsus nizamnameden öğrendiğimize göre, Aydın Vilayeti dâhilinde bulunan Emlak-ı Hümayunun idaresi bir müdür ile bir müfettiş ve bir muavinden oluşmaktadır.

İdarede çiftlikatın ihtiyacına göre kâtip ile korucu bulunur. İhtiyaç halinde Hazine-i Hassa-i Şahane'den geçici memurlarda görevlendirilebilir. Aydın Çiftlikatı-ı Hümayunu'nun Hazine-i Hassa-i Şahane ile haberleşmesi müdür ve muavin tarafından sağlanır. Gerekli durumlarda senet düzenlenir ve senet üzerinde müdür, muavin muhasebe kâtibinin mühürleri bulunur.

Emlak-ı hümayun müdürleri görevlerine başlarken görevlendirildikleri şube de hüsn-ü hizmetle çalışacaklarına ve zimmetine para geçirmeyeceklerine dair kefalet seneti imzalamak zorunda kalırlardı. Örneğin Aydın Emlak-ı Hümayun Müdürü Mehmet Murat Bey ile de benzer bir kefalet senedi imzalanmıştı.

²⁵¹ BOA. Y. PRK. HH. 29/30

Belge 1: Aydın Emlak-ı Hümayun Müdürü Mehmet Murat Beyin kefalet seneti

(Kaynak: BOA. HH. 8730, s. 49.)

Aydın Vilayeti çiftlikatın müdürü çiftlikatın aylık ve yıllık olmak üzere gelir ve gider cetvellerini tutarak muavin ve muhasebe kâtibinin de onayını alarak Hazine-i Hassa-i Şahane'ye göndermek zorundadır. Müdür ayrıca çiftlikatın gelir ve giderlerinde oluşabilecek her türlü suiistimale karşılık Hazine-i Hassa'ya karşı sorumludur.

Müdürün bir başka görevi ise çiftlikat dâhilinde bulunan arazilerin haritalarını çizdirmektir. Bu görevlerin yanı sıra müdür aynı zamanda çiftlikat dâhilinde yerleştirilen muhacirin ve çiftlikte yaşayan ziraat erbabının nüfus kayıt defterlerini Hazine-i Hassa-i Şahane'ye iletmekle yükümlüdür. Müdürün görevleri arasında muhacirine tahsis edilecek arazinin taksimatında bizzat kendi görev olarak toprak tevzi işlemini gerçekleştirmek de yer almaktadır.

Nizamnamenin onuncu maddesinden açıkça anlaşıldığı üzere müdür Çiftlikat-ı Şahane dâhilinde sakin ahalinin her türlü sosyal ihtiyacını eğitimi ve ibadet gereksinimlerini karşılayacak tesisleri kurmak ile mükelleftir. Bu bağlamda Çiftlikat-ı Şahane dâhilinde oluşturulan on dokuz kıta çiftliğin hemen tamamında bir külliye mantığı ile çiftliğin merkezi bir yerine birbirine paralel mimari tarzda bir cami, bir mektep, bir çeşme ile havuz ve bir de kahve teşkil olunmuştur. Müdür, bu cami ve mekteplerin inşaat masraflarının defterlerini de Hazine-i Şahane'ye göndermek zorundadır.

Müdürün bir diğer görevi ise, çiftlikat hudutlarında bulunan arazi, kışlak ve meraların icara verilmesinde müzayedeye bizzat nezaret etmek ve arazi, mera, kışlak gibi yerlerin hudutlarını gösteren bir defter tutturmaktır.

Müdür, nizamnameden anlaşılacağı üzere çiftlikat dâhilinde tüm bu yapmakla görevli olduğu işlerin dışında çiftlikat görevlilerinin kendilerine tanımlanan görevleri yerine getirip getirmediği için işleyen çiftlik sisteminde bir aksaklık olup olmadığını tespit etmek için belirli aralıklarla Çiftlikat-ı Hümayun arazisini gezerek bizzat denetlemekle de yükümlüdür. Halkı huzursuz eden bir sorun halinde gerekli önlemleri alarak durumu Hazine-i Hassa-i Şahane'ye bildirmek zorundadır.

Çiftlikat görevlilerinden bir diğeri olan müdür muavini, müdürün yapmakla mükellef olduğu işlerde müdüre yardımcı olmakla yükümlüdür. Aynı zamanda en az müdür kadar yönetimden sorumludur. Bir diğer çiftlikat görevlisi olan müfettiş ise çiftlik sisteminin genel işleyişine müdahale etmeksizin çiftlikat görevlilerinin sorumluluklarını yerine getirip getirmediğini denetleyerek müdüre bildirmek, önemli bir sorun çıkması durumunda ise idareye karışmayarak doğrudan doğruya Hazine-i Hassa-i Şahane'ye iletmekle görevlidir.

Çiftlikat dâhilinde muhasebe ve tahrirat kâtipleri de bulunmaktadır. Adı geçen görevliler çiftlikatın aylık ve yıllık muhasebe defterlerini tutmakla mükelleftir.

Nizamnamenin mevad-ı sani başlıklı kısmında müdür ve muavinin rutin denetimlerini yaparken belli bir harcırah almayacakları ancak uzak mesafeden dolayı, Dailer (Denizli Sancağı, Çal Kazası), Bilara (Aydın Sancağı, Kuyucak Kazası, bugünkü Kurtuluş Köyü) ve Yemişçi Gölü (Saruhan Sancağı, Akhisar Kazası) çiftliklerinin denetimlerinde kendilerine harcırahın yanı sıra müdür ve muavine otuzar, kâtiplere ise yirmişer kuruş yevmiye verileceği hükme bağlanmıştır. Müdür, muavin ve müfettiş Hazine-i Hassa-i Şahane'nin izni olmaksızın görev ve sorumluluk alanlarının dışına çıkamayacaklardır.²⁵²

II. Meşrutiyet döneminde Tepeköy Çiftlikat-ı Hümayunu'nun idare heyeti memur Mustafa Fevzi Efendi, baş kâtip Ahmet Hamdi Efendi, katip-i sani Vasfi Efendi, tapu katibi İskender Efendi, fabrika katibi Ali Efendi, aşar katibi Süleyman Efendi ve anbar katibi Âdem Efendi'den oluşmaktaydı.²⁵³

Torbalı Çiftlikat-ı Hümayunu pamuk deposu, hanı, değirmeni, dükkânlarıyla önemli bir yerleşim birimidir. 1908'li yıllarda Torbalı Çiftlikat-ı Hümayunu dâhilinde bulunan binaları aşağıdaki tablodan görebiliriz.

Tablo 16: 1908'li yıllarda Torbalı Çiftlikat-ı Hümayunu dâhilinde bulunan binalar

Binanın adı	Binanın sayısı
İdarehane	1
Pamuk deposu	2
Dükkân	89
Han	2
İstasyon	1
Maa kasabhane salhane	2
Böcekane	1
Değirmen	3
Fırın	5
Langar	1
Pazar loncası	1
Zahire anbarı	1
Bağ kuleleri	23
Koşu mevkii	1
Kuşhane	1
Numune bahçesi	1

²⁵² Aydın Vilayeti dâhilinde bulunan çiftlikata mahsus nizamname **BOA. HH. d...13876**, (R. 17 Kanun-u Sani 1302/ M. 29 Ocak 1887)

²⁵³ **1326 Aydın Vilayet Salnamesi**, s. 260.

Seyir bahçesi	7
Kargir kebir köprü	2
Sağır demir köprü	12

(Kaynak: 1326 Aydın Vilayet Salnamesi, s. 262)

II. Abdülhamid, Aydın Emlak-ı Hümayun içerisinde sahip olduğu on dokuz çiftliğin arazilerinin bir kısmını H. 1301 (M. 1883/1884) tarihinde satın almıştır.²⁵⁴ Bu arazilerin dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 17: Emlak-ı Hümayun'a ilave olunan Aydın Vilayeti dâhilindeki çiftliklerin isim ve dönüm miktarı

Mahalli	Atık Dönüm	Cedid			Sened Tarihi	Sened Numro	Sıra Numro	Mülahazat
		Arşın Mezra	Evlek	Dönüm				
İzmir Sancağı Tire Kazası	70	51	18	25	25 Safer 1301	1	1	Yeniköy Çiftliği arazisinde tarla
“	110	23	11	40	“	2	2	
“	140	2	12	51	“	3	3	
“	95	31	23	34	“	4	4	
“	130	9	20	47	“	5	5	
“	50	65	9	18	“	6	6	
“	110	23	11	40	“	7	7	
“	70	51	18	25	“	8	8	
“	75	60	12	27	“	9	9	
“	100	30	19	36	“	10	10	
“	160	13	23	58	“	11	11	
“	90	37	2	33	“	12	12	
“	80	44	10	29	“	13	13	
“	80	44	10	29	“	14	14	
“	60	58	1	22	“	15	15	
“	80	44	10	29	“	16	16	
“	120	16	3	44	“	17	17	
“	70	51	18	25	“	18	18	
“	80	44	10	29	“	19	19	
“	50	65	9	18	25 Safer 1301	20	20	
“	60	58	1	22	“	21	21	
İzmir Sancağı Tire Kazası	600	80	15	220	25 Safer 1301	22	22	Yeniköy Çiftliği arazisinde tarla
“	300	90	7	110	“	23	23	“
“	1200	10	62	441	“	24	24	“
“	310	83	23	113	“	25	25	“
“	1020	86	1	375	“	26	26	“
“	530	29	22	194	“	27	27	“

²⁵⁴BOA. HH. 22618.

“	650	45	-	239	“	28	28	“
“	90	37	2	33	“	29	29	“
“	85	45	6	31	“	30	30	Hayreddin Çiftliği arazisinde tarla
“	115	19	7	42	“	31	31	“
“	6780	43	09	2495	-	-	-	Nakl-i Yekûn
İzmir Sancağı Tire Kazası	90	37	2	33	25 Safer 1301	32	32	Hayreddin Çiftliği arazisinde tarla
“	100	30	19	36	“	33	33	“
“	225	42	18	82	“	34	34	“
“	150	95	3	55	“	35	35	Meşhed Çiftliği arazisinden
“	350	55	17	128	“	36	36	“
“	120	16	3	44	“	37	37	“
“	250	25	23	91	“	38	38	“
“	420	6	11	154	“	39	39	“
“	300	90	7	110	“	40	40	“
“	300	90	7	110	“	41	41	“
“	250	25	23	91	“	42	42	“
“	150	95	3	55	“	43	43	“
İzmir Sancağı Tire Kazası	130	9	20	47	25 Safer 1301	44	44	Meşhed Çiftliği arazisi
“	800	40	4	294	“	45	45	“
“	1200	10	62	441	“	46	46	“
“	130	9	20	47	“	47	47	“
“	300	90	7	110	“	48	48	“
“	320	76	16	117	“	49	49	“
“	300	90	7	110	“	50	50	“
“	100	30	19	36	“	51	51	“
“	800	40	4	294	“	1	52	Tepeköy Çiftliği arazisinden tarla
“	700	10	10	257	“	2	53	“
“	700	10	10	257	“	3	54	“
“	700	10	10	257	“	4	55	“
“	1000	-	18	317	“	5	56	“
“	950	35	8	348	“	6	57	“
“	1000	-	18	367	“	7	58	“
“	1000	-	18	367	“	8	59	“
“	700	10	10	257	“	9	60	“
“	800	40	4	294	“	10	61	“
“	21115	18	21	7717				
Nakl-i Yekûn	21115	18	21	7717				
İzmir	800	40	4	294	25 Safer	11	62	Tepeköy

Sancağı İzmir Kazası'na tabi Tiryanda Nahiyesi					1301			Çiftliği arazisinden tarla
“	600	0	15	220	“	12	63	“
“	300	9	7	110	“	13	64	“
“	500	50	21	183	“	14	65	“
“	600	80	15	220	“	15	66	“
“	1000	---	18	367	“	16	67	“
“	1000	----	18	367	“	17	68	“
“	750	75	19	275	“	18	69	“
“	700	10	10	257	“	19	70	“
“	1000		18	367	“	20	71	“
“	1000		18	367	“	21	72	“
“	1000		18	367	“	22	73	“
“	750	75	19	275	“	23	74	“
“	750	75	19	275	“	24	75	“
“	1000	-----	18	367	“	25	76	“
“	1000	-----	18	367	“	26	77	“
“	1000	-----	18	367	“	27	78	“
“	1000	-----	18	367	“	28	79	“
“	1000	-----	18	367	“	29	80	“
“	700	10	10	257	“	30	81	“
“	700	10	10	257	“	31	82	“
“	250	25	23	91	“	32	83	“
“	600	80	15	220	“	33	84	“
“	600	80	15	220	“	34	85	“
“	600	80	15	220	“	35	86	“
“	750	75	19	275	“	36	87	“
İzmir Sancağı İzmir Kazası'na tabi Tiryanda Nahiyesi	600	80	15	220	25 Safer 1301	37	88	Tepeköy Çiftliği arazisinden tarla
“	550	15	6	202	“	38	89	“
“	1000	---	18	367	“	39	90	“
“	750	75	19	275	“	40	91	“
“	43965	42	---	16120				
Nakl-i Yekün	43965	42	---	16120				
İzmir Sancağı İzmir Kazası'na tabi Tiryanda Nahiyesi	750	75	19	275	25 Safer 1301	41	92	Tepeköy Çiftliği arazisinden tarla
“	500	50	21	183	“	42	93	“

“	500	50	21	183	“	43	94	“
“	1000	--	18	367	“	44	95	“
“	1000	---	18	367	“	45	96	“
“	1000	--	18	367	“	46	97	“
“	800	40	4	294	“	47	98	“
“	600	80	15	220	“	48	99	“
“	600	80	15	220	“	49	100	“
“	500	80	15	183	“	50	101	“
“	600	80	15	220	“	51	102	“
“	1000	---	18	367	“	52	103	“
“	250	25	23	91	“	53	104	“
“	800	40	4	294	“	54	105	“
“	800	40	4	294	“	55	106	“
“	750	75	19	275	“	56	107	“
İzmir Sancağı İzmir Kazası'na tabi Tiryanda Nahiyesi	1000	---	18	367	25 Safer 1301	57	108	Tepeköy Çiftliği arazisinden tarla
“	1000	---	18	367	“	58	109	“
“	900	70	23	330	“	59	110	“
“	750	75	19	275	“	60	111	“
“	1000	---	18	367	“	61	112	“
“	1000	---	18	367	“	62	113	“
“	575	97	10	211	“	63	114	“
“	575	97	10	211	“	64	115	“
“	600	80	15	220	“	65	116	“
“	1000	---	18	367	“	66	117	“
“	1000	---	18	367	“	67	118	Yeniköy Çiftliği arazisinden tarla
“	1000	---	18	367	“	68	119	“
“	900	30	23	330	“	69	120	“
“	700	10	10	257	“	70	121	“
“	67415	16	20	24743	“			
Nakl-1 Yekün	67415	16	20	24743				
İzmir Sancağı İzmir Kazası'na tabi Tiryanda Nahiyesi	500	50	21	183	25 Safer 1301	71	122	Yeniköy Çiftliği arazisinden tarla
“	500	50	21	183	“	72	123	“
“	1000	---	18	367	“	73	124	“
“	1000	---	18	367	“	74	125	“
“	1000	---	18	367	“	75	126	“
“	1000	---	18	367	“	76	127	“

“	1000	---	18	367	“	77	128	“
“	1000	---	18	367	“	78	129	“
“	1000	---	18	367	“	79	130	“
“	1000	---	18	367	“	80	131	“
“	1000	---	18	367	“	81	132	“
“	1000	---	18	367	“	82	133	“
“	1000	---	18	367	“	83	134	“
“	1000	---	18	367	“	84	135	“
“	1000	---	18	367	“	85	136	“
“	700	10	10	257	“	86	137	“
“	1000	---	18	367	“	87	138	“
“	1000	---	18	367	“	88	139	“
“	550	15		202	“	89	140	“
“	1000	---	18	367	“	90	141	“
“	500	50	21	183	“	91	142	“
“	1000	---	18	367	“	92	143	“
“	1000	---	18	367	“	93	144	“
“	1000	---	18	367	“	94	145	“
“	1000	---	18	367	“	95	146	“
“	1000	---	18	367	“	96	147	“
“	1000	---	18	367	“	97	148	“
“	1000	---	18	367	“	98	149	“
“	1000	---	18	367	“	99	150	“
“	400	20		147	“	100	151	“
“	94565	11	10	34727	“			“
Nakl-i Yekün	94565	11	10	34727	“			“
İzmir Sancağı İzmir Kazası'na tabi Tiryanda Nahiyesi	800	40		294	25 Safer 1301	101	152	Yeniköy Çiftliği arazisinden tarla
“	1000	---	18	367	“	102	153	Yaylayakas 1 Çiftliği arazisinden tarla
“	500	50	21	183	“	103	154	“
“	600	80	15	220	“	104	155	“
“	600	80	15	220	“	105	156	“
“	600	80	15	220	“	106	157	“
“	300	90	7	110	“	107	158	“
“	1000	---	18	367	“	108	159	“
“	1000	---	18	367	“	109	160	“
“	1000	---	18	367	“	110	161	“
“	500	50	21	183	“	111	162	“
“	500	50	21	183	“	112	163	“
“	1000	---	18	367	“	113	164	Arapçı Köy Çiftliği arazisinden tarla

“	1000	---	18	367	“	114	165	“
“	1000	---	18	367	“	115	166	“
“	1000	---	18	367	“	116	167	“
“	1000	---	18	367	“	117	168	“
“	1000	---	18	367	“	118	169	“
“	1000	---	18	367	“	119	170	“
“	1000	---	18	367	“	120	171	“
“	1000	---	18	367	“			
“	111965	31	18	41125	121	172	“	
İzmir Sancağı Tire Kazası	100	---	---	---	29 Muharrem 1301	1	173	Tulum Çiftliği arazisinden tarla
“	180	---	---	---	“	2	174	“
“	1800	---	---	---	“	3	175	“
“	300	--	---	---	“	4	176	Tulum Çiftliği arazisinden mera
“	400	---	---	---	“		177	Tulum Çiftliği arazisinden tarla
“	500	---	---	---	“	6	178	“
“	500	---	---	---	“		179	Tulum Çiftliği arazisinden mera
“	300	---	---	---	“	8	180	“
“	116040	31	18	41125				
Nakl-i Yekün	11640	31	18	41125				
İzmir Sancağı Tire Kazası	350	---	---	---	29 Muharrem 1301	9	181	Subaşı Çiftliği arazisinden tarla
“	500	---	---	---	“	10	182	“
“	800	---	---	---	“	11	183	“
“	1000	---	---	---	“	12	184	“
“	1000	---	---	---	“	13	185	Subaşı Çiftliği arazisinden mera
“	3000	---	---	---	“	14	186	Subaşı Çiftliği arazisinden tarla
“	400	---	---	---	“	15	187	“
“	500	---	---	---	“	16	188	“

“	1000	---	---	---	“	17	189	Rahmanlar Çiftliği arazisinden tarla
“	500	---	---	---	“	18	190	Rahmanlar Çiftliği arazisinden mera
“	500	---	---	---	“	19	191	Rahmanlar Çiftliği arazisinden tarla
“	800	---	---	---	“	20	192	“
“	1000	---	---	---	“	21	193	“
“	700	---	---	---	“	22	194	“
“	250	---	---	---	“	23	195	“
“	500	---	---	---	“	24	196	Rahmanlar Çiftliği arazisinden mera
“	128845	31	18	41125	“			

(Kaynak: BOA. HH. 22618)

3.1.2. Emlak-ı Hümayunun Gelir ve Giderleri

Aydın Emlak-ı Hümayunu'nun gelir ve masraf defterleri incelendiğinde büyük çoğunluğunu çiftliklerden elde edildiği görülmektedir. Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa tarafından Hazine-i Hassa'ya gönderilen R. Mart 1304- Eylül 1304 (Mart- Eylül 1888) tarihleri arasındaki emlak, arazi ve çiftlikat gelirlerinin toplamı 81.632 Osmanlı lirasıdır. Bu gelirlerden 1.335 kuruşluk kısmını Aydın Emlak-ı Hümayun gelirleri oluşturuyordu.²⁵⁵

Gelirler arasında icar-ı arazi, aşar bedelati, ağnam rüsumu, emlak ve arazi vergisi, otlakiye vergisi, bağ ve bahçe icarıyla, palamut, incir ve üzüm esmanı, gibi kalemler bulunmaktaydı. Gider kalemlerini ise hayır işleri için yapılan harcamaların yanı sıra Aydın Emlak-ı Hümayunu'nda görevli daimi ve geçici memurların maaşları, harcırahları, yevmiyeleri, aşar masrafları ile inşaat ve tamirat masrafları ve diğer birtakım masraflar oluşturuyordu.

²⁵⁵BOA. YPRK. HH.20/45 (H.9/S/1306/ M.15 Ekim 1888)

Tablo 18: Aydın emlak-ı hümayun şubesinin 1302 (M. 1884/1885) ve 1311 (M. 1893/1894) senesi gelir ve masarifat cetvelidir

GELİRLER					
Gelir kalemleri	1302	1303	1304	1305	1306
İcar-ı arazi bedelâtı	183750	232099	569782	521783	666846,50
Aşar bedelâtı	198749,75	252711,75	400251,51	310453,50	304357
Ağnam rusumu	80037	100323	101853	106569	91035
Otlakiye	153556,75	136233	186068,75	156346,75	81385,75
Emlak ve arazi vergisi	2672,75	2929,50	7733	11416,75	12819,50
Bağ ve bağçe icarı	4260	3500	5836	5736	5500
Emlak ve akar icarı	32910	27419,25	39749,50	43277,25	42854,25
Varidat-ı müteferrika	16982,25	26180	19276	15506,25	9068,50
Palamut üzüm ve incir esmanı	5800	8661	30215,75	14226,50	16760,50
Yekün	678718,50	790056,50	1360765,50	1185315	1230627

GELİRLER					
Gelir kalemleri	1307	1308	1309	1310	1311
İcar-ı arazi bedelâtı	800482,25	799198,50	805455,70	722950,25	724792,25
Aşar bedelâtı	592995	595981,50	601878,75	442920,25	562363,75
Ağnam rusumu	95633	84955,50	85576,50	87808,50	85504
Otlakiye	137482	139167,25	12016,50	129496,75	143024,25
Emlak ve arazi vergisi	12844,50	12818,50	11528,75	13522,25	13277
Bağ ve bağçe icarı	20427	11730	11618,25	12218	11618,25
Emlak ve akar icarı	52083	58183,50	49051,50	51670,75	56928,75
Varidat-ı müteferrika	14881,75	18232,25	16422	18609,75	26534,25
Palamut üzüm ve incir esmanı	26905,50	14697,75	44383,25	26537,50	27685,25
Yekün	17537734	1734965	1736075,25	1505734	1651727,75

GİDERLER					
Gider kalemleri	1302	1303	1304	1305	1306
Hayrat ve sırat		38951,25	30499,50	108635,75	121681,75
Memurin-i daime maaşatı	123985,25	128392	131606	133567	149423
Memurin ve hüdema muvaffakkata maaşatı	9232	3180	1147,50	10788,75	30972,25
Memurin harcırah ve yevmiyesi	26709,25	13414,25	9510,50	27299,50	19051,75
Bağ ve bahçe masrafı	19522,75	44581,25	33322	13927,75	38441
Masarifat-ı	28581	19717	29194,50	91305,75	37375

müteferrika					
İnşaat ve tamirat	2912	3195,50	3959,50	13594,75	199936,25
Aşar masrafı					43415
Yekün	210942,25	251431,25	239239,50	399119,25	460278
Varidat----	467776,25	538625,25	1121526	786195,75	770349
Cümle yekün	678718,50	790056,50	1360765,50	1185315	1230627

GİDERLER					
Gider kalemleri	1307	1308	1309	1310	1311
Hayrat ve sırat	251087,50	167549,25	169033,75	233399,50	105197,25
Memurin-i daime maaşatı	199198,25	187644,75	195776	224163	233452,25
Memurin ve hüdemamuvaffakkata maaşatı	8360	10710	16124,25	21065,75	12115,50
Memurin harcırah ve yevmiyesi	33623,75	10874,50	15791,75	25050	4646,25
Bağ ve bahçe masrafı	57211,25	18334,25	19351,75	24063	26514
Masarifat-ı müteferrika	53964	61050,75	47420,50	72264,75	69858,50
İnşaat ve tamirat	3361,25	79294,50	160256,25	75846,25	32139
Aşar masrafı	134195,50	167292,50	24124	191723,50	209131,75
Yekün	771350,50	702750,50	64787,25	857575,75	693054,50
Varidat----	982383,50	1032214,50	1098197	648158,25	958673,25
Cümle yekün	1753734	1734965	1746075,25	1505734	1651727,75

(Kaynak: BOA. HH. 15116)

Aydın Emlak-ı Hümayun'ın gelir ve giderlerinin yanı sıra Tire Kazası'nda bulunan Çiftlikat-ı Hümayun Çiftliği'ndeki tarımsal etkinlikler de gelir ve gider kalemleri şeklinde kuruş ve pare cinsinden kayıt altına alınmıştır. R. 1300 (M. 1884/1885) tarihli Hazine-i Hassa defterinde, Tire Kazası'ndaki Çiftlikat-ı Hümayun ve Çal Kazası'ndaki Dailer Çiftliği'nden tahsil edilen gelirler ayrıntılı olarak verilmiştir.²⁵⁶ Buna göre, Tire Çiftlikat-ı Hümayunu'ndan, zehair esmanı 200.535,50 kuruş; ağnam rüsümü 835,83 kuruş; ağıl icarı 32.350 kuruş, değirmen icarı 11.000 kuruş; bahçe icarı 2.906 kuruş; dükkan, hane ve ambar icarı 15.765 kuruş; tarla icarı 6.612 kuruş iken, Dailer Çiftliği'nde zehair esmanı 5.857,645 kuruş, tarla icarı ise 16013,75 kuruştur. Aynı defterden Tire Çiftlikat-ı Hümayunu'ndan dalyan icarı 1.425 kuruş; saz hâsılatı 8.500 kuruş; otlakiye hâsılatı 72.020,75 kuruş; üzüm esmanı 3.969 kuruş ve çeşitli gelirlere ait olmak üzere 1.900 kuruşluk bir gelire sahipti.

²⁵⁶BOA. HH. 15116.

Tire Çiftlikat-ı Hümayun'una ait masraflar arasında ise daimi memur maaşları 57.524 kuruş; geçici memur maaşı 22.000 kuruş; demirbaş eşya esmanı 5.547 kuruş; harita masrafı 10.438,5 kuruş; hitan cemiyeti masrafı 1.260,25 kuruştur. Maadin masrafı 633,75 kuruş; inşaat ve tamirat masrafları 41.657,75 kuruş; gars olunan bağlar masrafı 6.991,50 kuruş ve çeşitli masraflar 8.578,80 kuruştur.

Aynı defterde, zahire-i ayniye hesabı başlığı altında hinta, şair, bakla, çavdar, burçak ve nohut gibi temel gıda mahsulleri, ithalat ve ihracat başlığı altında ayrı ayrı değerlendirilmiştir. İthalat kısmında aşar alt başlığı altında hintadan 5.271 şinik; şairden 10.891 şinik, 7 ölçek; bakladan 11.609 şinik, 2 ölçek; çavdardan 82 şinik gösterilmektedir. İcar alt başlığı altında ise hinta 11.160 şinik, 1 ölçek; şair 11.050 şinik, 5 ölçek; bakla 11.051 şinik, 9 ölçek; çavdar 204 şinik, 4 ölçek; burçak 3.939 şinik, 5 ölçek; nohut 296 şiniklik veriler halinde kaydedilmiştir. Aşar İdaresi'nden mübayaat alt başlığı altında ise şair 2.000 şinik olarak vardır. Fazla ambar alt başlığında ise hintadan 2.660 şinik, 9,5 ölçek; şairden 2.838 şinik, 9,5 ölçek; bakladan 4.409 şinik, 4,5 ölçek; çavdardan 46 şinik, 4 ölçek; burçaktan 755 şinik, 7 ölçek; nohuttan 78 şinik, 9 ölçek olarak bahsedilmektedir.

İhracat kısmında 1299 (1883/1884) senesi malından fazla olan alt başlığı altında hintadan 1.154 şinik, 7 ölçek; şairden 1.752 şinik, 3 ölçek; bakladan 2.189 şinik, 2 ölçek; çavdardan 107 şinik, 5 ölçek değerleri verilmektedir. 1300 (1884/1885) senesi malından fazla olan başlığı altında ise hintadan 15.645 şinik, 4 ölçek; şairden 21.240 şinik, 1 ölçek; bakladan 25.325 şinik; çavdardan 129 şinik, 2 ölçek; burçaktan 5.165 şinik, 9 ölçek; nohuttan 261 şinik, 9 ölçek gösterilmektedir. Zira olunan alt başlığı altında ise hintadan 1.148 şinik, 9 ölçek; şairden 1.970 şinik, 3 ölçek; bakladan 1.320 şinik, 9 ölçek; burçaktan 108 şinik, 4,5 ölçek olarak kaydedilmiştir. Defterde İzmir Çiftlikat-ı Hümayunu'nun 1299 senesi Kanun-u Evvel'inden (1883/1884 Aralık-Ocak), 1300 senesi Teşrin-i Evvel'i (1884 Ekim-Kasım) sonuna kadar varidatı 92.408 kuruş 97,5 santim geliri verilmiştir.²⁵⁷

²⁵⁷BOA. HH. 15116.

R.1301 ve 1302 (M. 1885-1888) tarihlerine ait Tire Çiftlikat-ı Hümayunu'nun masraf defterinden çiftlikte görev yapan müdür, müdür yardımcısı, kâtip, korucu, odacı, zabıta memur, komisyon kâtibi vb. daimi ve geçici görevlilerin isimlerini ve maaşlarını öğrenmekteyiz.²⁵⁸ Buna göre daimi memurlardan Tepeköy Şubesi müdürü Jozef Efendi'nin Mayıs ayı maaşı 2.500 kuruş, Meşhet Şubesi müdürü Leyon Efendi'nin maaşı 2.000 kuruş, Meşhet Şubesi kâtibi Arami Efendi ile Tepeköy Şubesi kâtibi Hüsnü Efendi'nin maaşları 600 kuruş, Tepeköy korucusu Abdullah'ın maaşı 285 kuruş ve Meşhet korucusu Süleyman'ın maaşı ise 110 kuruştur. Aynı dönemde merkez muhasebe kâtibi İsmail Efendi 600 kuruş maaş alırken merkez tahsilât kâtibi Hüseyin Efendi 400 kuruş maaş almaktadır.Çiftlikatta görevli geçici memurların Gurre-i Teşrin-i Sani 1301 ile Gayet-i Nisan 1302 (Kasım 1885- Nisan 1886) tarihleri arasındaki 5 aylık toplam maaşlarına bakıldığında, Tepeköy ambar emini Rıfat Efendi'nin 1.307 kuruş, kilerci Ali Rıza Efendi'nin 450 kuruş, Meşhet ambar emini Nuri Efendi'nin 1.200 kuruş, Tepeköy'de bağcı Mustafa Ağa'nın 855 kuruş, Meşhet'te bağcı Leyon'nun 2.280 kuruş, Tepeköy'de bağ bekçisi Kartonki'nin 900 kuruş maaş aldıkları görülmektedir. Yine aynı dönemde Tepeköy deştibanı Osman'ın 17 Nisan–17Mayıs tarih aralığını kapsayan bir aylık maaşı 152 kuruş, Tepeköy deştibanı Ahmet'in bir aylık maaşının ise 100 kuruş olduğu görülmektedir.

²⁵⁸BOA. HH. 2923.

Fotoğraf 5: Tepeköy Çiftlikat-ı Hümayunu: Hububat Ambarı

(Osmanlı'da kurulan saray çiftliklerinden biri de Aydın Tepeköy'de bulunuyordu. Bölgenin verimli topraklarından elde hububatin konulması için de, Tepeköy Çiftlik-i Hümayun'u için büyük bir hububat anbarı inşa edilmiştir. (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi)²⁵⁹

Aynı dönemde çiftlik dâhilindeki 5 aylık çapa masrafına 861 kuruş, orak ve budama için ise 4.790 kuruşluk harcama yapılmıştır. Mayıs ayında Tepeköy şubesi için mübayaa olunan 12 adet hedeya esmanıyla 8 ayar tohumluk susama 260 kuruş ödenmiştir. Haziran ayında ise merkez idare için mübayaa olunan 2 adet yazıhane için 800 kuruş harcanmıştır. Ödünç alınan zahire bedellerine bakıldığında Teşrin-i Sani 1301 ile Nisan 1302 (Kasım1885-Nisan 1886) tarihleri arasında Tire Çiftlikat-ı Hümayunu'nda aşar idaresinden mübayaa olunan 2.000 şinik şair esmanı için 4.500 kuruş, zahirattan mübayaa olunan şair esmanı için 262 kuruş, yine mübayaa olunan bakla esmanı için de 538 kuruş, bürölce için 157 kuruş 75 santim, susam esmanı için 2.719 kuruş 75 santim, akdarı esmanı için 1.006 kuruş 88 santim, burçak esmanı için

²⁵⁹ **Osmanlı Ticaret ve Sanayi Albümü**, İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2011, s. 49

112 kuruş 70 santim ödenmiştir. Bu dönemde Menderes Nehri'nin ıslahı için de birtakım masraflar yapıldığını görüyoruz. Kanalın ıslahında görevli kişilere verilen erzak bedeli olarak 2.923 kuruş harcanmıştır.

Ayrıca memurlara görevleri gereği bazı durumlarda harcırah ve yevmiye de verilmiştir. Örneğin 5 aylık toplam harcırahlardan, vilayet defterdarının üç kerelik kontrol amaçlı gezilerini karşılamak üzere 2.000 kuruşluk bir harcırah verilirken, Meşhet kâtibi Hüseyin Efendi'ye 128, müfettiş Ferit Bey'e ise 1.323, tahsildar Hacı Emin Efendi'ye 576 kuruş verilmiştir. Haziran ayı içerisinde İzmir kâtibinin Tire'ye gidiş-geliş harcırahı 160 kuruş, Ferit Bey'in İstanbul'dan İzmir'e gidiş-geliş harcırahı 640 kuruş, Meşhet müdürü ve kâtibinin İzmir'e gidiş-geliş harcırahı 96 kuruş, tahsildar Hacı Emin Efendi'nin İzmir'e kadar olan harcırahı ise 232 kuruş tutarındadır. Ağustos ayı içerisinde ise idare müdürü Ali Bey'in Beyşehir Gölü'ne gidiş-geliş harcırahı 540 kuruş iken tahsilât kâtibi Hüseyin Efendi'nin harcırahı ise 180 kuruştur.

Kısacası Çiftlikat-ı Hümayun'un masraf defterleri incelendiğinde en önemli gider kalemleri arasında daimi ve geçici memur maaşları ve harcırahları ile demirbaş eşya için harcanan kalemler, bağ ve bahçe masrafları, alet ve edevat masraflarıyla zahire bedellerinin önemli bir yekûn tuttuğu anlaşılmaktadır.²⁶⁰ Ayrıca Tire Çiftlikat-ı Hümayun'u içinde yer alan bağ ve bahçe masrafları da epey yekûn tutmaktadır. Bunlardan seksen adet kayısı ve yirmi adet şeftali fidanının aşısı için 704 kuruş, Yeniköy bağının çapa masrafı için 1.867 kuruş, Meşhet'teki bağların masrafı için 2.321 kuruş ve bağlarda görevli ameliye yevmiyesi için de 2.595 kuruşluk bir harcama yapılmıştır.

Alet edevat masraflarına bakıldığında 5 aylık süre zarfında Meşhet Çiftliği'ndeki demir alet ve edevatın tamir masrafı 322 kuruş tutarken, diğer bazı alet ve edevatın tamir masrafı için de ayrıca 1.450 kuruş harcanmıştır. Masarifat-ı Müteferrika başlığı altında çiftlik müdürleri tarafından bazı masrafların da yapıldığına şahit oluyoruz. Bunlardan Leyon Efendi tarafından 2.058 kuruşluk bir masraf yapılırken, Jozef Efendi tarafından da 1.265 kuruşluk bazı eşya masrafları gerçekleştirilmiştir. Bunun yanı sıra

²⁶⁰ BOA. HH. 2923.

Meşhet ve Tepeköy'deki bazı idarehanelerin Haziran ayı masrafları ise 3.856 kuruş tutmuştur. Tepeköy ve Meşhet'te bulunan ambarlarda kullanılmak üzere 878 kuruşluk bir kereste temin edilmiştir. Bunun yanı sıra Çiftlikat-ı Hümayun'daki değirmenler için de 1.150 kuruşluk bir masraf yapılmıştır.

Çiftlikat-ı Hümayun'da yer alan okullarda görev yapan öğretmenlere de çeşitli miktarlarda maaşlar ödenmiştir. Bunlardan Tepeköy hatibi Hacı İsmail Efendi'ye 100 kuruş, Tulum hatibi Hafız Ahmet Efendi'ye 220 kuruş, Subaşı muallimi Mustafa Efendi'ye 170 kuruş, Yeniçiftlik muallimi Mustafa'ya 300 kuruş, Meşhet hatibi Hafız Ali Efendi'ye 270 kuruş, Bülbülderesi muallimi Hacı Mustafa Efendi'ye 150 kuruş, Ahmetli muallimi Mehmet Efendi'ye 150 kuruş, Kırbaş Mahallesi muallimi Abdullah Efendi'ye 100 kuruş, Yaylayakası muallimi Halil Efendi'ye 50 kuruş, Rahmanlar hatibi Şakir Efendi'ye 200 kuruş olmak üzere muallim ve hafızlara toplamda 1.930 kuruşluk maaş ödemesi gerçekleştirilmiştir.²⁶¹

Torbali Çiftlikat-ı Hümayun'u yöneticileri gerçekleştirdikleri başarılı hizmetlerden dolayı Hazine-i Hassa Nezareti tarafından ödüllendirilmişler ve aynı zamanda görevlerinin bitiminde her türlü hakları da koruma altına alınmıştır. Örneğin İzmir Emlak-ı Hümayun idaresine bağlı Tepeköy Çiftlikat-ı Hümayun korucularından Halil ve Derviş Ağalar ile Kemer Çiftlikatı korucularından Mehmet Efendi ile Mustafa Çavuş, adı geçen çiftliklerde görevli polis memuru Osman Efendi ile Subaşı Çiftlikat-ı Hümayunu'nda amele başı Salih Çavuş, birer kıta iftihar madalyası ile ödüllendirilmişlerdir.²⁶² Ayrıca yine İzmir Emlak-ı Hümayun görevlilerinden müdür muavini Leyon ve müfettiş Jozef efendilerle muhasebe kâtibi İsmail Hakkı Bey'in rütbeleri salise derecesine yükseltilmiştir.²⁶³ Ayrıca Subaşı Çiftlikat-ı Hümayun koruculuğundan emekliye ayrılan Halil Ağa'nın vefatıyla geçim sıkıntısına düşen eşine Hazine-i Hassa Nezareti tarafından aylık 40 kuruşluk bir maaş tahsis edilmiştir.²⁶⁴

Çiftlikat-ı Hümayun'da tarımsal üretimde verimliliği arttırmak amacıyla yerli çiftçilerin modern tarım tekniklerine alışmalarını sağlamak için bir orak makinesi

²⁶¹ BOA. HH. 2923.

²⁶² BOA. İ. TAL.(H.11 S 1315/ M.12 Temmuz 1897)

²⁶³ Hizmet.: 276 (H. 29 ZA/1306/ M.27 Temmuz 1889)

²⁶⁴ BOA. Y. MTV./305/108/ (H.18/Z/1325/M.22 Ocak 1908)

gönderilmişti. Bu makinenin olumlu sonuçları tespit edildikten sonra, Çiftlikat-1 Hümayun dâhilindeki çiftçilerin orak makinesinden daha fazla istifade etmeleri ve bu sayede verimliliği arttırmak amacıyla 10 adet daha orak makinesinin Çiftlikat-1 Hümayun'daki çiftçilere satılması uygun görülmüştü. Tanesi 28 lira olan bu orak makinelerini yerli çiftçilerin alabilecek mali gücü yoktu. Bu durum karşısında Emlak-1 Hümayun İdaresi, 10 adet makineyi kendi bütçesinden satın almayı, 280 liralık toplam maliyetin ise çiftçiler tarafından 3 taksitte Emlak-1 Hümayun İdaresi'ne geri ödenmesini düşünmüşler, idarenin bu düşüncesinin uygun görüldüğü de H.28 Muharrem 1310 (M.22 Ağustos 1892) tarihli irade-i seniyye'den anlaşılmaktadır.²⁶⁵

Subaşı Çiftlikat-1 Hümayunu dâhilinde bulunan 16 dönümlük boş bir arazinin sebze bahçesi haline getirildiği takdirde, icara verilmesi halinde senede 100–150 mecdiyelik bir gelir getireceği tespit edilmiş fakat sebze bahçesi haline gelebilmesi için arazi içinde bir su kuyusunun açılması, suyu çalıştıracak bir dolap ve su deposunun da oluşturulması gerekmektedir. Bu masrafların bedeli olan 19.800 kuruş Emlak-1 Hümayun İdaresi'nin bütçesinden karşılanmak istenmiş, H.12 Safer 1310 (5 Eylül 1892) tarihli irade-i seniyye ile bu istek uygun görülmüştür.²⁶⁶

Ahmetli Çiftliği'nde 10.000 dönümlük münbit arazinin, sulama imkânlarının yetersizliği dolayısıyla çiftlik arazisinde yaşayan 20 hane çiftçi tarafından ancak 2.000 dönümlük kısmı sulanabilmektedir. Ahmetli'ye dört km. mesafede bulunan su kaynağından beş santimetrelik borular ile su getirildiği takdirde arazinin boş kalan diğer kısmının da sulanabileceği ve bunun da çiftliğin üretimini arttıracacağı öngörüldüğünden, Emlak-1 Hümayun İdaresi tarafından boru döşeme masrafı olarak 72.500 lira 50 kuruş bütçe ayrılmıştır.²⁶⁷

Bilara Çiftliği, merkezi İzmir olan Emlak-1 Hümayun Müdürlüğü'ne uzak bir mesafede bulunması nedeniyle iltizam yöntemiyle idare edildiğinden, çiftliğin gelirleri müfettiş ve muavinin maaşlarını bile zor karşılıyordu. Bu nedenle Bilara Çiftliği müfettişliği veya muavinliği pek fazla rağbet gören bir görev değildi. Ancak Emlak-1

²⁶⁵Üzeyir Karataş, **2731 Numaralı İrade Kayıt Defteri (II. Abdülhamid Dönemi)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s.296.

²⁶⁶Üzeyir Karataş, **2731 Numaralı İrade**,s.325.

²⁶⁷Üzeyir Karataş, **2731 Numaralı İrade Kayıt Defteri....**,s.536-537.

Hümayun müdürüyle sorunları olan kişiler Bilara Çiftliği'ne atanıyordu. Bu olaya örnek olması açısından Jozef Lati'nin başına gelenler hayli ilginçtir. Jozef Lati, iki buçuk sene Kasr-ı Hümayunda kaldıktan sonra, 2.500 kuruş maaşla ve aylık 100 kuruşluk hane icarı ile İzmir Emlak-ı Hümayunu'na memur olarak atanmıştı. Çalışkanlığı sayesinde kısa sürede müfettişliğe terfi ettirilen Lati, bir süre sonra İzmir Emlak-ı Hümayun müdürü Mir'at Efendi ile anlaşamamıştır. Bunun üzerine Bilara Çiftliği müfettişliğine getirilmiştir. Bu durumdan rahatsızlığı dile getiren Jozef Lati bir an önce bu durumun düzeltilmesini istemektedir.²⁶⁸

Torbali Çiftlikat-ı Hümayunu'nda yaşayan ahalinin her türlü sıkıntısı Çiftlikat-ı Hümayun müdürü ve diğer görevliler tarafından giderilmeye çalışılmıştır. Hizmet Gazetesi'nin 1891 tarihli haberinden çiftlikat müdürü Murat Bey'in çiftlikat dâhilinde

²⁶⁸ Kulları 2,5 sene Malta kasr-ı hümayununda kaldıktan sonra 2.500 kuruş maaş şehri 100 kuruş hane icarı buyrulmak üzere... hazret-i şehriyarileri İzmir'de bulunan çiftlikat-ı hümayun cenab-ı mülükaneye memur buyrulmuş olduğu halde görülen say ve gayretime ve ifasına muvaffak olduğum hüsn-ü hizmete mebni umum müfettişliğine tahvil-i memuriyet ettirilmiş ve muahharen avatıf-ı celileri şahanelerinden olmak üzere rütbe-i salise ile taltif buyrulmuş iken İzmir Çiftlikat-ı Hümayun cenab-ı padişahiler Müdürü Mirat Efendi'nin umur-u idarece görülen bazı ahvalini hasbel vazife ba-rapor müteveffa Agop Paşa'ya arz ve işar eylediğimi mümaileyh haber aldığından kullarından mugayyer olmadığı cihetle muahheren kullarını Bilara Çiftliği'ne memur tayin eyleyip müfettişlikle muavinliği lağv ederek İzmir'de komisyon dahi bulunmadığından böyle bir cesim idare rey-i mücerret yed-i vahitte kalmıştır. Mezkur Bilara Çiftliği ise iltizama verilmekte bulunduğu misüllü varidatı dahi ancak kulları ile muavin maaşını korumakta bulunduğu mahall-i mezkure taksim-i mücerred kullarını başından sağmak maksadına mebni olduğu derkardır...şahanelerine karşı vücudumda esher-i hayat buldukça ifa-yı hidmetten geri kalmayacağımı beyan ile mekalif-i mezburu red ederek ifa-yı hizmete hasr-ı vücut eylemiş iken geçen hane-yi bendeganemde hasta bulunduğum halde bu abd-ı mahlûklarını celb ederek dört mahdan beri çiftliğe gitmediğim cihetle bir daha İzmir'e gelmemek üzere evlâd-ı ıyâl-ı memlûkânem ile mezkûr Bilara Çiftliği'ne gitmediğim surette maaş-ı abıdanemin kat edileceğine dair cevaben Hazine-i Hassa-yı Cenab-ı mülükaneleri nezaretinden emir aldığı tebliğ eylemiş şu tebliğden adeta Bilara Çiftliği'nin nef ve te'dib edilmiş olduğum anlaşılması olmağla teklif-i mezburuk kabul edemeyeceğimi cevaben arz eyledim. Bilara Çiftliği'nin ise derkar bulunan vehamet havasıyla beraber çiftlikte yalnız 3 hane bulunduğu suret-idaime orada ikamet kabil olmayacağı misüllü şu sureti daimede orada ikamet kabil olmayacağı misüllü şu suret-i kartografları leffen takdim... Mamafih kulları henüz 1,5 mah mukaddem oraca olan hizmetleri kamilen ifa ederek hiçbir iş kalmadığı cihetle İzmir'e avdet eylemiş ve cend seneden beri yalnız iş zamanlarında çiftlikte bulunduğum halde bu kere kullarına çiftliğe azimetim hakkında bir ihtiar da bulunmaksızın bazı isnadat-ı havi nezarete vuku bulan arz ve işarı üzere böyle bir emr istihsal eylemesi mücerret bir irade-yi seniyye hazreti tacdarları İzmir'de ikamet eylemekte bulunan bendegan hazret-i veliyü'l fehimerlerinden Ahmet Esat Bey kullarına umur-u iradeye dair bazı malumat vermekte bulunduğuma ve mümaileyhin birgün müdüriyeti mezbura tayin buyrulmayacağına zahb olunmasına mebni bulunduğu derkardır. Hatta iki mah akdem mümaileyh Ahmet Esat Bey kullarıyla görüşmediğimi tenbih ve ihtar eylemiş ise de... mümaileyhin buraca bir memuriyeti olmadığından... kullarına büsbütün mugayir olarak aleyhimde bulunmağa mecbur olmuştur. Bu husus bir mah mukaddem yine kullarını idareye celb ederek sen Ahmet beye 300 lira vermişsin gibi birçok münasebetsiz sualler eylemiş ise de diğerleri mümaileyhe akçe vermediğini beyan ile... arz ederim. 2 Kanun-u Sani 1308. Josef Lati. **BOA. Y. PRK. AZJ.** 23/ 51 (H.25 /C.1310/ M. 14 Ocak 1893)

yaptığı keşif gezisine ilişkin haberi bu konuyu açıkça ortaya koymaktadır.²⁶⁹ Yine Hizmet Gazetesi'nin aynı yıla ait başka bir haberinden de 1890 yılında oluşan olumsuz iklim koşulları neticesinde Çiftlikat-ı Hümayun ahalisinin iktisadi açıdan mağdur olduğu, olumsuz hava şartlarının yarattığı kuraklık²⁷⁰ neticesinde erbab-ı ziraatın ambarlarında tohumluk ve yemlik gibi zaruri ihtiyaçlarını kendi başlarına karşılayamayacağı anlaşıldığı, bu gelişmeleri üzerine de Hazine-i Hassa-yı Şahane'nin Torbalı ve Tire civarında yer alan 19 çiftlik ahali için elli bin şinik yemlik ve tohumluk zahire yardımında bulunduğu öğrenilmektedir. Buradan da padişahın çiftlikata sahip çıktığı ve çiftlikat sisteminin zarar görmemesi için desteğini esirgemediği görülmektedir.²⁷¹

II. Abdülhamid dönemine ait bir irade defterinden öğrenilen bilgiye göre; 1892 yılında Aydın Vilayeti'nde bulunan Koldere Çiftlikat-ı Hümayunu'nda ziraatla uğraşan halka yem ve zahire masraflarında harcamaları maksadıyla 6.000 kuruş tutarında bir yardımda bulunulmuştur. Bu bağlamda yine aynı halka, bir önceki senede tarım yapılmayan boş arazilerin tarıma açılabilmesini sağlamak ve burada tarım yapmalarını temin etmek amacı ile 36 baş öküz ve 2 baş at ile 24 adet pulluk yardımında bulunulmuştur. Bunların yanında yine Koldere halkının bağlarını çapalayabilme ve budayabilme masrafları olarak 150 sim mecdiyelik taleplerinin Hazine-i Hassa tarafından karşılandığı gibi diğer masraflarına ait ödemelerle birlikte 48.850 kuruşluk bir yardım İzmir Emlak-ı Hümayunu'na bağlı Koldere Çiftliği ahalisine gönderildiği öğrenilmektedir.²⁷²

²⁶⁹ **Hizmet** 29 Cemaziyü'l-Evvel 1308 (M. 10 Ocak 1891)

²⁷⁰ İzmir başkonsolosu Frederic Holmwood'un raporunda da İzmir ve çevresinde yaşanan kuraklık hakkında önemli bilgiler mevcuttur. "Temmuz 1889 başından beri Aydın'da çok kötü bir kuraklık yaşanmıştır. 1889'un son altı ayında hiç yağış olmamış ancak 1890'nın ilk aylarında az miktarda yağış olmuştur. Kuraklıktan Aydın Vilayeti etkilenmiş ve tahıl üretiminden büyük düşüşler yaşanmıştır. Nisan ayında gerçekleşen kısa süreli yağışlar sayesinde çiftçi yaz dönemi ekimlerini yapmışlar, darı, susam ve pamuk ekilmiştir. Ancak daha sonraki dönemde beklenen yağışlar gerçekleşmediği için şayet Haziran ayı ortalarında da yağışlar olmaz ise yaz ürünleri yetişmeyecek ve belki de vilayet genelinde açlık olacaktır. Bölgenin önde gelenlerinin görüşlerine göre Aydın Vilayeti'nin tahıl mahsulâtı kuraklıktan zarar görmüş ve geçen seneye göre beşte bir daha az ürün alınacaktır." Bkz: **İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti**, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir 1998. s. 108.

²⁷¹ **Hizmet**, 19 Rebiül-Ahir 1308 (2 Kasım 1890)

²⁷² Üzeyir Karataş, **2731 Numaralı İrade Kayıt Defteri...**, s.32.

Çiftlikat-1 Hümeyun dâhilindeki Tepeköy ve Subaşı çiftliklerinde bulunan buğday tohumlarının zamanında gerekli tedbirlerin alınmamasından dolayı bozulması, dolayısıyla o senenin buğday üretiminin aksamaması için bu çiftliklere Uşak mahsulünden tohumluk 2.000 kile buğday tohumu yardımında bulunulmuştur.²⁷³

Aydın Vilayeti'nde bulunan Nazilli Kazası'ndaki Bilara Çiftliği'ndeki çiftçilerin kullanmaları amacıyla ihtiyaç duydukları 4.000 şiniklik tohum, Emlak-1 Hümeyun İdaresi'nce karşılanmıştır.²⁷⁴

R.1308 senesinde (M.1892/1893) Koldere Çiftliği'nde bulunan çiftçilere 42.000 şiniklik tohum ve zahire ile birlikte çiftlikte lazım olan alet ve edevatın bedeli olan 4.000 kuruşun Hazine-i Hassa tarafından tevzi edilmesinden dolayı çiftlik ahali bir teşekkürname hazırlayıp bunu Aydın Emlak-1 Hümeyun idaresi aracılığıyla payitahta arzetmişlerdir.²⁷⁵

Çiftlikat-1 Hümeyun'da yaşanan çekirge istilası sorununu çözmek amacıyla Emlak-1 Hümeyun müdürü Mirat Bey ile Bayındır kaymakamı Tevfik Bey Çiftlikat-1 Hümeyun'daki çekirgelerin yok edilmesine memur edilerek 24 Nisan 1890 tarihinde İzmir'den Çiftlikat-1 Hümeyun'na hareket ettikleri görülmektedir.²⁷⁶

Subaşı, Tepeköy ve Koldere Çiftlikat-1 Hümeyunlarında 1892 yılında meydana gelen bir hayvan hastalığı salgınından dolayı çift hayvanlarının önemli bir kısmı telef olmuştur. Bununla birlikte anılan çiftliklerde ayrıca tohumluk ihtiyacı da ortaya çıkmıştır. Subaşı Çiftlikat-1 Hümeyunu çiftçilerinin ihtiyaç duyduğu 25.000 şinik tohumluk ile 35.000 kuruş çift hayvanı bedellerinin ve Tepeköy Çiftliği'ndeki ziraatçıların sadece 22.000 şiniklik tohumluk bedelleri ile Koldere Çiftliği'ndeki ziraatçıların 42.000 şiniklik tohumluk bedeliyle 4.000 kuruşluk ziraat edevatının masrafı Emlak-1 Hümeyun İdaresi'nce karşılanmıştır.

Yaylayakası ve Ahmetli çiftliklerinde 1892 yılında veba salgınının ortaya çıktığı görülmektedir. Bu durum karşısında Ahmetli ve Yaylayakası çiftlikleri halkının

²⁷³Üzeyir Karataş, 2731 Numaralı İrade Kayıt Defteri.....s.293.

²⁷⁴Üzeyir Karataş, 2731 Numaralı İrade Kayıt Defteri.....s.477.

²⁷⁵Üzeyir Karataş, 2731 Numaralı İrade Kayıt Defteri.....s.579.

²⁷⁶Hizmet, 26 Nisan 1890.

mağduriyetini önlemek ve salgını engellemek amacıyla birtakım ciddi önlemler alındığı ve bu bağlamda gücünden faydalanılmak amacıyla 40 baş atın bu çiftliklere gönderildiği ve alınan tedbirleri uygulayıp zararı karşılamak maksadıyla 35.000 kuruşluk bir bütçenin padişahın emriyle tahsis edildiği anlaşılmaktadır.

Çiftlikat-ı Hümayun dâhilindeki halkın sağlık sorunları yaşadığı, bölgedeki en yakın sağlık kuruluşlarının vilayet merkezi İzmir Kazası'nda bulunduğu, buraya ulaşımın pek de kolay olmadığı, pek çok hastanın hastaneye ulaşma sıkıntısı yaşadığı ve tedavi olma imkânlarından mahrum olduğu hastane yolculuğunun ölümle neticelendiği görülmektedir.²⁷⁷ Bu olumsuz koşullar karşısında 1893 tarihinde Çiftlikat-ı Hümayun'da yaşayan ahalinin sağlık hizmetlerinin karşılanması için bir tabibin görevlendirildiği belgelerden anlaşılmaktadır.²⁷⁸ Adı geçen belgede İzmir'de Tepeköy ve civarında bulunan çiftlikler ile köylerde yaşayan halkın sıtma ve diğer hastalıklarını tedavi etmek amacıyla bir doktor tayin edilmesi gerektiği, İstanbul ve vilayetler Hıfzıssıhha Başmüfettişi Bonkofski Paşa tarafından gönderilen bir telgrafla talep edilmektedir. Bu göreve İzmir belediyesi doktorlarından olan ve o bölge halkının itimadını kazanmış bulunan Doktor Hüsnü Bey'in atanması ve kendisine gereken maaşın verilmesi, padişah tarafından uygun görülmüştür XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında küçük yerleşmelerde doktorların görevlendirildiği belli başlı resmi kuruluşlar, belediyeler olmuştur. Ancak doktorlar bu geçici görevlendirmelerden pek de memnun olmamışlar, fırsat buldukları ilk anda kendilerini büyük kentlere naklettirmeye çalışmışlardır. Bunda kazanç imkânlarının sınırlılığının yanı sıra bütçeli

²⁷⁷Subaşı çiftlikat-ı hümayunu ahalisinden olup müptela olduğu hastalığın tedavisi zımında Gureba Hastanesine gelmekte olan bir köylü Kemer köprüsünden geçerken yere düşüp facian vefat etmiştir. **Hizmet** 24 Kanun-u Sani Rumi 1304.

²⁷⁸İzmir'de vâki' Tepeköy civarında kâ'in çiftlikler dâhilinde bulunan köylerde sâkin ahâlînin sıtma ve sâ'ir hastalıklarını tedavi etmek üzere bir tabibin tayini luzumundan bahisle işbu tabibin İzmir belediye tabibinde mustahdam olup civar ahalinin emniyet ve i'timadını kazanmış olan Doktor Hüsnü Bey'e ilâve-i me'mûriyet olarak tevdî'-iyle mîr-i mûmâ ileyhe münâsîp mikdâr ma'âş tahsîsi dersaadet ve vilâyât şâhâne hıfzıssıhha-i umûmiye sermüfettişi mîrlivâ Bonkofski Paşa tarafından keşide olunan telgrafnâmede iş'âr olunmasıyla bâbı Âlice iktizâsının icrâsı şeref sâdır i olan irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet penâhî icâb-ı âlisinden bulunmuş olmağla ol babda emr-ü fermân hazret-i veliyyü'l- emrindir. **BOA.İ. HUS.** 16/1311/Ra 135 (H. 21RA/1311 M.1 Ekim 1893)

bir hayli kısıtlı olan belediyelerin maaş vermekte zaman zaman zorlanmalarının da etkisi olmuştur.²⁷⁹

Zaman zaman Saray-ı Hümayun'dan Torbalı Çiftlikat-ı Hümayunu'na güvercinler de gönderilirdi. Güvercinlerin muhafazası için gerekli olan binanın nerede ve ne kadar masrafla yapılacağı hususunda İzmir Emlak-ı Hümayunu ile Hazine-i Hassa arasında yazışmalar yapılmıştır. Bu yazışmalardan öğrenildiğine göre Saray-ı Hümayun'dan İzmir Çiftlikat-ı Hümayunu'na gönderilecek güvercinler için Tepeköy Çiftlikat-ı Hümayunu'nda yer alan zahire anbarı ile at koşusu meydanının arasında 14.370 kuruş masrafla bir binanın inşa edilmesi Hazine-i Hassa Nezareti tarafından İzmir Emlak-ı Hümayunu'na bildirilmiştir. Söz konusu bina en kısa sürede tamamlanarak Kuşçubaşı Mustafa güvercinlerin muhafazasından sorumlu tutulmuştur.²⁸⁰

3.1.3. İmar Faaliyetleri

II. Abdülhamid taşrada çiftlikler ve çiftlik köylerinde mektep, cami açıp, havuz ve çeşmeler yaptırarak çiftliklerin imarına ve eğitimine büyük önem verdikleri anlaşılmaktadır. Özbek'e göre; Aydın Vilayeti'nin de içinde bulunduğu bazı vilayetlerde Sultan Hamit'in çiftlikleri olduğunu ve bu çiftlik arazileri dâhilinde bulunan köylerde cami, mektep gibi padişahın hayratları bulunmaktadır. Bu köylerin önemli bir bölümü de Balkanlar'dan gelen göçmenlerin yerleştirilmesi yoluyla oluşturulmuş göçmen köylerdir. Emlak-ı Hümayun'da yaşayan halkın ihtiyacı olan cami ve mekteplerin masrafları Hazine-i Hassa tarafından karşılanmaktadır.

II. Abdülhamid hayır harcamalarının çok önemli bir kısmını dini amaçlara özellikle de cami inşası ve tamirine ayırmıştır. Ancak bu dönemde yaptırılan camilerin önceki dönemde inşa edilenlerden iki temel farkı vardır. Birincisi, XIX. yüzyıl öncesi yaptırılan camiler daha çok imparatorluğun siyasi gücü gösteren muazzam anıtsal binalar özelliği taşırken Abdülhamid'in yaptırdığı camiler, son derece küçük, basit ve sadedir. Ve imparatorluğun en ücra köşesindeki kasaba ve köylere kadar yayılmış

²⁷⁹Rauf Beyru, **19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam**, İzmir Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2005. s.268.

²⁸⁰BOA. Y.MTV.281/ 169, (H. 29/ L/1323 M. 27 Aralık 1905)

olmasıdır. Böylelikle II. Abdülhamid saray ve çevresine sıkışmış değil imparatorluğun en ücra köşesinde görünür bir imparator portesi çizmeyi hedeflemiştir. Örneğin II. Abdülhamid'in Halep, Musul, Basra, Necef, Mardin, Adana, Kayseri, Bolu, İzmit, Aydın, Edirne, Selanik ve diğer çok vilayette sancaklara bağlı bulunan kasaba, nahiye ve köylerde bulunan çok sayıda cami için 4.000 ile 100.000 kuruş arasında değişen bir harcama yapmıştır.²⁸¹

II. Abdülhamid döneminde Torbalı Çiftlikat-ı Hümayunu'nda yaşayan üretime katılan ahali için çiftliklerde camiler ve okullar açılmıştır. Bu politika çerçevesinde Torbalı ve civar köylerde II. Abdülhamid zamanında yaptırılan on sekiz adet cami bulunmaktadır. Yerel tarihçi Necat Çetin'in "*II. Abdülhamid Dönemi Torbalı Cami-i Şerif Kitabeleri*" başlıklı çalışmasından edindiğimiz bilgilere göre bölgede; çeşitli yerlerde oluşmaya başlayan köyler için hemen hemen aynı tipte cami ve okullar yaptırılmış ve buralardaki inşa edilen camiler zaman içinde çeşitli değişikliğe uğramış, ancak kitabelerinin orijinalliği kaybolmamıştır.²⁸²

²⁸¹Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda...** s. 158–161.

²⁸² Bkz. Necat Çetin, "Torbalı Cami-i Şerif Kitabeleri 1-2", **Büyük Torbalı**, 20-21 Aralık 2006.

Fotoğraf 6: Meşhet Çiftliği'ndeki Süleymaniye Cami Şerifi Kitabesi

Kayış'ın çalışmalarından edinilen bilgiye göre II. Abdülhamid döneminde yaptırılan cami ve mekteplerle Torbalı *II. Abdülhamid'in gözdesi* bir Nahiye olma özelliğine kavuşmuştur. Aydın Vilayet Salnameleri'nin sonunda *Vilayet Dâhilinde Bulunan Meberrat-ı Seniyye* başlığıyla II. Abdülhamid'in Aydın Vilayeti'nde yaptırdığı hayır işlerine yer verilmiştir. Bu listelerdeki hayır işlerinin büyük bir kısmını Çiftlikat-ı Hümayun sınırları içindeki köylerde inşa edilen cami, mektepler ve bunlar hakkındaki bilgiler oluşturmakla birlikte Denizli'deki Nakşibendî ve Halveti, İzmir'deki Mevlevi dergâhlarının tamiri ile Menderes Nehri üzerinde köprü yapımı gibi örneklerde bulmak mümkündür.²⁸³ Ancak salnamelerdeki veriler genellikle birbirinin tekrarı niteliğindedir. Bu nedenle örnek olması açısından H. 1321 (M.1903) tarihli Aydın Vilayeti Salnamesi'nde konuyla ilgili bilgileri vermekle yetineceğiz.²⁸⁴ Bu salnameye göre,

²⁸³Yasin Kayış, **Aydın Vilâyeti Salnâmelerinde Torbalı ve Sultan II. Abdülhamid'in Hayır Eserleri**, Torbalı Belediyesi Kültür Yayınları:1, Torbalı 2012, s. 95.

²⁸⁴1321 tarihli Aydın Vilayet salnamesini tercih etme sebebimiz Yasin Kayış'ın çalışmasında bu salnameyi kullanmamasından kaynaklanmaktadır.II. Abdülhamit'in Torbalı'da inşa ettirdiği cami ve mektep gibi hayır eserleri hakkında salnamelerdeki bilgiler için bkz.Yasin Kayış, **Aydın Vilâyeti Salnâmelerinde....**

Rahmanlar Karyesi'nde Hamidiye Camii Şerifi bulunmakta olup Hafızı Mehmet Şakir Efendi'dir.

Fotoğraf 7: Rahmanlar Çiftliğinde Hamidiye Caminin Minaresi

Rahmanlar Karyesi'nde bir öğretmen odası ile iki dersaneden oluşan iki katlı, Hamidiye Mekteb-i İbtidaiyesi bulunmaktadır. Bu dönemde 4 erkek ve iki kız öğrenci mektebe devam etmekte olup muallimi Şükrü Efendi'dir. Yeni Çiftlik Karyesi'ndeki Osmaniyeye Camii Şerifi'nin hatibi Mehmet Ali Efendi'dir. Yeni Çiftlik'teki Osmaniyeye Mektebi İbtidaiyesi mimari açıdan Hamiyeye Mektebi'ne benzemektedir. Mektepte 20 erkek ve 17 kız öğrenci eğitim görmekte olup muallimi Mehmet Ali ve yardımcısı da Arif Bey'dir. Çiftlikat-1 Hümayu'nun merkezi konumundaki Tepeköy Karyesi'nde Orhaniye Camii bulunmakta olup hatip vekili Mehmet Efendi ve müezzini de Mehmet Efendi'dir. Ayrıca Tepeköy'de Orhaniye Mektebi bulunmaktadır. İki katlı mektepte kız ve erkek öğrencilerin eğitim gördüğü üç dersane ile muallim ve müfettiş odaları bulunmaktadır. Muallimler Veli ve Mehmet Efendiler olarak belirtilmiştir. Kız öğrencilerin muallimi olarak da Sıdika Hanım görülmektedir. Mektepte 69 öğrenci eğitim görmekte olup bunların 40'ı erkek 29 ise kızdır. Sepetçiler Karyesi'nde Mecidiye Camii bulunmakta ve

hatiplik görevini de Mustafa Efendi yerine getirmektedir. Sepetçiler Mektebi İbtidaiyyesi, iki katlı olup bir sınıf ve bir öğretmenler odasından oluşmakta ve muallim Cemal Bey ve muallim yardımcısı Seferüddin Efendi'nin isimleri geçmektedir. Bu mektepte 45 erkek ve 28 kız öğrenci eğitim görmektedir. Tulum Çiftliği'nde Tir-i Müjgan Camii bulunmakta olup hatibi Ahmet Efendi'dir.

Fotoğraf 8: Tulum Çiftliği Tir-i Müjgan Cami Kitabesi

Tulum Tir-i Müjgan Mektebi İbtidaiyyesi'nde 30 öğrencinin 20'si erkek 10'u da kızdır. Muallim Salih Efendi ile yardımcısı Mehmet Efendi görev yapmaktadırlar. Subaşı Karyesi'nde Abidin Mekteb-i İbtidâiyyesi'nde 37 öğrencinin 21'i erkek 16'sı kızdır. Naime Karyesi'nde Burhaniye adında bir camii bulunmakta ve hatibi olarak da Mustafa Efendi yer almaktadır. Ayrıca Subaşı Karyesi'nde Burhaniye Mektebi İbtidâiyyesi de yer almakta olup mektebe 20 öğrenci devam etmektedir. Bunlardan 12'si erkek ve 8'i kızdır. Muallimi Mustafa Efendi'dir. Bülbülderesi Karyesi'nde Hamidiye Camii yapılmış olup hatibi Mehmet Efendi'dir. Ayrıca Karye'de Hamidiye Mekteb-i İbtidaiyyesi olup muallimi Mehmet Efendi'dir. Mektepte 14 erkek ve 28 kız olmak

üzere 42 öğrenci bulunmaktadır. Ayaklıkırı Karye'sinde Kadriye Camii ile aynı isimli bir mekteb-i ibtidaiyye bulunmaktadır. Camii hatibi Hasan Tahsin olup mektep muallimliğini de Hasan Tahsin yapmakta olup mektepte 18 erkek ve 8 kız öğrenci eğitim yapmaktadır. Âşıklar Karyesi'ndeki Selimiye Camii Şerifi'nin hatibi Mehmet Efendi olup Aşıklar'da ayrıca Selimiye İbtidaiyyesi de inşa edilmiştir. Mektep muallimi Mehmet Efendi olup okula 11 erkek ve 8 kız öğrenci olmak üzere 19 öğrenci devam etmektedir. Hamidiye Karyesi'ndeki Hamidiye Camii Şerifi'nin hatibi Halil Efendi olarak kayıtlıdır. Hamidiye Karyesi'nde ayrıca Hamidiye Mektebi İbtidaiyye'si de yer almaktadır. Mektep muallimi Hali Efendi 23 erkek ve 18 kız öğrenci olmak üzere toplam 41 öğrencinin eğitim ve öğretim faaliyetlerinden sorumludur. Ahmetli Karye'sinde ise Ahmediye Camii yapılmış ve hatip olarak Mustafa Efendi atanmıştır. İki katlı olarak inşa edilen mektepte diğer ibtidailerde olduğu üzere bir muallim odası ve iki dersane bulunmaktadır. Muallim Mustafa Efendi 10 erkek ve 8 kız öğrenciye eğitim vermektedir. Yeniköy Karyesi'nde Selimiye Camii ile mektebi inşa edilmiştir.

Fotoğraf 9: Yeniköy Çiftliği'nde Bulunan Cami

Cami hatibi olarak Halil Efendi görevlendirilmiştir. Selimiye Mekteb-i İbtidaiyyesi'nin muallimi Halil Efendi 5 erkek ve 11 kız öğrenciye eğitim vermektedir.

Fotoğraf 10: Yeniköy Çiftliği'nde Bulunan Mektep

Meşhet Karyesi'ndeki Süleymaniye Cami Şerifi'nin imamı Hafız Ali Efendi'dir. Müezzin olarak da Mehmet Efendi görevlidir. Meşhet'te bulunan Süleymaniye Mekteb-i İbtidâiyyesi'nde muallim görevinde bulunan Mehmet Efendi 19 erkek ve 9 kız öğrenciye ders vermektedir. Arapçı Karyesi'nde bulunan Mahmudiye Camii Şerifi'nde hatip olarak Mehmet Efendi görevlidir. Arapçı Karyesi'ndeki Mahmudiye Mekteb-i İbtidâiyyesi'nin muallimi Mustafa Efendi'dir. Mektepte 9 erkek ve 8 kız olmak üzere 17 öğrenci eğitim görmektedir. Kırbaş Karyesi'nde Rahimiyye Camii şerifi bulunmakta olup, hatibi Salih Efendi'dir. Kırbaş Karyesi'ndeki Rahimiyye Mekteb-i İbtidâiyyesi'nde muallim Mustafa Efendi 14 erkek, 6 kız öğrenciye eğitim vermektedir. Egerçi Karyesi'ndeki Camii şerifin müezzini Mehmet Efendi'dir. Koldere Karyesi'nde Burhaniye Camii Şerifi'nin müezzini ise Kamil Efendi'dir. Koldere Karyesi'nde inşa edilen Burhaniye mekteb-i İbtidaiyye'sinin muallimi Kamil Efendi 25 müslüman öğrencinin eğitiminden sorumludur. Koldere Karyesi'nde ayrıca bir Rum mektebi bulunmakta olup Türkçe muallimi Yorgi Efendi'dir 38 gayri Müslim öğrenci eğitim görmektedir. Rahimiyye Karyesi'nde Mescid-i Şerif inşa edilmiş olup müezzin Muhittin Efendi'dir. Rahimiyye Karyesi'nde bir dersane ve bir öğretmen odasından oluşan iki

katlı mektebi-i ibtidaiyye'de bulunmaktadır. Muallim Muhittin Efendi 14 erkek 11 erkek olmak toplam 20 öğrenciye ders vermektedir. Dere Karyesi'nde Mahmudiyye Cami inşa edilmiştir. Hatibi Mehmet Hilmi Efendi'dir. Dere Karyesi'nde var olan Mahmudiye Mekteb-i İbtidâiye'sinde 19 erkek 18 kız olmak üzere toplam 37 erkek eğitim görmekte olup muallimi Mehmet Hilmi Efendi'dir.²⁸⁵

Yukarıda haklarında bilgilerin verildiği cami ve mekteplerin yanı sıra salnamede Koldere Çiftlikatı Hümayunu'ndaki halkın ihtiyacı olan çeşme ve bir camininde yapılacağı kaydı yer almakaktadır. Denizli Kazası'ndaki Nakşî ve Halveti dergâhlarının tamiri içinde bir bütçe ayrılmış olup İzmir'deki Mevlevi tekkesi de tamir edilmiştir. Seferihisar Kazası'na bağlı İhsaniye Camii de tamir edilmiştir. Çiftlikat-ı Hümayun sınırları içinde yer alan Nazilli Kazası'ndaki Bilara Karyesi'nde ibtidai mektebin açılması için kaynak ayrılmıştır. Ahmetli, Hamidiye, Yeniköy ve Rahmanlar karyelerinde suyollarının inşasıyla çeşme ve havuz yapı için masraf edilmiştir. Manisa Kazası'da Dereköy, Soma Kazası'nda Hamidiye ve Nif'e bağlı Hamidiye karyeleriyle Arapçı Çiftlikatı Hümayu'nunda birer adet camii şerif ve mektep inşasının gerçekleştirildiği de ifade edilmektedir. Bu bilgilere ilave olarak Bilara Karyesi arazisinden geçen Menderes Nehri üzerinde bir köprü inşa edilmiştir. Torbalı Tepeköy ve Eğerçi çiftlikat-ı hümayunlarında bir adet camii yaptırıldığı da kayıtlıdır. Salnamede konuyla ilgili son bilgi ise Bodrum Kasabası'nda bir adet caminin inşa edildiği yönündedir.²⁸⁶ H. 1326 (M.1908) tarihli Aydın Vilayet Salnamesi'ndeki verilere göre, Denizli Sancağı Çal Kazası'ndaki Dailer Çiftlikat-ı Hümayunu'nda İhsaniye Camii yaptırılmıştır.²⁸⁷

H. 1326 (M. 1908) tarihli Aydın Vilayet Salnamesi'ne göre, Torbalı Çiftlikat-ı Hümayunu sınırları dâhilinde yer alan cami ve mekteplerdeki kız erkek öğrenci sayısı aşağıda belirtilmiştir.²⁸⁸

²⁸⁵1321Tarihli AydınVilayet Salnamesi, s.408-415.

²⁸⁶1321 Tarihli AydınVilayet Salnamesi, s.415-416. Cami ve mekteplerdeki görevli hatip ve muallim isim değişikliğinin ve öğrenci sayılarının dışında yaklaşık olarak aynı bilgilere H. 1314 (1896) ve H. 1320 (1902) tarihli Aydın Vilayeti Salnamesi'nde yer verilmiştir. Bkz. **1314 Aydın Vilayet Salnamesi**, s.487-494;**1320 Aydın Vilayet Salnamesi**, s.421-429.

²⁸⁷1326 Aydın Vilayet Salnamesi, s. 446. Vilayet dâhilinde bulunan muberrat-ı senniye için bkz. aynı salname s.439-446.

²⁸⁸1326 Aydın Vilayet Salnamesi, s. 261.

Tablo 19: Çiftlikat-ı Hümayun Dâhilinde Mevcut Cami-i Şerife ve Mekatib

Çiftlik-i Hümayunun Adı	Cami-i Şerifin Adı	Mektebin Adı	Zükûr	İnas
Tepeköy	Orhaniye Cami	Orhaniye Zükûr Mektebi	41	
Tepeköy	Ertuğrul Camii	Ertuğrul İnas Mektebi		34
Mecidiye	Mecidiye	Mecidiye Zükûr-İnas Mektebi	20	25
Arapçı	Mahmudiye	Mahmudiye İnas-Zükûr Mektebi	16	9
Eğerci	Osmaniye	Osmaniye Zükûr-İnas Mektebi	15	21
Mestan	Süleymaniye	Süleymaniye Zükûr-İnas Mektebi	13	7
Hamidiye	Hamidiye	Hamidiye Zükûr-İnas Mektebi	17	13
Yeniköy	Selimiye	Selimiye Zükûr-İnas Mektebi	12	6
Ahmetli	Ahmediye	Ahmediye Zükûr-İnas Mektebi	13	12

(Kaynak:1326 Aydın Vilayet Salnamesi, s. 261)

Hazine-i Hassa Nezareti, Çiftlikat-ı Hümayun arazisi içindeki çiftliklerde yer alan cami, mektep ve binaların imar ve iskânından sorumludur. 1890 senesinde Hazine-i Hassa-yı Şahane'den gelen bir emir üzerine Torbalı ve Tire'de yer alan çiftlikatın haritalarının çizimi için dönemin önde gelen mühendislerinden Karakoç Efendi görevlendirilmiştir.²⁸⁹ Ayrıca Torbalı Çiftlikat-ı Hümayunu'nda yer alan cami ve mekteplerin tamiri için Hazine-i Hassa tarafından kaynak ayrılmıştır.

Aşağıdaki tabloda, Aydın Vilayeti'nde Çiftlikat-ı Hümayun sınırları içerisinde inşaat veya tamiratı yapılan camiler için yapılan masrafların dökümü yer almaktadır.

Tablo 20: Aydın Vilayeti'nde Çiftlikat-ı Hümayun sınırları içerisinde inşaat veya tamiratı yapılan camilerin masrafları

²⁸⁹ **Hizmet** 18 Kanun-u Evvel 1307 (M.30 Aralık 1890)

Yapılan İş	Gönderilen Tahsisat Para
Kırbaş Karyesi Camii tezyini ve teftişi	3.180
Hamidiye, Yeniköy, Tepeköy, Meşhed ve Bülbülderesi cami inşaatları Rahmanlar, Subaşı, Tulum karye camileri için gelir getirici mağaza inşaatı (Gülsabuni Karyesi cami tamirati)	215.250
Yaylakayası, Kırbaş, Sepetçiler, Ayaklıkırı, Âşıklar Karye camileri inşaatı ve minare ile koruma duvarı inşası	165.300
Meşhed, Bülbülderesi ve Hamidiye camileri için muhafaza duvarı	196.750
Subaşı, Yenice camilerine muhafaza duvarı	18.000
Tulum ve Subaşı karyeleri birer cami ve mektep inşası	42.586
Hamidiye, Yeniköy, Ahmetli adındaki mahallere cami inşaatı için son masraf	6.690
Meşhed'deki cami için seccade, kilim, saat ve mektep inşaatı (2 defa)	3.010

(Kaynak: Aydın Talay, Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid, Armoni Yayıncılık, İstanbul 2007, s.512-513.)

Cami ve mekteplerin tamirinin yanı sıra çiftlikatta bağ kulelerinin de inşa edildiğini ve kulelerin inşasına yönelik ayrıntılı bir mukavelenamelerin Hazine-i Hassa Nezareti tarafından gönderildiğini görüyoruz. Örneğin Tepeköy Çiftlikat-ı Hümayunu'nda inşa edilecek kulelere ilişkin mukavelenameden öğrendiğimize göre, çiftlik dâhilinde yapılacak kulelerin her biri 11 arşın yüksekliğinde ve 7 arşın genişliğinde, zeminden 8,5 arşın yüksekliğinde olacaktır.²⁹⁰ Kulelerin inşasında gerekli olan malzemenin tedariki ve nakliyesinden çiftlikat müteahhidi sorumlu olacaktır. Malzemenin karşılanmasında öncelikle çiftlik içindeki malzemedan ve taşlardan yararlanılacak ancak taşın yeterli gelmediği durumlarda gerekli malzeme dışarıdan karşılanacaktır. Kuleler sağlam temelli topraklar üzerinde kargir temellerle inşa edilecektir. Zeminine de meşe ve kestane ağaçlarından iki sıra kuşak konulacaktır. Kulelerin beden duvarları zemin kat için 18 parmak ve birinci kat için de 16 parmak olmak üzere kırma taştan halis harçlı inşa olunacaktır.

Ayrıca bölme duvarı üzerine kestane kolondan taban konulup üzerine koca direk ve aralarına dahi dörtlü cam kolondan payanda ve kuşaklar konacak ve aralarına tuğla ve taş parça vesaireler ivaz edildikten sonra beden ve bölme duvarlarının içi ve dışı kumlu süzme kireçli iki kat astar ve üzeri iki kat yağlı sıvalı olacak. Cilasına da dikkat edilecektir. Beden duvarı için zeminden itibaren her iki arşında bir kestane satılma kuşak konulacaktır. Kulelerin tüm pencere ve kapıları cilalı keresteden ve yağlı boyalı ve etrafı kordonlu yerli kilit döner sürgü döşeli dâhil kapılar kalın Venedik tahtasından

²⁹⁰BOA. Y. MTV. 82/ 80 (H. 24 /S/ 1311/ M. 6 Eylül 1893)

yapılacak. Kulelerin alt kat pencereleri demir parmaklı yapılırken üst kat pencereleri ikişer kanatlı ve çırallı kapalı yapılacaktır.

Her bir kule tahtani bir oda ile bir hayattan oluşmaktadır. Odanın ve hayatın tabanları kestane kolonlardan yapılacaktır. Kulelere balkonlar da inşa edilecektir. Kulelerin inşasından sonra nizamnamede belirtilen malzemenin dışında her hangi bir malzeme kullanıldığı durumlarda bütün sorumluluk müteahhide ait olduğundan ortaya çıkan zarar ve ziyandan da kendisi sorumlu olacaktır.

Kulelerin inşasında çalışan usta ve amelelerin de işlerinin ustaları olmalarına dikkat edilirdi. Kulelerin yapımında çalışan usta ve amelelerin bir anlık olsa dahi işi yavaşlatmaları durumunda çiftlikat mühendisi adı geçen işçileri müteahhide danışmadan işten çıkartarak yerine yeni ve yetenekli ustalar alabilecekti. Usta ve işçilere ücretleri dörtte biri peşin geri kalanı da işin durumuna göre üç taksitte olmak üzere ödenirdi. Subaşı Çiftlikat-ı Hümayunu'nda yapılacak olan üç bağ kulesi için 39.600 kuruş masraf edilerek sorumluluğu Vasil Kalfa'ya verilmiştir.

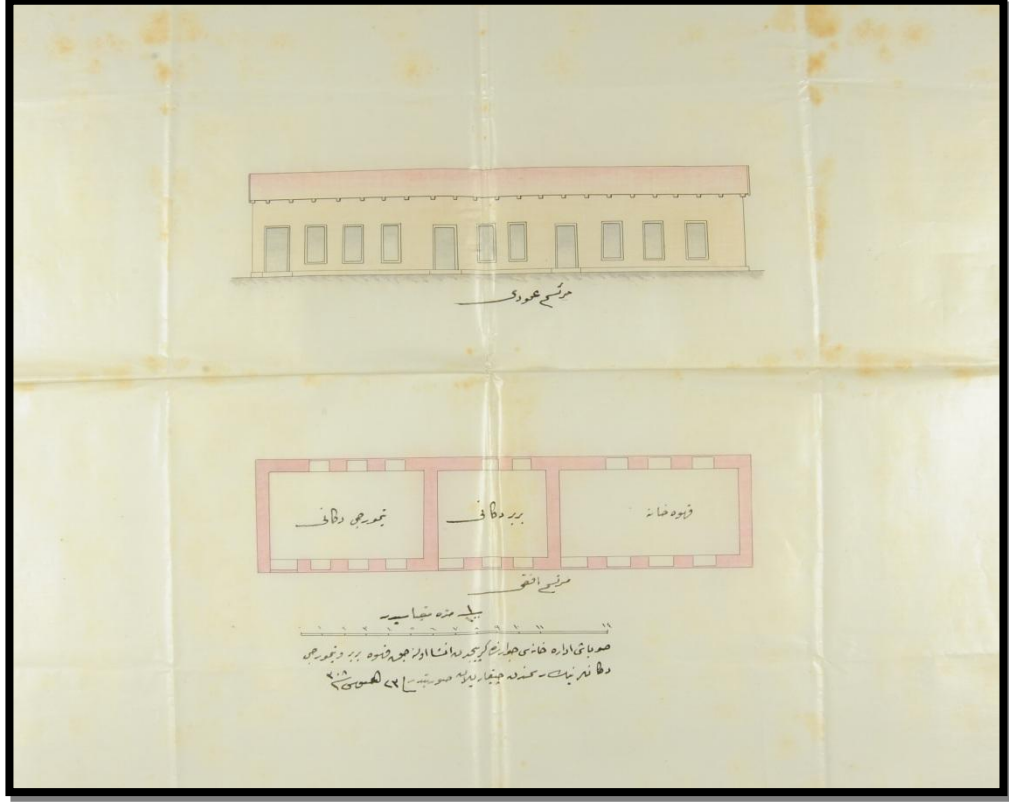
Kulelerle ilgili nizamnamede ayrıca, Hamidiye, Yeniköy ve Ahmetli çiftliklerindeki camilerin sıvalarının dökülmüş olduğu bildirilmekte ve masraflarının müteahhit tarafından karşılanmak üzere camilerin, minarelerinin ve duvarlarının halis kireç suyuyla sıvanması da talep edilmekteydi.²⁹¹

Ayrıca 1890 senesinde İzmir Emlak-ı Hümayunu'nun dört şubeye ayrılması üzerine Subaşı Çiftlikatı Hümayunu'nun merkez olma vasfını kazanmasından sonra 1893 senesinde çiftlik içinde bir kahvehane ile demirci dükkânı ve bir berber dükkânın açılması kararlaştırılmıştır. Bu dükkânların açılması halinde yıllık olarak 18.000 liralık bir icar bedeli karşılığında gelir getireceğinden Subaşı Çiftlikat-ı Hümayunu'nda kahvehane ve demirci dükkânı için önceden bir araştırma yapılarak planları hazırlanmıştır. Araştırma neticesinde her iki dükkânın masrafının yaklaşık olarak 7.904 kuruş olabileceği hesaplanmıştır.²⁹²

²⁹¹ BOA. Y. MTV. 82/ 80 (H. 24 /S/ 1311/ M. 6 Eylül 1893)

²⁹² BOA. Y.MTV. 67/34 (H.19/ S/ 1310/M.12 Eylül 1892)

Şekil 1: Subaşı Çiftlikat-ı Hümayununda yapılacak olan binaların çizimi

(Kaynak: BOA. Y.MTV. 67/34)

3.1.4. Güvenlik sorunları

Çiftlikat-ı Hümayun sınırları içerisinde zaman zaman hırsızlık ve eşkıyalık olayları yaşanmıştır. Hizmet Gazetesi'nin haberine göre, 1890 senesinde Emlak-ı Hümayun'dan geçerken yakalanan iki kişinin hayvan hırsızları oldukları ve ele geçirilen atların da çalınmış olduğu sonradan anlaşılmıştır. Daha önce hayvan hırsızlığının önüne geçilmesi için gerekli önlemlerin alınması için uyarılarda bulduklarını ifade eden gazete, yakalanan kişilerin bir an önce cezalandırılmasını istemekteydi.²⁹³

Batı Anadolu'da yaşanan eşkıyalık hareketlerinden Çiftlikat-ı Hümayun da etkilenmiş ve zaman zaman özellikle Subaşı Çiftlikat-ı Hümayunu eşkıyalar tarafından baskına uğramıştır. 1905 yılında dokuz kişilik bir çete Subaşı Çiftliğini basarak bir hayli nakit almışlardır.²⁹⁴

²⁹³ **Hizmet** 4 Kasım 1890'dan aktaran Ahmet Yeşilkönel, **Hizmet Gazetesine Göre İzmir (1890–1891)**, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Lisans Tezi, İzmir 1982, s.33.

²⁹⁴ **BOA. YPRK. ASK.** 228/16 (H. 10/S/1323/ M. 16 Nisan 1905)

1906 yılının Nisan ayında çetelerle af pazarlığının başladığı sıra bir taraftan Çakırcalı Mehmet Efe'nin faaliyetleri yoğunluk kazanmış, diğer taraftan da bölgedeki diğer eşkıya çetelerinin faaliyetlerini artırmaya başladıkları görülmektedir. 4 Nisan 1906'da, Koca Ali Çetesi Tire'de bulunan Subaşı Çiftliği'ni basmış ve Abdullah Ağa'nın oğlunun ölümüne sebep olmuşlardır. Bu sırada Kemer Çiftliği de eşkıyaların baskınına uğrayan bir diğer çiftlikti.²⁹⁵ Bu esnada ismi belli olmayan bir başka zeybek çetesi aynı tarihte II. Abdülhamid'in Torbalı Çiftlikat-ı Hümayunu'nu basmıştır.²⁹⁶ 19 Nisan 1906'da bu defa Subaşı Çiftlikat-ı Hümayunu, Koca Mehmed'in liderliğinde eşkıyalar tarafından basılmış, ziraatla uğraşan Subaşı ahalisinin eşyaları çalındığı gibi bu baskın sırasında beş, altı kişi de yaralanmıştır. Hazine-i-Hassa Nezareti bu tür eşkıyalık hareketlerinin bir daha yaşanmaması için gerekli tedbirlerin alınmasını Aydın Vilayeti'nden talep etmiştir.²⁹⁷

1909 yılı Aydın Vilayeti Meclis kararlarında Torbalı Çiftlikat-ı Hümayu'nunun bir numune mektebine çevrilmesi hususunda şu önemli bilgiler verilmektedir. Orman, Maden ve Ziraat Nezaretleri'ne hitaben kaleme alınan yazıda, her kazaya birer adet kalbur makinesi verilmesinin tohum ıslahı için önem taşıdığı, Ziraat Bankası'ndan verilecek 700 lira ile bunun yapılabileceği ancak bunun mümkün görülmediği belirtildikten sonra, Konya ve Ankara vilayetlerinde bu makinelerin Ziraat Bankaları'nca sağlandığı, Aydın'da ziraatın daha geliştiği dikkate alınarak, kaza merkezlerine birer kalbur makinesi verilmesi için gelecek yılın bütçesine ödenek konması istenmekteydi. Ayrıca Vilayette bir çiftçi mektebinin açılmak istendiği, konunun görüşüldüğü, bunun için Tepeköy Çiftliği denilen yerin uygun görüldüğü, ancak bataklık olan arazinin kurutulması gerektiği, böylece burada numune mektebinin açılabilceği, ayrıca kazanılacak arazinin satılarak hazinenin önemli bir gelir de

²⁹⁵ BOA. Y.S.K.P. 86/2940(H. 30 Ca 1324 M.22 Temmuz 1906)

²⁹⁶ Sabri Yetkin, **Batı Anadolu'daki Eşkıyalık Olaylarının Yapısal Bir İncelemesi (XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinden Balkan Savaşına)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1995, s.142.

²⁹⁷ BOA. BEO./2811/211537 (H. 11 / RA/1324 /M. 5 Mayıs 1896)Subaşı çiftliğinden önce Mart 1906'da Karacasu'da bulunan Bilara Çiftliği de eşkıya baskına uğramış ve Çiftlikatı Hümayun adına ziraatle uğraşan ahali zarar görmüştür. BOA. BEO. 2802/210126 (H. 16 /S/1324 / M. 29 Mart 1906)

sağlayacağı belirtiliyordu.²⁹⁸ Nitekim meclisteki konuyla ilgili tartışmalar olumlu netice vermiş ve Torbalı Çiftlikat-ı Hümayu'nu 1909 senesinde Maliye Hazinesi'ne aktarılmıştır. II. Abdülhamid'in zengin Torbalı Çiftlikatı Hümayunu II. Meşrutiyet'in ilanından sonra devlet çiftliğine dönüştürülmüştür. Model bir çiftliğe dönüşmesi neticesinde çiftlik makinelerinin sergilendiği bir sergi sayesinde 1909 senesinin son baharında çiftçilerin tarım makinelerine daha da bir ilgi göstererek makine siparişlerinin arttığına ilişkin düşüncesi İzmir İngiliz konsolos yardımcısı Heatcote-Smith'in raporundan öğrenilmektedir.²⁹⁹

3.2. Devlet Çiftlikleri: Örnek Tarlalar ve Numune Çiftlikleri

Osmanlı Devleti'nde tarımsal gelişmenin sağlanması için ihtiyaç duyulan teknik ve idari kadroları yetiştirmek amacıyla Tanzimat'tan sonra çeşitli eğitim-öğretim kurumları kurulmuştur. Bu konudaki ilk önemli girişim 1847 yılında Yeşilköy'de Ziraat Talimhanesi adı altında bir ziraat okulunun açılmasıdır. Yedikule'de açılmış olan bez fabrikasına gerekli ipliğin hammaddesini sağlayacak pamuğu yetiştirmek ve pamuk ziraatını geliştirmek bu okulun kuruluş gerekçeleri arasında yer almaktaydı. Bu amaçla Yeşilköy'deki Ayamama Çiftliği talimhane haline getirilerek ilk pamuk ziraatı uygulama eğitimi burada verilmeye başlandı. Okulda, Davis adlı bir Amerikalı uzman'da görevlendirilmişti.³⁰⁰ Cyrus Hamlin, *Among the Turks* adlı eserinde, Abdülmecid'in köle emeğine dayalı bir numune pamuk tarlası kurma girişimlerini şöyle anlatır:

“Genç Sultan Abdülmecid'in ülkede pamuk yetiştiriciliğini geliştirmeyi çok istiyordu. Bu konuda birçok başarısız girişimi olmuştur. Pamuğun karlı bir şekilde üretilebilmesi amacıyla ucuz emek yani köle gücünün kullanılması Amerikanın bu işteki başarısını arttırmış mıydı? Bu düşünce ile pamuk üretimi konusunda ileri bir düzey yakalamış olan Amerikan hükümetinden yardım istedi. Sonuçta Güney Carolina, Dr. Davis'i

²⁹⁸ Ayten Can Tunalı, “Aydın Vilayeti Umumi Meclisi'nin 1909 Yılı Kararları”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. XXVI, sy. 42, Ankara 2007, s. 134–135.

²⁹⁹ **İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre...** s. 253.

³⁰⁰ Sevtap Kadioğlu, “Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi”, **Kutadgubilig**, sy. 8, İstanbul 2005, s. 239–257.

Ayastefanos'ta kurulmuş olan pamuk üretimi deneme çiftliğine birkaç köle ile gönderdi. Girişim başarıya ulaşamadı. Her isteği karşılanan ve ödüllendirilen Dr. Davis'in ise bu başarısızlıkta bir hatası olduğu söylenemezdi.”³⁰¹

Büyük ümitlerle kurulan okul, taşradan öğrenci kazanılamaması, hocaların mesailerini tamamen okula verememeleri, yabancı uzmanlardan yeteri kadar faydalanılması, başta kitap olmak üzere ders araç ve gereçlerinin yetersiz olması gibi nedenlerle 1851 yılında kapanmak zorunda kalmıştır.

Yeni bir ziraat okulunun açılması girişimi ancak 1878–1879 yıllarında Ahmet Cevdet Paşa'nın Ticaret ve Ziraat Nazırlığı döneminde gündeme gelmiştir. O dönemde Ziraat nazırı görevinde bulunan Amasyan Efendi'nin gayretleriyle tarımsal eğitim yapan yüksek okul olan Halkalı Ziraat Mektebi 1882 yılında İstanbul yakınlarından açılmıştır. Okulda ziraatla ilgili tüm teorik ve pratik dersler okutulmuş ihtiyaç duyulan ziraat teknisyenleri yetiştirilmiştir. Okuldan mezun olan öğrenciler yüksek maaşla vilayet merkezlerine ziraat müfettişi olarak atanmış ve zirai üretimin modernize edilmesinde önemli katkıları olmuştur. Ayrıca okulda açılan ormancılık bölümü de ihtiyaç duyulan ormancıları yetiştirme görevini üstlenmiştir.

Halkalı Ziraat Mektebi dışında yeni tarım teknolojilerin üreticiye pratik olarak göstermek amacıyla meslek lisesi derecesinde Bursa, Ankara ve Adana vilayet merkezlerinde ve Suriye Selimiye Kazası'nda birer Ziraat Ameliyat Mektebi açılmıştır. Ayrıca bu okullara ilave olarak Kastamonu, Sivas, Erzurum ve Halep merkezlerinde birer Çiftlik Mektebi; İzmir Seydiköy Nahiyesi'nde bir Aşı Ameliyat Mektebi, Halep ve Trabzon merkezlerinde birer sabit ve beş seyyar Sütçülük Mektebi; Harput, Antakya ve Bayburt'da birer İpekçilik Mektebi, Adana, Halep, Sivas, Erzurum, Konya, Ankara Suriye ve Çanakkale'de birer Numune tarlası kurulmuş tarlarda ithal edilen kaliteli tohumlar ve fidanlar denenerek yerinde üreticiye teşhir edilmiştir. Ayrıca çeşitli

³⁰¹ Cyrus Hamlin, **Among the Turks**, New York 1876, s. 194; Cyrus Hamlin, “Americas Duty to Americans in Turkey. An Open Letter to The Hon”, John Sherman, United States Senator From Ohio, **The North American Review**, Vol. CLXIII, New York 1896, s. 277–278; Tanju Demir, **Türkiye’de Posta Telgraf ve Telefon Örgütü’nün Tarihsel Gelişimi (1840 – 1920)**, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2005, s. 52-53.

bölgelerde fidanlıklar tesis edilmiştir, üreticilere karşılıksız asma, dut ve gülfidanı dağıtılmıştır.³⁰²

Aydın Vilayeti, XIX. yüzyıl sonlarında uygulamaya konulan tarım reformunda önemli bir yere sahipti. Söz konusu reformlarla örnek tarla ve çiftliklerde yeni ürünlerin yetiştirilmesi deniyor, modern tarım yöntemleri uygulanıyor, çevredeki köylülerin hem yeni yöntemlerden hem de modern tarım aletlerinden haberdar olması amaçlanıyordu. Hizmet Gazetesi'nde İzmir'de ziraat okulu kurmak için bir bina bulunmasına rağmen ancak bu girişimin sebebi bilinmeyen nedenlerden dolayı askeri okula döndürülmek istendiği belirtiliyor. Ancak vilayet genelinde gelirlerin büyük bir kısmın ziraate bağlı olduğundan ziraat okulunun kurulmasının nedeni önemli olduğuna vurgu yapılmıştır. Gazeteye göre ziraat okulunun bir çiftlikle kurulması girişimlerinin modern ziraat yöntemlerini gerektireceğinden yersiz olduğu belirtilerek bu girişimin başarısız kalmaması temenni edilmektedir.³⁰³

Hükümetin İzmir'de ziraat mektebi kurmak için yeterli ve uygun arazi keşfetmeden harekete geçtiği anlaşılmaktadır II. Abdülhamid döneminde İzmir'de modern ziraat usullerin öğretilmesi amacıyla bir ziraat mektebi ve bir numune çiftliğine gereksinim duyuluyordu. Halil Rifat Paşa bu ihtiyacı karşılamak için Defter-i Hakani memuru Süleyman Bey ve Ziraat Müfettişi Binyan Efendiyi şehre pek uzak olmayan ve özellikle demiryolu güzergâhına yakın olan uygun bir yer bulmak için görevlendirdi. Yapılan araştırmalar sonucunda Cumaovası ile Şirinyer civarında iki çiftlik bulunmakla birlikte³⁰⁴ Paşa bu çiftlikleri ziraat mektebi ve numune çiftliği tesis etmek için yeterli görmemiş ve daha uygun bir yer bulunmasını istemiştir.³⁰⁵ Daha sonra çalışmalar Menemen tarafına kaydırılarak burada bir mektebin kurulma çalışmalarına başlanır. Bu

³⁰² Bünyamin Duran, **Osmanlı Devleti'nin Tarım Politikası ve Bu Politikanın Tarımsal Gelişmeye Etkisi Aydın Vilayeti Örneği (1870–1914)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı Basılmamış, Doktora Tezi, İzmir 1987, s. 82.

³⁰³ Hizmet, 10 Mart 1887, sayı.34; Ayrıca bkz: Yılmaz Gülcan, **Hizmet Gazetesine Göre İzmir (1886-1887)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, İzmir s. 26.

³⁰⁴ Kamer Yıldırım, **Halil Rifat Paşa'nın...**, s. 96.

³⁰⁵ **Hizmet**, 5 Teşrin-i Evvel 1889.

girişim Gediz Nehri suyunun Menemen'e getirilmesinin masraflarının ağır olması sebebiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır.³⁰⁶

1892 yılında Menemen Ovası'nda Ulucak yakınlarından bulunan Ada Çiftliği'nde bir ziraat mektebi kurulması gündeme gelmiştir. Bu mektep için çiftliğe Gediz'den su getirmek için keşifler yapılmıştır. Ancak yapılan keşifler sonrasında numune çiftliği ve ziraat mektebinin Ada Çiftliği'nin alüvyonlu bir arazide bulunması, sık sık su taşkınlarına uğraması gibi nedenlerden dolayı tarıma uygun olmadığı kanaati oluşmuş ve söz konusu ziraat mektebi daha sonra Ada Çiftliği yerine Seydiköy'de kurulmuştur.³⁰⁷

Havası ve iklimi her türlü ürünü yetiştirmeye müsait Aydın Vilayeti'nde bir ziraat mektebinin açılması her şeyden önemlidir. Osmanlı Ziraat ve Ticaret gazetesinde yer alan bir habere göre, Ziraat Mektebi'nin Birunabad Nahiyesi'nde yer alan 606 dönümlük bir araziye sahip Balıklı Çiftliği'nde kurulması için çiftliğin Maliye Nezareti'nden Ziraat Nezareti'ne terki istenmektedir. Balıklı Çiftliği'nin tercih edilmesinde Aydın ve Manisa demiryolu güzergâhında bulunmasından dolayı gelecek talebe ve ziyaretçiler için uygun bir yer olmasının yanısıra Aydın Vilayeti'nin merkez şehri İzmir yakınında verimli ve havadar bir yerde bulunması da etkili olmuştur.³⁰⁸

Batı Anadolu'da tarım öğretim amacıyla kurulan mekteplerin en önemlilerinden biri de 1902 yılında İzmir Seydiköy'de kurulan Aşı Ameliyat Mektebi'dir. Modern bağcılık ile ilgili derslerin okutulduğu mektebe ilk dönemde büyük ölçüde Fransa'dan ithal edilen sonraları ise bölgede üretimine başlanan Amerikan asma çubuğunu yaygınlaştırmak amacıyla kurulmuştur. Mektepde Amerikan asma çubuklarının

³⁰⁶ Cahit Telci, Hasan Mert, Turan Gökçe, **Seydiköy'den Gazimir'e Bir Kentleşme Süreci**, İzmir 2003, s. 111.

³⁰⁷ Nisan 1892 tarihli Hizmet gazetesine göre vazgeçilmesinin nedeni "*ahiren edilen keşfiyat ve tedkikat üzerine mahali meskur arazisi lâhkiyeden (alüvyon) olmak ve binaenaleyh orada her nevi eşcar yetiştirmek vesair tecarüb-ü ziraiyede bulunmak kabil olamayacağı gibi ara sıra su basmak muhatarasında bulunmak hasebiyle mahal-ı meskurun numune çiftliği ittihazından feragat edilmiş ve fakat vilayetimizin şiddetle muhtaç olduğu bu eser-i azimin her halde vücuda getirilmesi vali-yi terakkiperver devletlü Abdurrahman Paşa hazretleri tarafından arzu edilmekte bulunduğu için o vesileyle bazı çiftliklere bakılmaktadır.*" şeklinde belirtilmektedir. Hizmet Gazetesi'nden aktaran Ersin Doğer, **İlk İskânlardan Yunan İşgaline...**, s. 120

³⁰⁸ Orhan Deligöz, **Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 29.

dikileceği toprak cinsleri, dikme şekilleri bakımları, yerli cinslerle aşılama şekilleri ve bağ hastalıkları öğretiliyordu. Eğitim süresi üç yıl olan okula yılda 12 talebe alınıyordu. Mekteb 500 dönümlük Amerikan asma fidanlığı ve 100 dönüm numune bağından oluşmaktaydı. Mektep binasında uygulamalı eğitim gören talebeler mezun olduktan sonra kendi şahsi arazilerinde çalışabilecekleri gibi diğer zirai kurumlarda da ücret karşılığı çalışabilirlerdi.³⁰⁹ İzmir Seydiköy Aşı Ameliyat Mektebi İzmir ve hinterlandında bağcılığın modernizasyonunda ve 1887 yılından itibaren bölge bağlarını sarıp tahrip eden floksera hastalığının önlenmesinde önemli bir işleve sahiptir.

Mektebin 1.475 dönümden ibaret olan arazisi flokseradana harap olan bağların yenilenmesi amacıyla Osmanlı hükümeti adına 1312 (M. 1894) yılında satın alınmıştır. Toprağın fazla killi olması sebebiyle tarıma elverişli olmayan arazinin ancak 100 dönümlük kısmında tarımsal faaliyetler gerçekleştiriliyordu. Tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirildiği arazinin taksimatı ise şöyleydi:

14 dönüm bağ, 15,5 dönüm Amerikan asma fidanlığı, 2,5 dönüm sebze bahçesi, 10 dönüm meyve ağaçları fidanlığı, 15,5 dönüm zeytin bahçesi ve ormanlık ve 42,5 dönüm boş araziden oluşuyordu. Mektebin bağcılık, bahçevanlık, böcekçilik ve mahiyat-ı mütehammire bölümlerinde uzman olarak yetişecek kişiler gerek kendi arazilerinde, gerekse diğer zirai kurumlarda kendi sanatlarını icra edebileceklerdi. Ancak bu kişilerin devlet memuriyetinde iskân edilmeleri şart değildi. Yüksek ziraat mektepleri ile ziraat ameliyat mekteplerinde hükümete ait numune; tarla; bağ ve bahçelerde ipek böcekçiliği üretilen yerlerde yeniden tayin edilerek bağcı ve bahçıvan ustaları, ameliyat muallim yardımcısı, ameliyat muallimi, ipek böcekçiliği öğretimi gibi memuriyetlere, bu mektepten çıkanlar öncelikli olarak tercih edileceklerdi. Bu okulda eğitim pratik ve teorik olmak üzere iki sene sürmekteydi. Mektebin toplam 40 öğrencisi vardı. Programa göre dersler pratik olarak eğitim yılında öğretilir, her dersin pratik ve teoriği ayrıca gösterilerek öğrencinin pratikte alışkanlık kazanması için her türlü tarımsal işlem talebeye bizzat yaptırılırdı.

³⁰⁹ Cahit Telci, Hasan Mert, Turan Gökçe, **Seydiköy...**, s. 111

Her bir sanat şubesinde öğrenciler bilgi ve birikimlerinin artırılması amacıyla senede birkaç defa hususi bağ ve bahçelere zirai müesseselere ve fabrikalara staj amaçlı gönderiliyordu. Ayrıca mektebin müzehanesinde bulunan çeşitli tohumlar, bitkiler, hayvanlar, madenler, ahşap haşerat ve zararlı hayvanları gösteren levha ve cisim numuneleri, ayrıca gerekli olan alet-edevat ve kitap ve zirai dergiler de öğrencinin kullanımına sunulmaktaydı.

Ücretsiz ve yatılı olan mektebe kabul edilecek öğrencilerin sayısı belli olduğundan her sene mektebe kabul edilecek öğrenciler mektep müdüriyetince belirlendikten sonra gazetelerde ilan edilirdi. Alınacak öğrencilerde aranacak özellikler arasında; Osmanlı tebaası çiftçilerinden, iyi ahlak sahibi, sağlam vücutlu ve 15 ile 18 yaş arasında olmak gibi şartlar bulunmaktaydı. Bu niteliklere sahip öğrenciler dilekçe ile nüfus kaydı, belediyeden ya da meclis-i idareden onaylı iyi hal kâğıdı, öğrenim gördüğü okulun diploması ve sağlık raporunu da ekleyerek Ağustos ayının 15'ine kadar mektep müdüriyetine müracaat etmek zorundaydılar. Başvuran öğrencilerin fazla olması durumunda öğrenciler arasında müsabaka imtihanı yapılırdı. İmtihan genellikle Türkçe, kıraat, imla, hüsnühat, hesap, coğrafya-ı Osmanî, amal-ı erbaa ve tarih-i Osmanî derslerinden yapılırdı. Sınavlardan aynı notu alanlardan ise, Türkçesi daha kuvvetli olanlara öncelik verilirdi. Okulda verilen dersler arasında, Türkçe, Fransızca, Akait-i Diniye, hesap, endese, coğrafya-ı Osmanî, umumi malumat-ı medeniye ve ahlakiye, malumat-ı fenniye, nebatat, ziraat-ı umumiye, bağcılık, böcekçilik ve mayihat-ı mütehammire gibi dersler bulunurdu.

Seydiköy Nahiyesi'nin doğusunda, denizden 132 m. rakımda, temiz havalı bir mevkiide, *Seydiköy Bağcılık, Bahçevanlık, Böcekçilik ve Mayihat-ı Mütehammire Ameliyat Mektebi'nin* açılmasına, 1910 yılı yaz mevsiminde karar verildi. Bunun için gerekli olan 1.800 lira, ait olunan nezarete gönderilerek okulun bir an evvel faaliyete geçmesi için bir komisyon oluşturuldu. Sonuçta adı geçen okul, 1912 yılı Ekim ayında açıldı.

1915 yılında mektebin, valinin isteği üzerine Balıkesir Ziraat Mektebi'ne taşınmasına karar verildiyse de Haziran 1915 yılında okulun binalarının, lojmanlarının

ve 300 dönümlük arazisine el konan Akhisar'daki Yahudi Or Yehuda Çiftlik Okulu'na nakledildiği görülmektedir. Or Yehuda 30 Kasım 1918 yılında tekrar açıldığından, Seydiköy Ziraat Mektebi'nin artık burada faal olmadığı, tamamen kapandığı ya da başka bir yere taşındığı söylenebilir.³¹⁰

1911 yılında Aydın Vilayeti'nde ziraat ve ticaretin, tarımsal üretim etkinliklerinin ilerlemesine yönelik nazari ve ameli ziraat mekteplerinin kurulması için çalışmalar devam etmekteydi. Oluşturulan komisyonla benzer okulların veya numune tarlalarının Karşıyaka, Urla, Manisa'da yaygınlaştırarak genişletilmesi hedeflendi. Benzer bir durum İzmir'in artalanında bulunan ve büyük bir tarımsal üretim potansiyeline sahip Aydın için de geçerliydi. 1912 yılında Aydın'ın önde gelen isimlerinden Safi Bey, 200 dönümlük arazisi üzerinde bir ziraat mektebi inşa edilmesi için Vilayet Ziraat Müdürlüğü'ne başvuruda bulundu. Başvuruyu değerlendiren komisyon, Safi Bey'in arazisinin ziraata elverişli olmadığına kanaat getirerek Safi Bey'in başvurusunu reddetti. Hükümet tüm çabalarıyla aslında Seydiköy kompleksini Bursa'daki okulun çizgisinde bir ziraat okuluna çevirmeyi planladı. Örnek tarlalarla olan tecrübelerle benzer şekilde Seydiköy için yapılan planlar da II. Abdülhamid döneminde yerine getirilemedi.³¹¹

Devlet eliyle kurulan numune çiftlikleri ve arazileri ziraat mektepleri vasıtasıyla modern tarım teknikleri ve yöntemlerinin kullanımının yaygınlaştırılması politikalarının imparatorluğun geniş coğrafyasının her tarafında başarılı olduğunu söylemek pek doğru olmasa gerektir. Ancak Aydın Vilayeti'nde gerek numune çiftliklerinde ve mekteplerinde görev alanların gerek çiftlik sahiplerinin en azından bir kısmının modern zirai yöntemleri benimseme ve uygulama yönünde başarılı olduklarını ve bu hususunda panayırlar açıldığını da ifade etmek gerekir.

³¹⁰ Halil Özeçoğlu, **Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitime Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Tarih Öğretmenliği Programı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2009, s. 113-116.

³¹¹ Cihan Özgün, **İzmir ve Artalanında...**, s. 71.

IV. BÖLÜM

AYDIN VİLAYETİ'NDE ÇİFTLİKLERDE ÜRETİM ORGANİZASYONU

4.1. Tarımsal Üretim

Aydın Vilayetinde bulunan çiftliklerdeki tarımsal üretimin niteliği konusunda elimizdeki belgeler az olmakla birlikte mevcut çalışmalara göre, ayanlara ait çiftliklerde çeşitlenmiş bir tarım gözükmetedir. Yetiştirilen ürünlerin en önemlileri buğday, arpa, pamuk ve darıdır. Çiftliklerin küçük bir kısmını kapsayan bağlar ve sebze bahçeleri de bulunmaktadır.³¹² Tarımsal üretim XIX. yüzyılın ortalarına kadar tahıl ağırlıklı yapısını korumuş olmakla birlikte Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'nın çiftliklerinde görüldüğü üzere pamuk ekiminin yapıldığı çiftlikler de mevcuttu.³¹³

Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'nın çiftlikleri, Avrupa pazarının Türk ürünlerine talebinin arttığı zamanda buğday ve pamuk üretimini ihraç etmek, en azından pazarlamak amaçlı idare ediliyordu. Ağa'nın çiftliklerinden elde edilen tarımsal ürünlerden en fazla kar tüm mahsulün %44'ünü oluşturan pamuktan sağlanıyordu. Bunun büyük bir kısmı İzmir limanı vasıtasıyla Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Bununla birlikte, çiftliklerde tüm ekili alan 6.352 dönüm olmasına karşın, pamuk ekimi sadece 250 dönümlük bir arazide gerçekleşiyordu. Fakat tersine, buğday tarlalarının toplam miktarı 1.187 dönümden, arpa arazilerinin toplam miktarı ise 1.236 dönümden fazlaydı. Nagata'ya göre, Hüseyin Ağa'nın çiftlikleri pamuk üretimine göre tasarlanmış çiftlikler olmayıp daha çok hayvan yetiştiriciliği ile bir dereceye kadar hububat ve pamuk üretimi dengesine oturmuş, gelenekselliğini sürdüren ve karmaşık yönetim düzenine sahip çiftliklerdi. Karaosmanoğlu çiftliklerinde pamuk, meyan kökü ve tütün gibi endüstri bitkilerinin yetiştirildiği piyasaya yönelik üretimin yapıldığı çiftlikler ancak Tanzimat'tan sonra belirecekti. Bu tip çiftlikler de çoğu kez azınlık grupları ya da yabancı tüccarların oluşturduğu, yeni toprak sahibi sınıfın denetimindeki arazilerde gerçekleşecekti. Bu kişilerin haricinde, Karaosmanoğlu ailesi çiftliklerini, cash crop üretiminin yapıldığı çiftliklere kolaylıkla dönüştüremediler. Bunun sebebi, yönetimin emri üzere, mütesellim ya da voyvoda olarak, savaşta cepheye hububat gönderme ve

³¹²Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu...", s.28.

³¹³Halil İnalçık, "The Emerge of Big Farms, Çiftlik: State, Landlords and Tenant", **Contributions a Histoire Economique et Sociale de l'Empire Ottoman**, Leuven, Editions Peters, 1995, s. 114-119.

İstanbul'un büyük tüketim ihtiyacını karşılamakla sorumlu olduklarıydı. Bunun dışında, aile her zaman bir yerel yönetici olarak, bölgenin ihtiyaçlarını gözetmek zorundaydı.³¹⁴

Ayanlık dönemindeki çiftlikler hakkında varılan sonuçların XIX. yüzyılın ortalarında da büyük ölçüde geçerliğini koruduğu anlaşılmaktadır. Çiftlik köylere her ne kadar bağımsız köylere dönüşüp buralarda vergi tespiti için emlak, arazi ve temettuat sayımları yapılmışa da üretim ve toprak tasarrufu bakımlarından Tanzimat öncesi dönemle benzerlik göstermektedirler.

Batı Anadolu'da sağlanan tarımsal üretimin, XIX. yüzyılın ilk yarısının sonlarında dünya pazarına sunulmuş bir ticari emtia haline gelmiş olduğunu söylemek çok mümkün değildir. Bununla birlikte bazı çiftlik köylerinde hububata dayalı tarımsal üretimin ölçeğinin de oldukça büyüdüğü gerçeğide gözden uzak tutulmayacak bir noktadır. Tanzimat sonrası süreçte babası Hacı Eyüp Ağa'nın ardından Manisa'da siyasi yönetim gücüne sahip olan Mehmet Sadık Bey'in çiftliklerinde hububat üretiminde bulunduğu bununla birliklikte hububat ticaretinde de söz sahibi olan birkaç kişiden biri olduğu devrin kayıtlarınca da teyyid edilmektedir. 1854-55 yıllarında Manisa çarşısında hububat alım satımının denetlendiği sırada çıkan olayları aktaran evraklarda Sadık Bey bu şekilde tanıtılmıştır. Yaşanan olayda Sadık Bey'in buğday ticaretinde piyasaya müdahale etmesi sonucu yürüttüğü yönetsel güçten yani kaymakamlıktan vazgeçmek durumunda kalmıştı.³¹⁵

XIX. yüzyılın ortalarında Manisa Sancağı'ndaki çiftliklerde olduğu gibi Aydın Sancağı Bozdoğan Kazası'ndaki çiftliklerde de yaygın şekilde tahıl tarımı yapıyordu. Önemli bir tarımsal alan olan Akçay Havzası'nda aşar vergisinin ürünlere dağılışı dikkate alındığında tahıl üretimi Nargedigi ve Yaykın Çiftliği'nde %100'e ulaşmaktaydı. Bu sonuçlarda XIX. yüzyıl ortalarında ekili alandaki tarımsal yapının monokültür bir şekilde tahıl tarımına dayandığını ortaya koymaktadır. Buna karşılık Akçay Ovası kenarında yer alan köylerin ekili alandaki aşar vergisinin dağılışı incelendiğinde tarımsal üretimdeki çeşitlilik dikkati çekmektedir. Pamuk, bahçe-bostan, tütün, susam gibi ürünlerin devreye girmesi nedeniyle bu sahalarda tarımın payı

³¹⁴ Yuzo Nagata, "The Role of Ayans in Regional Development During the Pre Tanzimat Period in Turkey: a Case Study of the Karaosmanoğlu Family", **Studies on Social and Economic History of the Ottoman Empire**, Akademi Kitabevi, İzmir 1995, s.125.

³¹⁵

gerilemektedir.³¹⁶ İzmir Sancağı Foça Kazası'ndaki Baltacı Çiftliği'nde de %100 oranında tahıl üretimi yapılmaktaydı.³¹⁷ Tahıl üretiminin %70 oranında önemli bir yekün tuttuğu Denizli Sancağı Buldan Kazası'ndaki Ahali, Karahayıt çiftliklerinde de temettuat defterlerindeki verilere göre tahıl üretimine büyük oranda ağırlık verilmiştir.³¹⁸

Hububat üretiminin yoğunluğunun aksine endüstriyel bir üretim bitkisi olan pamuk üretiminin düşüş gösterdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu yıllarda Osmanlı pazarında ve dış pazarda Osmanlı menşeli bir pamuk pazarından söz etmek biraz zordur. Pamuk, tütün, meyan kökü ve palamut gibi ticari değeri yüksek endüstriyel ürünlerin ekimi ve dolayısıyla da pazarda kendilerine bir yer bulması ancak yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Bunun da temel sebebi Amerikan İç Savaşı sonucu pazarın ihtiyacını karşılayacak ürünün yetiştirilememesi Osmanlı üretiminin önünü açmıştır. Yabancı sermaye bu dönemde Batı Anadolu'da daha hissedilir olmuş bu da endüstriyel üretimin artışı sağlamıştır.³¹⁹

Birçok girişim ve çaba sonucunda Osmanlı yönetimi, pamuk üretimini arttırmak için üreticiye kolaylıklar sağlamış, 1863 yılında Anadolu'nun çeşitli yörelerine 295 ton pamuk tohumu dağıtılmıştır. İngiliz fabrikatörleri de Batı Anadolu'da pamuk tarımını geliştirmeyi ve yaygınlaştırmayı amaçlayan şirketler kurmuşlar, bunların en büyüğü olan Küçük Asya Şirketi, üç yöneticisini İzmir'e göndererek alınması gereken önlemler konusunda araştırma yapmışlardır. Bu girişimlerin neticesinde 1863 yılında kurulan Osmanlı Pamuk Şirketi beklenen başarıyı gösteremeyince, 1873 yılında kapatılmıştır. 1856 yılında kurulup başarısızlıkla sonuçlanan Küçük Asya Pamuk Şirketi'nin adını taşıyan üçüncü şirket, 8 Eylül 1863'te 10.000 sterlin sermaye ile kuruldu. Şirket, kuruluşun üç hafta sonra 10.000 pay senedinden 7.975'ini satmayı başarmış, bunlardan 200 tanesi de İzmir'de satılmıştır. Şirketin İzmir'deki görevlileri, pamuk üreticileri için

³¹⁶Şevket Işık, "19. Yüzyılda Aşağı Akçay Vadisinde Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Hayat Üzerine Coğrafi Bir Bakış", **Bozdoğan II**, Ed. Cihan Özgün, Bozdoğan Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2010, s. 21.

³¹⁷Birsan Bulmuş, **The Agricultural Structure of the Foça Region...**, s.75.

³¹⁸Özçelik, Selahattin - Bayoğlu, Ayhan, "XIX. Yüzyılda Temettuat Defterlerine Göre Buldan'da Sosyo-Ekonomik Yapı", **Buldan Sempozyumu Bildiriler**, (23-26 Kasım 2006 Buldan), c. I, Ed. İrfan Ertuğrul-Turgut Tok, Pamukkale Üniversitesi Yayınları, s.520.

³¹⁹Ortaç, Hilal, Gürpınarlı, "Manisa Kazasında Bulunan Bazı Çiftlik Köylerinin...", s.525.

pratik kurslar düzenlemiş ve özellikle Amerikan tohumundan yetiştirilen nazik pamuk bitkisine nasıl bakılacağı konusunda bilgiler vermişlerdir. Bir süre eğitim ve pamuk ihracatıyla uğraşan şirket, işlerini genişleterek kendisi de pamuk üretmeye başlamıştır.

Nazilli dolaylarında toplam alanı 36.800 dönüm olan Azizbey ve Küçükköy çiftlikleri satın alınarak önce deneysel olarak sonra da geniş ölçekte üretime geçilmiştir. 1882 yılında Bornova, Nazilli ve Menemen'deki çeşitli büyüklüklerde topraklar satın alan şirketin 2.000 pay senedi İzmir'de İngiliz tüccarı T. B. Rees tarafından satın alınmıştır. Uzun süre başarılı ve kârlı biçimde faaliyet gösteren şirket, Anadolu'nun pamuk yönünden öneminin azalması sonucu yavaş yavaş faaliyetlerini durdurarak 7 Şubat 1893'te kendi kendini feshetmiştir.³²⁰ Ancak, adı geçen dönemdeki çabalar sonucunda 1862 yılında, 1861 yılına göre pamuk ekilen alanlar 4 kat büyümüştür. Aydın dolaylarında 1862 yılında 18.000 dönüm üzerinde pamuk üretilirken bu alan 1862 yılında 70.000 dönüme yükselmiştir. Nazilli yakınlarında bir çiftçi, 17.600 dönüm pamuk ekimi ile uğraşırken, Torbalı yakınlarında 15.200 dönümlük pamuk ekim alanı 1863'te 34.800 dönüme çıkmıştır. Bayındır'da ise 1862'de 4.200 dönüm olan pamuk tarlaları 1863'te 11.600 dönüme erişmiştir. Pamuk ekilen topraklardan görece olarak en az artış Kasaba dolaylarında olmuş ve üretim 20.000 dönümden ancak 24.000 dönüme yayılmıştır. Demiryolunun daha henüz ulaşmadığı Denizli'de 7.000 dönüm toprak pamuk üretimine ayrılmıştır. Bu sırada İzmir bölgesinde toplam pamuk üretimi 45.000 balya temiz pamuğa erişmişti. Başlangıçta sağlanan üretim artışı kötü hava şartları, Amerikan tohumunun beklenen randımanı vermemesi, Amerika İç Savaşı'nın bitmesiyle İngiltere'nin bu ülkeden tekrar pamuk almaya yönelmesi gibi etkenlerle, 1870 yılından sonra pamuk üretimi hızla azalmıştır.³²¹ Ayrıca sermaye ve iş gücü eksikliği de verimliliğe ket vuran iki önemli etkendi.³²²

1866'da, Ticaret Nezareti tarafından çiftçilere verilmek üzere Londra Sefareti'nden 300 ton pamuk tohumu talep edilmiştir. Bu tohumdan 60 tonun 50.000

³²⁰Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin...**, s. 66.

³²¹Musa Çadircı, "Tanzimat Döneminde İzmir", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları**, c. I, sy. 3, İzmir 1993, s. 75-76.

³²²Elena, Frankakıs Syrett, "İzmir'de Pamuk ve Kumaş Ticareti 18 Yüzyılın İkinci Yarısından 19. Yüzyılın Başlarına", **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 111.

kıyyesi Selanik'e, 10.000 kıyyesi Amasya'ya, 2.000'er kıyyesi İstanköy ve Rusçuk'a, 200 kıyyesi Karahisar-ı Şarki'ye, 10.000 kıyyesi Bursa'ya 20.000 kıyyesi İzmir'e ve 1.000 kıyyesi de Çiftlikat-ı Hümayun'a gönderilmiştir.³²³

1863'te pamuk ekiminin arttırılması girişimleri Bergama Kazası'nda bulunan Peştamalcı Çiftliği'nde yer alan Düzbatak diye bilinen yerde uygulanmıştır. Çiftliğe Amerikan pamuğu ithal edilerek ziraatın yeni usullerle geliştirilmesine çalışılmış, ilkel ziraat yöntemlerinin yerine İngiltere'den yeni tarımsal alet ve edevat getirilerek tarımın geliştirilmesi için çaba sarf edilmiştir. Bunların yanı sıra aynı çiftlikte İngiltere'den, iyi cins hayvanların getirilerek Peştamalcı Çiftliği'ndeki yerli hayvanlarla çiftleştirilmesi sağlanarak hayvan ırkının ıslahı konusunda da çabalar gösterilmiştir. Pamuk tarımının yanı sıra Peştamalcılar Çiftliği'nde 7.000 dönümlük kısmında pirinç üretimi de gerçekleştiriliyordu. Çiftliğin 1.500 dönümlük kısmı hububat ekimi için ayrılmıştı. Çiftlikte ayrıca tohumluk olarak, 200 kile hinta, 40 kile şair, 35 kile bakla, 6 kile nohut, 8 kile burçak, 1 kile akdarı ile 4 kile çavdar bulunuyordu.³²⁴

Aydın Vilayeti'nde Amerikan İç Savaşı'nın etkisiyle pamukta olduğu gibi tütün üretimi de gelişme göstermiştir. Vilayette XVII. yüzyıldan itibaren ekiminin yapıldığı bilinen tütün, XIX. yüzyılda daha çok Kasaba Demiryolu çevresinde yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte Manisa, Soma, Kırkağaç, Bergama, Kasaba, Alaşehir, Demirci, Salihli ve çevresinde de tütün ekimi yapılmaktadır. Bu dönemde İzmir hem Rumeli hem de Sicilya ve Marsilya tütünlerinin getirildiği yollar kavşağı olarak önemli bir tütün pazarı haline gelmeye başlamıştır. İzmir'in yanı sıra Kuşadası, Çeşme, Urla, Foça gibi kasabalar ve buralarda bulunan çiftlikler daha çok bölgesel olarak Ege Adalarını besleyen tütün ticaret yollarının önemli çıkış merkezi konumundadırlar.³²⁵

Vilayet genelinde ekimi yapılan tütünler kara ve sarı kokulu olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Daha çok kara kokulu tütün ekiminin yapıldığı İzmir ve çevresinde

³²³Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, Devlet Basımevi, İstanbul 1938, s. 135.

³²⁴“Bergama Kazası'ndaki Peştamalcılar Çiftliği'nde vaki düz batak nam mahalde bir çiftlik modeli namıyla orada bulunan teb'ayi şahaneye meccanen Avrupa usulü ziraat ve Amerika'dan derece-i kemale işâl olunmuş olan usul üzerine bunun suret-i ziraati....”, BOA. MVL. 649/13 (H. 13/CA/1280/ M.26 Ekim 1863)

³²⁵Fehmi Yılmaz, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı/ Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s.88.

Değirmendere Nahiyesi'ne bağlı Ahmetli, Sancaklı, Palamutarası, Yeniköy, Bulgurca, Bozyaka, Uzundere, Buca ve Bornova nahiyelerinin dağ köyleriyle Söke, Ödemiş, Urla, Karaburun, Çeşme, Seferhisar, Bayındır, Tire ve Selçuk'da I. kalite tütün yetiştiriliyordu. Aydın demiryolu üzerinde Kuşadası'na bağlı bir nahiyeye merkezi olan Selçuk, İzmir'de ilk tütün yetiştirilen yer olması açısından önemliydi. Kaliteli Ayasuluğ tohumları, zamanla Aydın Vilayeti'nin her yerinde aranan ve kullanılan marka haline gelmişti. Kır ve taban olmak üzere iki farklı ekimin bölgesinin olduğu tütün ekimi daha çok kır bölgelerde yoğunlaşmıştı.

Tütün ekimin artışında sosyo-ekonomik ve coğrafi etkenlerin dışında Balkanlar'dan gelen göçmenler de önemli rol oynamıştır. Ala, evsat ve edna olmak üzere üç cins olarak değerlendirilen vilayet tütünleri İmparatorluğun üretimi için önemli bir yere sahiptir. 1889 yılında Aydın Vilayeti'nde toplam üretim 2.000.000 kg olmuştur.³²⁶

Bir başka ticari meta olan meyan kökünün ekimi de çiftliklerde yapılıyordu. Tarlalarda hüdâyi nabit olarak yetişen meyan bitkisinden elde edilen tıbbi olarak kullanımın yanı sıra çiğneme ve sarma tütünün işlenmesinde, şekerleme ve bira benzeri içkiler yapımında kullanılan meyan balı ucuza nakledildiği için Avrupa ülkelerinde ve özellikle de İngiltere'de geniş bir pazarı vardı. Türkiye'de faaliyet gösteren en eski İngiliz şirketlerinden Mac Andrews ve Forbes şirketi meyan kökünden meyan balı üretmek için kurulmuştu. 1854 yılında ilk fabrikasını Aydın'da açan şirket bunun ardından Nazilli'de de bir fabrika açmıştı. Toprak sahipleriyle yapılan anlaşmalar gereğince ya toprak sahipleri kendi topraklarında yetişen meyan köklerini toplayıp şirketin çeşitli yerlerde kurmuş olduğu depolara getiriyor ve getirdikleri miktara göre bir para alıyorlardı. Ya da şirketin tuttuğu paralı işçiler bu tarlalarda çalışarak kökleri topraktan çıkartıp depolara teslim ediyorlardı.³²⁷ Üretimini artıran Forbes şirketi Söke ve Kuşadası'nda yeni fabrikalar açtı. Şirket fabrikaların yakıt gereksinimini Nazilli ve Söke civarındaki linyit madenlerinden sağlıyordu. 1875'te firmanın ihracatı 12 misli artmış bulunuyordu. 1875'de Osmanlı tebaası bir Ermeni tarafından Aydın ve Söke'de

³²⁶ Oktay Gökdemir, **Aydın Vilayeti'nde Tütün Rejisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1994, s. 50–51.

³²⁷ Saadet Tekin, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Nazilli**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1997, s. 120.

meyanbalı fabrikaları kuruluncaya kadar rakipsiz olarak çalışmıştır.³²⁸ 1875'te bir Ermeni firmasının bu konudaki girişimini Forbesleri piyasa koşulları içerisinde başarısızlığa uğratmışlardır.³²⁹ Forbesler Osmanlı hükümeti'nin 1879 yılında meyan balı ihracatından alınan vergiyi kaldırması üzerine büyük bir genişleme hamlesine girişmiştir. Mac Andwers ve Forbes şirketi zaman içerisinde Alman ve Amerikan şirketleri karşısında yavaş yavaş önemini yitirmiştir.

Osmanlı köylüleri meyan bitkisini tarlalara zararlı ve değersiz bulduğu için şirketin hammadde bulması son derece kolaydı. Mac Andwers ve Forbes şirketleri meyan kökü toplamakta genellikle göçer işçilerden faydalanıyordu. Düşük ücretlerle çalıştırdıkları göçmen işçilere okka başına 2 para vermelerine rağmen rakipleri 15 para veriyorlardı.³³⁰ Meyan kökü işçileri mevsimlik olarak çalışmakta yaz aylarında çalışıp kış aylarında iş bulmakta güçlük çekmekteydiler. Konuyla ilgili Aydın Valiliği'ne yapılan şikâyetlerde, meyan kökü ticaretinden hükümetin, arazi sahibinin ve tüccarın kar sağlarken amelenin kış mevsiminde başka iş bulamadığından geçim sıkıntısı çektiği ve bunu konuda gerekli önlemlerin alınması talep ediliyordu.³³¹

Devlet, meyan kökünün yabancılar eliyle toplanıp işlenmesinden rahatsızdır. Böylebir uygulamanın ahaliyi korkutacağından ve idari bakımdan bir takım sorunlar yaşamasından korkmaktadır. Mali sıkıntıların sürekli arttığı yüzyılın sonlarında bu konuya endişeyle yaklaşılsa da meyan kökü toplama imtiyazını Hazine-yi Hassa aracılığıyla ihaleye vermeye devam etti. Forbes de 5–10 yıllığı peşin olmak üzere yıllık 1.200 lira karşılığında imtiyazı aldı. Bu durumun vergi gelirlerine bir düşme ya da halk üzerinde herhangi bir olumsuz etkiye yol açmamış olması imtiyazın Hazine-i Hassa'nın tekelinde kalmasına gerek olmadığını düşüncesini doğurdu ve tekel kaldırıldı. Daha sonra tapulu arazi ve çiftlikat-ı hümayun dışında kalan yerlerden meyan kökü toplanması imtiyazı 1905 yılında techizat-ı askeriyeye verildi.³³² Meyan kökü

³²⁸Mübahat S. Kütükoğlu, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisâdi Faaliyetleri", **150.Yılında Tanzimat**, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1992, s.106.

³²⁹İlhan Tekeli, "Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin XIX. Yüzyıldaki Dönüşümü", **Üç İzmir**, İstanbul, 1992, Yapı Kredi Yayınları, s. 134.

³³⁰Elana Frankakıs Syrett, "British Economic Activities in Izmir in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Century ", **New Perspectives on Turkey**, 5-6, Fall 1991, s.201.

³³¹Özlem Teber, **Batı Anadolu'da Tarım İşçileri (1850–1914)**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Bitirme Tezi, İzmir 2011, s. 40.

³³² Olcay Pullukçuoğlu, **Modernleşme...**, s.135; **BOA. Y. Mt.** 304/17 (H.1325/M. 1907)

ilanelerine örnek olarak, Koldere, Ada ve Kemer çiftliklerindeki uygulamayı örnek verebiliriz.

1906 senesinde İzmir Emlak-ı Hümayun idaresine bağlı Manisa Sancağı'ndaki Koldere ve Ada Çiftlikatı Hümayunu ile Hazine tarafından idare edilmekte olan Kemer Çiftliği arazilerinde yetiştirilen meyan köklerinin ihale ile mübaaya edilmesi yoluna gidilmiştir. Belgede mübayaa işleminin gerekli ve faydalı olacağı bildirilmekte Koldere ve Ada Çiftliklerinde yetişen meyan kökünden %15'lik bir hisse ile mültezimlere devredilmesi istenmektedir. Belgede ayrıca Koldere ve Ada Çiftlikat-ı Hümayunu için beşer bin, Kemer Çiftliği içinde 11.000 muaccelle bedeli karşılığında İtalya devleti tebaasından Martini Kumpanyası müdiri Hazelambo Martini'nin talip olma isteği üzerine kendisine beş yıllığına ihale edilmesinin uygun olduğu belirtilmiştir. Bu ihale yöntemiyle adı geçen çiftliklerde meyan köklerinin toplatılmasıyla da ziraatın gelişimi sağlanacaktır ifadelerine yer verilmektedir. Meyan kökünü ihalesinin süresinin uzaması nedeniyle Hazine-i Hassa'nın yılda en azından 3-4 bin lira zarar ettiği vurgulanarak ihale işleminin bir an önce sonuçlandırılmasının önemine dikkat çekiliyordu.³³³

Meyan kökünün üretimi ve toplanmasıyla ilgili olarak devlet sert önlemler almıştır. Meyan kökünde çalışan amelenin işi bırakması halinde bütün işçilerin tazminat ödemeye mahkûm edilmesi önemli bir caydırıcı tedbirdir. Bu tarz önlemlerin alınmasında meyan kökünün önemli bir ihraç maddesi olması etkili olmuştur.

Aydın Vilayeti'ndeki çiftliklerde meyan kökü gibi tabii olarak yetişen ve deri sanayinde derileri meşin ve kösele haline getirmek için kullanılan önemli bir diğer ürün de palamuttur. Anadolu'da yetişme sahası sınırlı olan palamutun büyük bir kısmı Büyük Menderes Havzası'ndan itibaren Marmara Bölgesi'nin batı sahilleri arasında yetişmektedir. Ayvalık, Çanakkale, Alaşehir, Salihli, Menemen, Demirci, Eşme, Bergama, Akhisar, Nazilli, Burdur, Ödemiş, Dikili, Borlu, Tavas Kazaları palamutun

³³³İzmir emlakı hümayunun idaresine merbut Koldere ve Ada Çiftlikatı hümayunu ile devletlü –necabetlü efendi hezaretinin uhde-i tasarruflarında bulunup hazinece idare edilmekte olan kemer çiftlikatı dahilinde husule gelen huda-yı nabit meyan kökü mahsulatının zuhur eden taliblerine ihalesi müstelzem, fevaid menafi olmasıyla mahallince müzayedesı icra ettirilmekte mezkur çiftliklerdeki meyan kökü ihracatından öşür ve icar-ı mukabele olarak idare-i mebhuseye (sözü geçen idareye) inayeten yüzde on beş hisse ita edilmek ve işbu yüzde onbeşlerden teraküm edecek meyan kökleri ahir tarafa satılmayub mültezime devr ile beher atika-yı kıyyesi altun akçe otuz pare üzerinden bi'l-hesap....”, **BOA. Y.MTV. 289/106 (H.6/C/1324 /M.28 Temmuz 1906)**

belli başlı ekim sahalarını oluşturmaktadır.³³⁴ Aydın Vilayet salnamelerinde Nazilli ve Bergama Kazası'nda yetişen palamuda ilişkin olarak, “*Saruhan sancağında en ziyade palamut husule gelir ancak Nazilli ve Bergama kasabalarının palamutu cinsen hepsine üstündür. Başlıca palamut ticaretinin merkezi İzmir olmakla Kal'a-i Sultaniye ve Karesi vilayetinin bazı yerlerinde çıkan palamut İzmir'e nakledilir. Palamut merkeze işlenmemiş olarak geldiğinden bunu işlemek üzere 4-5 bin amele çalışır. Ve birçok aile bu yüzden geçinir*” denilerek her iki kazanın palamut üretimindeki ayrılacıklı konumuna dikkat çekilmekteydi.³³⁵ Nazilli palamut ağaçlarının yoğunlukta olduğu yerleşim birimlerinin başında Bilara Çiftliği gelmekteydi. Çiftliğin başlıca servetini teşkil eden ürünlerden biri olan palamutun rekoltesi, XIX. yüzyılın sonlarında tüm tarım ürünlerinde olduğu gibi iklim koşulları ve zararlı tırtıllar yüzünden düşmüştü. Özellikle zararlı böcekler palamut ağaçlarının uyanma zamanında yapraklarıyla birlikte tomurcuklarına da zarar vermişti. 19 Şubat 1317'de Bilara Çiftliği ve dolaylarında iki yıl hiç ürün alınmamıştı. Ziraat müfettişi Zakaryan Efendi acilen tedbir alınmasının gerekli olduğunu bildirmiş olmasına rağmen bunu takip eden yıllarda tırtıllar ortaya çıkmış bunun üzerine de Aydın Mutasarrıfı, Nazilli Ziraat Müfettişi'nden bizzat mahalline gitmesini ve tırtıl kozalarının toplatılmasını istemişti.³³⁶ Palamut üretimi ormanlık alanların çoğunluğu oluşturduğu Menteşe Sancağı Köyceğiz Kazası'ndaki çiftliklerde de yapılıyordu.

Aydın Vilayeti'ndeki çiftliklerde pamuk, meyan, kökü ve palamut gibi ticari değeri olan ürünlerin yetiştirilmesinin yanı sıra Hazine- Hassa çiftliklerinde çok daha geniş bir ürün yelpazesıyla karşılaşılıyor. Çiftlikleri ova ve kır olarak ikiye ayıran Hazine-i Hassa konumuna göre tarımsal üretimi gerçekleştirilecek ürünlerden farklı oranlarda öşür vergisi alıyordu. Örneğin Ova'da yer alan çiftliklerde ekimi yapılacak her ürün için dönüm başına 12 kuruş öşür ve icar bedeli alırken kırdaki bulunan çiftliklerdeki üretimin her dönümü için 10 kuruşluk öşür ve icar bedeli almaktaydı. Ayrıca çiftlikat-ı hümayun sınırları içinde bazı kişilerin bağ ve bağçe gibi özel mülk

³³⁴ Filiz Çolak, “İzmir'in İhracatında Palamut'un Yeri ve Önemi”, **CİÉPO XIV. Sempozyumu Bildirileri**, (18-22 Eylül Çeşme 2000), TTK, Ankara 2004, s.89-90.

³³⁵ Necla Sönmez, **R. 1304 Yılı Aydın Vilayeti Salnamesi**, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, İzmir 1987, s. 241-242.

³³⁶ Saadet Tekin, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...**, s.121.

arazileri de vardı. Örneğin, belgedeki ifadeyle *Torbalı'da Karabacak Mehmet ve Musa vereselerinin mülk arazilerinde sebze mahalli olup beher dönümü 66 kuruş 50 santim bedel-i öşre merbut bulunan* şeklinde belirtildiği üzere özel mülkler de farklı vergi oranları uygulanıyordu.³³⁷

Çiftliklerden elde edilen tarımsal ürünlerden alınan öşür miktarlarına ilişkin bir diğer örneğimiz Saruhan Sancağı Salihli Kazası'nda bulunan çiftliklerden alınan öşür miktarlarıdır. Konuyla ilgili davaya ilişkin H.3/Ş./1321 (M.25 Ekim 1903) tarihli bir belgeye göre, aşağıdaki tabloda ayrıntıları verilen Salihli Kazası'ndaki çiftliklerden 12.600 kuruşluk bir öşür geliri elde edilirken kazada yer alan Karayahşili Çiftliği arazisi boş ve bataklık olması nedeniyle öşürden muaf tutulmuştur.

Tablo 21: Saruhan Sancağı Salihli Kazası'ndaki Çiftlikler ve Öşür Miktarları

Çiftlik Adı	Kuruş	Dönümü	Açıklamalar
Hasala Çiftliği	2.000	3.000	
Yarashlı Çiftliği	1.500	1.500	
Hüseyinbey Çiftliği	500	1.000	
Tatar İslam Çiftliği	750	2.000	
Hacı Emin Efendi Çiftliği	350	1.000	
Tepecik Çiftliği	750	2.000	
Bağırgan Çiftliği	3.200	5.000	
Karayahşi Çiftliği	750	2.000	
Bozsulu Çiftliği	2.000	3.500	Tatar Çiftliği arazisinde bulunan Karayahşi Çiftliği'ne takdir olunan 750 guruş bedel-i öşrün muafiyetine Meclis-i İdare-yi Vilayet'ce karar verilmiştir.
Hazinedar Ağa Çiftliği	250	500	
Bazerganlı Çiftliği	750	3.000	

(Kaynak: BOA. ŞD. 1406/10)

4.1.1. Tarımsal Üretim Araçları

Tarımın, Avrupa'da bir sanat ve bir bilim dalı olarak değerlendirildiği dönemlerde Osmanlı coğrafyası henüz bu algının uzağındaydı. Tüm tarımsal faaliyetler babadan oğula aktarılan ilkel yöntemler ile yapılmaktaydı. Avrupa'dan gelen her türlü yenilik hareketine karşı çıkılmaktaydı. Türk çiftçiler yenilikler karşındaki en güçlü muhalefeti oluşturuyorlardı. Tarımsal üretimi bir sanayi olarak değil de bir iâşe temin

³³⁷ BOA. Y.PRK. HH. 31/17. Aydın Emlak-ı Hümayun şubesinde buluna çiftliklerin H. 1314 (M. 1896/1897) senesinde mezru bulunan arazisinin miktar ve dönümatı ile nev-i mahsulâtına mübeyin cetvel Ek.2'de sunulmuştur.

aracı olarak gören Türk çiftçisi için yaşamın devamını sağlamaya yetecek temel gıdaları oluşturan ekmek, zeytinyağı, helva ve sebze gibi besinlerin üretimi yeterli görülüyordu. XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı tarımına hâkim olan üretici grubu küçük köylüler idi. Üretimde teknik imkânlar yoktu ve yağmur suyuna bağımlılık devam ediyordu. Pek çok bölgede ise genel güvenliğin sağlanamıyor olması ve küçük köylü sınıfı üzerindeki ağır vergi yükü tarımsal gelişmeyi engelleyen temel faktörlerdi. Tarımsal üretime destek bulamama durumu ise küçük köylüyü tefecilere muhtaç bırakıyordu. Bunun sonucunda küçük köylü güçsüzleşiyordu. Tarımsal yapıda binlerce yıldır değişmeyen, oldukça ilkel tarım teknikleri hakimdi.³³⁸ Tarımsal üretimde kullanılan aletler hem ilkeldi hem de sayısı çok azdı. XIX. yüzyılın son çeyreğinde İzmir'e ilişkin gözlemlerini aktaran Karl von Scherzer Osmanlı çiftçinin kullandığı tarımsal üretim aletlerinin eskiliğini anlatmak için *"bu aletlerin Homeros zamanından beri pek değişikliğe uğramadığını"* ifade etmişti. En önemli tarımsal aletler arasında karasaban, tırmık, orak, çapa, bel küreği, tahta kürek, tohumlamak için kalbur ve iki tekerlekli araba gelmekteydi. Gübre hemen hemen hiç bilinmemesine rağmen toprak son derece verimliydi.³³⁹

1873 yılındaki Avusturya konsolosun bahsettiği tarımsal aletlerin 1880'li yıllarda çok da değişmediğini İngiltere'nin İzmir konsolosun verdiği bilgilerden öğreniyoruz: *"tarımda kullanılan araçlar oldukça ilkeldir. Saban antikiteden, belki de Virgil'in çağındadır. Tırmık bilinmemektedir. Ekme, biçme, hasat hep el ile yapılmaktadır."*³⁴⁰

Amerikan'ın İzmir konsolosu Stevens'in raporuna göre, İzmir ve çevresinde kuraklığa ve ilkel tarıma rağmen elde edilen verim oldukça iyidir. Gelişmiş tarım metotları kullanıldığı takdirde üretimin daha da artacaktır. Ancak Türk çiftçilerin modern tarım yöntemlerine şiddetle karşı çıkmaktadırlar. Buna karşın Rum köylüleri modern yöntemleri demekte oldukça istekli görünmektedirler. Türk köylülerinin Rumlardan etkilenip etkilenmeyeceğini zamanın göstereceğini ancak Küçük Asya'nın

³³⁸ M. Murat Baskıcı, "Osmanlı Tarımında Makineleşme 1870-1914", **Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c. 58, sy. 1, Ocak-Mart 2003, s.31.

³³⁹ Karl von Scherzer, **İzmir 1873**, Çev. İlhan Pınar, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2001, s.10.

³⁴⁰ (A&P)İngiltere'nin İzmir konsolosunun 1882-1885 tarihli raporundan aktaran M. Murat Baskıcı, "Osmanlı Tarımında Makineleşme...", s.50.

değişim ruhundan demiryolu ve telgraf sayesinde ergeç nasipleneceğini vurgulamaktadır.³⁴¹

XIX. yüzyıl Osmanlı'sında toprağın bolluğu, işgücünün az olması ve yüksek nakliye ücretleri yüzünden sermaye girişi oldukça azdı. XIX. yüzyıl Osmanlısı'nda kullanılan tarım makinelerinin çok önemli bir kısmı yabancıların, ekseriyetli olarak da İngilizlerin çiftliklerinde kullanılıyordu. Devrin en ileri teknolojisine sahip olan biçerdöverlerden 19 tanesinin İngilizler aracılığıyla Osmanlı topraklarına girdiği ve 10 tane daha getirmek üzere İngilizlerin anlaşmaya vardığı bilinmektedir. Hollandalı Levanten J. Von Lennep geniş çiftliğinde, İngiliz mühendislerinin denetimi ve gözetiminde buharlı pulluğa dayalı tarım yapıyordu. Tire yakınlarında bir çiftliğe sahip olan F. Whittal, 1860 yılında 1.000 £, ertesi yıl ise 484 £ masraf harcayarak modern tarım makinelerini getirdiğini bildırıyordu. D. Baltazzi, iki yıl içinde 10.000 £ değerinde makine satın aldığını söyleyerek bununla gurur duyuyordu. J. Peterson ise, gelişmiş makine ve araçlar temin etmek için aşağı yukarı her sene 700 £ harcadığını söylüyordu. J. T. Smith ise, her yıl ortalama 750 £ değerinde çeşitli tarım makinelerini satın aldığı, ayrıca F. G. Vedova'nın da çiftliği için buharlı pulluk satın aldığı kendi hatıralarından ve devlet kayıtlarından öğrenilmektedir. Anadolu'nun yerli çiftçisi ise bu yeni aletlerin kullanılmasıyla işsiz kalacaklarını düşündüklerinden dolayı, tepki göstermişlerdi. Köylüler, bu aletlere "gavur icadı" diyerek direnmişlerdi. Yerli çiftliklere zaten giremeyen bu aletlerin kullanımına, İngiliz çiftliklerinde çalışan yerli köylüler tarafından da tepki gösterilmişti. C. S. Hanson, çiftliğinde İngiliz pulluğu kullanmak yolunda bir girişimde bulunduğu zaman önce kahyası, sonra daha sert biçimde ise çiftliğinde çalışan işçileri tepki göstermişlerdi. Bu durum karşısında Hanson işçileri ikna etmesi gerektiğini düşündü. Çiftlik sahibi, çiftliğin bir köşesinde ayırdığı özel bir alanda iki yıl boyunca İngiliz pulluğunu deneysel olarak kullandı. Aldığı verimi eski yöntemlerle alınan verimlerle karşılaştırarak bu aletin sanıldığı gibi beş para etmez ve uydurma bir araç olmadığını anlayınca, pulluğa karşı başlatılan işçi direnişi son buldu. İngiltere ticaret dairesi ise, Osmanlı'ya tarım aletleri satmaya çalışan şirket yetkililerine

³⁴¹Stevens'in Raporu'ndan aktaran, Onur Kınlı, **19. Yüzyıl'da Amerika Birleşik Devletleri'nin İzmir'deki Konsolosluk Faaliyetleri**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2009, s.169–171.

resimli katalogların ikna edici olmadığını belirtmiş, çiftçilerin kuşkuyla yaklaştıkları bu yeni aletleri çalışır vaziyette görmeleri gerektiği konusunda uyarılmıştı. Bunun üzerine 1910 yılında şirketlerin özel olarak kiraladıkları bir tren, İzmir'den Çivril' kadar her istasyonda durarak, toprak sahiplerine bu modern tarım alet ve makinelerinin tanıtımını içeren gösterimlerde bulundu. 1885 yılında Batı Anadolu'da Türk çiftliklerinde tarımsal makinelerin ilk kez görülmesi İngilizlerin makineleşme hareketinin bir sonucudur.³⁴²

XIX. yüzyıl Anadolu tarımsal üretiminde makineleşme ve modern tekniklerin kullanımı çabaları, küçük tarımsal üreticiliğin yaygın olduğu ve buna bağlı olarak kişi başı gelirin oldukça az olduğu bir tarımsal yapı içine görülmektedir. Modern teknik ve aletlerin kullanımı yaygınlaştığı oranda düşük verimli durağan tarımsal üretimde iyileşmeler kendini göstermeye başlamıştır. Ancak makineleşme konusundaki bütün çabalara karşın 1914 ve sonrasında Anadolu çiftçisi üretiminin büyük bir kısmını hala daha geleneksel yöntemler kullanarak yapmaktaydı. Osmanlı coğrafyasında modern araç ve teknik kullanımının yaygınlaşmasını olumlu ve olumsuz yönde etkileyen faktörler bulunduğu görülmektedir.

XIX. yüzyılda tarımda makineleşme konusunda öncülük Anadolu'da yerleşik bulunan yabancı toprak sahiplerinden gelmiştir. İzmir ve civarında bulunan İngiliz toprak sahipleri buharlı makineler dâhil olmak üzere pek çok modern tarım aletini çiftliklerinde kullanmaya başlamışlardı. Yabancıların amacı topraklarından en üst düzeyde verim almaktı.³⁴³

Büyük toprak sahipleri maddi imkânları sayesinde makineleşme konusunda küçük çiftçilere göre avantajlıydı. Tarımsal gelişime karşı önyargılı olmadıkları için ve sahip oldukları maddi imkânlardan dolayı modern tarım aletlerini kullanmaya başlamışlar ve diğer gelir gruplarındaki çiftçilere örnek olmuşlardır. Aydın Vilayeti'nde 1885 yılından itibaren yerli büyük toprak sahiplerinin çiftliklerinde modern tarım makinelerinin görülmeye başlandığı biliniyordu. Bu makinelerin fiyatları, Osmanlı çiftçisinin alım gücü düşünüldüğünde yüksekti. İzmir'de 1909 yılında bir harman makinesi 268,3 £'den (32.196 kuruş), bir çırçır makinesi 7.83 £'den (939,6 kuruş) bir mibzer ise 17 £'den

³⁴²Cihan Özgün, **İzmir ve Artalanında...**, s. 201.

³⁴³M. Murat Baskıcı, "Osmanlı Tarımında...", s.34.

(2.040 kuruş) satılmaktaydı.³⁴⁴ Makinelerin kolaylıklarına ve üretim gücüne tanık olan köylülerden ancak pek azı bunları satın alabilmiştir. Makinelerin satış fiyatının yüksekliği, onları “kiralama” usulünün ortaya çıkmasına sebep oldu. Örneğin Konya’da Amerikan ve Alman firmaları, ellerindeki bir harman makinesini hasat sezonunda 100 ₺ gibi bir fiyata kiraya verilmiştir.³⁴⁵

Dünya pazarlarının 1896-1913 arasındaki uzun dönemde gelişmesi sırasında görece yüksek ücretler ve kiracı bulmadaki güçlükler, imparatorluğun en ticarileşmiş bölgelerindeki büyük toprak sahiplerini emek tasarruf eden makineleşmeye yönelmelerine yol açmıştır.³⁴⁶ Fiyatların yüksekliği, kiralama usulünün yanında “taklit” usulünü de ortaya çıkarmıştı. Saban, demir saban, hafif pulluk gibi makinelerin yurt içinde muhtelif bölgelerde olduğu gibi, Aydın Vilayeti’nin muhtelif yerlerinde, örneğin İzmir’de, kullanıldığı bilinmektedir. Bu tip yerli önlemler, tüccarlara ucuz tarım aletleri getirmelerinin raporlarda sık sık hatırlatılmasına sebep olmuştur.

1914 yılında Menteşe Sancağı’ndaki modern tarım makinelerinin kullanılmasının daha yeni yeni başladığının görülmesi hayli dikkat çekicidir. Bu tür zirai teçhizatın birkaç zengin toprak sahiplerinde olmasına ilişkin raporda şu bilgiler yer almaktaydı: *“Bu havalide alat-ı ziraiyyenin lüzum ve ehemmiyeti henüz takdir olunamamıştır. Çiftçinin yegâne alatu ağaçtan karasaban, el orağı, tırpan, çapa, sürgü çapa ile arazi sürülür. Buna halkın % 99’u sahiptir. Bundan bir derece ilerlemek, tecrübe, teceddüde doğru gitmek isteyenler nihayet birer ikişer saban (araire) tedarik etmiş, istimale başlamıştır. Bunda bilhassa tütün ziraatıyla iştilal edenlerde görülür. Bundan gayri pulluk (ekarrue), demir tırmık ve derece derece alat şayan-ı tezkar bir kemiyet teşkil etmez. Yalnız Muğla kazasında iki orak makinesi, Milas Kazası’nda bir traktör (tracteur) ile bir harman, bir orak makinesi ve pullukları, Köyceğiz’de Cemil Bey’in bir traktörü ile sabanları ve Hidiv-i Mısır Abbas Paşa Hazretleri’nin Dalaman*

³⁴⁴M. Murat Baskıcı, “Osmanlı Tarımında...”, s.42.

³⁴⁵A&P İstanbul 1907 Raporuna ekli Konya Raporu: 28’den aktaran M. Murat Baskıcı, “Osmanlı Tarımında...”, s.41.

³⁴⁶Şevket Pamuk, “Anadolu Tarımının İhracata Yönelişi (1840-1913)”, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2005, s. 114.

*Çiftlikatı'nda iki traktör; bir pulluk, buhar ile işlemeğe mahsus tırmık, harman makinesi ve sekiz adet yük, iki aded binek otomobili dekovil hatları vesaire mevcuttur.*³⁴⁷

Aydın Emlak-ı Hümayun çiftliklerinde tarımsal üretimde kullanılan araçlarla ilgili aşağıdaki tablodaki veriler tarımsal üretimde kullanılan araçların gelişmişlik seviyesini göstermesi açısından önemlidir. Çiftlikat Hümayun'nda adi ve demir sabanların yanı sıra yanı sıra dört ve iki tekerlekli öküz ve bargir arabaları da kullanılmıştır. Tablo dikkatlice incelendiğinde adi sabanın yerini zamanla demir sabanın aldığı görülecektir. Ayrıca çiftlikatta öküz arabalarının bargir arabalarına göre daha çok tercih edildiği de anlaşılmaktadır.

Tablo 22: Aydın Emlak-ı Hümayununa bağlı Çiftlikat-ı Hümayun H.1314 (M.1896/1897) senesi Saban Sayısı

Şube	Saban fazlası	Zürranın sal-ı sabıkta idare ettikleri saban		Zürranın sal-ı halde idare ettikleri saban		Dört Tekerlekli öküz arabası	İki Tekerlekli öküz arası	Dört Tekerlekli bargir arabası	İki Tekerlekli bargir arabası
		Adi Saban	Demir Saban	Adi Saban	Demir Saban				
Tepeköy Şubesi	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet
Tepeköy Çiftliği	-	8	87	-	92	-	49	18	-
Sepetçiler Çiftliği	3	17	15	8	27	-	19	-	-
Meşet Çiftliği	-	13	42	9	44	-	34	2	-
Arapçı çiftliği	-	10	31	5	29	-	26	-	-
Hamidiye Çiftliği	2	4	31	4	33	27	1	-	-
Yeniköy Çiftliği	-	9	22	-	29	-	17	-	-
Ahmetli Çiftliği	-	15	12	12	15	1	14	-	-
Eğerci Çiftliği	-	-	-	29	16	-	29	-	-
Yekûn	5	76	240	67	285	28	189	20	-

³⁴⁷ Ali Rıza, **Menteşe Sancağı'nın Ahval-i Ziraiye ve Arziyesi** (Liva Ziraat Memuru Ali Rıza Bey'in Raporu), Matbaayı-ı Amire, 1915.

Şube	Saban fazlası	Zürranın sal-ı sabıkta idare ettikleri saban		Zürranın sal-ı halde idare ettikleri saban		Dört Tekerlekli öküz arabası	İki Tekerlekli öküz arası	Dört Tekerlekli bargir arabası	İki Tekerlekli bargir arabası
		Adi Saban	Demir Saban	Adi Saban	Demir Saban				
Subaşı Şubesi	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet
Subaşı Çiftliği	-	28	35	26	29	-	29	-	-
Tulum Çiftliği	-	34	3	27	10	-	21	-	-
Naime Çiftliği	-	15	3	10	5	-	5	-	-
Kırbaş Çiftliği	-	32	1	17	11	-	22	-	-
Yeni Çiftlik	-	42	20	42	17	-	35	-	-
Rahmanlar Çiftliği	-	18	1	8	8	-	6	-	-
Åşıklar Çiftliği	-	13	2	8	2	-	7	-	-
Ayaklıkırı Şubesi	3	12	6	14	7	-	4	-	-
Hayreddin deresi çiftliği	-	14	18	16	14	-	19	-	-
Yekûn	3	208	89	168	103	-	148	-	-

Şube	Saban fazlası	Zürranın sal-ı sabıkta idare ettikleri saban		Zürranın sal-ı halde idare ettikleri saban		Dört Tekerlekli öküz arabası	İki Tekerlekli öküz arası	Dört Tekerlekli bargir arabası	İki Tekerlekli bargir arabası
		Adi Saban	Demir Saban	Adi Saban	Demir Saban				
Koldere Şubesi	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet
Koldere Çiftliği	-	129	32	128	30	-	97	-	12
Filo Çiftliği	-	26	10	22	13	-	25	-	-
Dereköy Çiftliği	1	33	4	33	5	-	20	-	3
Rahimiyye Çiftliği	-	38	1	30	-	15	5	-	2
Yekûn	1	226	47	213	48	15	147	-	17
Cümle yekûn	9	510	376	448	436	43	484	20	17

Şube	Saban fazlası	Zürranın salı sabıkta idare ettikleri saban		Zürranın salı halde idare ettikleri saban		Dört Tekerlekli öktüz arabası	İki Tekerlekli öktüz arabası	Dört Tekerlekli bargir arabası	İki Tekerlekli bargir arabası
		Adi Saban	Demir Saban	Adi Saban	Demir Saban				
Şubeler	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet	Adet
Tepeköy Şubesi Yekûn	5	76	240	67	285	28	189	20	-
Subaşı Şubesi Yekûn	3	208	89	168	103	-	148	-	-
Koldere Şubesi Yekûn	1	226	47	213	48	15	147	-	17
Cümle Yekûn	9	510	376	448	436	43	484	20	17

(Kaynak: BOA. Y.PRK. H.H.31/17)

4.2. Tarım Dışı Üretim

4.2.1. Hayvancılık

Türklerin yaşamında hayvanların ve hayvancılığın ayrı bir yeri vardır. Türkler sahip oldukları hayvancılık kültürünü kendileriyle özdeşleştirmişler ve inanç, sosyal ve kültürel değerlerine taşımışlardır. Türkler bu özelliklerini Anadolu'ya geldiklerinde de geliştirerek devam ettirmişlerdir. Aydınoğulları gibi Batı Anadolu'da oluşan Türk Beyliklerinin Ceneviz ve Venedikliler ile yaptıkları ticaret anlaşmalarında Türklerden, canlı hayvan deri, peynir, yağ gibi ürünleri talep ettikleri açıkça görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu da bu genel eğilimin gelişerek devam ettiği görülmektedir.³⁴⁸

Çiftlikler de dâhil olmak üzere imparatorluk bünyesindeki bütün tarımsal üretim işletmeleri hayvanların gücünden faydalanmak ve yük taşımak, gübre sağlamak, peynir, süt, yağ gibi hayvansal gıdaları temin etmek, yapağı ihtiyacını karşılamak ve en son olarak da et tüketimi amacı ile hayvan yetiştirmektedirler. Tarımsal işletmenin öncelikli faaliyet alanı, hayvan işletmeciliğinin yukarıda sayılan amaçlarından hangisine ağırlık verileceğini belirler. Tarıma öncelik veren bir işletmede yetiştirilen hayvanlar tarımsal üretimin yardımcı elemanları olarak değerlendirilirler. Buralarda hayvanlar gübre

³⁴⁸ Munis Armağan, **Tire Ekonomi Tarihi**, Tire Ticaret Odası Yayınları, İzmir 2010, s. 73.

sağlar, çift sürme, harman dövme, hasatı taşıma gibi ağır işlerde hayvanın gücünden faydalanılır. Temel üretim alanı hayvancılık olan işletmelerde ise, pazar için et, süt, deri, yağ ve yün üretmek amacı ile hayvan yetiştirilir. Sanayi öncesi dönemlerde hayvancılığın tarımsal üretimin belkemiğini oluşturduğu göz önünde bulundurulduğunda bu tarz ekonomiler için hayvan varlığının servet birikimi anlamına geldiği net bir biçimde anlaşılır. Bu tarz ekonomilerin toplam servetinin büyük bir bölümünü hayvan varlığı oluşturur. XIX. yüzyıl ortalarında yapılan bir sayıma göre, Çatalca Kazası nüfusunun 4.200.000 kuruş olarak değerlendirilen maddi servetinin 3/1'ini hayvan varlığı oluşturmaktaydı.³⁴⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda etinden, sütünden, yününden ve gücünden faydalanılmak üzere yetiştirilen hayvanların cinsleri ve hayvanlardan elde edilen gelirler bölge ekonomisinin özelliklerini tespit etme bakımından önemlidir. Üretim faaliyetleri açısından büyük önem taşıyan hayvanların Osmanlı ekonomisindeki pazar değerlerinin de yüksek olduğu gözlenmektedir. Örneğin, İzmir Sancağı Tire Kazası üzerine yapılan bir çalışmada XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde bir öküzün fiyatı 1832'de 70 kuruş iken 1862'de ile 200 kuruşa yükselmişti.³⁵⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda çok yaygın bir ekonomik faaliyet olan hayvancılığın gelişmemesinin başlıca sebepleri arasında hayvan hastalıkları gelmekteydi. Gerekli önlemler alınmadığından sık sık ortaya çıkan ve çabuk yaygınlaşan bulaşıcı hastalıklar, çok sayıda hayvan ölümüne yol açıyordu. Tanzimat'tan sonraki dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda 1847, 1877³⁵¹, 1881, 1888, 1889, 1893, 1894, 1898, 1899, 1905 ve 1906 yıllarında görülen 11 sığır vebası salgınında çok sayıda hayvan ölmüştü.³⁵² Hayvancılığın gelişmesini engelleyen ikinci bir faktör de hayvan ihracı ve doğurgan, genç hayvan kesimiydi. Özellikle et ve canlı hayvan fiyatlarının yükseldiği yıllarda

³⁴⁹Tevfik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi 1840-1910", **XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayınevi, İstanbul 1998, s.100.

³⁵⁰Munis Armağan, **Tire Ekonomisi....**, s. 74.

³⁵¹1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu vilayetlerinde sığır vebasının yoğun bir biçimde görülmesi ve daha sonra da çeşitli vilayetlerde pek çok hayvan hastalıklarının ortaya çıkması, H. 1304/M. 1888 tarihinde Nafia Nezareti'nde Umur-u Baytariye Müfettişliği Umumiliği'nin oluşturulmasına sebep olmuştur. Bu göreve de ilk müfettiş olarak Kaymakam Mehmet Ali Bey tayin edilmiştir. Türkiye'de sivil veteriner teşkilatının başı olan Mehmet Ali Bey, aynı zamanda Halkalı'da açılan Sivil Baytar Mektebi'nin de ilk müdürüdür. Bkz. **Türk Ziraat Tarihine....**, s.186.

³⁵²**Türk Ziraat Tarihine....**, s.187.

hayvan ihracı ve doğurgan genç hayvan kesimi neredeyse hayvan mevcudunu tüketecek boyutlara varmıştır. Vergilendirme de hayvancılığın gelişimini sınırlayan bir diğer önemli faktördü. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar küçükbaş hayvanlardan alınan vergiler, hayvanların sağladıkları yıllık gelir üzerinden değil, hayvanın kendisi üzerinden alınmaktaydı. Son olarak da hayvancılığın yeterince gelişmemesinin daha önemli bir nedeni bakımlı mera, çayır ve yaylakların bulunmayışıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda hayvancılık dağlık bölgelerde yürütülmekte olup hayvan yetiştiriciliğinde daha çok boş topraklardan ve nadasa ayrılmış alanlardan yararlanılıyordu. Oysaki gelişmiş bir hayvancılık için geniş ve bakımlı mera ve çayırlar gerekiyordu. Arazi Kanunnamesi mera yerlerinin alınıp satılmasını, sökülüp tarıma açılmasının üzerine mandıra, ağıl ve bina yapılmasını, ağaç dikilerek bahçe haline getirilmesini de yasaklamıştır. Ancak bu yasağa rağmen özellikle çiftlik sahipleri köylülerin ortaklaşa yararlanmasına ayrılmış meraları sökerek tarla haline getirmişlerdir. Bu durum mera anlaşmazlıklarına neden olmaktadır.³⁵³

Toprak uyuşmazlıkları arasında mera anlaşmazlıklarının önemli bir yer tutması, böyle bir yetersizliğe kanıt oluşturmaktaydı. H. 1282 (M. 1865) tarihinde Tire'ye gönderilen bir *hayvan güdücülüğü tenbihnamesi* devlet politikalarının hayvancılığa verdiği değeri göstermesi açısından önem taşır. *Tenbihname* uyarınca hayvanların meralarda beslenmesi zorunlu kılınmaktadır. Evlerde beslenen hayvanların dahi meralarda güdülmesi ve güdücüye teslimi zorunlu kılınmaktadır. Buna karşın mera bulunmayan yerlerde ise güdme yasaklanmaktadır. Güdücülere ödenmesi gereken ücretin harman mevsimde belirlenen oranda arpa ve buğday üzerinden ödenmesi kaydı bulunmaktadır. Tenbihnamenin dikkat çeken bir başka tarafı da karışık hayvan güdülmesini yasaklanmaktadır. Her türlü hayvan kendi sürüsüyle güdülmelidir. Bir diğer husus ise güdüm sırasında sürülerin çevreye vereceği zarardan hem sahibi hem de güdücü sorumlu tutulmadır. Gönderilen tenbihnamelere rağmen mera ve çayırların nüfus artışı nedeniyle tarla haline getirilmesi, hayvancılığı sınırlayıcı bir etki yapmıştır. XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında İzmir Sancağı'na yerleştirilen çok sayıda göçmen, bu bölgede meraların yarısından çoğunun ekime açılmasına vesile olarak

³⁵³Tevfik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi...", s.110.

bölgede nüfusun artmasını sağlamış ve bu durum, daha önce çok sayıda hayvan yetiştiren pek çok köyü mera ve çayır yetersizliği yüzünden sürülerini tasfiye etmeye yöneltmiştir.³⁵⁴

Aydın Vilayeti, verimli mera alanları ile hayvancılığın rahatlıkla yapılabildiği vilayetlerden biridir. H.1301/M.1884 yılı Aydın Vilayet Salnamesi'ne göre vilayet genelinde 1.249.884 koyun ve 1.570.855 keçi bulunmaktadır. Ayrıca bu dönemde vilayet genelinde canlı hayvan ticareti de yapılmaktadır.³⁵⁵ H. 1308 (M. 1891) tarihli Aydın Vilayet Salnamesi'ne göre; vilayet dâhilinde deve, karasığır, manda, bargir, merkep, ester, koyun, keçi, tavuk, kaz, hindi, ördek, balarısı gibi hayvanlar yetiştiriliyordu. Yetiştirilen bu hayvanlardan develer, gerek şehirlerarası, gerekse vilayet sınırları içerisinde nakliye işlerinde diğer nakliye araçlarına göre daha düşük bir maliyete sahip olduklarından, nakliye bağlamında önemli bir yere sahiptiler.

Ziraat aletlerinde ise, öküz ve manda gücünden faydalanılıyordu. Yük arabalarını çekmekte kullanılan bargirler, salnamenin yazıldığı tarihten birkaç yıl öncesinden başlayarak yük çekmenin dışında diğer ziraat alet ve edevatının çalıştırılmasında da kullanılmıştır. Söz konusu salnamede, Aydın Vilayeti'nde yetişen ve genellikle "karaman" diye meşhur olan büyük kuyruklu koyun çeşidinden 1.249.081 adet ve vilayet dâhilinde bulunan keçilerin de 1.571.821 adet olduğu bahsedilmektedir. Bu koyun ve keçi miktarının çokluğu yapağı sanayine önemli bir hammadde teşkil etmesinden dolayı önem taşımaktadır. Dericilik açısından bakıldığında ise yıllık 6.000 lira öküz derisi, 8.000 lira koyun derisi, 11.000 lira kuzu derisi, 7.000 lira oğlak derisi, 3.500 lira keçi derisi ve 6.000 lira tavşan derisinden tahsil ediliyor görülmektedir. Vilayet dâhilinde, ağırlıklı olarak Muğla'da olmakla birlikte İzmir şehri dâhilindeki kasaba ve köylerde de keçi ve koyun eti üreticiliğinin yapıldığı tespit edilmekle birlikte inek, koyun ve keçi sütlerinden, fazla miktarda peynir, kaymak, tereyağı üretilmektedir. Ancak yeni, modern usullerin kullanılmamış ve vilayet dâhilinde henüz tanınmamış

³⁵⁴Tevfik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi...", s.109-110.

³⁵⁵Arzu Baykara, **XIX. Yüzyıl Bodrum Kazasının Sosyal ve İktisadi Hayatı**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2010, s.171.

olmasına rağmen vilayette üretilen peynirlerin Edirne kaşarı ayarında olduğu belirtilmektedir.³⁵⁶

Aydın Vilayeti'nde, Menteşe Sancağı genel olarak sahip olduğu geniş mera alanları sayesinde hayvancılığa uygun bir coğrafi yapıya sahipti. Sancakta, en çok yetiştirilen hayvanlar arasında, inek, merkep, boğa, öküz, dana, camış, çepiş, deve, güve, erkek, katır, keçi, kısırak, koyun, kuzu, midilli beygiri, sığır, oğlak, beygir yer alıyordu. Ancak, yörenin dağlık olması nedeniyle küçükbaş hayvanlardan keçi, en çok tercih edilen hayvan türüdür.³⁵⁷

Menteşe Sancağı her ne kadar hayvan varlığı açısından zengin olsa da Dalaman Çiftliği'ne ilişkin Fellow'un gözlemleri bilinenin aksine Menteşe Sancağı'nın durumunun hiç de iyi olmadığı göstermesi açısından önemlidir. Fellows, Dalaman Ovası'nda büyük bataklıklara, sık ağaç ve çalılık örtüsüne vurgu yaparken tarımın geliştirilmesi için Lincolnshire çiftçilerine ve onların tarımsal yetenekleri ile deve, boğa ve besili atlar gibi hayvansal varlığa ihtiyaç olduğunu belirtmektedir.³⁵⁸

4.2.1.1. Büyükbaş Hayvancılık

Çiftliğin bir çift öküz ile işlenebilen bir yer olarak tanımlanmasından da anlaşılacağı üzere büyükbaş hayvanlardan dönemin diğer ülkelerinde de olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da etinden ve sütünden ziyade toprağın ekilip biçilebilmesi ve ürünlerin taşınabilmesi amacıyla gücünden faydalanılmaktaydı. Ayrıca boynuzlu sığırların fiziki yapılarından dolayı kuraklık mevsiminde sürdürülen tarımsal faaliyetler açısından bir avantaj sağlamaktadır.³⁵⁹

Anadolu'da yetiştirilen yerli kara ırk olan öküzlerin boyu oldukça küçüktü. Onların bu özelliği toprağı derinden sürebilen ağır demir pulluğa oldukça uygundu. Bunun yanında büyük baş hayvancılığın besin kaynağı olarak da kullanıldığı

³⁵⁶R. 1307/H. 1308 Aydın Vilayet..., s.662-663.

³⁵⁷Selçuk Soytürk, **Marmaris Şer'iyye Sicillerine Göre H.1303-1329/M.1885-1911 Tarihleri Arasında Marmaris'te Sosyo-Ekonomik Hayat**, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2004, s.47.

³⁵⁸ Charles Fellows, **Travels and Researches in Asia Minor, More Particularly in the Province of Lycia**. London 1852, s. 292-293.

³⁵⁹Konsolos Cumberbathe'in 1868 Yılı Ticaret Raporu, **İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864 – 1914)**, İzmir Ticaret Odası, İzmir 1998, s.15.

görülmektedir. İzmir'deki İbrahim Paşa Vakfı'na ait hanların yanında aynı vakfa ait salhanelerin bünyesinde sığır ağıllarının da bulunması bunun en önemli göstergesidir. H. 1210 (M. 1795/1796) tarihli Anadolu ahkâm defterinde İzmir Kadısı Hüseyin'e yazılmış olan bir hükümden, Karaosmanoğlu'nun Kösederesi'ne bağlı Reis Çiftliği'nde dokuz adet camuz öküzü ve belli miktarda karasığır öküzün bulunması bu çiftlikte büyük baş hayvancılığın yapıldığını göstermektedir.

İzmir Kazası'nda alınan vergiler arasında resm-i çift, bennak, mücerret, resm-i dönüm, gibi vergilerin yer alması yoğun bir tarım faaliyetin sürdüğünü göstermektedir. Özellikle gücünden faydalanılan sığırın da bu tarıma bağlı olarak yoğun bir şekilde yetiştirildiğini söyleyebiliriz.³⁶⁰

1755'te vefat eden Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa'nın muhalefat defterindeki verilere göre, Mustafa Ağa'nın Durasallı ve Yeni çiftliklerinde büyük baş hayvan varlığı önemli bir yekün oluşturmaktaydı. Bunlardan Durasallı Çiftliği'nde 56 kısrak, 102 baş karasığır ve 54 tane camışın bulunmaktaydı. Yeni Çiftlikte ise 143 camış, 95 kısrak ve 196 baş karasığır kayıtlıdır. Mustafa Ağa'nın çiftliklerindeki hayvansal varlığı çiftlik işletmeciliğinde çok önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir. Ayrıca defterde Ağa'ya ait, çok sayıda at, deve ve koyununda olduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra Ağa'ya ait 13 at müsadere edilerek İstanbul'daki ıstabl-ı amireye gönderilmiştir. Yine Konya Ovası'nda beslenmekte olan 44 atının da müsadere edilerek İstanbul'da satıldığını göstermektedir. Bütün bu veriler Mustafa Ağa'nın çiftliğindeki büyük baş hayvanlardan olan develerden nakliyatçılıkta faydalanmasının yanı sıra kervanlarla elindeki hububat, pamuk veya hayvansal ürünleri piyasaya sürdüğü anlaşılmaktadır.³⁶¹

XIX. yüzyılın ilk yarısında ileri gelen ailelerin tasarrufunda olan çiftliklerde topraktan sonraki en önemli ve en pahalı servet kaynağı çift öküzdür. Teke mütesellimi

³⁶⁰Nahide Şimşir, **İzmir'in Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1730–1792)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1999, s.129–130

³⁶¹Feridun M. Emecen, “Âyân ve Muhallefâtı Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa”, **CIÉPO XIV. Sempozyumu Bildirileri**, (18–22 Eylül 2000), Çeşme, s.147; Yuzo Nagata- Feridun M. Emecen, “Bir Ayanın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa'ya Ait Belgeler”, **Belgeler**, c. XXV, sy. 29, Ankara 2004, s. 4-5.

Mehmed Ağa'nın sahip olduğu öküz sayısı salgın hastalıklar yüzünden 40'tan 26'ya inmişti. Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'nın her çiftlikteki 140 ya da 160 dönümlük her arazisi için bir çift öküz kullanılmaktaydı. Teke ve Saruhan sancaklarında mütesellimlik görevinde bulunmuş her iki taşra ağasının bıraktıkları servet arasında toprak, hayvan, bina, çeşitli araç ve gereçler arasından birbirine eşitti. Her iki ayanın tarımsal faaliyetlerden farklı olarak kar oranları daha yüksek olabilecek bir alternatif ise Eyüp Ağa örneğinde olduğu çiftliklerin gibi mandıralara dönüştürülmesidir. Tire voyvodası Yeğen Mehmet Ağa'nın çiftliği bu amaç doğrultusunda kullanılır. Mehmet Ağa'nın tarımsal faaliyette bulunmadığı Kara Yunuslu Çiftliği'nde 113 sığır ile 28 atı vardır.

Ayrıca Tire Kazası temettuat defterlerinden Aydın, İzmir, Bayındır, Ödemiş, Sığla ve Seferihisar gibi yerleşim birimlerinde oturanların Tire merkezinde, köylerinde ve tımarlarında emlak ve hayvanları bulunmaktaydı. Örneğin, Karaosmanoğlu eski Aydın müşiri Karaosmanlı Yakup Paşa Tire Kazası'ndaki Kızılcahavlu Çiftliği'nden 500 baş hayvan ağnamından 15.000 kuruş gelir elde etmekteydi.³⁶² Konuyla ilgili bir belgede Yakup Paşa'nın Tire bulunan çiftliklerinde bulunan 300 baş koyunu Çirkince Köyü'ndeki Kara Yorgi isimli bir çobana teslim etmiştir. Yorgi 300 koyundan 235 koyunu teslim etmesine rağmen geriye kalan 140 koyunu çeşitli gerekçelerle vermekte gecikmiştir. Bunun üzerine Yakup Paşa koyunlarını verilmesini talep etmektedir.³⁶³

Aydın Vilayeti'nde ayanların sahip olduğu çiftliklerin yanı sıra Torbalı Çiftlikat-ı Hümayunu'nda da tarımsal üretimin yanı sıra hayvancılık da önemli yer tutuyordu. Tepeköy, Subaşı ve Koldere şubelerinden oluşan Çiftlikat-ı Hümayun'da daha çok sığır, manda, deve bargir ve merkep gibi büyük baş hayvan yetiştiriliyordu.

Tablo 23: Tepeköy, Subaşı ve Koldere şubelerinin hayvan varlığı ve nitelikleri

Çiftlikat-ı Hümayunda bir yaşını geçmiş büyük baş hayvan sayısı					
Şube ve Çiftlik Adı	Sığır (re's)	Manda (re's)	Deve (re's)	Bargir (re's)	Merkep (re's)
Tepeköy Şubesi / Tepeköy Çiftliği	68	148	-	87	38
Tepeköy Şubesi / Sepetçiler Çiftliği	33	18	-	15	34
Tepeköy Şubesi /	74	44	5	102	30

³⁶²Mehmet Başaran, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...*, s. 174

³⁶³BOA. AMK. 205/94, (H. 22. 7. 1265/ M. 13 Haziran 1849)

Meşhet Çiftliği					
Tepeköy Şubesi / Arapçı Çiftliği	261	9	7	123	10
Tepeköy Şubesi / Hamidiye Çiftliği	180	19	55	23	62
Tepeköy Şubesi / Yeniköy Çiftliği	80	42	-	54	15
Tepeköy Şubesi / Ahmetli Çiftliği	209		25	80	2
Tepeköy Şubesi / Eğerci Çiftliği	62	36		72	9
Yekün	967	316	92	556	200
Subaşı Şubesi / Subaşı Çiftliği	187	71		66	37
Subaşı Şubesi / Tulum Çiftliği	221	3	21	79	50
Subaşı Şubesi / Naime Çiftliği	84	13	8	13	24
Subaşı Şubesi / Kırbaş Çiftliği	213	-	9	26	17
Subaşı Şubesi / Yeni Çiftlik	150	39	36	69	70
Subaşı Şubesi / Âşıklar Çiftliği	113			13	33
Subaşı Şubesi / Rahmanlar Çiftliği	70	16	11	14	18
Subaşı Şubesi / Ayaklıkırı Şubesi	188		20	12	52
Subaşı Şubesi / Hayreddinderesi Çiftliği	131		42	24	41
Yekün	1357	142	147	316	342
Koldere Şubesi / Koldere Çiftliği	68	30		175	200
Koldere Şubesi / Filo Çiftliği	41	33			18
Koldere Şubesi / Dereköy Çiftliği	49	28	5	38	38
Koldere Şubesi / Rahmiye Çiftliği	22	18		10	13
Yekün	180	109	5	223	269
Cümle Yekün	2504	567	244	1095	811
Çiftlikatı Hümayunda Bir Yaşından Küçük Büyük Baş Hayvan Varlığı					
Şube ve Çiftlik Adı	Sığır (re's)	Manda (re's)	Deve (re's)	Bargir (re's)	Merkep (re's)
Tepeköy Şubesi / Tepeköy Çiftliği	27	58		14	16
Tepeköy Şubesi / Sepetçiler Çiftliği	7	1		1	3
Tepeköy Şubesi / Meşhet Çiftliği	36	12		12	7
Tepeköy Şubesi / Arapçı Çiftliği	116		2	22	

Tepeköy �ubesi / Hamidiye �iftliği	68	9	6	2	16
Tepeköy �ubesi / Yeniköy �iftliği	30	11		3	2
Tepeköy �ubesi / Ahmetli �iftliği	81		3	5	1
Tepeköy �ubesi / EĞerci �iftliği	29	8		12	
Yek�n	394	99	11	71	45
Subaşı �ubesi / Subaşı �iftliği	9	7			6
Subaşı �ubesi / Tulum �iftliği	26				8
Subaşı �ubesi / Naime �iftliği	4				1
Subaşı �ubesi / Kırbaş �iftliği	5				
Subaşı �ubesi / Yeni �iftlik					
Subaşı �ubesi / AŞıklar �iftliği	5				
Subaşı �ubesi / Rahmanlar �iftliği					
Subaşı �ubesi / Ayaklıkırı �ubesi	6				1
Subaşı �ubesi / Hayreddindersi �iftliği	2				1
Yek�n	57	7			17
Koldere �ubesi / Koldere �iftliği	48	21		37	78
Koldere �ubesi / Filo �iftliği	13	15		4	4
Koldere �ubesi / Dereköy �iftliği	7	11			4
Koldere �ubesi / Rahmiye �iftliği	27	12		2	3
Yek�n	95	59		43	89
Cümle Yek�n	546	165	11	114	151

Zirai İŞlerde Kullanılan Hayvan Varlığı

Şube ve �iftlik Adı	Manda	�k�z	Bargir
Tepeköy �ubesi / Tepeköy �iftliği	50	108	38
Tepeköy �ubesi / Sepetçiler �iftliği	15	54	-
Tepeköy �ubesi / Meşhet �iftliği	50	64	-
Tepeköy �ubesi / Arapçı �iftliği	-	72	-

Tepeköy Şubesi / Hamidiye Çiftliği	-	86	-
Tepeköy Şubesi / Yeniköy Çiftliği	16	57	-
Tepeköy Şubesi / Ahmetli Çiftliği	-	48	-
Tepeköy Şubesi / Eğerci Çiftliği	21	72	-
Yekûn	152	561	38
Subaşı Şubesi / Subaşı Çiftliği	6	111	7
Subaşı Şubesi / Tulum Çiftliği	4	79	-
Subaşı Şubesi / Naime Çiftliği	2	34	-
Subaşı Şubesi / Kırbaş Çiftliği	-	58	2
Subaşı Şubesi / Yeni Çiftlik	2	128	3
Subaşı Şubesi / Aşıklar Çiftliği	3	20	-
Subaşı Şubesi / Rahmanlar Çiftliği	8	30	-
Subaşı Şubesi / Ayaklıkır Şubesi	-	48	2
Subaşı Şubesi / Hayreddinleresi Çiftliği	-	65	-
Yekûn	25	573	14
Koldere Şubesi / Koldere Çiftliği	2	268	175
Koldere Şubesi / Filo Çiftliği	10	48	101
Koldere Şubesi / Dereköy Çiftliği	5	68	19
Koldere Şubesi / Rahmiye Çiftliği	9	53	-
Yekûn	26	437	295
Cümle yekûn	203	1571	347

(Kaynak: BOA. Y.PRK. H.H.31/17)

4.2.1.2. Küçükbaş Hayvancılık

Konargöçer yaşayan ve ağırlıklı olarak et ve et ürünleriyle beslenen Türklere bunun doğal bir sonucu olarak küçükbaş hayvan yetiştiriciliği oldukça gelişmişti. Bu, Orta Asya bozkırlarından başlayıp günümüz dünyasına kadar yüzyıllar boyu süren bir durumdur. Anadolu'ya yerleşen Türkmenler Orta Asya bozkırından getirdikleri

küçükbaş hayvan yetiştiriciliğini Anadolu'nun yeni koşulları çerçevesinde yeniden biçimlendirmişlerdi Buna göre Kuzey Batı Anadolu'da kıvırcık, Sakarya'nın batısında dağlıç, orta ve doğu Anadolu'da karaman İzmir ve civarında sakız gibi koyun türleri yetiştirilmiştir. Devrin belgelerinde İzmir Çamlıca Köyüne bağlı Zeynelabidin ve Sucuoğlu çiftliklerinden resm-i ağnam, resmi- ağıl, resmi kışlak ve otlak vergilerinin yer alması İzmir ve civarındaki çiftliklerde küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin bulunduğunu göstermektedir. İzmir'in etrafında bulunan Hereke, Kırıklar, Birunabad, Öksüzce, Ayasefid, Buca-ı Kebir, Seyid Mükerrermettin gibi köylerde koyun yetiştirildiğini görmekteyiz. Buna ek olarak kurban bayramında Menemen'den İzmir'e getirilen koyunların İzmir'in kurbanlık ihtiyacını karşıladığı anlaşılmaktadır. İzmir'de Cumaabad Nahiyesi'ne bağlı Sandı Köyü'ndeki Bekri Yakup Çiftliği, Karacadağ Köyü'nde bulunan Aydın Çiftliği'nden resmi kışlak ve resmi ağıl, resmi otlak, gibi vergilerin toplanıyor olması bize İzmir şehrindeki çiftliklerde küçük baş hayvan yetiştiriciliğinin yoğun bir şekilde yapıldığını göstermektedir. Yine defterlerde verilen bilgilere göre Ayasefid Nahiyesi'ne bağlı bazı çiftliklerde 200 adet koyun ve 2.000 adet keçi bulunmaktaydı.³⁶⁴

XVIII. yüzyılda olduğu gibi XIX. yüzyılda da Aydın Vilayeti'ndeki çiftliklerde büyük baş hayvanın yanı sıra küçükbaş hayvancılık da önemli bir yekün tutmaktadır. Baltacı Manolaki'nin Saruhan Sancağı Foçateyn Kazası'nda bulunan Arap Çiftliği'nde tarımsal faaliyetlerin yanı sıra küçükbaşhayvancılık da yapılmaktadır. Baltacı Manolaki'nin kiraya verdiği toplam 500 baş koyunundan 300'ü Baltacı Manolaki'nin ağıl kâhyası Apostol kâhya tarafından 1.500 kuruş bedel ile kiralanmıştır. Apostol kâhya'nın kendisine ait 400 koyunu daha bulunmakta ve hepsinden 5.600 kuruş gelir elde etmektedir. Baltacı Manolaki'ye ise koyun kirası olarak 1.500 kuruş ödemektedir. Apostol kâhya, Menemen'in Seyrek Köyü'ndendir. Apostol kâhya'nın ağılında ayrıca 8 çoban bulunmaktadır ki bunlar arasında 4 Rumelili, bir Midillili olduğu görülmektedir. Diğerleri ise Menemen Kasabası ve Seyrek Köyü sakinlerindedir. Bu çobanların ücretleri 500–600 kuruş civarındadır.³⁶⁵

³⁶⁴Nahide Şimşir, **İzmir'in Sosyal...**,130–131.

³⁶⁵ Hilal Ortaç Gürpınarlı, "Batı Anadolu'da Bir Büyük Toprak Sahibi Levanten...", s. 332.

Baltacı'ya ait Manolaki'ye ait Menemen Kazası Uluçak Köyü'ndeki çiftliğinde ise 300 demirbaş koyunu yıllık 1.600 kuruş bedelle kiraya verdiği de görülmektedir. Bundan başka, kardeşi Baltacı Yorgaki'nin 130 koyununu da 650 kuruş bedelle kiraya vermiştir.³⁶⁶

Aydın Vilayeti'ndeki ayan, Levanten ve vakıf çiftliklerinin yanı sıra paşahın çiftliklerinde de keçi koyun gibi küçükbaş hayvan yetiriliyordu.

Tablo 24: Aydın Emlak-ı Hümayununa bağlı Çiftlikat-ı Hümayun H. 1314 senesi Küçükbaş Hayvan (Koyun ve keçi) Sayısı

Şube	Koyun	Keçi	Sal-ı Hal hayvanat-ı umumiye	Otlakiyeden mugayir olan	Noksan	Fazla	Sal -ı sabık hayvanat-ı umumiye	Sal- ı hal hayvanat-ı umumiye
Tepeköy Şubesi	Adet	Re's	Re's	Re's	Re's	Re's	Re's	Re's
Tepeköy Çiftliği	-	-	119	418	-	13	639	652
Sepetçiler Çiftliği	-	-	24	145	3	-	184	181
Meşhet Çiftliği	1	1	79	285	70	-	506	436
Arapçı çiftliği	-	-	179	296	79	-	701	622
Hamidiye Çiftliği	615	159	133	237	-	149	377	526
Yeniköy Çiftliği	479	6	46	218	8	-	318	310
Ahmetli Çiftliği	271	1	124	223	25	-	479	454
Eğerci Çiftliği	1185	229	195	77	-	-	-	321
Yekûn	2551	396	899	1899	185	162	3204	3502
Şube	Koyun	Keçi	Sal-ı Hal hayvanat-ı umumiye	Otlakiyeden mugayir olan	Noksan	Fazla	Sal -ı sabık hayvanat-ı umumiye	Sal- ı hal hayvanat-ı umumiye
Subaşı Şubesi	Adet	Re's	Re's	Re's	Re's	Re's	Re's	Re's
Subaşı Çiftliği	230	1	60	425	44	-	529	485
Tulum Çiftliği	2454	2	153	304	44	-	501	457
Naime Çiftliği	26	-	72	106	30	-	208	178
Kırbaş	266	-	84	241	36	-	361	325

³⁶⁶ Hilal Ortaç Gürpınarlı, "Batı Anadolu'da Bir Büyük Toprak Sahibi Levanten...", s.329.

Çiftliği								
Yeni Çiftlik	770	-	124	373	53	-	550	497
Rahmanlar Çiftliği	910	-	57	110	80	-	247	167
Åşıklar Çiftliği	666	3	102	80	17	-	199	182
Ayaklıkırı Şubesi	649	422	125	197	-	43	279	322
Hayreddin Deresi çiftliği	795	-	127	176	6	-	309	303
Yekûn	6766	428	904	2012	310	43	3183	2916
Şube	Koyun	Keçi	Sal-ı Hal hayvanat-ı umumiye	Otlakiyeden mugayir olan	Noksan	Fazla	Sal -ı sabık hayvanat-ı umumiye	Sal- ı hal hayvanat-ı umumiye
Koldere Şubesi	Adet	Re's	Re's	Re's	Re's	Re's	Re's	Re's
Koldere Çiftliği	2044	5	-	1102	-	121	981	1102
Filo Çiftliği	342	2	23	264	-	23	264	287
Dereköy Çiftliği	169	-	57	213	37	-	307	270
Rahimiye Çiftliği	-	-	-	169	26	-	195	169
Yekûn	2555	7	80	1748	63	144	1747	1828
Cümle yekûn	11872	831	1883	5659	558	349	8134	8246

(Kaynak: BOA. Y.PRK. H.H.31/17)

4.2.1.3. At Yetiştiriciliği

Türk kültüründe atın önemli bir yeri vardır. Bozkır kültürü yaşayan ve savaşçı bir toplum olan Türkler binek hayvanı ve askeri bir ihtiyaç olarak atı kullanmışlardır. At sadece savaş zamanlarında değil ulaşım gibi gündelik yaşamın pek çok alanında önemli bir yere sahipti. Osmanlı İmparatorluğu, günümüz Avrupa'sında bulunan haraların çok daha gelişmiş bir modeli olan hayvanat ocaklarına sahipti. Bu ocaklarda ordunun gereksinim duyduğu atlar yetiştirilmekteydi. Yine tımar sistemi gereği tımarlı sipahiler gelirlerine göre belli sayıda at beslemek ve bunları savaşa hazırlamak mecburiyetindeydiler. Kaynaklar her ne kadar XVIII. yüzyılın ortalarında hayvanat ocaklarının bozulduğunu bildirirse de gündelik hayatta ve askeri alanda at önemini korumuştur.

Tanzimat öncesi modernleşme girişimleri hayvanat ocaklarına da yansımıştır. Hayvanat ocaklarına yönelik ıslahat çalışmalarının tarihi Yeniçeri Ocağı'nın hemen ardına denk gelmektedir. Bu bağlamda modern anlamda ilk hara, 1830 tarihinde Eskişehir sınırları içinde yer alan Çifteler Çiftliği'nde oluşturulmuştur. Daha sonraları Karacabey, Sultansuyu, Konya ve Çukurova'da dört hara daha kurulmuştur.³⁶⁷

Dönemin kayıtlarından öğrendiğimize göre Saruhan Sancağı'nın önde gelen ayanlarından Karaosmanzade Mustafa Ağa'nın Kösederesi Çiftliği'nde kısırak, tay, iğdiç, ve katırları bulunmaktadır. Yine aynı kayıtların verdiği bilgilerden İzmir'deki at sahiplerinin kendilerine ait olan beygirlerine dışarıdan mütegalibe ve ehli örf taifesinin kanununa aykırı olarak atlarını alıp kendi ahırlarına götürdüğünden şikâyet edildiğini ve bu durumun at sahiplerini zarara uğrattığını öğrenmekteyiz.³⁶⁸

Atçılığın gelişimi için önemli rol oynayan at yarışlarının tarihi pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de çok eskilere dayanır. Köylerde, kasabalarda iddia üzerine ya da düğün panayır, bayram gibi özel günlerdeki şenlikler nedeniyle yapılan at yarışlarının tarihi çok eskilere dayanmış olsa da modern anlamda, programlı at yarışlarının başlaması ve yaygınlaşması İzmir'de yaşayan Rees, Whittall, Forbes, Alyoti gibi Levanten aileler öncülüğünde olmuştur.³⁶⁹ 1840'larda Bornova ve Buca gibi, Levantenlerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde düzensiz olarak başlayan yarışlar, 1850'lerin ikinci yarısından itibaren düzenli hale gelmiştir.³⁷⁰ Sultan Abdülmecit ve Sultan Abdülaziz, İzmir'i ziyaretlerinde Levantenlerin düzenlemiş oldukları at yarışlarından etkilenmişler ve Türkler arasında da yayılmasını sağlamak için de büyük çaba harcamışlardır. Sultan Abdülmecit, at yarışlarına *Sultan Koşusu* adıyla bir koşunun başlatılmasına ve tüm masraflarının Hazine-i Hassa'dan karşılanmasını sağlarken, Sultan Abdülaziz de yarışları kazanacaklara verilecek ödül miktarını artırarak at yarışları ve atçılığın gelişmesinde önemli görevler üstlenmişlerdir.

³⁶⁷ Aşkın Yaşar, Osmanlı Döneminde Çiftlikât-ı Hümâyunlar (Haralar) ve Hayvancılık, **Osmanlı**, c. 8, s. 611-628.

³⁶⁸ Nahide Şimşir, **İzmir'in Sosyal ve Ekonomik...**, s.128-129.

³⁶⁹ Günver Güneş, **1850-1922 Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Modern Sporların İzmir'e Girişi**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2012, s. 10-11.

³⁷⁰ Günver Güneş, "İzmir'de At Yarışları (1850-1900)", **Tarih ve Toplum**, sy. 240, 2003, s.42-43.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde at yarışları her kesimden İzmirlinin katıldığı bir etkinlik şeklini almıştır. Bu dönemde at yarışları İzmir ile sınırlı kalmayıp, Torbalı, Tepeköy, Tire, Söke, Manisa gibi çevre yerleşimlere de yayılmıştır. İlk yıllarda paskalya şenliklerine bağlı olarak ilkbahar özellikle de Nisan aylarında düzenlenen yarışlar zamanla sonbahar hatta kış aylarına da yayılmıştır. Koşular, dönemin özellikleri ve katkıda bulunan kuruluşlar dikkate alınarak Sultan Koşusu, Kasaba Demiryolu Koşusu, İzmir Rıhtım Koşusu, İlkbahar Koşusu, Direktörler Koşusu, Aydın Demiryolu Koşusu gibi isimler almıştır. Bu dönemde İzmir'e atanan valilerin hemen hemen hepsi at yarışlarına gereken özeni göstermiş olmalarına rağmen İzmir valilerinden Hasan Fehmi Paşa'nın ise bu yarışlarda ayrıcalıklı bir yeri vardır. 1893 yılında görevine başlayan Hasan Fehmi Paşa at yarışlarını teşvik etmekle kalmamış aynı zamanda at yarışlarına bizzat iştirak ettiği gibi bu konuyla ilgili vilayette özel toplantılar yapmıştır.³⁷¹ Hatta zaman zaman Türklerin yarışlarda başarılı olması için yarışlara müdahale etmekten geri kalmamıştır.

1894 yılında Hasan Fehmi Paşa döneminde yerli atların ıslahı için Torbalı Çiftlikat-ı Hümayunu'nda at yarışları düzenlenmiştir. Gelirleri Hazine-i Hassa tarafından finasman edilen yarışlar zamanla düzenli hale gelmiştir. Tepeköy'deki Çiftlikat-ı Hümayun at yarışlarının yanı sıra bir dizi yeni etkinliğe sahne olmuştur. *Yasin Kayış*'in araştırmalarına göre³⁷², etkinlik programları, katılım koşulları, tren ücret ve saatleri hatta lokanta reklamları günler öncesinden gazetelerde yer almış koşular sonrasında dereceye giren atların isimleriyle sahipleri gazetelerde haber konusu olmuştur. Ayrıca vilayet protokolü etkinliklerin vazgeçilmez misafirleri olmuştur.³⁷³ Valiler ve üst düzey memurların at yarışlarını izlemesinin yanı sıra kimi zaman da yabancı misafirler getirmişlerdir. Hemen her yıl, koşular sırasında verilen öğle arasında

³⁷¹ Ayten Can Tunalı, "Hasan Fehmi Paşa", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. XVIII, sy. 46, Ankara 2009, s.71-87, Ayten Can Tunalı, "Hasan Fehmi Paşa, Aydın Valiliği Döneminde Eğitim Öğretim'de Düzenlemeler", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. XXV, sy. 39, Ankara 2006, s. 161-169.

³⁷²Yasin Kayış, "Paradiso'ya Rakip Olarak Tepeköy Çiftlik-i Hümayunu At Yarışları", **Tarih ve Toplum** sy.7, Şubat 2010.

³⁷³İzmir kumandanı Ferik Tevfik'in şifreli telgrafından 1901 yılında düzenlenen at yarışlarına ve açılan ziraat sergisine vali, eşi ve üst düzey erkân-ı vilayetin katıldığı görülmektedir. "İzmir'e muzaf Torbalı Nahiyesi'nde Tepeköy Çiftlikat-ı Hümayunu'nda vali paşa himayelerinde açılacak ziraat sergiyle ihdas edilecek at yarışlarında bulunarak akşam avdet etmek üzere müşarünileyh ile mahdumları ve erkân-ı vilayet ve eşraf-ı memleket bu sabah tren-i mahsusla Torbalı'ya azimet olundukları arz olunur. **BOA. YPRK. ASK.** 169/42 (H. 16/ M/ 1319M. 5 Mayıs 1901)

Çiftlikât-ı Hümâyûn merkezi olan Tepeköy iftlikat-ı Hümayunu'nda mızıkanın aldığı hoş namelerle yemekler yenmiştir. 1895 yılı Tepeköy koşularında Subaşı iftliği'nden Mustafa Ali'nin atı ve çiftlikât-ı H m y n jandarmalarından Mehmet Ali'nin atı ile  demiş Mal Müdürü'n n atı birinci olmuşlardı. 1896 yılıyla birlikte yarışlar daha düzenli hale gelmiş ve İzmir'den Tepeköy'e özel tren seferleri düzenlenmiştir. At yarışları terpit komitelerinde Heyet Müdürü, Erkan-ı Harp Binbaşısı Davud Bey, Komiser Evliyazade Refik Bey, hakem şem'i Bey ile Emlak-ı Hümayun Tabibi Hüsnü Bey yer alırdı.

İlk  c yılda büyük bir coşkunun hâkim olduğu, yabancı misafirlerin de davetli olarak katıldığı Tepeköy çiftlikât-ı H m y nu at yarışlarında zamanla bazı eksiklikler hissedilmiş bir süreliğine yarışlara ara verilmiştir. Emlak-ı Hümayun Müdürü Murat Bey döneminde Emlak-ı Hümayun memurları yoğun bir emek harcamışlardır. Bu süre zarfında Çiftlikat-ı Hümayun'da at yarışlarında kullanılmak üzere yeni binalar yapılmıştır. Ayrıca bundan sonraki yarışlarda hayvan panayırının açılması planlanmıştır. Ancak bütün çabalara rağmen yapımına başlanan binalar 1899 yılına yetiştirilememiş o yıl yapılacak koşularda Çiftlikat-ı hümayun ve kazalardan gelecek ziraat hayvanlarıyla sınırlı kalacağı vurgulanarak açılması d ş n len panayır da bir yıl sonraki koşuya ertelenmiştir. Sadece çiftlikât-ı H m y n köylerinde yetişen atların katılabildiği koşuda ise Meşhet iftliği'nden Veli Hasan'ın atı birinci, yine aynı çiftlikten şeref Ali Ağa'nın atı ikinci olmuştu.³⁷⁴

XX. yüzyılın başlarında d zenelenen Tepeköy iftlikat-ı Hümayunu'nda yapılan at yarışlarında saray hazinesinden ayrılan tahsisatın yanında Ziraat Nezareti de bir miktar para desteği sağlamıştır. şura-yı Devlet fonundan çıkan bir belge durumu kanıtlar niteliktedir.

“Aydın Vilayeti celilesi dâhilinde kâin Tepeköy iftlikat-ı Hümayunu'nda Aydın Emlak-ı Hümayun idaresince tertip edilmekte olan at koşusu m sabakatında m stahaklara verilmek üzere Ziraat Bankası'ndan dahi her sene on bin kuruş tahsis ve itası keyfiyetin şurayı devletçe tezkir

³⁷⁴ Ahenk, 7 Mayıs 1899.

*olunmakta olduğu Orman ve Maadin Nezareti celilesinden bildirildiğinden bahisle bu babdaki muamelenin bir an evvel ikmaliyle neticesinin bildirilmesi... bu misüllü müsabakalarda hükümetçe teşvikat icrası fevaid ve mahsulat getireceğinden koşu zamanı takarrüp ettiğinden gereğinin bir an önce ifası” istenmektedir.*³⁷⁵

At yarışlarının yanı sıra etkinlikler kapsamında tarım sergileri açılmıştır. Bu sergilerde köylülere modern tarım teknikleri öğretilmiş, modern tarımsal makineleri çiftçilerin gözü önünde sergileme fırsatı bulunmuştur.³⁷⁶

1915 yılında Tepeköy, Manisa ve Kasaba’ da yapılan at koşularının Aydın’da da yapılması için Aydın azası Reşit Bey Aydın Vilayet Meclisi’ne bir takrir verir. Konuyla ilgili meclisteki tartışmalarda Aydın’da hayvan ırkının gelişimi için at yarışlarının önemini vurgulayan Reşit Bey at yarışları için bir koşumahalinin kurulması için ödenek ayrılmasını talep eder. Bu talep üzerine mecliste at yarışlarının hayvan ırkının ıslahı için önemli olup olmadığı tartışma konusu olur. Soma azası Yusuf Rıza Bey “komşu hükümetlerimizde koşular yok. Islah-ı cins-i fers için koşular, hiçbir faide te’min edemez. Diğer hükümetlerde bir sergi yapılır. En güzel hayvanlar oraya getirilir.Yetiştirilmiş hayvan sahiblerine mükâfatlar veriliyor. Bu suret daha ziyade faide ze’min eder. Bilmem, ben koşuların lâğvı taraftarıyım” diyerek at yarışlarından daha çok panayırların önemini vurguluyordu. Buldan azası Ali Bey ise at yarışları konusunda “hayır efendim, faidesi çok. Hatta Manisa’da Kasaba’da yapılan koşular livada birçok güzel hayvanlar yetiştirilmesine hizmet etti.” şeklinde beyanatta bulunmuştur. Baytar müfettişi ise sergilerin önemi dikkat çekerek “sergiler hakkındaki fikir ve mütalea doğrudur. Hatta tevzi’ olunan aygırlardan vucuda gelecek taylar danalar için Torbalı’da bir sergi yapacağız. Orada en iyi yetiştirilenlere mükâfat

³⁷⁵ **BOA.ŞD.** 2715/56 (H. 8 Z. 1319 / 18 Mart 1902)

³⁷⁶ “Aydın Vilayeti dâhilinde Tire Kazası’yla Torbalı Nahiyesi dâhilinde kâin 19 kıta çiftlikat-ı Hümayunda mutavattın zürrain çift hayvanat ve alat ve edevatı ahz ve ita etmeleri hususunda her sene beş gün sürecektir Torbalı demiryolu yakınında Tepeköy Çiftlik-i Hümayunu’nda ruz-u hızırda bir panayır açılması” istenmekte ve gerekli iznin verilmesi istenmektedir.”, **BOA. İ. DH.** 1334/1313 za-56.

verilecek. Sergi usulude her halde faideler te'min edecektir” ifadesiyle Torbalı’da sergilerin bundan sonra da devam edeceğine işaret ediyordu.³⁷⁷

4.3. Madencilik

Osmanlı İmparatorluğu maden alanında oldukça zengin bir yapıya sahip olmasına rağmen madencilik büyük ölçüde gelişme gösterememiştir. XV-XVI. yüzyıl Osmanlı Devleti’nin zenaat ve alışveriş aşamalarına bakıldığı zaman madenciliğin dokumacılık ve deri işçiliğinden sonra üçüncü sırayı aldığını görülmektedir. XVI. yüzyılda Osmanlı’daki önemli madenler arasında Ergani, Keban, Gümüşhane madenleri önemli yer tutmaktadır.

Osmanlı madenleri yüzyıllar boyunca hiç değişmeyen kurallar ve yöntemlerle işletilmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Avrupalıların madenlere büyük ölçüde ilgi göstermesi ile birlikte işletme şekli değişmeye başlamıştır.³⁷⁸ Ancak Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan XIX. yüzyılın ortalarına kadar madenler hakkında şerri hükümler uygulanmıştır.³⁷⁹ Buna göre maden işletenler hâsılâtın beşte birini hazineye vermekle yükümlüdür. Osmanlı Devleti toprak politikasında olduğu gibi maden politikasında da benzer bir yöntem uygulamıştır.

“Eğer madenin zuhur ettiği arazi tasarrufa elverişli ve devamlı bir tasarrufa mevzu bulunuyorsa bu tasarrufun kudreti yetiği takdirde beşte birini devlete eda etmek şartıyla işleyebilirdi. Kudreti yetmediği takdirde bu hususta bir hak tanınmazdı”

denilerek bu durumda madeni ya devlet kendi işletir ya da gücü yeten başka bir kişiye işletmek üzere verirdi. 1839 Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra maden mevzuatı yeni ilkelere dayandırılmıştır. Fermanda mülkiyet hakkının saklı tutulacağıın ilan edilmesi 1858’de Arazi Kanunnamesi’nin çıkarılması, ticaret anlaşmalarından sonra

³⁷⁷ **Aydın Vilâyeti Meclis-i Umumisi: 1330 Senesinde Vuku Bulan İctima'a ait Zabıtname**, Sayılar: 1. İctima 25 Kânunusâni 1330; 22. İctima: 21 Şubat 1330, Basım tarihi 1331. s.80-81.

³⁷⁸ Donald Quataert, “19.Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c.IV, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.914.

³⁷⁹ Bülent Varlık, “Osmanlı Devleti’nde Madenlerde Çalışma Koşulları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c.IV, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.917.

yabancı madeni paranın piyasayı doldurması, Osmanlı Devleti' nin Paris Sergisi'ne katılması yöneticilere maden sanayinin değerini bir ölçüde öğretmiştir.³⁸⁰

18 Kasım 1868 tarihli Maden Nizamnamesi'nin 20. maddesi ile 1867'de çıkarılan yabancıların emlak edinmelerine dair kanunu kabul eden tebaaya Osmanlı kanunlarına uymak şartıyla maden çıkarma izni verilmiştir.³⁸¹ 1869 yılına gelindiğinde ise Maden Yasası'nın yürürlüğe girmesiyle yabancı devlet temsilcileri ve Osmanlı hükümeti arasında bir protokol yapılmış, maden arama ve çıkarma konularında yabancılar Osmanlı vatandaşlarıyla aynı haklara sahip olmuşlardır.³⁸² Yeni bulunan madenlerin işletilmesinde padişahın ferman biçiminde verilen bu onayı nedeniyle adı geçen madenleri diğerlerinden ayırmak için "imtiyazlı-fermanlı madenler" şeklinde adlandırılmıştır. Madeni bulan kişilere verilen imtiyaz fermanları madeni işletme hakkını 49 veya 99 yıl ile sınırlamıştır. Yabancı uyruklu madenciler işlerini elçilikler ve konsolosluklar aracılığıyla yürütmüşler, bunun neticesinde konsolosların ve resmi görev taşıyan kişilerin görev ve sorumluluklarını kötüye kullanmamaları için 21 Aralık 1880 tarihli bir belge ile adı geçen görevlilerin görev bölgelerinde maden imtiyazı alamayacakları ilkesi benimsenmiştir. Ancak bu tarz girişimler etkili bir unsur olmamış, XX. yüzyıl başında yabancılar maden sektöründe oldukça fazla imtiyaz almışlardır. Maden Nizamnamesi'nden sonra yabancılar çoğu Ege bölgesinde olmak üzere krom, kükürt, kömür ve zımpara taşı gibi madenleri çıkartmak için imtiyazlar verilmiştir. Kurmuş'a göre, tarım ve sanayideki gelişmelerin tersine maden yataklarının sömürülmesi tümüyle tek yönlü olmuş ve Batı Anadolu ekonomisi, kapitalist gelişme açısından bu talandan hiçbir şey kazanamamıştır.³⁸³

Osmanlı Devleti'nde iki türlü maden işletim sistemi bulunmaktadır. Bunlardan biri; emaneten, diğeri ise ihaleten yani ihale yöntemiyle işletimdi. Emaneten idare

³⁸⁰Mehmet Başaran, **Tanzimat'tan Cumhuriyete...**, s. 219.

³⁸¹Mübahat S., Kütükoğlu, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisâdi Faaliyetleri", **150.Yılında Tanzimat**, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992.s.107-108.

³⁸²Madencilik alanında çıkarılan nizamnamelere ilişkin olarak bkz. Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnâmeden Nizamnâmeğe Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sy.98, İstanbul 1995, s.75-91.

³⁸³Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin...**, s.146.

edilenler öteden beri zararına işletilmekteydi. Hazinesinin zararını önlemek amacıyla bu gibi madenlerin ihalelerine kadar işletilmeleri mümkün olduğunca azaltılmaktaydı.³⁸⁴

Aydın Vilayeti manganez, antimon, arsenik ve krom gibi metalik mineraller bakımından oldukça zengin bir bölge olduğu görülmektedir. 1850–1913 yılları arasında İngilizler zımpara taşı ve krom çıkarımında önemli bir yer tutmaktadır. Zamanla Batı Anadolu bazı şirketlerin ve kişisel ba da çatışmaların ve çıkar mücadelelerinin yaşandığı yer olmuştur. Bunlar arasında en önemlileri 1811 yılında İzmir'e yerleşen ve burada Whittal ve Ortakları adıyla şirket kuran Carlton Whittal ve Fransa'dan gelerek İngiliz parlamentosu tarafından özel bir yasa ile İngiliz vatandaşlığına kabul edilen Carnaud ve La Fontaine aileleridir. Bunlardan C. Whittal ve Ortakları adlı şirket I. Dünya Savaşı yıllarında işlerini yavaşlatmak ve ertelemek zorunda kalmışlardır.

Aydın Vilayeti'nde bulunan çiftlik arazileri hudutları dâhilinde krom, zımpara ve benzeri madenlerin bulunduğundadır. Eldeki kaynaklar bu madenleri çıkarma izni alma yoluna gidildiği, düzenlenen nizamname ve şartnamelerle çoğuna gerekli izinlerin verildiği, bu türden düzenlemelere bakıldığında yerli yabancı işbirlikleri, ortaklıkları yanı sıra yoğun bir rekabet ve çatışmalar da olduğunu göstermektedir.

Tire Kazası'ndaki çiftliklerde iki adet mekşûf, beş adet ruhsatnameli, üç adet fermanlı zımpara ve cıva madeni bulunmaktadır. Bu madenlerden Alacalı Çiftliği'ndekini kendisine ilahe edilmiş olan Mösyö Abbott işletmektedir. Hasançavuşlar Çiftliği'nde Galip Paşa ve Şarno'ya, Halkapınar Çiftliği'nde Alper Aşuva'ya, Hasançavuşlar Çiftliği'nde Şeyhzade Mehmet Said Efendi veresesine, Yeniköy'de Paterson'a, Alacalı Çiftliği'nde Mösyö Herbert Vitele'ye ait zımpara madenleri bulunmaktadır.

Tire'de mekşufe madenlere örnek olarak Halkapınar Çiftliği'nde bulunan zımpara madenini verebiliriz. İmtiyazlı madenlerden Alacalı Çiftliği'nde İngiliz uyruklu Madam Elen Abbott'un zımpara madeni 10.710 dönüm bir genişliğe sahiptir. Madenin ferman tarihi 17 Kasım 1878 tarihli olup imtiyaz süresi 99 yıl, yıllık vergisi 1.338 kuruş 30 para ve vergi oranı %20'dir. Bunun yanında Hasan Çavuşlar ve Mircanoğlu

³⁸⁴Mehmet Başaran, **Tanzimat'tan Cumhuriyete...**, s.220–222

çiftliğinde çıkan zımpara madenini Şeyhzade Mehmet Said Efendi işletmektedir. Bu maden 4.330 dönüm bir genişliğe sahiptir. Ferman tarihi 16 Ocak 1880 tarihli olup, imtiyaz süresi 99 yıl, yıllık vergisi 541 kuruş, vergi oranı %5'dir.³⁸⁵

İzmir Sancağı Torbalı Nahiyesi'nde Baltazi ailesinin çiftliklerinde zımpara madeni keşfedilmiştir. Bu madenin iltizam yoluyla işletilmesi için Aristidi Baltazzi hükümete bir dilekçe yazmış ve zımpara madeninden çıkartılan bir miktar numuneyi ve madenin bulunduğu bölgeyi gösteren haritayı da Maabir Meclisine göndermiştir. Maabir Meclisi, Baltazzi'nin başvurusu üzerine İzmir demiryolu komiseri Miralay Reşat Beyi, madeni incelemek üzere görevlendirmiştir. Reşat Beyin tespitlerine göre, adı geçen maden, Torbalı Nahiye'sine bağlı Yaylayakası Köyüne 35 dakika mesafede bulunuyordu. Maabir Meclisi, Baltazzi'ye şartlı olarak izin verilmesi yönündeki kararının aksine kısa bir süre sonra hazinenin nakit olarak ihale edilen madenlerden gelir elde etmek bir yana neredeyse zararlı çıkaracağını anımsatarak madenlerle ilgili nizamnamenin oluşturulan bir komisyon tarafından ıslahına kadar ihalenin ertelenmesini istemiştir. Baltazzi, bu kararın üzerine, iki alternatifte bulunmuştur. Bunlardan ilki, ileride hazırlanacak nizamnameye aynen uyacağını kabul ettiğine dair bir senet imzalayıp madeni şimdiden işlemeye başlayacağı olup ikincisi ise ihaleyi erteleyebileceği yönündeydi. Maabir Meclisi'nin hazırladığı mazbata Meclisi Vala'da görüşülerek Baltazzi'nin şartlarının kabul edilmesi üzerine kendisine ruhsat verilmiştir. Madeni işletme şartlarına göre, Aristidi Bey, hem çıkaracağı cevherin miktarını yerel yetkililere ve gümrük memurlarına onaylattırarak hem de bu faaliyetine karşılık belirlenecek vergiyi ödeyecekti. Bu koşullarda zımpara madeninin işletimini alan Baltazzi, bir süre madeni işleterek bir kısmını ülke içinde satmış diğer bir kısmını ise dışarıya ihraç etmiştir.³⁸⁶

İzmir Sancağı Kuşadası Kazası'nda zımpara madeni bulunmaktadır. Bu maden ilk önce Gümüş Dağı mevkiinde bulunmuş daha sonra Ayasuluğ civarında dört maden daha çıkarılmıştır. Hükümet tarafından 99 veya 50 yıllığına kiraya verilen bu madenlerin biri hariç hepsi yabancılar ve gayrimüslim tebaa tarafından işletilmektedir.

³⁸⁵Mehmet Başaran, *Tanzimat'tan Cumhuriyete...*,s. 223-224.

³⁸⁶Nursel Manav, *Devlet-Banker İlişkileri Çerçevesinde...*, s. 83-84.

Kaza dâhilinde çıkarılan madenin büyük bir kısmı İngiltere ve Amerika'ya geri kalanı ise Avusturya ve Almanya'ya ihraç ediliyordu. Kazada yer alan üç fermalı madenden 1894/1895 yılında Gümüş Dağı'ndakinden yılda 2.700 Çirkince Köyü'ndekinden 125, Arvalya Çiftliği'nden ise 241 ton zımpara madeni çıkarılmıştı. 1908 senesinde Kaza'da üç fermalı 2 ruhsatnameli zımpara madeninden 574 ton zımpara elde edilmekteydi.³⁸⁷ Ayrıca 1908 yılında Hacı Mahmudzade Hasan Bey ve Seher Hanım ve İngiltere tebaasından Mösyö Percival Hatkinson'a Arvalya Çiftliği mevkiinde 3.000 dönüm arazide antimon, demir, magnezyum, bakır ve simli kurşun arama izni verilmişti.³⁸⁸

Aydın Vilayeti'nde çıkarılan madenleri çoğu Menteşe Sancağı'nda bulunmaktadır. Bu yönüyle Menteşe Sancağı, sahip olduğu yer üstü kaynakları kadar yeraltı kaynaklarına da sahiptir.³⁸⁹

Köyceğiz ve Megri dolaylarında yoğunlaşan krom madenciliği, Aydın Vilayeti ve dolayısıyla Osmanlı maden sektöründe önemli bir yere sahipti. Bölgedeki krom madenlerinin çoğu John Paterson ile oğulları, Duglas ve Ernest Paterson tarafından imtiyazlı veya izinli olarak işletilmekteydi. Örneğin bunlardan biri de Köyceğiz'e bağlı Hacı Ali Çiftliği'nde bulunan ve izinli olup imtiyazı istenen krom madeniydi. Paterson'un 1.793 dönümden ibaret olan arazi için burada almış olduğu 5 krom madenin imtiyazını bir süre sonra oğullarına devretmiştir.

Yine Köyceğiz'deki Toparlar Çiftliği'ndeki krom madeninin imtiyazı 21 Eylül 1896 tarihli fermanla, 60 yıllığına Paterson'un oğulları Ernest ve Duglas Paterson'a verilmiştir. 1146 dönüm olan Toparlar Çiftliği'ndeki maden arazisinin sınırları kuzeyde Yaprak Sekisi ve Sarıalantaşı tepeleri, batıda Boğaalani ve Kurttepelere güneyde Kazgancı, Sivri ve But tepeleri, doğuda ise Kuzguncuk Tepesi ile başlangıç yeri olan Yaprak Sekisi arasında kalmaktaydı. Dönümü onar kuruştan resm-i mukarreri 11.460 kuruş tutarken, rüsum-u nisbiyesi %12,5'a çıkarılmıştır. Madenin açılması için 2 yıl

³⁸⁷Elif Yeneroğlu, "Aydın Vilayeti Salnamelerinde Kuşadası Kazası", **Geçmişten Geleceğe Kuşadası**, Ed. Ayşe. G. Şerifoğlu, İzmir 2001. s. 224.

³⁸⁸Serap Tabak, Kuşadası Kazası'nın 1909-1914 Arası Sosyal ve Ekonomik Yapısı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c.. XXV, sy.. 2 İzmir 2010, s.541-542.

³⁸⁹Şerife Yorulmaz, **Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850 – 1908)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1994, s. 152.

süre tanınırken, madenden kurulacak işletme için yurtdışından getirilecek makine vs, bir defaya mahsus olmak üzere gümrükten muaf olacaktı. Ferman harcı ise 150 altın idi.

Yine Köyceğiz Kazası'ndaki Hamitköy Çiftliği'ndeki krom madeni, Duglas ve Ernest Paterson'a ihale edilmiştir. İmtiyazı Toparlar Çiftliği'ndeki madenle yani 21 Eylül 1896 yılında, 60 yıllığına verilmiştir. 988 dönümden ibaret olan Hamitköy Çiftliği'ndeki krom madeninın açılması için de 2 yıl süre verilmiştir. İmtiyaz sahipleri Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin 20 Mart 1915 tarihli yazısına göre haklarını Köyceğizli Mehmet Ağazade Tahir Ağa'nın ölümü üzerine, onun eşi Fatma Hanım ve oğulları Mehmet, Osman ve Ömer ağalarla, kızları Rabia ve Zehra Hanım'a devretmişlerdir.

Hamitköy Çiftliği ve Toparlar Çiftliği'ndeki maden imtiyazını alan Paterson kardeşlere, maden yönetmeliğine göre teslim işlemlerini Megri Maden Mühendisi Aram Efendis ile birlikte yerine getirmek üzere Vilayet İdare Meclisi ikinci kâtibi A. Şükrü Bey tayin edilmiştir.

Elçek ve Kızılkaya çiftlikleri civarında bulunan dört krom madeni, yüzer hisseye bölünerek imtiyazı 14 Haziran 1893 tarihli fermanla, Hakkı Bey'in yeğenleri Sarıcazade Mehmet Abid, Ahmet Şakir ve Mustafa Beylere verilmiştir. Yüz hisseye bölünen madenler, 60 yıllığına, 16 Kasım 1902 tarihli imtiyaz fermanı kayıtlarına göre birkaç kişiye ihale edilmiştir. İmtiyaz sahipleri arasında 30 hisse ile Rumeli Beylerbeyi yayalarından Nemlizade Tahsin Paşa ve 70 hisse ile Hüdavendigâr ve Manastır Vilayetleri kapı kethüdası Ahmet Efendi'dir. Dört madenden birincisi 715 dönüm iken, ikincisi 1130 dönüm, üçüncüsü olan Çavuşköy madeni 759 dönüm ve Gökdere adlı dördüncü maden ise 945 dönüm arazi üzerinde bulunmaktadır.³⁹⁰

Menteşe Sancağı Megri Kazası'nda on kıta imtiyazlı krom madeni bulunmaktadır. Kargı, Koca çiftlikleriyle³⁹¹ Çenger, Günlükbaşı köylerinde bulunan

³⁹⁰ Şerife Yorulmaz, **Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850 – 1908)**, s. 152 – 193.

³⁹¹ BOA. İ.HUS. 145/1324B-08

madenler bol miktarda işlenmektedir.³⁹² Üzümlü, Kemikli, Kızlan, Eldirek, Günlükbaşı, İnlice madenleri ise az işleyen madenleridir.

Tablo 25: Aydın Vilayeti'nde yer alan Kargı ve Koca Çiftliklerindeki krom madenleri imtiyazının XX. Yüzyıldaki durumu

Tarih	Yer	İhale Önce	İhale Sonra
14 Ocak 1903/ 14 Ş/1320	Kargı ve Koca Çiftlikleri		Nemlizade Paşa
13 Şubat 1913/06 Ra/1331	Koca Çiftliği köyü	Haralombos Pavlidi Efendi	Miltiyadi efendi
13 Ocak 1914/ 15/S/1332	Kargı ve Koca Çiftlikleri Sisambeli Madeni		
3Şubat 1914/07/Ra/ 1332	Kargı ve Koca Çiftlikleri		Hace Levizyedi
12 Aralık1913/ 13 M/ 1332	Kargı ve Koca Çiftlikleri		Ohannes Mefriyan Efendi
13 Ocak 1914/15/S1332	Kargı ve Koca Çiftlikleri Sisambeli Madeni		Paterson
1 Şubat 1914	Kargı ve Koca Karyeleri		Hacı Nikola Levizidi Efendi
23 Mart 1920	Kargı ve Koca Çiftlikleri		Paterson, Stanley (İngiltere tebaası; Maden İşletmecisi) Krom Madeni; Maaden Müdüriyet-i Umumiyesi; Meclis-i Vükela; Şura-yı Devlet;
11 Temmuz 1920	Kargı ve Koca Çiftlikleriyle ve Bezkes Köyü		Paterson, Ernest (İngiltere tebaası; Paterson, Douglas (İngiltere tebaası; Maden imtiyazı sahibi) Krom Madeni; Şura-yı Devlet; Meclis-i Vükela

(**Kaynak:** Arzu, Baykara, 'XIX. Yüzyılda Fethiye Kazasındaki Krom Madenleri ve İşletme İmtiyazları', *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXV, sy. 1, 2010, s.81.)

XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla geçilirken Aydın Vilayeti genelinde madencilikte kapitalizm koşulları belirgin olmuştur. Bu yüzden de bölgeye pek bir yarar sağlamıştır. Örneğin madenlerde çalışacak işçilerin, madenlere yakın yerlerden seçilmesi zorunluluğu varken bu kurala pek uyulmamış ocaklarda çalışacak işçiler imtiyaz sahibinin adamları tarafından bulunmuştur. Bu nedenlerden dolayı da madenlerin talanı bölge halkına yeni iş sahası açmak yerine Batı Anadolu'daki madenlerde çalışmak üzere İtalya ve Yunanistan'dan işçi getirilmiştir.³⁹³

³⁹²Arzu, Baykara, 'XIX. Yüzyılda Fethiye Kazasındaki Krom Madenleri ve İşletme İmtiyazları', *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXV, sy. 1, 2010, s.81.

³⁹³Cihan Özgün, " XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Aydın Sancağı'nda Madencilik", *Aydın Aydın, Tarih ve Kültür Dergisi*, sy.6, Aydın 2009, s.7.

V. BÖLÜM

ÇİFTLİKLERDE İŞGÜCÜ VE ORGANİZASYONU

5.1. Çiftlikteki İş Paylaşımı

5.1.1. Ortakçılık

Ortakçı veya yarıcı çoğunlukla başkasının toprağında üründen bir pay almak karşılığında tarım yapan küçük üreticidir.³⁹⁴ Toprak sahibi ortakçıya günümüz iktisadi algısıyla kredi olarak algılanabilecek tarzda bazı yardımlarda bulunurdu. Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftliğini ortakçılıkla işleten çiftlik sahipleri ortakçılarına toprağın yanında demirbaş adıyla anılan üretim için tohum ve koşum hayvanı ile tarım araçlarını da sağlanıyordu. Bazı çiftliklerde toprak ve tohumdan başka genellikle kuvvet akçesi adı altında para da veriliyordu. Çoğunlukla ortakçının işlediği toprak kendisinin değildi. Bununla beraber yalnız tohum ve hayvan verilmesine dayanan ortakçılık şekli de vardı.³⁹⁵ Ortakçı, ailesi ile birlikte kol gücünü ortaya koymakta mülk sahibi ise tohumluk ile çift hayvanlarını sağlardı. Hasat zamanında mülk sahibiyle ortakçı kaldırılan ürünü tohumluk aradan çıktıktan sonra yarı yarıya bölüşürlerdi. Ortakçılık usulü bütün yıla eşit olarak yayılmış ve yoğun sömürme tarzına uymayan bir yöntemdi.³⁹⁶

Ortakçılığın yaygınlık kazanması çiftliklerin işletme usulleriyle yakından ilgiliydi. Çiftlikler ya sahipleri ya da bunların işletmek üzere kira ile verdikleri müteşebbisler eliyle doğrudan doğruya ya da para veya üründen pay karşılığında küçük parçalar halinde köylülere kiralanarak işletilirdi. Ancak bu iki yöntemden hangisinin belirleneceği kırsal bölgelerin sosyal yapısına göre değişmektedir. Birinci yöntemde köylü nüfus, topraksız tarım işçilerinden meydana gelirken ikincisinde ise kiracı, ortakçı

³⁹⁴Ortakçılık toprağı olmayan köylüyle toprak sahibi arasındaki tarım ilişkisidir. Özellikle yoksul Doğu ülkeleriyle Anadolu'da uygulanan bir yöntemdir. Kimi yerlerde yarıcılık olarak ifade edilmektedir. Gerçekte ne ortaklıkla ne de yarı payla ilişkisi vardır. Ürünün büyük bölümünü toprak sahibi alır. Çalışan köylüye ise pek az bir ürün verilir. Ortakçıya Arapça'da maraba denir. Gerçekte en yaygın statü budur. Tahıl yetiştiren köylerde toprak sahibi fellahla toprak, tohum, öküz ve saban verir. Ortakçı, kendisinin ve ailesinin işgücünden başka bir şey getirmemektedir. Bkz.“Ortakçılık”, Orhan Hançerlioğlu, **Ekonomi Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul 1986, s.299.

³⁹⁵Tevfik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayınları, İstanbul 1998, s. 87, Ali Rıza Bey, a.g.e, s.138–139

³⁹⁶Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimat'tan 1. Dünya Savaşına**, Belge Yayınları, İstanbul 2001, s. 296.

veya yarıcı denen köylü tipi yaygınlaşmaktadır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım kesiminde iş gücü kıtlığı yüzünden ücretlerin yüksek olmasına bağlı olarak çiftliklerin doğrudan doğruya işletilmesi ekonomik değildi. Yine tarımsal yapılanmada para ilişkileri fazla gelişmediğinden para karşılığında kiralama da sınırlı bir şekilde uygulanıyordu. Çünkü bu iki yöntem için pazar ilişkileri oldukça gelişmiş bir tarım kesiminin bulunması gerekiyordu. Çünkü ücret veya kira ödemeleri için gerekli para ürünün pazara sürülmesi ile karşılanabilmektedir. Adı geçen yöntemlerin bir başka mahzurlu yanı da üretimin riskinin taraflarının yalnız birine yüklenmesiydi. Ücretli işgücü ile doğrudan doğruya işletilen bir çiftlikte risk tümüyle çiftlik sahibinin para ile kiralama durumunda ise kiracının üzerindedir. Ortakçılıkta ise taraflar üretimin riskini anlaşma koşullarına göre değişik oranda yükseltmişlerdir. İşgücünün kıt pazar ilişkilerinin fazla gelişmediği üretimin hava şartlarına bağlı olarak yıllar arasında büyük dalgalanmalar gösterdiği Osmanlı tarımında ekonomik çerçeveye en uygun düşen yöntem ortakçılıktı.

Klasik dönem tarımsal yapılanmasında reaya toprağında, tımar erleri ile padişahların hassa çiftliklerinde çalışan ortakçılar vardır.³⁹⁷ Ortakçılar daha çok Karaman, İçel, Teke, Hamit, Aydın Saruhan, Kütahya, Ankara, Bolu ve Hüdavendigâr Vilayetlerinde bulunmaktadır. Diğer taraftan Rum, Kayseri, Trabzon ve Doğu Anadolu diğer vilayetlerindeki mevcudiyetleri sınırlıdır.³⁹⁸ Paşadışahın hassa köyleri genellikle ortakçı kullar tarafından işletilmektedir. Bu köyler arasında yer alan XVI. yüzyıl Manisa Kazası Yengi Nahiyesi'nde kendi geçimlerine yetecek kadar toprağı bulunan ve tamamı Müslüman olan ortakçılar tohumluğu kendileri temin etmekte buna karşılık elde edilen ürünün üçte birini padişaha vermekle yükümlüydüler. Ancak bu ortakçılar Avrupa'daki serfler gibi toprağı sıkı sıkıya bağlı değillerdi. Manisa'nın Çiftçili Köyü'nde oturan dört

³⁹⁷Ortakçılar üzerine ilk çalışmalar Ömer Lütfi Barkan tarafından yapılmıştır. İstanbul, Edirne ve Hüdavendigâr vilayetlerindeki ortakçıları ele alan Barkan'a göre adı geçen ortakçıların çoğu savaş esiri veya sürgündür.

³⁹⁸İrene Beldiceanu-Steinherr, "XV. ve XVI. Asırlarda Anadolu'da Ortakçılar", **VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler (11-15 Ekim 1976)**, c. II, Ankara 1981, s. 1321.

ortakçı dört çiftlik kadar toprağa sahip olmakla birlikte daha sonra bu kişilerin dağılıp buldukları köyü terk ettikleri görülmektedir.³⁹⁹

XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Anadolu'da oldukça yaygın olan bu ortakçılık sistemi, emek ve kazanç ilişkisi yönünden farklılıklar gösteriyordu. 1859'da kiracılar aynı sabit bir yıllık kira öderken, 1863'te Gelibolu'da işgücünü sağlayan kiracı verimsiz topraklarda gelirin yarısını, daha verimli topraklarda ise gelirin üçte birini ya da daha az bir kısmını kendisine almaktaydı. Yunanistan'da yer alan Kavala Sancağı'nda toprağı pullukla sürmek dışında tüm işi kendisi yapan kiracı, vergiler çıkarıldıktan sonra toplanan ürünün yarısını almaktaydı. İzmit'te 1863 yılında kira ücreti tohum için harcanılan paraya eşdeğerdi. 1870'te Çanakkale'de kira ücretleri büyük arazilerde ödenmekteydi. Ortakçılıkta %12,5 oranındaki vergiler çıkarıldıktan sonra üretim miktarı toprak sahibi ve kiracı arasında eşit miktarlarda paylaşılıyordu. Ancak daha güneyde toprak sahibi toplam miktarın üçte ikisini almaktaydı. Küçük arazilerde ise kira ücreti tohum için harcanan paraya eşitti.

XIX. yüzyıl ortalarında Aydın Vilayeti'nde gerçekleştirilen tarımsal etkinliklerde geniş arazinin çok az bir kısmı arazi sahibi tarafından işlenmekte çoğu arazi ortakçılık sistemi ile bir başkasına bırakılmakta daha az bir kısmı ise belirli bir ücret karşılığında belirli bir ücret karşılığında kiralanmaktaydı.⁴⁰⁰

Aydın Vilayeti'nde bulunan çiftliklerin tarım alanında temettuat defterlerini incelendiğinde kişi veya kişilerin bireysel olarak toprakları işledikleri ve tarımsal alanlara sahip olduklarını görülmektedir. Bunun yanında önemli bir oranda ortak veya ortaklarla toprakları işleyenlerin oldukları da belirtilmelidir.

Aydın Sancağı Karacasu Kazası üzerine yapılan bir araştırmaya göre, 1844 – 1845 yıllarında Karacasu'da 16 mahalle ve köyün toplam 1.930 hanesinin 250'sinde ortakçılık yapıldığı anlaşılmaktadır. Toplam 2.888,5 dönüm tarla ortaklarla, eş veya yetim çocuklar aracılığı ile işletilmektedir. Bu ortaklıkta en fazla toprağa sahip olan

³⁹⁹Yuzo Nagata, "16. Yüzyılda Manisa Köyleri, 1531 Tarihli Saruhan Sancağına Ait Bir Tahrir Defterini İnceleme Denemesi", **İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sy. 32, İstanbul 1979, s.731-753

⁴⁰⁰Cihan Özgün, **İzmir ve Artalanında Tarımsal Üretim ve Ticareti (1844–1914)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2011, s.99-100.

1.020 dönümle Eymir karyesinden Erbab-1 Ziraat Hacı Hafız oğlu Hacı Ali bin Hasan'dır.⁴⁰¹

Karacasu'ya bağlı Ali Ağa Çiftliği'nde ortakçılık ilişkisi aşağıda belirtildiği üzere yaygın olarak kullanılmaktadır.⁴⁰²

Tablo 26: Karacasu Ali Ağa Çiftliği'nde Ortak İşlenen Tarlaların Sahipleri, Meslekleri, Miktar ve Değerleri

İsim	Meslek	Ortak Olduğu Tarla Sahipleri ve Yeri	Ortak İşlediği Toprak Miktarı ve Değeri
Demirayak oğlu Mehmed	Erbab-1 Ziraat	Müzdecizade Mehmed Ağa	750 krş
Deli Ahmed oğlu Mehmed	Erbab-1 Ziraat	Müzdecizade Hüseyin Ağa ve Mehmed Ağa ve Sağır Kara oğlu İsmail	1020 krş
Tavil Mehmed	Erbab-1 Ziraat	Müzdecizade Mehmed Ağa ve Yaylalı Mahallesinden Hacı Hüseyin	425 krş
Çakmak oğlu Ahmed	Erbab-1 Ziraat	Müzdecizade Mehmed Ağa	270 krş
Sağır Kara oğlu İsmail	Erbab-1 Ziraat	Deli Ahmed oğlu ve Müzdecizade Hüseyin Ağa	6 dönüm ve 855 krş
İsa oğlu Mehmed	Erbab-1 Ziraat	Tamgacı oğlu Hacı Mehmed Ağa	550 krş
Arab oğlu Kara Osman	Irgad	Müzdeci oğlu Mehmed Ağa	270 krş
İlyas oğlu Süleyman	Irgad	Hüseyin Ağa ve Müzdeci Mehmed Ağa	540 krş
Çakır Mustafa	Irgad	Müzdecizade Mehmed Ağa	550 krş
Kara Ali oğlu Hüseyin	Kahveci	Müzdecizade Mehmed Ağa	270 krş
Kara Ali oğlu Mehmed	Erbab-1 Ziraat	Müzdecizade Mehmed Ağa	180 krş
Tamgacı oğlu Hacı Mehmed	Erbab-1 Ziraat	Karye-i Mezbure ve çiftlik ahalileri	57 dönüm
Müzdecizade Mehmed Ağa	Erbab-1 Ziraat	Karye-i Mezbure ve çiftlik ahalileri	307 dönüm
Müzdecizade Hüseyin Ağa	Erbab-1 Ziraat	Karye-i Mezbure, çiftlik ahalileri ve Yenice'den Hacı hatib oğlu Raşid Efendi	265 dönüm ve 200 krş

(Kaynak: Mehmet Başaran, Temettuat Defterleri ve Salnameler Kapsamında 19. Yüzyılda Karacasu, Aydın 1999, s. 81.)

İzmir Sancağı Tire Kazası'nda Bağdat Valisi Necip Paşa'nın tasarruflarında bulunan Karayunuslu Çiftliği müsteciren Mustafa Çavuş tarafından idare edilmektedir. Mustafa Çavuş, çiftliği ahaliden Pankadoz oğlu Hasan, Kara İsmail oğlu Mehmed Ali, Kırılı oğlu Süleyman, Donsuz oğulları Mehmed ve Hasan, Yunus Emre mahallesinden

⁴⁰¹Mehmet Başaran, Temettuat Defterleri ve Salnameler Kapsamında 19. Yüzyılda Karacasu, Aydın 1999, s. 81.

⁴⁰²BOA. ML. VRD. TMT. d. 2121, Mehmet Başaran, 19. Yüzyılda Karacasu..., s. 81–82.

Kırcalı Mehmed ve Sofuköy mahallesinden Süleyman ile ortak olarak işlemektedir.⁴⁰³ İzmir'in başka kazası olan Tire Kazası'ndaki Mahmutlar Çiftliği sahibi Tahir Ağa'da tarlalarını çiftlik ahalisiyle ortak işlemekteydi.⁴⁰⁴

Foça Kazası tarımda ortakçılık usulünün en çok uygulandığı yörelerden biri olması açısından son derece önemlidir. Foçateyn Kazası ve köylerinde tarıma üretim çoğunlukla gayrimüslim ortakçılar tarafından yapılıyordu. Örneğin Foça merkezde yer alan Cami-i Kebir Mahallesi sakinlerinin tarlalarını işleyen 66 ortakçı ortaya çıkıyor. Bunlardan sadece 12'si Müslüman geri kalanı ise Rum-Ortodoks kilisesine bağlı Hıristiyan Osmanlı vatandaşlarıdır. Ortakçıların üründen aldıkları hisse nispetinde kazanç sahibi ve vergi mükellefi ile birlikte verilmiş olduğu görülmektedir. Üzüm, tütün gibi toprağın genişliğinden ziyade işgücünün kalitesine ve yeterli olup olmadığına bağlı bir üretimde mülkiyet sorunu doğal olarak ikinci planda kalmaktaydı. Çok ortakçısı bulunmak çok varlıklı olmak anlamına gelmiyordu.⁴⁰⁵

Menteşe Sancağı'ndaki çiftliklerin hemen hepsi yarıcılıkla idare edilmektedir. Bu sistemde çoğunlukla tohum ve çift hayvanı çiftlik sahibi tarafından sağlanırdı. Öşür vergisi oranı çıkarıldıktan sonra mahsul, tarla sahibi ile yarıcı arasında yarı yarıya paylaşılırdı. Bir başka ortakçılık sitemine de Köyceğiz Kazası'nda rastlanmaktaydı. Kazanın bazı yerlerinde tohum ve çift hayvanının birisi tarla sahibi tarafından karşılanır, mahsulün hasadına kadar olan masraflar yarı yarıya paylaşıldıktan sonra ürün taksim edilirdi.

Muğla merkez ilçede vakıf çiftlikleri doğrudan doğruya idare olunursa da büyük çiftlikler yarıcılıkla pek azı da icar yoluyla idare edilirdi. Ancak Mentşe Sancağı'ndaki ortakçılık pek çok şikâyetlere konu olmuştu. Çoğu yerlerde çift hayvanı ve tohum arazi sahibi tarafından veriliyorsa da taksimin de öşür vergisi verilen mahsul bazı yerlerde çift hayvanı ve deştibanın hakları çıkarıldıktan sonra yarı yarıya paylaştırılırdı. Şayet çift hayvanı çiftçinin olur, tohum da arazi sahibine ait olursa taksimde peşin toplam

⁴⁰³BOA. ML. VRD. TMT. d...2724

⁴⁰⁴BOA. ML. VRD. TMT. d...2702.

⁴⁰⁵Fikret Adanır, "19. Yüzyıl Ortalarında Foça Kasabası'nda Kazanç ve Vergi", **Geçmişten Günümüze Foça Uluslararası Sempozyum Bildirileri (23 – 25 Ağustos 1996)**, Foça Belediyesi Yayınları, İzmir 1997, s. 10.

mahsulden tohum ayrılarak arazi sahibine verildikten sonra geriye kalan mahsul yarı yarıya paylaşılırdı.⁴⁰⁶

Aydın Vilayeti'nin diğer birçok yerleşim biriminde olduğu gibi Milas Kazası'nda da XIX. yüzyılın ilk yarısında küçük toprak işletmeleri sahipleri tarafından işlenmekteydi. Milas'ta toprağın %68,87'sini mülk sahipleri kendileri işletirken kalan diğer önemli kısmı ise kiracılık veya ortakçılıkla işletilmekteydi. Yine aynı dönemde Milas'taki toprakların %11,6'sını Milas Kazası dışındakiler işletirken, kimi Milaslı ailelerde kendi toprağının yanı sıra kiraladıkları toprakları da işletebiliyorlardı. Milas'ın önde gelen üç büyük toprak sahibi ailesinden Abdülaziz Ağa, Hacı Bekir Ağa ve Tavaslı Hacı Mehmet Ağalar Milas'ın değişik köylerinde yer alan binlerce dönümü bulan tarlarını parsellere ayırarak köylülere kiraya vererek işletme yoluna gitmişlerdir.⁴⁰⁷

Milas'ta ortakçılık konusunda yaygın uygulama arazi ve tohum arazi sahibine ve hayvan çiftçiye aittir. Ancak birçok nedenden dolayı çiftçi mağdur durumdaydı. Fakat Milas'da çoğunlukla çiftliklerde durumun biraz daha farkı olduğuna tanık oluyoruz. Burada borç faizi sene hesabıyla değil ay hesabıyla hesaplanırdı. Milas'ın Varvil Çiftliği'nde borç faizi aylık %2 kuruş hesaplanır ve yılda toplam 24 kuruştur. Arazi sahibi ile rençber arasındaki ürün taksimatı da şu şekilde gerçekleşir. Hububatta 80 kıyyeden⁴⁰⁸ 10 kıyye öşür alınır, bir kıyyesi de deştiban ücreti olarak ayrıldıktan sonra geriye 69 kıyye hububat kalır. 69 kıyye hububat çiftlik sahibi ile üretici arasında yarı yarıya paylaşılır ve rençbere bu taksimden 34,5 kıyye hububat düşer. Rençberin eline geçen 34,5. kıyye hububatın ise 12 kıyyesi öküz masrafı, 6 kıyyesi kısarak masrafı, 2 kıyyesi öşür nakliyesi ve 2 kıyyesi de saban masrafı olarak karşılandıktan sonra rençberin eline yalnız 12,5 kıyye kalmış olur.

Aydın Vilayeti'nde çiftlik sahibi İngilizlerle köylüler arasındaki ortakçılık antlaşmalarının zamanla değişikliğine uğradığını görüyoruz. 1860'lı yıllarda İngiliz çiftliklerinde yaşayan köylüler hangi ürünü yetiştireceklerine kendileri karar veriyorlar

⁴⁰⁶Menteşe (Muğla) Sancağı'nın Zirai ve Coğrafi Durumu (1915 yılına Ait Ziraat Memuru Ali Rıza Bey'in Raporu), Haz. Bayram Akça, Muğla 2010, s. 84.

⁴⁰⁷Nuri Adıyeke, *Milas...*, s.186–187.

⁴⁰⁸Kıyye: kıyye-i atika: okka eskiden dört yüz dirhem olan bir ağırlık ölçüsü (1.282 grama karşılık gelir.). Kıyye-i cedide kilo bin grama tekabül eden ölçü. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1984, s. 621.

ve bunun karşılığında toprak sahibi İngilizlere üretimi gerçekleştirdikleri ürünlerin yarısını veriyorlardı. Ancak İzmir limanının tarımsal ürünler ihraç eden bir liman olarak öneminin artması üzerine ortaklık anlaşmaları İngilizlerin istekleri doğrultusunda gerçekleşmeye başladı. Bu yeni dönemde köylüler yetiştirecekleri ürünlerin seçiminde İngilizlerin istek ve talepleri doğrultusunda tercih yapıyorlardı. Ve genellikle Avrupa'ya ihraç edilecek ürünlerinin ekimine öncelik veriyorlardı. Ancak kötü iklim koşulları ve tarımsal üretimde görülen hastalıklar neticesinde tarladan kaldırılan ürünlerin payında bir azalma gerçekleştiği takdirde toprak sahibinin de payı kendiliğinden düşüyordu. Bunun üzerine toprak kirasının ürün olarak ödenmesini öngören anlaşmaların yerini kiranın para olarak ödenmesini öngören anlaşmalar almaya başladı. Bu tarz anlaşmalarda köylüler toprağı belli bir kira karşılığı kiraladıkları ve ürün kaldırıldığı zaman belli bir bölümünü toprak sahibine satmaya söz verdiklerine dair bir belge imzalamaya başladılar. Kira genellikle köylünün toprak sahibine satmakla yükümlü olduğu ürünün bedelinden düşülüyordu. Beklenen ürünün değeri bile bazen kirayı ödemeye yetmediği için kiracı konumundaki köylü borcunun geri kalan bölümünün gelecek yıl ve belirli bir faizle ödemekle zorunda kalıyordu. Bir sonraki yılda da beklenen ürünü elde edemeyen köylü zamanla İngilizlerin tarlasında borcu bitinceye kadar ücretsiz olarak çalışmak zorundaydı. Bu yöntemle İngilizler bütün sorumlulukları ve karşılaşılabilecek riskleri köylülerin üstüne yüklemiş oluyordu.⁴⁰⁹

1863 yılında İzmir ve çevresinde büyüklüğü 1,2-8 hektar arasında değişen toprakların en büyük bölümü köylülerin mülkiyetindeydi. 1890'lı yıllarda ise İzmir bölgesindeki işletme biçimleri çiftçileri tarafından kullanılan toprağın büyüklüğüne göre değişir. 2.000 ila 8.000 dönüm arasındaki çiftliklerde sabit kiranın kullanıldığı Kuşadası hariç, hemen hemen yalnızca ortakçılık benimsenmiştir. Ortakçı ve ailesi emeği, tarla sahibi de çift hayvanlarını ve tohumluğu sağlar. Hasat zamanı geldiğinde ise tohumluğu hesaba katmaksızın ürün eşit olarak aralarında bölüşülür. 500- 2.000 dönüm arasındaki çiftlikler, bir bölümü ortakçılıkla olmak üzere doğrudan sahipleri tarafından işlenir. 10-50 dönüm arasındaki topraklar ise hasat zamanında gerekirse gündelik işçilerin yardımıyla doğrudan sahipleri tarafından ekilmektedir.⁴¹⁰

⁴⁰⁹ Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin...**, s. 82-83

⁴¹⁰ Rougan'dan aktaran Şevket Pamuk, "Anadolu Tarımının...", s. 112-113.

İzmir Sancağı'nın Torbalı Kazası'nda yer alan Güllüce Çiftliği'nin durumu hakkında 1954 yılında yayınlanan rapor, ortakçılık ve kiracılık ilişkilerinin XX. yüzyılda da devam ettiğini göstermektedir. 9 maddelik rapora göre, Güllüce Çiftliği 9.000 dönümden ibaret olup; bu arazinin 6.300 dönümü Mesude Evliyazade'ye ait iken geriye kalan 2.700 dönümlük kısmı Sadık Atalanı'na aittir. 9.000 dönümlük Güllüce Çiftliği'nin 5.000 dönümü ziraate elverişli iken geri kalan 4.000 dönümü ise dağlık ve meralık arazilerden oluşmaktadır. Ziraata elverişli kısmı bizzat çiftlik sahipleri tarafından işletilmekte olup geriye kalan dağlık ve meralık alan köylülerle birlikte ortakçılık ve kiracılık şeklinde işletilmektedir. Çiftlik sahipleri, köylülerin daimi ikamet edecek kargir binaları yapmalarına izin vermedikleri için Güllüce'de yaşayanlar yaşamlarını sazdan yapılmış evlerde devam ettirmektedirler. Saz evlerin varlığı çiftlikte çoğu kez yangınlara neden olduğundan köylüler sık sık yeni evler yapmak zorunda kalmışlardır. 30 sene öncesine kadar 5 – 10 haneden ibaret olan Güllüce Çiftliği, 1954'de 72 hanede 85 aile ve 366 kişilik bir nüfusa sahiptir. Güllüce Çiftliği ahalisi için arazi, geçimi sağlayacak durumda değildi. Bunun için Kuşadası'nın Selçuk Bucağı'nda olan Alman Boğazı Bataklığı'nın kurutulmasıyla elde edilecek arazinin Güllüce Çiftliği sakinlerine dağıtılarak bu sorun çözüme kavuşturulmak istenmekteydi.⁴¹¹

Bu bilgilerimiz yanında Aydın Vilayeti'nde büyük çoğunluğunu 3–5.000 dönüme kadar rastlanan tarıma elverişli çiftliklerde ortakçılığın pek nadir uygulandığını belirten belgelere de rastlanmaktadır. Çiftlik sahiplerinin bu kadar geniş araziye iş gücü ve sermaye sağlama konusunda yetersiz kaldıkları vurgulanmış ve çiftliklerin parça parça taliplerine satılmak veya kiralamak istenmesine karşın, bu uygulamanın gerçekleşmediği de belirtilmiştir.⁴¹²

5.1.2. Kiracılık

Kiracılık toprak sahibinin arazisinin belirli bir para karşılığında mevsimsel veya yıllık olarak kiracılar tarafından kiralanmasıdır. Çeşitli meyve bahçeleri ile tahıl üretim sahalarında yaygın olarak uygulanan bu sistemde kiracılara “icarçı” adı da verilir.⁴¹³

⁴¹¹ BCA.1954.05.04.030-0-001-000-000-80-509-2

⁴¹² BOA, ŞD TNZ. 1379 / 31 (H.17 ZA 1298/M.11Ekim 1881)

⁴¹³ Orhan, Türkoğan, **Türkiye'de Köy Sosyolojisi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006. s. 180.

Kiracılık ürün miktarına bağlı olmaksızın üretim giderlerine katılmayan toprak sahibine götürü bir kira bedeli ödenmesine dayalı bir işletme biçimidir. Kiracılığın belirleyici özelliklerinden birisi kiranın nakti olması değil ürüne bağlı olmadan götürü olarak ödenmesidir. Ürünle tanımlanan sabit bir kiranın bu nedenle ortaklıktan çok kiracılığa yakın olduğu söylenebilir.⁴¹⁴

Aydın Vilayeti genelinde ortakçılık yöntemiyle işletilen çiftliklerin yanı sıra bazı çiftliklerin bir kısım topraklarının kiracılık yöntemiyle köylülere verildiği görülmektedir. Ayasuluğ temettuat defterindeki verilerden anlaşıldığı üzere yüzyıl ortalarındaki Ayasuluğ köyleri arasında yer alan Arvalya Çiftliği arazi topraklarının 3.800 dönümlük büyük bir kısmı çiftlik sahibi Tahir Ağa tarafından işlenirken 600 dönümlük kısmı ise Çirkince Köyü⁴¹⁵ halkı tarafından kiracılık yöntemiyle ziraat edilmektedir.⁴¹⁶

Karaosmanoğlu Sadık Bey Müteveli Çiftliği'ndeki 776 dönüm araziyi kendisi işlerken geriye kalan 2.160 dönüm arazisini de çiftlik ahalisinden 31 aileye icara (kiraya) vermiştir. Müteveli Çiftliği'ne ilişkin kayıtlarda bazı ailelerin bir araya gelerek birlikte tarla kiraladıkları görülmektedir.⁴¹⁷ Kiraya verdiği tarlaların da pek verimli olmadığı iki yılda bir ekilmesinden anlaşılmaktadır. Temettuat defteri'nin kayıtlarına göre Mehmet Sadık Bey bu tarlayı “gayrimezru” olarak kiraya vermişti. Bu tarlanın yıllık kirası 2.340 kuruştur. Mehmed Sadık Bey'in kendi işlediği tarladan elde ettiği hâsılat ise H. 1260 (M. 1844–45) yılı için 11.241 kuruşa ulaşmaktaydı. Ayrıca çiftlikte boş bırakılan 1.400 dönümlük arazide bulunmaktaydı. Bu yer “kır ve bayır ve orman” olduğundan üzerinde tarım yapmaya elverişli değildi ancak çiftliğin hayvanları için mera olarak kullanılmaktaydı. Köyde tarım yapılan arazi toplam olarak 5.058

⁴¹⁴ Korkut, Boratav, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, İmge Kitapevi, 3. Baskı, Ankara 2004, s. 31-32.

⁴¹⁵ Ayasuluğ Nahiyesi'ne bağlı Çirkince Köyü nüfusun tamamı Osmanlı tebaası Rum olmasının yanı sıra nahiye genelinde mezru adı verilen tarlaların en fazla olduğu köydür. Az çok gayri mezru arazi olmasına rağmen Çirkince Köyü ahalisi kendi toprağını kendisi işlemekte burada kiralama ya da ortakçılık sistemleri pek fazla yaygınlık göstermemektedir. Bkz. **Değişim Sürecinde Aydın XIX. Yüzyıldan Günümüze Sosyal ve Ekonomik Hayatın Dönüşümü**, Ed. Sabri Sürgevil, Aydın Ticaret Odası Kültür Yayınları, Aydın 2010, s. 166–167.

⁴¹⁶ Cahit, Telci, “Ayasuluğ Kazasının XIX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Sosyal ve Ekonomik Durumu”, **Tarih İncelemeleri Dergisi** c. XIX, sy. 2 Aralık 2004, s. 115.

⁴¹⁷ Alpay Bizbirlik, Zafer Atar, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihinde Temettuat Defterlerininin Yeri: Saruhan Sancağı Müteveli Çiftliği Temettuat Defteri Örneği”, **Sakarya Üniversitesi Fen- Edebiyat Dergisi**, sy.1, Sakarya 2009, s. 41.

dönüme ulaşmaktaydı. Bunun 1.011 dönümü (%16) toprak sahibince, 1.887 (%29)'si müstecir tarafından işlenmekteydi.⁴¹⁸

Denizli Sancağı Acıpayam Kazası'nda Alacain Çiftliği kayıtlarında *Alacain Çiftliği ahalisinin tamamı aharın tarlasını icar ile züra kaydı olmasına rağmen nerede, ne kadar ve kimin tarlası olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak arazi sahiplerinden Yazırlı Ahmet Ağa'nın üvey oğlu Abdülkadir Ağa'nın 150 mezru ve 250 gayri mezru tarla kaydına rastlanmaktadır. Çorum Karyesi'nin tamamı Tavaslıoğlu Osman Ağa'nın tasarrufunda bulunmakla birlikte karye sakinlerinin üzerlerinde kayıtlı bağlar bulunmaktadır. Osman Ağa'nın ne kadar araziye sahip olduğu belli değil ise de Uçarı Çiftliği kayıtlarından edilen bilgiye göre 1.100 dönüm mezru, 3.800 gayri mezru arazi Osman Ağa'nın tasarrufundadır. Karye sakinleri icarla Osman Ağa'nın arazilerini işletmektedirler.*⁴¹⁹

XIX. yüzyılın ortalarında Aydın Vilayeti'nde bulunan bir takım çiftlikleri belli bir kira bedeli karşılığında kiralamak isteyen taliplerinin olduğuna tanık oluyoruz. Örneğin Söke'de bulunan ve satılması düşünülen yedi kıta çiftliği kocabaşılardan Papasoğlu Nikolaki'nin 50.000 kuruşa kiralamak istediği İzmir Kaymakamı Mehmet Hamdi'nin yazısından anlaşılmaktadır.⁴²⁰ Hamdi Bey'e göre, çiftlikler imar ettirildiğinde daha verimli hale gelecektir.

⁴¹⁸Ortaç, Hilal, Gürpınarlı "Manisa Kazasında Bulunan Bazı Çiftlik Köylerinin XIX. Yüzyıl Ortalarındaki Durumu", **CİÉPO XIV. Sempozyumu Bildirileri**, (18–22 Eylül), Çeşme 2000, s. 494.

⁴¹⁹ Selahittin Özçelik, **XIX. Yüzyıl Ortalarında Acıpayam ve Çevresi (Temettuat Defterleri İncelemesi)**, Fakülte Kitabevi, Isparta 2005. 56–58.

⁴²⁰"Söke Kazası'nda vaki olup mübaaya ve iştirası tasavvur olunan 7 kıta çiftliğin kuytiyetine dair mukaddemce çaker-i seniyeleri kılınan müzakere ve arıza-i çakeranemin vusuluyla çiftlikat-ı merkumenin varidat ve hâsılatı haliyesi anlaşılmış ise de çiftlikat-ı merkumenin imar ettirildikten sonra ne miktar hâsılat olur ve senevî nukud-u bedeli ile isticare talib bulunabilir buralarının dahi bi't-tahkik iş'ar olunması iradesini şamil hame-peynay-ı tazim emirname-i samiyi darendeleri maal-i âlisi çakeri olması ve erbab-ı vukufdan ledel tahkik çiftlikat-ı mezkurun el-haletü'l hazihi ma'mur olarak ve erzak-ı saire senevî 20 para 30 bin kile sisam husule gelmekte olduğu be arazi-i mevcudiyesi 500 çifte mütehamil olarak kaffesi işlendirildiği halde kalil hasılat olacağı derkar isede miktarının bilinmesi mümkün olmayıp ancak çiftlikat-ı mezkurenin mamuriyeti hazırasıyla isticarına el halet'ül hazin reayası Kocabaşılardan Papasoğlu Nikolaki nam zimmi senevi 50 bin kuruş icareyle talip olunduğu ihbar olunmuş olmağla takdim-i arizaya ibtidar ettirilmiştir.", **BOA. A.MKT.** 18/10, (H. 29 N/ 1260 /M.12 Ekim1844)

5.2. İnsan Faktörü

5.2.1. Ücretli İşçilik

Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım alanında ücretli işçilik sürekli biçiminden daha çok geçici ücretli işçilik şeklinde uygulanmıştır. Anadolu'da yıl boyunca ücretli işçi çalıştıran büyük ölçekli çiftliklerin sayısı azdı. Tarımda ücretli işçi istihdam edilmesi pamuk ve pazar için üretilen diğer birkaç ürünle ve hasat mevsimiyle sınırlı kaldı. Adana ve Batı Anadolu bölgesindeki büyük ve orta ölçekli pamuk çiftlikleri, daha yoksul Doğu Anadolu bölgesinden gelen çok sayıda mevsimlik işçiyi çalıştırıyorlardı.⁴²¹ Makal'a göre, XIX. yüzyıl ortalarında önemsiz ve azalan sayıda büyük işletmenin toprakları bir yıl süreyle kiralanan işçiler tarafından işleniyordu. Palgrave'nin tahminlerine göre, Asya Vilayetleri'nin tümünde 200.000 dolayında mevsimlik işçi kullanılıyordu. Çukurova bölgesi gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısında pamuk üretiminin yoğunluk kazandığı bölgelerde mevsimlik dahi olsa sayıları 50.000 ile 100.000 arasında değişen ücretli işçiler çalışıyordu.⁴²²

1860'ta İngiltere konsolosu, Aydın Vilayeti'nde yaşayan 991.700 kişinin yaklaşık 110.000'inin 'göçer' olduğunu tahmin etmişti. 1869'da başka bir konsolos Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki topraklarında çalışan mevsimlik işçi sayısının yaklaşık 200.000 olduğunu söylüyordu. Bütün Anadolu'da yerleşimler az ve dağınık, dolayısıyla işgücü kıtı. Bunun doğal sonucu olarak, talebin yüksek olduğu bölgelere kolayca işçi çekmek üzere elde hazır işçi kaynakları yoktu⁴²³. Yine de, işçiler Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok coğrafi bölgesi içinde ve bu bölgelerin arasında dolaşım halindeydi.

Batı Anadolu'da iş gücünü artırmak için dört olası kaynak vardı. Bunlardan ilki Ege Adaları ve Mora'dan düzenli olarak Anadolu'ya geçen insanlar, ikincisi bölge ve civardaki göçebeler; üçüncüsü Doğu Anadolu ve Karadeniz'in doğu kıyılarından Batı Anadolu'ya çalışmak üzere gelen göçmenler ve sonuncusu da Balkanlar Kırım ve

⁴²¹Şevket Pamuk, "Türkiye'de Tarım ve İktisadi Gelişme 1880-2000", **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri-II**, Çev. Gökhan Aksay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s.231.

⁴²²Ahmet Makal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda...**, s.136.

⁴²³Reşat Kasaba, "Batı Anadolu'da Göçer İşçiler 1750-1850", **Dünya İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 24

Kafkasya'dan gelip Batı Anadolu'da iskân edilen göçmenlerdi. Bu bağlamda, bu göçler büyük malikâne sahiplerine işgücü kaynağı sağlamaktan çok, küçük çiftliğin kapsamını genişletmiş oldular. Başka bir deyişle, bunun yanında elinin altında tarım işçileri kaynağını oluşturan üç ana grup adalılar, yerli göçebe aşiretler ve doğudan gelen göçmenlerdi. Ama bu insanlar tümünden yersiz yurtsuz, bağlantısız olmadıkları için, Batı Anadolu tarımına kendi koşullarıyla oldukça yüksek ücretlerle giriyorlardı.⁴²⁴

İngiliz çiftliklerinin eski yöntemlere göre düzenlenen ortakçılık ve parasal kira uygulamaları sürerken, diğer kesimlerde ücretli işçiler çalıştırılmaya başlandı. Çiftliklerin yeni yeni ortaya çıktığı 1856 yılında tarım işçilerinin ortalama ücreti 1 şilin iken, 1863 yılında İzmir yakınlarında 2 şiline, diğer yerlerde ise 1 şilin 6 peniye yükseldi. 1869 yılında Batı Anadolu'daki İngiliz çiftçiler bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda en yüksek ücreti kendilerinin ödediğini söyleyerek övünüyorlardı. Ancak ücretlerdeki bu artışın 1870 yılında yavaşladığı ve ortalama 1 şilin 8 peni düzeyinde kaldığı görülmektedir. İngiliz çiftçilerin çalıştırdığı ortalama işçi sayısı hakkında yeterli bilgi olmamasına rağmen Orhan Kurmuş'un verdiği bilgilerden, bir İngiliz çiftçinin çiftliğinde 135 kişinin çalıştığı bilinmektedir. İşgücü kıtlığının Türk toprak sahiplerini büyük güçlülere uğrattığı devirlerde bile İngilizler ödedikleri yüksek ücretler sayesinde işçi bulmakta zorluk çekmediler. İngilizlerin yanında çalışanların kazandığı yüksek ücretler dilden dile dolaşarak bölgenin en doğu ucu olan Yalvaç'tan bile İngiliz çiftliklerine işçi akınına yol açmıştır. Mevsimlik işçiler ürünlerin erken olgunlaştığı kıyı şeridindeki çiftliklerden başlayarak içerilere doğru ilerleyerek her çiftlikte ortalama 15 gün çalışarak sonbahara doğru Yalvaç'a geri dönmüşlerdir.⁴²⁵

İngilizler, çiftliklerine daha fazla işçi çekebilmek için Aydın ve Kasaba demiryollarıyla anlaşma yaparak işçilerin köylerden tarlalara az bir ücret vererek gelmesini sağlayan paso yöntemini uygulamışlardır. Fakat Türk işçilerin gerek demiryolu taşımacılığına olan yabancılığı, gerekse pratik düşüncülerinden dolayı çalışacakları tarlayı görür görmez trenin istasyona varmasını beklemeden trenden atlamayı alışkanlık haline getirmeleri ve yaralanmaların süreklilik kazanması neticesinde bu uygulamaya kısa bir süre sonra son verilmiştir.

⁴²⁴Reşat Kasaba, "Batı Anadolu'da...", s. 27-28.

⁴²⁵Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin...**, s. 85-86.

Yere ve zamana göre haftalık veya aylık olarak tutulan işçilerin yanı sıra yıllık olarak da işçilerin alındığı görülmektedir. Yıllık olarak işe alınan işçilere işveren, iki öneri sunuyordu. İşçi ya bir yıllık ücreti tutarı olarak peşin 18 sterlin alacak ya da yiyecek-içecek gibi iaşesi için gerekli olan masrafların dışında 6 sterlin alacaktı. Kadın ve çocuklara ot ayıklamak gibi basit ve çok yorucu olmayan işlerde günde 5 – 7 peni arasında bir ücret ödeniyordu. Tarımsal ücretlerin artmasına paralel olarak bu işçilere ödenen ücretler 1870 yılına doğru 6 peni ile 1 şiline yükseldi. Gün ağarınca çalışmaya başlayan işçiler, güneş batımında paydos ediyorlar ve bu süre içinde sadece bir saatlik yemek arası veriyorlardı. İşçilerin ortalama çalışma saatleri 9–15 saat arasında değişiyordu. Çeşitli resmi ve dinsel tatiller dolayısıyla genellikle yılda 260 gün çalışan işçilerin, bazı yörelerde 304 gün çalıştığı da oluyordu.⁴²⁶

1863–1864 yıllarına ait İzmir’de pamuk üretimine ilişkin İngiliz konsolosluk raporlarına göre İzmir ve çevresinde pamuk üretiminde işgücü kıt olduğundan ücretler yüksekti. Ancak mevcut çalışan mevsimlik işçi sayısını hesaplamak mümkün olmamakla birlikte işgücü açığı iç bölgelerden ve Bulgaristan’dan giderilmeye çalışılmaktaydı. Toprakların bir kısmı arazi sahipleri tarafından işlenirken, büyük bir çoğunluğu ise küçük aile işletmeleri tarafından işletilmekteydi. Ücretler, 2 şilin ile 2 Şilin 6 peni arasında değişmekle birlikte en fazla 3 şilin’e kadar çıkabiliyordu. Ayrıca bir kısım işçiler, yıllık olarak kiralanmakta ve kendilerine yiyecek ve giyecek masrafları da dâhil olmak üzere yıllık 12–15 şilin arası bir ücret ödenmekteydi. Bazıları ise üretimden elde edilen kazancı arazi sahipleri ile paylaşmaktaydılar.⁴²⁷

Köylülerin oturdukları evler genellikle kolaylıkla elde edilebilen ve az masraf gerektiren taş ve çamurdan yapılmıştı. Camsız pencereleri, basit kaba ahşap kepenkleri vardı. Evlerin çatıları ise ağaç kütüklerinin duvarlara çaprazlama konularak üzerlerinin saz veya çalılarla kaplanmasıyla oluşuyordu. Yağmur geçirmemesi için çatıların üzerileri toprakla örtülüyordu.⁴²⁸

Küçük Asya’daki çiftçiler dünyevi yaşamlarında çok fazla endüstriyel materyal kullanmıyorlardı. Acil ihtiyaçların dışında, yaşamlarında en ufak bir düzelme belirtisi

⁴²⁶Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin....** s. 86.

⁴²⁷Cumberbathe’in 1865 Tarihli Pamuk Üretimi Raporu. Bkz. 1865 [3498] **Circular to H.M. Consuls in Ottoman Dominions regarding Cotton Cultivation**. London 1865.

⁴²⁸Cumberbathe, “1865 tarihli...”, s.848.

olduğu zaman orantısız bir vergilendirme ile karşı karşıya gelebileceklerinin farkındaydılar. Köylülerin yiyecekleri buğday, arpa, darı, burçak gibi tahıllardan yapılan ekmekti. Bunun dışında soğan, fasulye, az sayıda sebzelerden oluşan değişik ürünler, zeytin, süt, yumurta, nadiren pirinç, aynı zamanda meyve, kahve ve tütünden oluşuyordu. Ama et son derece az aldıkları bir lüks idi. Köylüleri idareli ve mütevazı bir sınıf olarak da değerlendirebiliriz.⁴²⁹

1891 tarihli Aydın Vilayet Salnamesi'ne göre; vilayetin genelinde işçi azlığından dolayı son birkaç senede ortalama 4-5-6 kuruş civarında seyreden işçi ücretlerinin 8-10-12 kuruşa kadar yükseldiği görülmektedir. İşçi azlığının ve buna bağlı olarak bu artışın en önemli sebebi, başka vilayetlerden işsizlik dolayısıyla Aydın Vilayeti'ne gelen işçilerin kendi memleketlerinde ziraat faaliyetlerinin gelişmesi ve buna bağlı olarak sanayinin de yükselmesiyle buralarda iş bulabilmişlerdir. Bu duruma karşı alınması gereken tedbir; tarımsal alandaki ücretlerin, sanayide oluşan günlük ücretler ayarında bir seviyeye yükseltilmesiydi. Ayrıca eski usul alet ve edevatla yapılmakta olan tarımın daha fazla beden gücü gerektirmesinden dolayı hem daha zor ve uzun zamanda neticelenmesi, hem de işçilerin bu sektörde çalışmak istememeleri sonucunu doğurmasından ötürü tarımsal üretimde kullanılan alet ve edevatta modern usullere geçilmesi ile bir düzenlemenin yapılmasının gerekliliği kaçınılmazdır.⁴³⁰

1911 yılında Aydın ve Saruhan sancakları ile Nefs-i İzmir Kazası'nda mevsimlik işçi ücreti 10–25 kuruş arasında değişiyordu. Mevsimlik işçi ücretinin bu kadar pahalı olmasının sebebi, işgücü azlığının yanı sıra 1910 yılına oranla vilayet genelinde tütün ekiminin %70–80 oranında artmasıyla işgücü açığının daha da ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır. Bu gibi sebeplerden dolayı işgücü açığını kapatmak amacıyla mevsimlik işçi ücretlerinin 4 ile 8 kuruş arasında değiştiği, Denizli ve çevresinden mevsimlik işçilerin diğer vilayetlere sevki için İzmir Vilayeti tarafından girişimlerde bulunulmuştur. Aynı yılda, Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nden gönderilen raporlarda, Ege Adaları'ndan Batı Anadolu'ya mevsimlik işçi getirtildiği de belirtilmektedir. Adı geçen raporda Ege Adaları'nda mevsimlik işçi ücreti, 1911 yılında 9–10 kuruş arasında olduğu, fakat bu fiyatın olması gerekenin üstünde bir fiyat olduğu belirtilmiş, bunun

⁴²⁹Cumberbatch, “1865 tarihli...”, s.849.

⁴³⁰**R. 1307/H. 1308 Aydın Vilayet Salnamesi, İbrahim Cavid.** Yay. Haz. Murat Babuçoğlu, Cengiz Eroğlu, Abdülkerim Şahin, TTK, Ankara, 2010, s. 640.

sebebi olarak da mevsimlik işçilerin de Manisa ve İzmir civarına gitmelerinden dolayı işçi sıkıntısı yaşandığı, bunun da işgücü sıkıntısına sebep olduğu belirtilmektedir.⁴³¹

Sisam Adası'ndan her sene hasat mevsiminde orak biçmek vs. işlerde çalışmak üzere Kuşadası, Torbalı, Cumaovası ve Söke ovalarındaki çiftliklerde çalışmak üzere 1.500 ile 2.000 arasında mevsimlik işçi gelirdi. Ancak 1912 senesinde Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafla “*hal-ı harb münasebetiyle harice gidecek amele bulunmadığından*” şeklinde ifade edildiği üzere adı geçen yılda Aydın Vilayeti'nde acil ve şedid derecede ameleye ihtiyaç olduğu hasat mevsiminin gelmesine rağmen hiçbir amelenin Sisam Adası'ndan gelmediği Aydın Ziraat Cemiyeti Riyaseti'nden bildirilmiştir. Adı geçen belgede amele açığının giderilmesinin vilayetteki zirai faaliyetlerin aksamaması için önemi vurgulanmakta gerekli girişimlerde bulunulması talep edilmektedir.⁴³²

5.2.2. Köleler

Sömürünün en ilkel ve kaba biçimi olan kölelik eskiçağ ekonomik düzeninde önemli bir yer tuttuğu gibi yakın dönemlere kadar da uygulanan bir sistemdi. Tek tanrılı dinlerinde yayılmasını etkileyemediği bu kurum, özellikle XV. ve XVI. yüzyıllarda coğrafi keşiflerle birlikte hızla yaygınlaşmıştır. XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar devam eden 400 yıllık bir süreçte sadece Senegal'den Angola'ya kadar bütün Batı Afrika kıyılarını saran köle toplama ve ihraç merkezlerinden Amerika'daki tarım işletmelerine, İspanyol, Portekiz, İngiliz ve Fransız gemileriyle milyonlarca Afrikalı köle taşındı. XVI- XVIII. yüzyıllar arasında Atlas Okyanus'unda, Avrupa – Afrika - Amerika arasındaki ulaşım üçgeninde toplam ticaretin %65'ini kölecilik oluşturuyordu. Böylece, Kuzey Avrupalı denizci devletler Afrikalı zenci köle ticaretinde büyük servetler kazandılar. Köle ticareti ve kölecilik sanayi kapitalizmine gerekli ilk sermaye birikimine kaynak oluşturarak Avrupa ve Kuzey Amerika'nın gelişimine katkı sağlarken, aynı ölçüde Afrika'da durgunluk ve gerilemeye yol açtı.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, sanayi kapitalizminin doğuşuyla, özgür, hareketli ve rekabet kurallarıyla bütünleşmiş çalışanlara gereksinim duyulması, aynı

⁴³¹ Gündüz Ökçün, “1911 Yılında Tarımsal Ücretler Üzerine Gözlemler”, **Ekonomik Yaklaşım**, c. 3, sy. 7, 1982, s. 199.

⁴³² **BOA. DH. İD.** 107/49 (H.27 C/1330/ M.13 Haziran 1912)

zamanda zenci nüfusun denetimsiz, bir biçimde giderek artması, köleciliğe karşı ilk tepkilerin doğmasına neden oldu. Fransız Devrimi'nin getirmiş olduğu hümanist ve eşitlikçi akımlarında köleliğe karşı mücadeleyi güçlendirmesiyle zenci ticaretine sınırlama ve yasaklamalar getirilmeye başlandı. İngiltere 1807'de Afrika'daki vatandaşlarının köle ticareti yapmalarını yasakladı. 1815'te toplanan Viyana Kongresi'ne katılan 8 ülke "insanlık ilkeleriyle, evrensel ahlaka aykırı" saydıkları köle ticaretinin yasaklanması konusunda gereken çabayı göstereceklerini taahhüt ettiler. 1834 senesine geldiğimizde İngiltere kolonilerinde bulunan kölelerin serbest bırakıldığını duyurdu. 1841'de İngiltere, Fransa, Rusya, Prusya ve Avusturya arasında, her türlü zenci köle ticaretini yasaklayan ve bu ticareti korsanlık suçu sayan bir antlaşma yapıldı. Fransa'da 1848'de, İspanya ve Portekiz'de 1856'da sömürgelerindeki köleliğin resmen kaldırıldığını duyurdular. Amerika Birleşik Devletleri'nde köle ticareti 1850'lere kadar sürdükten sonra ancak 1865'te sona erdirildi.

1885 Berlin Umumi Senedi ve 1890 Brüksel Kongresi, köleliği kaldırmamakla birlikte, köle ticaretinin yasaklanması yolunda önemli hükümler getirdi. 10 Eylül 1919 tarihli Saint Germain Sözleşmesi'nde köleliğin kaldırılmasına ve köle ticaretinin önlenmesine ilişkin hükümler yer aldı. 1926'da Milletler Cemiyeti de taraf devletlerce yavaş yavaş ve mümkün olduğu kadar kısa süre içinde köleliğin her çeşidinin kaldırılmasını kararlaştırıldı. 1956'da Birleşmiş Milletler Komisyonu'nda köleliğin, köle ticaretinin ve köleliğe benzer her türlü kurum ve uygulamanın kaldırılması sözleşmesi kabul edildi. Türkiye bu sözleşmeyi 17 Temmuz 1964'te onayladı.⁴³³

Kölelik ve köle ticareti, Osmanlı toplumunda da çağın anlayışına uygun olarak kurumlaşmakla birlikte, Batı toplumlarından farklı bir nitelik taşımaktaydı. Osmanlı'da kölelik genellikle kamu yönetimi, askerlik ve ev hizmetleri alanlarında kalmış, Kuzey Amerika'da yapıldığı gibi tarım ve endüstride pek kullanılmamıştı.⁴³⁴

Osmanlı köleliği çoğunlukla ev içi kölelik olup yapısı gereği göçmenler arasında yaygın olan tarımsal kölelikten daha yumuşaktı. Bilindiği üzere XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal kölelik yok denecek azdı. Tarım köleliği XV. ve XVI. yüzyıllarda küçük ölçekte var olmuş fakat daha sonra kademeli olarak

⁴³³ Abdullah, Martal, "19. Yüzyılda Kölelik ve Köle Ticareti", **Tarih ve Toplum**, sy. 121, s. 13-14.

⁴³⁴ Abdullah, Martal, "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler- Bilgiler: Kölelik", **Tarih ve Toplum**, sy. 1, s. 57.

ortadan kalkmıştı. Ancak tarımsal alanda kölelerin kullanımına ilişkin Mısır ve Çukurova istisnai bir durum teşkil ediyordu. Bu az miktardaki tarımsal köleliğin kaynağını ise Kafkasya'dan gelen Çerkes göçmenler oluşturuyordu.⁴³⁵

Cyrus Hamlin, *Among the Turks* adlı eserinde, Abdülmecid'in köle emeğine dayalı bir numune pamuk tarlası kurma girişimlerini şöyle anlatır; “*Genç Sultan Abdülmecid'in ülkede pamuk yetiştiriciliğini geliştirmeyi çok istiyordu. Bu konuda birçok başarısız girişimi olmuştur. Pamuğun kârlı bir şekilde üretilebilmesi amacıyla ucuz emek yani köle gücünün kullanılması Amerikanın bu işteki başarısını arttırmış mıydı? Bu düşünce ile pamuk üretimi konusunda ileri bir düzey yakalamış olan Amerikan hükümetinden yardım istedi. Sonuçta Güney Carolina, Dr. Davis'i Ayastefanos'ta kurulmuş olan pamuk üretimi deneme çiftliğine birkaç köle ile gönderdi. Girişim başarıya ulaşamadı. Her isteği karşılanan ve ödüllendirilen Dr. Davis'in ise bu başarısızlıkta bir hatası olduğu söylenemezdi.*”⁴³⁶

Devletin kuruluş ve büyüme dönemlerinde genellikle savaş esirlerinin köleleştirilmesi ve devşirme sistemi göze fetihlerin durmasından sonra uzak diyarlardan satın alma usulüyle yapılan kölecilik yaygınlaştı. Osmanlı Devleti'ne köleler, başlıca üç koldan gelirdi.

1. Tatar Kırım Hanları, Kuzey Karadeniz Limanlarından İstanbul'daki esir pazarına Kafkasyalı (özellikle Çerkez) köle satarlardı.

2. Garp Ocakları (Trablus, Cezayir, Fas), Akdeniz ve Doğu Atlantik kıyısı ülkelerinden topladıkları köleleri, Ege Adaları üzerinden İstanbul'a sevk ederlerdi.

3. Başlıca Sudan ve Habeşistan'dan alınan zenci köleler ise, genellikle İskenderiye Limanı'ndan İstanbul'a gönderilirdi.

İmparatorluğun İstanbul'dan başka (Belgrad ve Sofya'dan Halep ve Şam'a, Kahire, Mekke ve Medine'ye kadar) birçok merkezlerinde köle pazarları vardı. Bu pazarlarda köle ticaretini devlet adına denetleyen “*esirci emini*” denilen görevliler, köle

⁴³⁵Ehud r. Toledano, **Osmanlı Köle Ticareti 1840–1890**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994. s. 152.

⁴³⁶Cyrus Hamlin, **Among the Turks**, New York 1876, s. 194; Cyrus Hamlin, “Americas Duty to Americans in Turkey. An Open Letter to The Hon”, John Sherman, United States Senator From Ohio, **The North American Review**, Vol. CLXIII, New York 1896, s. 277 – 278; Tanju Demir, **Türkiye’de Posta Telgraf ve Telefon Örgütü’nün Tarihsel Gelişimi (1840 – 1920)**, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara 2005, s.52-53.

başına genellikle kırkta bir oranında alım satım vergisi alırlardı. Bunun dışında esirci esnafı arasından atanan “*esirciler şeyhi*” ve “*esirciler kethüdası*” adlı görevlilerinde bu ticaretin yürütülmesinde etkin rolleri bulunuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu’nda İstanbul’daki esir pazarının resmen 1847 yılında kaldırılmasına kadar, en büyük köle alım-satım merkezi İstanbul’du. XVII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul’da 2.000 kadar köle tüccarı ve emrindeki 400 adamıyla bunları denetleyen bir esirci emini bulunmaktadır.

Üzerlerinde sahiplerinin her türlü tasarruf hakkı bulunan, hibe, rehin veya vakfedilen kölelere, şehrin sosyo-ekonomik yaşantısının her alanında rastlamak mümkündü. Gücü yerinde olan erkek köleler, uşak, kapıcı, bahçıvan vb. işlerde kadınlar ise cariyeye, hizmetçi, dadı vb. hizmetler için kullanılırdı. Köle fiyatlarının oluşumunda, köken, cinsiyet, yaş, güzellik, fizik güç- yetenek gibi faktörler önem taşırdı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında dış pazara yönelik ürünlerin değer kazanması, yabancı sermaye yatırımları ve kapitalist ilişkilerin yoğunlaşmasıyla, Aydın Vilayeti’nde plantasyon köleliğine de rastlanmaya başlandı. 1867’de çıkarılan ve yabancılara gayrimenkul edinebilme hakkı tanıyan yasa, başta İngilizler olmak üzere bazı Avrupalı sermayedarların gözünü Batı Anadolu’ya çevirdi. Özellikle demiryolu hatlarına yakın yerlerde büyük çiftlikler kuran İngilizler kendilerine gerekli olan iş gücü konusunda sıkıntıya düştüler ve bu bölgede bu dönemde zenci köle ticareti de yoğunlaştı.

Kaçak yollarla Batı Anadolu’ya getirilen Afrikalı köleler, önce sahile yakın adalara çıkartılarak dinlendiriliyor, besiyeye çekiliyor ve pazarda iyi fiyat edecek konuma geldikleri zaman, küçük kayıklarla, gece gizlice İzmir yakınlarına çıkarılarak satılmak için iç bölgelere gönderiliyorlardı.⁴³⁷

Orhan Kurmuş’un İngiliz konsolos raporlarına dayanarak yaptığı tahmine göre bütün yasaklamalara rağmen 1869–1876 yılları arasında, Afrika’dan Batı Anadolu’ya tarım alanlarında çalıştırılmak üzere 13.500 köle getirilmişti.⁴³⁸ XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batı Anadolu’ya yönelik yoğun bir zenci köle ticareti yaşanmıştı. Bunda İngilizlerin insani duyguların yanında politik ve ekonomik çıkarlarının etkili olduğu

⁴³⁷Martal Abdullah, “Afrika’dan İzmir’e: İzmir’de Bir Köle Misafirhanesi”, **Kebikeç**, sy. 10, 2000, s. 173.

⁴³⁸Kurmuş, Orhan, **Emperyalizmin...**, s. 77.

söylenbilir. Sayıları konusunda resmi kayıtlarda net bir bilgi bulunmayan köleler İzmir'in yakın artalanında bulunan vadilere yerleştirilerek tarımsal etkinliklerde kullanıldılar. Afrikalı köleler daha çok Küçük Menderes Ovasında Bayındır, Tire ve Torbalı'daki kasabalar çevresinde çalıştıkları tespit edilmektedir. Yeniçiftlik, Hasköy ve Yeniköy gibi köylerin varlığı buraların daha çok azat edilmiş zencilerin yerleşimi amacıyla kurulduğunu göstermektedir.

XIX. yüzyılın ortalarında, Batı toplumlarında kölelik kurumuna ve köle ticaretine karşı tepkilerin yoğunlaşmasıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda da köle ticaretine sınırlama ve yasaklamalar getirilmeye başlandı. Ancak bu kurumu hemen kaldırmak mümkün değildi.

Aydın Vilayeti'nde tarımsal alanda işgücü kıtlığını gidermek için denenen yollardan bir tanesi de köle ticaretiydi. Yetkililer köle ticaretinde belirli bir pay aldıkları için bu işlemlere göz yumuyorlardı. Köle satışlarının amansız izleyicisi olan İngiliz konsolosluk görevlileri ise kanıt bulabildikleri her durumda Aydın Valisi'ne başvurarak kölelerin özgür bırakılmasını sağlıyorlardı. 1860'ların sonları ile 1870'lerin başlarında her yıl Batı Anadolu'ya getirilen kölelerin %10'unun özgürlüklerine kavuştukları bilinmektedir. Konsolosluk, Aydın Valisi üzerinde etkili olamadığı durumlarda sorunu İstanbul'daki elçiliğe yansıtmış, ancak köle ticaretindeki yerleşik çıkarları bozmak istemeyen elçinin uyarısı üzerine konsolosluk raporlarında köle ticaretine yer verilmez olmuştur. İngiliz konsolosunun Aydın valisine yaptığı başvuru üzerine 1869'un ikinci yarısında 429, Ocak 1872 ile Aralık 1874 arasındaki iki yıllık sürede de 406 köle serbest bırakılmıştır. 1869–1876 yılları arasında ise Batı Anadolu'da özgürlüğüne kavuşan kölelerin sayısı 1.300'leri buluyordu.⁴³⁹

1889'da Avrupa'nın büyük devletleri Afrikalı köle ticaretinin durdurulması amacıyla Brüksel'de bir konferans düzenlenmesini kararlaştırdılar.⁴⁴⁰ İnsani nedenlerle kölelik karşıtı bir toplantı görüntüsüne rağmen, bu kongrenin gerçek amacı İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve Belçika'nın, Doğu ve Orta Afrika'daki sömürge paylaşımına ilişkin pürüzleri gidermekti. Konferansa, Kuzey Afrika ve Kızıldeniz yoluyla Osmanlı topraklarına yönelik köle ticareti nedeniyle Osmanlı hükümeti de davet edildi. 2

⁴³⁹“Türkiye Genel”, **Yurt Ansiklopedisi**, c. XI, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1983, s. 8168.

⁴⁴⁰Gülnehal, Bozkurt, “Köle Ticareti'nin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Antlaşma”, **OTAM**, c. I, sy. 1, Ankara 1990, s. 45–77.

Temmuz 1890'da Afrikalı köle ticaretini yasaklayan Brüksel Kongresi Kararları imzalandı. 3 Haziran 1891 tarihinde de II. Abdülhamid metni onayladı. Karar metninde, gemilerde tayfa ya da hizmetçi görüntüsüyle yapılan köle ticaretinin kesinlikle önlenmesi, Trablusgarp, Bingazi, Cidde ve Hudeybiye limanlarının sıkı bir biçimde denetlenmesi, Osmanlı gemilerinde Arap harfleri yanında Latince harf ve rakamların da bulunması, azat edilen kölelerin hükümetçe barınma, beslenme ve geçimlerinin sağlanması gibi konular yer alıyordu.⁴⁴¹

1890 sonrasında azat edilen zenci kölelerin beslenme, barınma ve geçimleri konusunda devlet belli bir program uyguladıysa da bu konuda devletin ödenek bulmakta zorlandığı ve sorunun yerel yöneticilere bıraktığını ifade edebiliriz. Bu konuya örnek olarak Mart 1893'te Aydın Valiliği'nden Şura-yı Devlet'e gönderilen bir yazıyı verebiliriz. Bu yazıda İzmir'deki misafirhaneye gönderilen zencilerin geçimlerinin sağlandığı ancak tahsisat yokluğu nedeniyle öteye beriye hizmetçi olarak verildikleri, Hicaz'dan gelen 14 zencinin de tahsisat yokluğu nedeniyle bir süre yardımseverler sayesinde geçindirildiği ancak bu zencilerin buralarda hizmete alınması konusunda rağbet olmadığı ve kendilerine yapılan yardımın giderek azalmasıyla vilayet dâhilindeki bazı zengin çiftlik sahiplerinin yanlarına gönderilerek hizmet içi olarak yerleştirildiği rayicine göre bir kişinin geçimi için günde 6 kuruş gerektirdiği ve misafirhaneye gelenler ayda en az 60 kişi olarak düşünülse asgari olarak 10.800 kuruş tahsisata ihtiyaçları olduğu ayrıca misafirhanenin tamiri içinde önceden istenilen 15.000 kuruşun gönderilmesi gerektiği belirtiliyordu.⁴⁴²

İzmir'de azat edilen köleler için bir misafirhane tahsis edilmiş buraya gelen zenci kölelerden küçükler, yatılı olarak sanayi okullarına, genç ve yetişkin erkekler, sanayi taburlarına ve askeri bandolara verilmiştir. Kadınlar, varlıklı Müslüman ailelerin yanına maaşlı hizmetçi olarak yerleştirilmiş, evlenmeleri özendirilerek, evlenen çiftlere ev yapılmış, toprak hayvan ve tarım araçları sağlanarak iskânlarına çalışılmış İzmir çevresinde arazi-i miriyeden iskâna müsait mahaller tedarik edilerek tarımsal üretim etkinliklerine katılımlarının sağlanmasına çalışılmıştır.⁴⁴³

⁴⁴¹ Abdullah Martal, "Afrika'dan İzmir'e...", s.175-176.

⁴⁴² Martal Abdullah, "Afrika'dan İzmir'e: İzmir'de Bir Köle Misafirhanesi", **Kebikeç**, sy. 10, 2000, s. 177-178.

⁴⁴³ Cihan Özgün, **İzmir ve Artalanında...**, s.156.

Bugün Torbalı'nın köyleri arasında bulunan Naime ve Tulum'da yapılan alan araştırmasında zenci kölelere rastlanmaktadır. Ancak günümüzde sayıları 5–6 haneyi geçmen ailelerle yapılan mülakatta buraları anavatan olarak benimsendiğine tanık olunmuştur. Nereden ne zaman hangi koşullarda getirildiği sorularına verdikleri “bilmiyoruz” cevabı bölgeye sağladıkları uyum konusunda fikir vermektedir. Bugün az da olsa kendi toprağına kavuşan bu insanlar daha çok tarımsal faaliyetler yerine Torbalı'da bulunan fabrikalarda işçi olarak çalışmaktadırlar. Aydın Vilayeti'nin birçok yöresinde gözlenen zenci yerleşimi, bu insanların toplumsal yaşama uyum sağlayabilmeleri konusunda Osmanlı yönetiminin ve yerli halkın, imkânları ölçüsünde üzerine düşeni yaptığını yansıtmaktadır.⁴⁴⁴ İzmir ve çevresinde, zenciler ve zenci folkloruna ilişkin izlere hala rastlanabilir.⁴⁴⁵

5.2.3. Göçmenler

Göç en geniş anlamıyla şahısların hayatlarının tamamını veya bir bölümünü geçirmek için geçici bir süreliğine veya tamamen yapılan coğrafi yer değiştirme hareketidir.

XIX. yüzyılda çeşitli nedenlerle Balkanlardan, Kırım'dan, Kafkasya'dan Türkistan'dan ve diğer Türk ülkelerinden Osmanlı İmparatorluğu'na büyük göç hareketleri yayınlamıştır. Göç hareketleri Osmanlı ekonomisi üzerinde etkili olmuştur. Göçmenler, başlangıçta boş, harap ve verimsiz alanların şenlendirilmesi amacıyla buralarda iskân edilmiştir. Büyük çiftlik sistemine dayanan toprak mülkiyeti devletin bir kısım çiftlik arazilerini alıp göçmenlere dağıtmasıyla veya göçmenlerin arazi satın almalarıyla küçük mülkiyete dayalı hale dönüştü.⁴⁴⁶ Trakya bölgesinde başlayan bu süreç daha sonra tüm Anadolu'ya yayıldı. Bu arada göçmen iskânlarının köy yerleşimlerinin yaygınlaşmasına, mera alanlarının azalması dolayısıyla hayvancılığın

⁴⁴⁴ Martal, “Afrika'dan İzmir'e...”, s. 178.

⁴⁴⁵ Zenci folkloruna ilişkin bkz. Günver Güneş, “Kölelikten Özgürlüğü İzmir'de Zenciler ve Zenci Fokloru”, **Toplumsal Tarih**, c.11, sy. 62, Şubat 1999, s. 4–11

⁴⁴⁶ Kemal Karpat, göçmenlerin boş arazilere yerleştirilmesiyle zirai üretimin ve buna bağlı olarak da zirai mahsuller ticaretinin arttığına vurgu yaparak şehirlerde bir Osmanlı orta sınıfının ortaya çıktığını belirtiyor. Kemal Karpat, “XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Nüfus ve İskân Politikaları”, **Osmanlıda Nüfus ve İskân Politikaları**, Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi10, Mart 2009, s. 107.

ikinci plana düşmesine ayrıca ormanların tahrip edilmesine yol açtığına dair görüşlerde vardır.⁴⁴⁷

Kiper'e göre, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Aydın Vilayeti'nde tarım yapılabilecek boş arazi bir miktarı diğer vilayetlere göre kısıtlıdır. Bunun sebepleri arasında verimli tarım arazisi, su kaynaklarının varlığı ve iklim koşullarının elverişliliği ve bunlara bağlı olarak zengin ürün çeşitliliği nedeniyle Batı Anadolu yerleşim açısından cazip bölgeler arasında yer alması gerekmektedir. Bu paralelde daha XIII. yüzyıldan itibaren diğer bölgelerden çok önce yörük ve göçmen aşiretleri bu bölgede yerleşmeleri neticesinde göçmenlerin iskân edilebileceği boş ve tarıma elverişli saha oldukça azdır.⁴⁴⁸

Nitekim H.1302 (M.1885) tarihli Aydın Vilayet Salnamesi'ne göre 1885'de Aydın Vilayeti'ne 70. 000 civarında aşiret yerleştirilmiştir. Bu aşiretlere tıpkı göçmenlere yapıldığı gibi toprak verilmiş, alet ve edevatları sağlanarak tarımsal faaliyetlere katılımları sağlanmıştır. Ancak bir kısım aşiretler iskân edildikleri yerlerden kaçmayı denemişler ancak başarılı olamamışlardır. Aşiretlerin yerleşik halkın tarımsal faaliyetlerine engel olmak amacıyla ellerindeki çadırları alınarak bu çadırlar yeni yapılan mekteplerde kullanılmıştır.⁴⁴⁹

Tablo 27: 1885 Tarihinde Aydın Vilayeti'ne İskân Edilen Aşiret Sayısı

Yerleşim Birimi	Yapılan Hane	Kadın	Erkek	Toplam
Torbalı Nahiyesi	549	1284	1369	2653
Nif Nahiyesi	64	128	155	283
Tire Kazası	698	1450	1649	3099
Menemen Kazası	49	95	117	212

⁴⁴⁷ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkasya Göçmenleri (1856–1876)**, 2. Baskı, TTK, Ankara 2010, s.206.

⁴⁴⁸ 1821 Yunan isyanından sonra Mora, Atina ve Ege adalarında ikamet eden ve asi Rumların gerçekleştirdikleri katliamlardan kurtulmayı başarabilenler başta Anadolu sahilleri olmak üzere daha güven duydukları yerlere göç etmeye başlamışlardı. 1822 yılının sonu ve 1823' yılı başlarında Mora'da Rumların eline geçen kalelerde bulunan asker ve yerli ahalden oluşan yaklaşık 3000 kişilik bir grup Çamlıca ve İngiliz gemileri ile İzmir ve Kuşadası'na taşındı. İzmir'e gelen Mora ve Atinalı göçmenlerin öncelikle şehre yerleştirilmesi kararlaştırıldı. Göçmenler birçoğu geçici olarak firarilerin terk ettikleri meskenlere yerleşirken, kimsesiz kadınlar ve çocuklar halî vakti yerinde olanların yanına yerleştirildi. Zamanla göçmenlerin bir kısmı Aydın ve Saruhan sancaklarına gitmeyi kabul etti. Kuşadası'nda ikamet etmek isteyenlerse alıkoyuldu. 1820'li yıllarda Batı Anadolu kıyılarına göçmen akımının sürmesi üzerine 1828'de İzmir ve Kuşadası'nda göçmen iskânına elverişli yer kalmamıştı. Bu nedenle İzmir Muhafızı Hasan Paşa ve Kuşadası Muhafızı Mustafa Reşid Paşa, 1828'den itibaren gelenlerin yerleştirilmesi için Manisa, Hüdavendigar, Menteşe ve Kütahya'nın göçmen iskânına açılmasını talep ettiler. Bkz.Nedim İpek, Rum İsyanı Sonrasında Türk- Yunan Nüfusu Meselesi", **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serander Yayınları, Trabzon 2006, s.82-83.

⁴⁴⁹ **1302 Aydın Vilayet Salnamesi**, s.271.

Foçateyn Kazası	11	30	32	62
Bergama	21	51	57	108
Nevahi-i Bergama	29	79	87	166
Çandarlı Nahiyesi	42	95	116	211
Dikili Nahiyesi	5		15	15
Ayazmend Nahiyesi	11	23	27	50
Kilisya Nahiyesi	72	159	191	350
Nefs-i Ödemiş	39	76	90	166
Maa Kelaş	199	461	505	966
Balyanbolu Nahiyesi				
Birgi Nahiyesi	50	109	124	233
Bayındır Kazası	153	364	431	795
Kuşadası	254	796	790	1586
Urla Kazası	55	153	167	320
Seferihisar Kazası	52	93	117	210
Salihli Kazası	182	896	935	1831
Alaşehir	77	863	881	1744
Demirci Kazası	499	2197	2231	4428
Eşme Kazası	201	891	888	1779
Soma Kazası	104	453	466	919
Kasaba Kazası	183	947	955	1902
Kula Kazası	251	1441	1507	2948
Gördes Kazası	75	291	327	618
Manisa	394	1285	1262	2747
Akhisar Kazası	950	4316	5005	9321
Aydın	30	74	79	153
Köşk Nahiyesi	56	146	134	280
Sobuca Nahiyesi	260	676	649	1325
Karahayıt Nahiyesi	121	330	329	659
İnebad Nahiyesi	153	327	352	679
Atça Nahiyesi	13	37	33	70
Kuyucak Nahiyesi	116	248	271	519
Sultanhisar Nahiyesi	31	80	74	154
Karacasu	119	248	253	501
Nazilli	45	128	101	229
Söke Kazası	704	1878	1722	3600
Bozdoğan Kazası	276	658	656	1314
Çine Kazası	397	917	902	1819
Muğla	137	405	401	806
Bozüyük Nahiyesi	176	430	441	871
Ula Nahiyesi	39	101	110	211
Bodrum Kazası	85	267	290	557
Megri Kazası	148	362	361	523
Milas Kazası	-	328	334	662
Marmaris Kazası	20	58	67	125
Köyceğiz Kazası	98	476	482	958
Sarayköy Kazası	186	755	768	1523
Buldan Kazası	167	833	827	1660
Tavas Kazası	49	231	245	476
Honaz Nahiyesi	722	3186	3455	6641
Toplam	9397	32205	34032	66237

(Kaynak: 1302 Aydın Vilayet Salnamesi, s.268-271.)

Ancak 1871–1891 döneminde İstanbul’dan sevk edilen göçmen sayısı bakımından Aydın Vilayeti Hüdavendigâr Vilayeti’nden sonra ikinci sırada yer almıştır.⁴⁵⁰

1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı’nda bir buçuk milyona yakın Rumeli Türkü Anadolu’ya göçetmeye zorlanmıştır. Göçe zorlanan Müslüman halk, yanlarına taşıyabilecekleri en değerli eşyalarını alarak en yakın muhacir toplanma yerlerine ulaşmaya çalıştılar. Belli başlı muhacir toplanma yerleri olan Şumnu, Filibe, Edirne, Dedeâğaç gibi yerlerden kara, deniz ve demiryolu ile İstanbul’a gelen muhacirler, buradan Anadolu’nun çeşitli vilayetlerine sevk edilmiştir. Muhacirlerin en önemli sevk yerlerinden birisi de Aydın Vilayeti’dir.⁴⁵¹

Rumeli göçmenlerinden Aydın Vilayeti’nde yerleştirilecek olanların iskân ve idareleri hakkında 27 Mart 1878’de özel bir talimat çıkarılmıştır.⁴⁵² Ayrıca genel iskân-ı muhacirin talimatına uygun olarak göçmenlerin iskân yerlerine taksimi ve yerleştirilmesi ile idare ve iaşelerinin temin üzere vilayet merkezi ile sancak ve kazalarda hususi komisyonlar kurulmuştur. Bu komisyonlar, gelen göçmenlerden sanatkâr, esnaf tüccar ve gündelikçiler kasabalarda kendilerine temin edilecek evlere yerleştirilecek sanatlarını icra edebilmeleri içinde kendilerine esnaf kethüdaları tarafından dükkân temin edilecektir. Bir kısmın göçmeler istedikleri takdirde çiftliklerde ortakçılık ve gündelikçilik sıfatıyla çalışabileceklerdir. Bu gibi göçmenlerin dışında kalanlar ise imkânlar ve arazilerin genişliği oranında köylere sevk edileceklerdi. Köylere sevk edilen göçmenlere köyde mevcut miri ve mahlûl araziden yoksa köy arazisinden uygun bir tarla verilecekti. Köy ihtiyar meclisleri köylere yerleştirilen göçmenlerin yerli ahaliye ait çift hayvanı, edevatı ve arabalarını ödünç olarak almak suretiyle tarlalarını sürüp ekmelerini temin edeceklerdir.⁴⁵³

⁴⁵⁰Nilgün Kiper, **Resettlement of Immigrants and Planning in İzmir during the Hamidian Period**, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2006.

⁴⁵¹ Adil Adnan Öztürk, “Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkileriyle Rumeli’den İzmir’e Yapılan Göçler, (1878–1912)”, **Tarih ve Topum** (Ekim) 1998, sy. 178, s. 54.

⁴⁵² Adil Adnan Öztürk, “Rumeli’den Aydın Vilayeti’ne Yapılan Göçler ve Aydın Vilayeti’ne Gelen Rumeli Muhacirlerinin İskân ve İdareleri Hakkında Talimat-ı Mahsusa”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, c. 3. sy. 9, s.126–127.

⁴⁵³Nedim İpek, **Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877–1890)**, TTK, 2. Baskı, Ankara 1999. s. 181.

Göçmenlerin yerleştirilmesi sırasında yerli ahali kadar Hazine de muhacirlerin mesken, çift hayvanı ve tohumluk masraflarına katkıda bulunmuştur.⁴⁵⁴ Alınan önlemler sayesinde vilayet sınırları içindeki miri çiftlikler başkasının kullanımına engel olunarak göçmenlere tahsis edilmiştir. Müzayedesinden vazgeçilen Aydın Sancağı Bozdoğan ve Nazilli kazaları civarında 4.700 dönüm ve Nif Nahiyesi'ndeki 300 dönüm miri arazi ile Bergama civarındaki 2.000 dönüm kışın sular altında kalan arazinin ıslah edilerek göçmenlere verilmesi sağlanmıştır. Arazi sıkıntısı devam edince yerli ahali tasarrufundaki atıl durumda bulunan arazileri muhacirlere verme hususunda teşvik edilmiştir. Böylece üretim artacak ve bundan yerli ahali de faydalanacaktır. 1879 yılında Pirlibey ve Tepecik çiftlikleri satılarak elde edilecek 26.000 sim mecdiye ile 3.000 hane inşa edilip 15.000 göçmen iskân edilmesi planlanmıştır. Bunun gerçekleşmesi durumunda göçmenlerden aşar ve ortakçılık adı altında vergi alınacağından birkaç sene içinde Hazine tüm masraflarını karşıladığı gibi yeni bir gelir kaynağına da kavuşmuş olacaktı.⁴⁵⁵

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Aydın Vilayeti'nde bulunan çiftlikler müzayedeye çıkarılarak bir bedel karşılığı icara verilmek istenmiş ve bunların yer ve sınırları saptanmıştır. Bu yöntemle, boş arazilerin ve bedel-i icarı düşük çiftliklerin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca miri çiftliklerin bir kısmı muhacirine terk ve tahsis edilip arazi, hayvan, tohumluk ve yemlik ihtiyaçları da giderilmiş ve böylece büyük arazilerin tarımsal etkinliklere açılması hedeflenmiştir. Aydın Vilayeti'nde bulunan emlak-ı miriye ve çiftlikat ve arazisinin esami ve bedelat-ı seneviyeleri ile saire-i müşir pusulada bazı çiftliklerin bedel-i müzayede ve bedel-i icarlarını, bazılarının da sadece isimlerini aşağıdaki tablodan görülebilir. Ancak bu tür çiftliklerde hangi ürünlerin tarımının yapılacağına dair veriler bulunmamaktadır.⁴⁵⁶

⁴⁵⁴ Aydın Sancağı, Bozdoğan Kazası'ndaki Sultan Çiftliği'ne 150 hane Çerkes göçmen yerleştirilmiştir. **BOA. DH. MKT.**1325/16, (H. 10/Za/1295/ M. 5 Kasım 1878), bu göçmenlerin ve Nazilli'de inşa olunan göçmen hanelerin bedeli halk tarafında karşılanmıştır.

⁴⁵⁵ **BOA. ŞD.** 2438 Arz tezkiresi (13 Mayıs 1879); Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877–1890)**, TTK, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 182–183

⁴⁵⁶ **BOA. İ.MMS**, 60/2869; Sabri Sürgevil, "19. Yüzyıl Aydın Vilayetinde Çiftlikler", **XV. Türk Tarih Kongresi Ankara 11–15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler**, 4. Cilt- 3 Kısım Osmanlı Tarihi - C, Ankara 2010, s. 1759–1760; Cihan Özgün, **İzmir ve Artalanında...**, s. 138 – 139.

Tablo 28: Emlak-ı miriye ve çiftlikat ve arazisinin isim ve yıllık bedelleri

Çiftliğin Yeri ve Adı	Bedel-i Müzayede (Kırş)	Bedel-i İcar (Kırş)
Aydın Sancağı dâhilinde Pirli Bey Çiftliği	176.000	78.500
Denizli Kazası'nda Soğha çiftliği	380.000	60.000
Aydın dâhilinde Tepecik Çiftliği	60.000	30.500
Çine Nahiyesi'nde Kıroba Çiftliği		7.500
Denizli Kazası'nda Karahayıt Çiftliği		8.500
İzmir Sancağı'nda Dürrizade Çiftliği		18.800
Aydın Sancağı'nda Bozdoğan Kazası'nda Sultan Çiftliği		10.000
Aydın dâhilinde Kuşbaba zaviyesi		Bedelat-ı Seneviyelerine dair hazinece kayd olmadığından ve henüz müzayede bedelleri icra edilmediğinden ne miktar muacceleyle çıkacağı müzayede olunmadıkça kesdirelememiştir.
Arpaz Kazasında Miri tarla		
Denizli Kazasında Miri tarla		
Menemen Kazasında tarla		
Ödemiş'te arazi-i haliye		
Demirci'de Atalanı Çayırılığı		
Çeşme Kazası'nda Karadağ tabir olunur hali ada		
TOPLAM	616000	

(Kaynak: BOA. İ.MMS. 60/2869)

Göçmenlerin miri çiftliklerde iskân edilenlere tanınan muafiyet süre daha başından itibaren kısa tutulmuştur. Öşür ve vergi muafiyeti meselesi konusunda devletin tavrı Sultan Abdülaziz tarafından onaylanan arz tezkiresinde net bir şekilde ifade edilmiştir. Tezkerede belirtildiği şekliyle Osmanlı Devleti'ne gelen muhacirlere verilen müsaadelerin başlıcası bir müddet vergi, aşar ve tekâliften muaf tutulmalarıdır. Ancak aşar vergisi ötekiler gibi şahsi olmayıp bir cemaat, iskânı icra ve ziraat için kendilerine arazi verildikten ve ziraat için gerekenler sağlandıktan sonra bir yılda mahsulünü almaya başlar. Muhacirlerden şimdiye kadar gelip yerleşmiş ve ziraata başlamış olanların ekserisi arzu edilen derecede kudret sahibi olarak yeni gelen muhacirlere yapılan büyük harcamaya, yerli ahali gibi katkıda bulunabilecek güçtedirler. Bu itibarla üç seneden beri yerleşik hayata geçenlerin sonradan gelen ve henüz iskân edilemeyenlere yardımcı olmak üzere öşürlerini vermeleri kararlaştırılmıştır.⁴⁵⁷

Halil Rıfat Paşa'nın İzmir'de göreve bulunduğu süre zarfında çok sayıda muhacir ailesinin iskân edilmesini sağladı. Onun göreve başlamasından önce Manisa'daki Burunören Çiftliği'ne yerleşmiş bulunan Fener muhacirleri burada büyükçe bir köy meydana getirmişler ve bu köyün Fener ismiyle anılması amacıyla

⁴⁵⁷ Abdullah, Saydam, **Kırım ve Kafkasya Göçmenleri (1856-1876)**, 2. Baskı, TTK, Ankara 2010, s.168.

Dâhiliye Nezareti ile görüşmeler yapılmıştı. Paşa'nın valiliği sırasında köyün Fener Köyü olarak adlandırılması gerçekleşti.⁴⁵⁸

Bu tarihlerde Manisa'ya bir buçuk saat mesafede bulunan Veziroğlu Çiftliği ile iki saat mesafedeki Tekeliler Çiftliği'nde Yenişehir muhacirleri tarafından satın alınarak buralarda evler inşa edildi.⁴⁵⁹ Bölge halkının arzusu üzerine Halil Rıfat Paşa buraların köy olarak kabul edilip Kadıköy ve Tekeliler Köyü olarak adlandırılmasını sağladı⁴⁶⁰

1886 yılında 40 haneden fazla Dobruca göçmeni Tire Kazası'nın Kadı Mahallesi yakınına yerleştirilerek bölgeye Hamidiye adı verildi. Halil Rıfat Paşa 2 Kasım 1885 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne yolladığı başka bir tahriratında merkeze bağlı Palamut Nahiyesi'nde ve Tepe Ağılı'nda Çerkez muhacirlerinin yerleştirildiğini ve buranın Kavakdere Köyü şeklinde adlandırılmasını istemiş ve bu istek Şurayı Devlet'te yapılan görüşmeler neticesinde kabul edilmiştir.⁴⁶¹

Aydın Vilayeti'nde toprak sahibi kimselerin, göçmenlerin iskânı için arazi bağışladıkları görülmüştür. 1880 yılında Hacı Şükrü Efendi Bornova Nahiyesi'ne yarım saat mesafede 5–6.000 dönümü tarla, ayrıca çamlık ve merayı içeren toplamı 25–30.000 dönüm araziden oluşan çiftliğini muhacirler için bağışlamıştır. O güne kadar gösterilen yerleri beğenmeyip boшта kalan Çerkes ve Tatar muhacirler istedikleri takdirde söz konusu çiftliğe yerleştirilebileceği belirtilmiştir.⁴⁶²

1890 yılında bu kez Söke'de İlyaszade Mehmet Beyin eşi Fatma Hanım Falçık Çiftliği'ndeki arazisinin 250 dönümünü 24 haneden ibaret olan Orhaniye muhacirlerine bedelsiz terk etmiştir. Fatma Hanım iki yıl öncede 550 dönüm arazisini Çerkes

⁴⁵⁸ **BOA. ŞD.**, 1381/30 (H. 9/S/1303/ M.17 Kasım 1885), Kamer Yıldırım, **Halil Rıfat Paşa'nın İzmir Valiliği**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2008, s. 64.

⁴⁵⁹ 1886 yılında Manisa'daki Tekeliler Çiftliği Yenişehir muhacirlerinin yerleşimi sonucu köy yerleşim birimine dönüşmüştür.1835'te 47 gayrimüslim 4 Müslim ve 51 vergi nüfusuna sahip çiftlik Belen Nahiyesine bağlıdır. Aynı isimle bir yer olup burası Emlak Nahiyesi'ne tabidir. Ancak muhacir yerleşiminin olduğu yer Emlak Nahiyesi'ne bağlı olmayıp Belen Nahiyesi'ne bağlıdır. 1891 ve 1908 kayıtlarında Aşağı ve Yukarı Tekeliler adlarıyla iki bölümden oluşan köy 1932 yılında Aşağı Tekeliler adıyla birleşmiştir. Mehmet Öz, Ferhat Berber, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Manisa Şehrine Yapılan Dış Göçler ve Etkileri**, TÜBİTAK Projesi, Proje No: 108K 058 Ankara Aralık 2010, s.56

⁴⁶⁰ **BOA. ŞD.** 1382/ 6,(H. 10/ R/1303M. 16 Ocak 1886), **BOA. ŞD.** 1382/ 5 (H. 12/ R/1303 M.18 Ocak 1886)

⁴⁶¹ Kamer Yıldırım, **Halil Rıfat Paşa'nın...**, s. 64-65.

⁴⁶² Nilgün Kiper, **Resettlement.....**, s. 96; **BOA. Y. EEE.** 40/ 102 (H. 29/ Z/1297 M. 3 Kasım 1880)

muhacirlerine bağışladığı için ikinci rütbeden şefkat-ı nişan-ı hümayun ile taltif edilmiştir.⁴⁶³

Ayrıca Menteşe Sancağı Milas Kazası'ndaki 230.000 dönümlük Varvil Çiftliği'ne de 300 hanelik çerkes göçmenlerin yerleştirildiği görülmektedir.⁴⁶⁴

Göçmenlerin Aydın Vilayeti'ne yerleştirilmesi beraberinde birtakım sorunları getirmiştir. Bunda daha çok göçmenlerin kırsal alanlardaki boş arazilere yayılması ve düzenli işleyen bir hukuk sisteminin yoksunluğuyla. Bu anlaşmazlıkların büyük çoğunluğu önceleri tapulu veya tapusuz sahip oldukları arazilere göçmenlerin yerleşmesinden kaynaklanmıştır. Örneğin 1880 yılında Menemen'de çiftlik sahibi Salih Efendi ile onun çiftliğine yerleşen göçmenleri arasındaki anlaşmazlık çıkmış ve sorunun çözümü için İzmir valiliği tarafından bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon sorunun çözümünde aktif rol oynamıştır.

Yine bir başka örnek Çerkes göçmenlerle ilgilidir. Çerkes göçmenler, toplu olarak yeni yapılacak köylere yerleşmek ve hasat mevsimine kadar tayinat almak istemişler ve tayinatlarının kesileceği düşüncesiyle kentte asayiş bozucu hareketlerde bulunmuşlardır. Bunlara ilave olarak bazı göçmenler ise, kendilerine verilen arazide kaçak tütün ekerek kaçakçılık yapmışlar, bu durumdan haberdar olan reji kolcuları ile tütün kaçakçıları arasında sık sık çatışmalar yaşanmıştır. Göçmenlerle yerli halk arasındaki sorunların giderilmesinde, asayişin sağlanmasında yerel yönetimler aktif rol oynamışlar, İzmir'de iskân edilen göçmenler diğer Anadolu vilayetlerinde olduğu gibi köy-kent dağılımı üzerinde etkili olmuşlar, çoğunlukla boş topraklar üzerinde köyler kurularak yerleştirilmişler ve nüfusun köyler lehine gelişmesini sağlamışlardır. Ancak daha sonra köy ve kasabaların göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılayamaması üzerine başta küçük esnaf olmak üzere pek çok muhacir kentlere göç etmeye başlamış, bunun

⁴⁶³ **Hizmet**, 343, (22 Nisan 1890)

⁴⁶⁴ Menteşe Sancağı'nın Milas Kazası'nda kâin Hacı Protomos veresesinin taht-ı tasarrufunda bulunan 230 bin dönüme karib araziye havi "Varvil Çiftliği'nin, mezkûr sancağa peyder pey gelmekte olan muhacirinden 300 hanenin çiftliğe iskânına elverişli olduğu işar-ı mahallinden anlaşıldığı beyanıyla bedel-i muhacirin tahsisatından ba tesviye istimlakı luzumuna dair Dahiliye Nezareti'nden H.27 CA/1336 M.11 Mart 1334) tarihli 246 rakımlı tezkire okundu. Sabıkü'l-beyan çiftliğin istihlakı muvafık görüldüğünden muamele-i lazimesinin itası hususunun nezareti müşarunileyhe tezkire edildi. **BOA. MV.** 211/118 (H.4/C/1334 /M.8 Nisan 1916)

sonucunda diğerk Anadolu vilayetlerinde olduğu gibi İzmir kenti için de büyük bir sorun olan gece kondulaşma sorunun da temelleri atılmıştır.

Osmanlı yönetimi göçmenlere arazi dağıtımında ileride doğa bilecek arazi anlaşmazlıklarının önünü almak için her bir göçmene tapu senedi vermiştir. Bu arazilerin mülkiyetinin göçmenlere bırakılması sayesinde tarımsal üretim artışı ile birlikte tarım ekonomisinin güçlenmesinin sağlanması hedeflenmekteydi.⁴⁶⁵ Ancak Aydın Vilayeti'nde yaşanan gelişmeler çiftliklerin sahte evrakla el değiştirdiğini ve bir takım sorunların yaşandığını göstermektedir. Örneğin Torbalı Nahiyesi'nde Eğerci Çiftliği ve diğerk çiftliklerin sahte evrakla el değiştirdiği, adı geçen çiftlik arazileri üzerinde muhacirinin iskân olduğu, Hazine-i Hassa Nezareti'nden Bab-ı Ali Canib-i seniyyesine yazılan tezkerede mağdur olan muhacirinin usulü dairesinde iskân edilmiş oldukları dolayısıyla işgal ettikleri arazilerde iskânlarına devam ettirilmeleri arazi yeterli olmadığı durumda başka taraflardan arazi ilave edilmek suretiyle noksan arazi miktarının tamamlanması bildirilmektedir.⁴⁶⁶

Göçmenlerin yerleştirilmesi sırasında sahte evrakla ilgili sorunlar yaşanabileceği gibi iskân sırasında bazı çiftliklerinin hali arazi olmasından kaynaklanan sorunlarda vardı. Şöyle ki: Balkan göçmelerini bir an önce yerleştirme ve göçerleri iskân etme göreviyle karşı karşıya kalan yerel idareciler boş arazilerin gerçekte o kadar da boş olmadığı gerçeğiyle birden bire karşılaşmışlardı. Yerel görevlilere arazi-i haliye olarak görülen yerler, o an için ekilmemiş boş araziler olmakla birlikte hukuki statüleri açısından bakıldığında tasarruf hakları bakımından sahipleri vardı. Bu durum muhacir ve göçer iskânı için boş arazi işini hayli sorunlu kıldı.

⁴⁶⁵Ömer Şen, "Osmanlı Devleti'nde Kafkas Göçmenleri Sorunu (1834–1870), **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, sy. 10, İstanbul 1997, s. 133.

⁴⁶⁶ "Aydın Vilayeti Torbalı Nahiyesi'nde Baltacıade Aristidi Beyin taht-ı tasarrufunda olan on bir kıta çiftlik mümaileyhin zimmetinden dolayı alınıp maliye maliye nezareti celilesi tarafından ferağ sıfatıyla otuz üç bin lira bedel mukabilinde bin iki yüz doksan dokuz tariihnde emlak----- cenab-ı muhacirine kayd ve ilave olunmuştu. Çiftlikatı mezkureden iki üç bin lira irade-i seniyye kıymete haiz olan ----- Eğerci Çiftliği mutasarrıf esbak Mircan Ağa'dan Aristi'ye ve ondan Baltacıade Aristidi'ye ve Baltacıade'den ber vech-i diğerk on kıta çiftlik ile beraber Hazine-i Hassa-i Şahane'ye geçmiş olduğu halde henüz Maliye Nezareti celilesinin taht-ı acizanesinde iken her nasılsa Mircan Ağa veresei tarafından sahte şahitnameler tertibiyle kayd resmine göre seksen bin tahkikatı vakaya nazaran ellerine yalnız otuz bin kuruş geçmek üzere altmış bin kuruş Yenişehir muhacirlerinden Kadir Ağa ile üç nefer-----satıldığı ve bunlar tarafından dahi bir miktarı kendilerine...", **BOA. Y.PRK. HH.** 30 /10 (H. 27/ Ra/1315/ M. 16 Ağustos 1897)

Bu bağlamda Merhum Suriye Valisi Hamdi Paşa'nın Hacı Ali Obası Çiftliği ile ilgili gelişmeler hayli ilginçtir.⁴⁶⁷ Aydın Sancağı İneabad Nahiyesi'ne bağlı Merhum Suriye Valisi Hamdi Paşa'dan kalan 947 dönümlük Hacı Ali Obası Çiftliği, Paşa'nın ölümünden sonra müstehak tapu olduğu için çiftliğe 59 hane çerkes muhacir ailenin yerleştirilmesi düşünülmüştü. Ancak Aydın Vilayet Meclisi, Şura-yı Devlet ve Defter-i Hakani arasında yapılan müzakerelerden sonra Hamdi Paşa'nın varisi olan Adnan Bey'in söz konusu çiftlik üzerinde hakkı olduğu anlaşılmıştı⁴⁶⁸

İzmir daha sonraki yıllarda da özellikle 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında Girit göçmenlerinin akınına uğramıştır. Göçmen köylerinin ana yollara, istasyon ve iskelelere yakın yerlerde kurulması veya yeni yapılması planlanan yollar boyunca teşkili düşünülmüştür. Bu nedenle Anadolu demiryolu güzergâhında bulunan hâlî araziler iskâna açılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu sadece Anadolu güzergâhı çevresine muhacir iskânını düşünmemiştir. Aynı zamanda faal durumda olan diğer demiryollarının çevresinde iskân alanları olarak planlanmıştır. Daha önce İzmir'e gelen 1901 yılında Anadolu içlerinde iskânları düşünülen Girit muhacirlerinin İzmir'in sahil ve demiryolu güzergâhındaki kasabalarda iskânı istenmiştir. Bu kararın alınmasında önceliği olan hususlardan birisi de ulaşımın kolaylığıdır.⁴⁶⁹ Örneğin Aydın Vilayeti'nde Manisa Sancağı Karaağaçlı Köyü civarındaki 23 hanelik Mahmudiye isimli göçmen Köyü demiryolu güzergâhında ormana, akarsuya ve Manisa-Akhisar şosesine yakın bir yerde kurulmuştur.⁴⁷⁰

Aydın Vilayeti'nde bulunan Girit göçmenleri; Urla⁴⁷¹, Çeşme ve Marmaris'e kadar olan sahil bölgelerine yerleştirilmeye çalışılmıştır. Göçmenlerin yerleştirilmesi

⁴⁶⁷Yücel Terzibaşoğlu, "Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, sy. 4, 2006, s. 130-131.

⁴⁶⁸ **BOA. DH. MKT.1963/7** (H.21/ ZA/1309 /M. 17 Haziran 1892)

⁴⁶⁹ Gülfettin Çelik, "Osmanlı Toplumsal Sisteminin Bir Göstergesi Olarak XIX. Yüzyılda Osmanlı Ulaşım Ağının Yeniden Oluşumu ve Nüfusun İskânı", **Türkler**, c.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 936.

⁴⁷⁰ Nedim İpek, "Göçmen Köylerine Dair", **Tarih ve Toplum** c. 25, sy.150 s.338.

⁴⁷¹Karaburun Yarımadası arızalı toprak yapısına rağmen küçük kıyı ovalarında ve kuzeyin sert ve soğuk rüzgârlarına kapalı vadilerde ve teraslanmış yamaçlarda önemli bir tarım potansiyeli sahipti. Cumhuriyet öncesi süreçte Rumlarla birlikte oluşan büyük işgücü sayesinde işlenebilen bu tarım arazilerinin önemli bir bölümü Rumların yarımadaı terk etmeleriyle elden çıkmıştır. Yarımadaıya yerleştirilen göçmenlerinin e mevcut tarım sistemine ve ürünlerine uyum sağlayamamaları sonucunda özellikle İzmir'e göç etmeleri ve yerli nüfusu oluşturan genç nüfusunda bu göçe katılması, yarımadaının tarımsal işgücünde önemli bir boşluğun doğmasına neden olmuştur. Bu nedenlerden dolayı yarımadaının iç

için miri ve vakıf araziler tahsis edilmişti. İzmir’de bulunup tarımla uğraşan 3.000 hane de İzmir’e yerleştirilmişti. Vilayet genelinde iskân edilen yerlerin başında Saruhan ve Aydın sancakları geliyordu. Göçmenlerden tüccar, zanaat sahibi olanlar ve gündelikçilik yapanlar talimatname gereği; kasaba ve kent merkezlerinde yerleştirilmeye çalışılıyordu. Özellikle Girit’te zeytinyağı ve sabunculukla uğraşanlar Söke ve Kuşadası’na yerleştirilmeye çalışılmıştı. Tarımla uğraşanlar ise köylere ve boş arazilere yerleştirilmişti.⁴⁷² İzmir’e göçler bununla da sınırlı kalmamış, Balkan Savaşları ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında da göç süreci devam etmiştir.⁴⁷³

kesimlerinde yer alan geniş düzlüklerden oluşan tarım arazilerinin yanı sıra birçok tarım arazisi, nüfus azlığı nedeniyle işlenemektedir. Şevket, Işık, **Karaburun Yarımadası’nın...** s. 68.

⁴⁷²Adil Adnan Öztürk, “Girit’ten Aydın Vilayeti’ne Yapılan Göçler 1897-1911”, **XV. Türk Tarih Kongresi Ankara 11–15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler**, 4. Cilt- 3 Kısım Osmanlı Tarihi- C, Ankara 2010, s.1666.

⁴⁷³Adil Adnan Öztürk, “Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkileriyle Rumeli’den İzmir’e Yapılan Göçler (1878-1912)”, **Tarih ve Toplum**, 1998, sy. 178, s. 62.

SONUÇ

Klasik dönemde olduğu gibi XIX. yüzyılda da Osmanlı tarımında ağırlıklı unsur küçük toprak sahipleridir. Bunun temel nedeni toprağın görelî bolluğuna karşın emeğin görelî kıtlığıdır. Bu iş gücü açığı ekilebilir toprakları az olan ya da iklim şartları nedeniyle hasat dönemi daha ileri bir zamana rastlayan bölgelerden işgücü transferiyle giderilmiştir. Bunun yanı sıra XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin elinden çıkan topraklardaki nüfusun Anadolu'ya iskânı hem yeni arazilerin tarıma açılmasını hem de tarımsal faaliyet sürdüren arazilerdeki emek kıtlığının giderilmesine yardımcı olmuştur.

Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839–1918) başlıklı bu çalışmadan çıkan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

- Çiftliklerde temel üretim birimi olan çiftthane sisteminin kalıntılarına XIX. yüzyılda Aydın Vilayeti'nde rastlanmaktadır. En önemli kanıt XIX. yüzyıldaki çiftliklerin aslında klasik çağın yaya ve müselleme çiftlikleri olmasıdır. İmparatorluk coğrafyasının tamamını ilgilendiren bir çalışma yapıldığında tablonun tamamı görülebilecektir.
- Osmanlı tarihçileri arasında tartışma konusu olan büyük çiftliklerin oluşumu çerçevesinde Aydın Vilayeti'nde büyük çiftliklerden bahsetmek mümkün değildir. Aydın Vilayeti'nde bulunan çiftliklerin çoğunluğu küçük veya orta ölçekli tarımsal işletmelerdir. Büyük ölçekli işletmelerde var olmakla birlikte bunlar çoğunluğu oluşturmamaktadır. XIX. yüzyılda Aydın Vilayeti'nde büyük çiftliklerin sayısında artış olmakla birlikte orta ve büyük çiftliklerde genel olarak ortakçılık veya yarıcılık sistemi hâkimdir. 1867'de yabancıların Hicaz toprakları dışında Osmanlı ülkesinde gayrimenkul edinebilmelerinin yolu açıldıktan sonra Osmanlı toprakları yabancılar tarafından büyük ölçekli tarımsal kolonizasyonlar ve yerleşme hareketleri göstermekteyse de Ege Bölgesi'nde İngilizlerin satın aldığı çiftlikler bizzat kendileri tarafından ya da ortakçılar aracılığıyla işletilmekteydi.
- Büyük ölçekli işletmelerin çoğunluğu boş ve hâlî durumdadır. Bunun sebepleri arasında iş gücü kıtlığına bağlı olarak ücretlerin yüksek olması,

doğal afetler, sel, taşkın vs. etkenlerin sonucunda bir kısım çiftlik arazisinin sular altında kalması ve toprak verimliliğini yitirmesi gelmektedir.

- İşletme sahiplerinin, çiftliklerinde karşılarına çıkan bir diğer zorluk sermaye yetersizliğidir. Bu nedenle bu çiftliklerin büyük bir kısmı çayır ve meralara çevrilmiştir. Bu çayır ve meraların kimler tarafından kullanıldığı net değildir.
- Çiftliklerdeki üretim, dış pazardan daha çok iç pazara yöneliktir. Talep doğrultusunda Amerikan İç Savaşı gibi belli dönemlerde dış piyasaya yönelik üretim yapılsa da bu kısa bir süre gerçekleşmiştir. Dış satım genelde ağırlıklı olarak pamuk üzerinde olmakta ve ayrıca meyan kökü, palamut gibi ürünlerin de pazar bulduğu bilinmektedir. Bu ürünlerin yetiştiği çiftlikler önem kazanmaktadır.
- Çiftlikler üzerinde yoğun bir tasarruf ve mülkiyet sorunu yüzyıl boyunca devam etmiştir. 1858 Arazi Kanunnamesi ve toprakla ilgili düzenlenen diğer kanunlar mülkiyet meselesini tam anlamıyla çözememişlerdir. Mülkiyet sorunuyla ilgili konularda yerel yönetimlerin belirleyici olması durumu zorlaştıran bir başka nedendir. Bu konuda iç ve dış dinamiklerin etkisi de inkâr edilemez.
- XIX. yüzyılın çiftlik sahipleri genellikle daha önceki dönemlerde olduğu gibi vilayetin önde gelen ayan ve eşrafıdır. Ayan ve eşrafın yanı sıra bu dönemde gayrimüslim ve Levantenler de çiftlik sahibi olma vasfını kazanmışlardır. Ancak gelişen siyasi ve ekonomik etkenlerin sonucunda Rum, Ermeni, Yahudi gibi gayrimüslimlerle Levanten çiftlik sahipleri sahip oldukları çiftliklerini ellerinde tutmayı başaramamışlardır. Bunda alacak-verecek ilişkilerin yanı sıra siyasi kaygılar da etkili olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarında bu çiftliklerin büyük bir kısmı Hazine-i Hassa'nın eline geçmiştir. II. Abdülhamid'in Aydın Emlak-ı Hümayunu'na bağlı olarak satın aldığı çiftliklerin büyük bir kısmının İngiliz, Ermeni ve Levantenlere ait olması bu düşüncüyü güçlendirmektedir.

- II. Abdülhamid'in Aydın Emlak- Hümayunu'na bağlı Çiftlikat-ı Hümayunu'nda Kırım, Kafkas ve Balkanlar'dan gelen göçmenlerin yerleştirilmesi de küçük arazi sahipliğinin devamını sağlama da önemli etkenlerdendir. II. Abdülhamid, Çiftlikat-ı Hümayun arazisinin büyük bir kısmına göçmenleri yerleştirerek hem iş gücü açığına kapatmış, hem de boş arazilerin üretime açılmasını sağlamıştır. Bu süreç aynı zamanda göçmenlerin topluma entegrasyonunda etkili olmuştur. Bunların yanı sıra II. Abdülhamid hayır ve hasenat politikası gereği, çiftliklerde yaptırdığı cami, medrese gibi sosyal kurumlarla taşrada kendini görünür kılmıştır.
- Çiftliklerde kullanılan tarım alet ve edevatlarının modernizasyonu konusunda girişimler olmuştur. Modern tarım aletleri panayırarda açılan sergilerde gösterilerek halkın modern tarım makinelerini kullanımları özendirilmeye çalışılmıştır. Ancak gerek teknik donanım, gerek maliyetlerin yüksekliği gibi nedenlerden dolayı eski yöntemler uzun süre devam etmiştir.
- Menteşe Sancağı başta olmak üzere Aydın Vilayeti'nin hemen hemen her sancağında yer alan birçok çiftlik arazisi vakıfların önemli gelir kaynaklarını oluşturmaktadır. Çiftliğin yöneticisi olan vakıf mütevellilerinin ve kiracı konumundaki kişilerin çiftliklere gereken özeni göstermemeleri birçok vakıf çiftliğinin gelir kaynaklarının azalmasına neden olmuştur.
- Bu çalışmayla XIX. yüzyılda Aydın Vilayeti'ndeki çiftliklerle ilgili varılan sonuçların aynı dönemde başka bölgelerde de izleri sürülerek Osmanlı tarımında ve ekonomisinde rolleri daha net ve doğru ortaya konulabilecektir. Bu nedenle daha çok veriye ve daha çok araştırmaya ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

AMEDİ KALEMİ

BOA. A. MKT. UM

BOA. A.MKT. 18/10

BOA. A.MKT. DV. 193/58

BOA. A.MKT. MVL. 38/54

BOA. A.MKT. NZD 142/72

BOA. A.MKT. UM. 429/74

BOA. A.MKTUUM. 37/73

BOA. AMK. 205/94

BABIÂLİ EVRAK ODASI

BOA. BEA. 352/ 26391

BOA. BEO. 2811/211537

BAŞ MUHASSEBE KALEMİ (DEFTERLER)

BOA. D..BŞM.d...8490

CEVDET TASNİFİ (Evkaf)

BOA. C.EV. 33187

BOA. C. EV. 286/14588

DÂHİLİYE NEZARETİ EVRAKI

BOA. DH. MKT. 1325/16

BOA. DH. MKT. 1773/7

BOA. DH. MKT. 1963/7

BOA. DH. MKT. 2612/ 113

BOA. DH. MKT. 388/55

EVKAF DEFTERLERİ

BOA. Ev. d. 18731

BOA. Ev. d. 23644

BOA. Ev. d.15163

HARİCİYE NEZARETİ EVRAKI

BOA. HR. HMS. İŞO. 109/3

BOA. HR. TO. 312/84

BOA. HRT. 1560

HATT-I HÜMAYUN TASNİFİ

BOA. HAT 1302/50745

BOA. HAT 1302/50787

BOA. HAT 1486

BOA. HAT 238/13251

BOA. HAT,1287/ 49978

HAZİNE-İ HASSA (DEFTERLERİ)

BOA. HH. 15115

BOA. HH. 15116

BOA. HH. 22618

BOA. HH. 13876

BOA. HH. 3095

İRRADE TASNİFİ

BOA. İ. DH. 888 / 70681

BOA. İ. DH. 1016/ 80206

BOA. İ. DH. 1334 /1334za-56.

BOA. İ. HUS. 145/1324B-08

BOA. İ. HUS. 16 / 1311

BOA. İ. TAL. 78/ 1312

BOA. İ. TAL. A.MKT. NZD. 233/39

BOA. İ. TAL. 408/1324/N-028

MALİYE NEZARETİ (DEFTERLER)

BOA. ML. VRD. TMT. d... 2724

BOA. ML. VRD. TMT. d...2702

BOA. ML. VRD. TMT. d...2121

MECLİS-İ VÜKELA MAZBATALARI

BOA. MVL. 289/ 106

BOA. MLV. 82/ 80

BOA. MVL. 452/76

BOA. MVL. 440/71

BOA. MVL. 446/ 26

BOA. MVL. 649/13

ŞURAY-I DEVLET EVRAKI

BOA. ŞD. 2715/56

BOA. ŞD. 1381/30

BOA. ŞD. 1382/ 5

BOA. ŞD. 1406/10

BOA. ŞD. 2438 Arz tezkiresi

BOA. ŞD., 1382/ 6

BOA. ŞD. TNZ. 1379 / 31

TAPU TAHRİR DEFTERLERİ

BOA. D.BŞM. MHF. d_12922

YILDIZ TASNİFİ

BOA, YPRK. ASK. 169/42

BOA. Y. PRK. HH. 31/17

BOA. Y. MTV. 305/108

BOA. Y. MTV. 82/ 80

BOA. Y. PRK. AZJ. 23/ 51

BOA. Y. PRK. HH 29/30

BOA. Y. PRK. HH. 29/30

BOA. Y.EE. KP.898/9

BOA. Y.MTV. 269/52

BOA. Y.MTV. 281/ 169

BOA. Y.MTV. 67/34

BOA. Y.MTV. 82/80

BOA. Y.PRK. AJZ. 16/68

BOA. Y.S.K.P 86/30

BOA. Y:EEE. 40/ 102

BOA. YPRK. ASK.228/16

BOA. YPRK. AZJ. 32/ 37

BOA. YPRK. UM. 5/36

BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ (BCA)

BCA.1929.03.20.030-0-018-001-002-2-18-36

BCA.1947.03.06.030-0-011-001-000-190-7-11

BCA.1954.05.04.030-0-001-000-000-80-509-2

İNGİLİZ MİLLİ ARŞİVLERİ

Dışişleri Bakanlığı Belgeleri (Foreign Office)

CUMBERBATHC, 1865 [3498] Circular to H.M. Consuls in Ottoman Dominions Regarding Cotton Cultivation. London 1865.

AYDIN VAKIFLAR BÖLGE MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ

Abdülaziz Ağa Vakfiyesi

Mihrişah Valide Sultan Vakfiyesi

GAZETELER

Ahenk

Anadolu

Aydın

Hizmet

SALNAMELER

Aydın Vilayet Salnameleri (H.1296, H.1302, R. 1305, R. 1307, H. 1313, H. 1314, H. 1319, H.1320, H.1321, H. 1326)

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye (1321)

DERGİLER

Aydın Aydın Tarih ve Kültür Dergisi

Belgeler

Bellekten

Bilgi ve Bellek

Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi

Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi
Ege Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
History Studies
Kutadgubilig
Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)
New Perspectives on Turkey
OTAM
Tarih Araştırmaları Dergisi
Tarih Dergisi
Tarih İncelemeleri Dergisi
Tarih ve Toplum
Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar
The Journal of Economic History
The North American Review
Toplum ve Bilim
Toplum ve Ekonomi
Toplumsal Tarih
Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları
Türkoloji Kültürü
Vakıflar Dergisi
ANSİKLOPEDİLER ve SÖZLÜKLER
Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedi
Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
İngilizce İslam Ansiklopedisi
Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
Osmanlı Ansiklopedisi
Osmanlı Ansiklopedisi
Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi
Türkler Ansiklopedisi
Yurt Ansiklopedisi

RESMÎ YAYINLAR

Aydın Vilâyeti Meclis-i Umumisi: 1330 Senesinde Vuku Bulan İctima'a ait Zabıtname, Sayılar: 1. İctima 25 Kânunusâni 1330; 22. İctima 21 Şubat 1330 Basım tarihi 1331.

Cevad- Sami ve Hüseyin Hüsnü, **Nevsal-i İktisat İzmir 1323**

Dustur

KİTAPLAR, MAKALELER, TEZLER

“İzmir”, **Yurt Ansiklopedisi**, c. VI, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982.

“Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: Kölelilik”, **Tarih ve Toplum**, sy. 1.

“Türkiye Genel”, **Yurt Ansiklopedisi**, c. XI, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1983.

ADANIR, Fikret, “19. yüzyıl Ortalarında Foça Kasabası’nda Kazanç ve Vergi”, **Geçmişten Günümüze Foça Uluslararası Sempozyum Bildirileri, (23-25 Ağustos 1996)**, Foça Belediyesi Yayınları, İzmir 1997.

ADANIR, Fikret, “Bosna-Hersek’te Müslüman Bir Ulusun Oluşumu Bir Tarih Yazımı Tartışması”, **Osmanlı ve Balkanlar Bir Tarih Yazımı Tartışması**, Der. Fikret Adanır-Suraiya Faroqhi, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

ADIYEKE, Nuri, **XIX. Yüzyılda Milas Kazası**, Milas 1995.

AKÇA, Bayram, **Menteşe (Muğla) Sancağı’nın Zirai ve Coğrafi Durumu (1915 Yılına Ait Liva Ziraat Memuru Ali Rıza Bey’in Raporu)**, Yenigün Matbaası Muğla, 2010.

AKDAĞ Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları**, Cem Yayınevi, Ankara 1995.

AKTÜRE, Sevgi, “19.Yüzyılda Muğla”, **Tarih İçinde Muğla**, Der. İlhan Tekeli, ODTÜ, Mimarlık Fakültesi Yayını, Ankara 1993.

- ALİ Cevat, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih Coğrafya Lügati**
Dersaadet Mahmut Bey Matbaası 1313.
- ALİ Rıza, **Menteşe Sancağı'nın Ahval-i Ziraiye ve Arziyesi** (Liva Ziraat Memuru Ali Rıza Bey'in Raporu), Matbaa-ı Amire, 1915.
- ALSAN, Zeki Mesut, **Mustafa'nın Romanı Memleket Çocuğu: Aydın ve İzmir Hatıraları 1889–1907**, Ed. Ali Birinci, Vadi Yayınları, Ankara 2002.
- ALTINAY, Ahmet Refik, **Lamartine'in Türkiye'ye Müracaat Kararı, İzmir'deki Çiftliği 1849–1853**, İstanbul 1925.
- Arazî Kanunnâmesi**, Haz. Orhan ÇEKER, Osmanlı Kanunları Serisi: 2, Ebru Yayınları İstanbul 1985.
- AREL, Ayda “Aydın ve Yöresinde Bir Âyân Ailesi ve Mimarlık: Cihanoğulları”, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, Yay. Haz. Hamdi Can TUNCER, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- ARIKAN Zeki, “Hamid Sancağında Çift Resmi, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. I, İzmir 1983.
- ARIKAN, Zeki Mithat Paşa'nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880 - Mayıs 1881), **Uluslararası Mithat Paşa Semineri, Bildiriler Tartışmalar**, (Edirne 8-10 Mayıs 1984), TTK, Ankara 1986.
- ARMAĞAN, Munis, **Tire Ekonomi Tarihi**, Tire Ticaret Odası Yayınları, İzmir 2010.
- ARMAĞAN, Munis, **Anadolu Tarihinde Tire Yahudileri**, Bilge Matbaacılık, İzmir 2005.
- ARMAĞAN, Munis, **Devlet Arşivlerinde Tire**, Bilkar Bilge Karınca Matbaacılık, İzmir 2003.
- ARMAĞAN, MUNİS, **Tire Tarih Ansiklopedisi**, Efe Ofset Matbaacılık, Ödemiş 2012.
- ARSLAN, İsmail **Selanik'in Gölgesinde Bir Sancak: Drama (1864–1913)**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

- ARSLAN, Sevim, **Mehmet Kamil Paşa'nın Aydın Valiliği (1895–1907)**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, İzmir 1988.
- AUGUSTINOS, Gerasimos, **Küçük Asya Rumları**, Çev. Devrim Evcı, Ayraç Yayınları, Ankara 1997.
- AY MUMCU, Yasemin, “Ahmet Refik’in Lamartine’in Türkiye’ye Müracaat Kararı, İzmir’deki Çiftliği Adlı Eseri ve Lamartine’in İzmir’e Yerleşme Planları”, **Ege Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, sy. 19 İzmir 2010.
- Aydın Vilâyet Salnamesi R.1307/ H. 1308 İbrahim Câvid**, Haz: Murat Babuçoğlu, Cengiz EROĞLU, Abdulkerim Şahin, TTK Basımevi, Ankara 2010.
- AYTEKİN E. Atilla, “Historiography of Land Tenure and Agriculture in the Nineteenth Century Ottoman Empire”, **Asian Research Trends -New Series**, 2009.
- BARKAN Ömer Lütfi, “Çiftlik”, **İA**, c. III.
- BARKAN, Ömer Lütfi “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545–1659), I”, **Belgeler**, c.III, sy. 5–6.
- BARKAN, Ömer Lütfi “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, **Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, Gözlem Yayınevi, İstanbul 1980.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler”, **Vakıflar Dergisi**, sy. 2, Ankara 1942.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları”, **Kanunlar**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1943.
- BARKAN, Ömer Lütfi, Türk- İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti, **Türkiye’de**

- Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, Gözlem Yayınlar, İstanbul 1980.
- BARKEY, Karen, **Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011.
- BASKICI, Mehmet Murat, “Osmanlı Tarımında Makineleşme 1870–1914” **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c. 58, sy. 1, Ankara 2003.
- BASKICI, Mehmet Murat, **1800–1914 Yıllarında Anadolu’da İktisadi Değişim**, Turhan Kitabevi, Ankara 2005.
- BAŞARAN, Mehmet **Temettuat Defterleri ve Salnameler Kapsamında 19. Yüzyılda Karacasu**, Aydın 1999
- BAŞARAN, Mehmet, “XIX. Yüzyılda Küçük Menderes Havzasında Temettuat Defterlerine Göre Tarımsal Ekonomi”, **Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri- 1**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2010.
- BAŞARAN, Mehmet, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tire**, İzmir 2000.
- BAYKARA Tuncer, “XIX. Yüzyılda Urla Yarımadasında Nüfus Hareketleri”, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920)**, Ed. Osman Okyar, Halil İnalçık, Meteksan Lmtđ. Şti. Ankara 1980.
- BAYKARA, Arzu, ‘XIX. Yüzyılda Fethiye Kazasındaki Krom Madenleri ve İşletme İmtiyazları’, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XXV, sy. 1, İzmir 2010.
- BAYKARA, Arzu, **XIX. Yüzyıl Bodrum Kazasının Sosyal ve İktisadi Hayatı**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2010.
- BELDICEANU Nicoara, **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Tımar**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara 1985.

- BELDICEANU, İrene -Steinherr, “XV. ve XVI. Asırlarda Anadolu’da Ortakçılar”, **VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, (11–15 Ekim 1976)**, c. II, Ankara 1981,
- BENBASSA Esthe -RODRÍGUE Aron, **Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi (14- 20 Yüzyıllar)**, Çev. Ayşe Atasoy, Yay. 2. Baskı, İstanbul 2005.
- BERKES, Niyazi, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, c. II, 2. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976.
- BEYRU, Rauf, **19. Yüzyılda İzmir’de Sağlık Sorunları ve Yaşam**, İzmir Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2005.
- BİZBİRLİK Alpay, ATAR, Zafer, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihinde Temettuat Defterlerininin Yeri: Saruhan Sancağı Mütevellî Çiftliği Temettuat Defteri Örneği”, **Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi**, sy.1 Sakarya 2009.
- BORA, Siren, “Birinci Dünya Savaşı ve İzmir Yahudileri (1914–1918)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, c. II, sy. 4–5, İzmir 1995.
- BORATAV Korkut-ÖKÇÜN Gündüz - PAMUK Şevket, “Osmanlı Ücretleri ve Dünya Ekonomisi 1839–1913”, **Yapıt** 49/4, 1984.
- CANTÜRK, Hülya **Osmanlı Salnamelerine Göre XIX. Yüzyılda Mentеше Sancağı’nın Sosyal ve Ekonomik Durumu**, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- CENGİZ, Ahmet, **R.1305, H.1308, 1313, 1315, 1316, 1317, 1323 ve 1326 Tarihli Salnamelere Göre Aydın Sancağı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 1999.
- CEYLAN, Ebubekir, “Dünya-Sistemi Teorisinin Osmanlı Tarihi Çalışmalarına Yansımaları”,**Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi, c.1, İstanbul 2003.**

- CHATZIEONSTANTINO, Achilleas, “19. Yüzyıl Gezi Edebiyatında Levantenler”, **Geçmişten Günümüze Levantenler**, Yay. Haz. Fikret Yılmaz Kültür, Sanat ve Tarih Yayınlar, İzmir 2011.
- COCHRAN William, **Pen and Pencil in Asia Minor, or Notes From the Levant**, London 1887.
- ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat Döneminde İzmir”, **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Anadolu Kentleri**, Der. Tülay Ercoşkun, İmge Yayınevi, Ankara 2011.
- ÇAPAR, Aydeniz, **Hizmet Gazetesine Göre İzmir (1892-1893)**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, İzmir 1987.
- ÇAVDAR, Tevfik, “Mütareke ve Milli Mücadele Döneminde Osmanlı Ekonomisi ve İzmir”, **1885–1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı, İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu, (21–23 Kasım)**, İzmir 1985.
- ÇELİK, Gülfettin, “Osmanlı Toplumsal Sisteminin Bir Göstergesi Olarak XIX. Yüzyılda Osmanlı Ulaşım Ağının Yeniden Oluşumu ve Nüfusun İskânı”, **Türkler**, c. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- ÇETİN Cem, **Baltazzi Ailesinin İktisadi Faaliyetleri ve Osmanlı Maliyesi İle İlişkileri**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.
- ÇETİN, Necat, “Torbalı Cami-i Şerif Kitabeleri 1-2”, **Büyük Torbalı**, (20-21 Aralık) 2006.
- ÇEVİK, Özlem, Prehistorik Çağlarda Kuşadası ve Çevresi, **Geçmişten Geleceğe Kuşadası**, Ed. Dr. Ayşe G. Şerifoğlu, İzmir 2001.
- ÇOLAK, Melek, **Milas Yahudileri**, Milas Belediyesi Kültür Yayınları, Muğla 2003.

- ÇOLAK, Filiz, “İzmir’in İhracatında Palamut’un Yeri ve Önemi”,
CİÉPO XIV. Sempozyumu Bildirileri, (18–22 Eylül Çeşme 2000), TTK, Ankara 2004.
- ÇOLAK, Melek, “Milas Yahudileri ve Eğitim: Talmud Tora’dan Alliance İsrailit Universelle’ye”, **Kebikeç**, sy. 16, Ankara 2003.
- DARKOT, Besim, “Menteşe” **İA**, c. VII.
- DAVIS, E. J., **Anadolu 19. Yüzyılda Karya, Frigya, Likya, Pisidya Antik Kentlerine Yapılan Bir Gezinin Öyküsü**, Çev. Funda Yılmaz, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- Değişim Sürecinde Aydın XIX. Yüzyıldan Günümüze Sosyal ve Ekonomik Hayatın Dönüşümü**, Ed. Sabri Sürgevil, Aydın Ticaret Odası Kültür Yayınları, Aydın 2010.
- DELİGÖZ, Orhan, **Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.
- DEMİR, Tanju **Türkiye’de Posta Telgraf ve Telefon Örgütü’nün Tarihsel Gelişimi (1840–1920)**, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara 2005.
- DEMİR, Tanju, **XVIII. Yüzyılın Sonu ve XIX. Yüzyılın Başında Denizli**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1996.
- DEVELİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 15 Baskı, Ankara 1998.
- DİKKAYA, Fahri, “Doğu Doğu mudur, Batı Batı mıdır?”, **Avrupalı mı Levanten mi?**, Yay. Haz. Arus Yumulu- Fahri Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2006.
- DOĞER Ersin, **İlk İskânlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen ya da Tarhaniyat Tarihi**, Sergi Yayınevi, İzmir 1998.
- DOĞRU, Halime, **Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı (XV-XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990.

- DÖNMEZ, Nazlı, **Hizmet Gazetesine Göre İzmir (1891–1892)**, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitirme Tezi, İzmir 1983.
- DURAN, Bünyamin **Osmanlı Devleti'nin Tarım Politikası ve Bu Politikanın Tarımsal Gelişmeye Etkisi Aydın Vilayeti Örneği (1870–1914)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1987.
- EMECEN, Feridun M. “Âyân ve Muhallefâtı Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa”, **CIÉPO XIV. Sempozyumu Bildirileri, (18–22 Eylül Çeşme 2000)**, TTK, Ankara 2004.
- EMECEN, Feridun M., **Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri**, İstanbul 1997.
- ERDOĞRU, Akif, **Osmanlı Yönetiminde Beyşehir Sancağı (1522–1584)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- ERDOĞRU, Mehmet Akif , “Onaltıncı Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresi”, **Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri**, Haz. Tuncer Baykara, Akademi Kitabevi, İzmir 1994.
- EROĞLU, Zekâi, **Muğla Tarihi**, İzmir Marifet Basımevi.
- ERSAN Mehmet, “Menteşe Bey Ailesine Ait Vakıfların Osmanlılar Zamanındaki Durumu (XVI. Yüzyıl)”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, sy. IV, İzmir 2000.
- ERTAŞ Mehmet Yaşar, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezileşmesi Karşısında Bir Osmanlı Ayanı: Tavaslızâde Osman Ağa”, **History Studies, Enver Konukçu Armağanı**, 2012.
- FAROQHI, Suraiyya, **Osmanlıda Kentler ve Kentliler**, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, 3. Baskı Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- FAROQHİ, Suraiya, “17.ve 18.Yüzyıllarda Osmanlı Tarımı”, **Türkiye Tarihi**, c. III, Cem Yayınevi, İstanbul 1997.

- FAROQHÎ, Suraiya, “Varlıklı İki Kadın”, **Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak**, Çev. Gül Çağalı Güven, Özgür Türesay, Yapı Kredi Yaayınları, İstanbul 2004.
- FELLOWS Charles, **Travels and Researches in Asia Minor, More Particularly in the Province of Lycia**, London 1852.
- FİNDLEY, Carter V., **Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Reform Bâbiâli (1789-1922)**, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- GOFFMAN, DANİEL, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, **Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul**, Çev. Sermet Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- GOFFMAN, Daniel, **İzmir ve Levanten Dünya (1550–1650)**, Çev. Ayşen Anadol, Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- GÖKBEL, Asaf, **Aydın İli Tarihi**, Aydın 1936.
- GÖKDEMİR, Oktay **Aydın Vilayeti’nde Tütün Rejisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1994.
- GÜLCAN, Yılmaz, **Hizmet Gazetesine Göre İzmir (1886–1887)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, İzmir 1981.
- GÜLER, Mustafa, **Osmanlı Devlet’inde Haremeyn Vakıfları (XVI.–XVII. Yüzyıllar)**, TATAV, İstanbul 2002.
- GÜLNİHAL, Bozkurt, “Köle Ticareti’nin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti’nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Antlaşma”, **OTAM**, c. I, sy. 1, Ankara 1990.
- GÜNEŞ Günver, “Osmanlı Devleti’nde Meyan Kökü Tarımı ve Ticareti (1840–1922)”, **Kebikeç**, sy. 18, 2004.
- GÜNEŞ, Günver “İzmir’de At Yarışları (1850–1900)”, **Tarih ve Toplum**, c.40, sy. 240, İstanbul 2003.

- GÜNEŞ, Günver, “Kölelikten Özgürlüğü İzmir’de Zenciler ve Zenci Fokloru”, **Toplumsal Tarih**, c.11, sy. 62, İstanbul 1999.
- GÜNEŞ, Günver, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Aydın Yahudileri (1839–1922)”, **Türkoloji Kültürü**, c.1, sy.2, Erzurum, 2009.
- GÜNEŞ, Günver, **(1850–1922 Osmanlı’dan Cumhuriyet’e) Modern Sporların İzmir’e Girişi**, İzmir Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2012.
- GÜRAN Tefvik - UZUN, Ahmet, “Bosna-Hersek’te Toprak Rejimi: Eshâb-ı Alâka ile Çiftçiler Arasındaki İlişkiler (1840–1875)”, **Bellekten**, c. LXX, sy. 259, Ankara 2006.
- GÜRAN Tefvik, “19. Yüzyıl Ortasında Bir Kırsal Bölgede Ekonomik ve Sosyal Yapı Filibe Sancağı’nın Koyuntepe Nahiyesi’ne Bağlı Dokuz Köy Üzerinde Yapılmış Bir Karşılaştırma Çalışması”, **XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayınevi, İstanbul 1998.
- GÜRAN Tefvik, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayınları, İstanbul 1998.
- GÜRAN, Tefvik, **Ekonomik ve Mâli Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları**, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2006.
- GÜRPINARLI, Ortaç, Hilal, “Manisa Kazasında Bulunan Bazı Çiftlik Köylerinin XIX. Yüzyıl Ortalarındaki Durumu”, **CIÉPO XIV. Sempozyumu Bildirileri, (18-22 Eylül Çeşme 2000)**, TTK, Ankara 2004.
- GÜRSOY Melih, **Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmir**, Metis Yayıncılık, 1993.
- GÜVEN, Hanife, “Lamartine Ege Bölgesi’nde”, **Fransız Seyahatnameleri ve Tarihin Aynasında İzmir Kolokyumu**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2002.
- HAMLİN, Cyrus, “Americas Duty to Americans in Turkey. An Open Letter to The Hon”, John Sherman, United States Senator From

- Ohio, **The North American Review**, Vol. CLXIII, New York 1896.
- HAMLİN, Cyrus, **Among the Turks**, New York 1876.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, **Ekonomi Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul 1986.
- HAYTOĞLU Ercan, “Bozdoğan Yer Adları Üzerine Bir Bakış”, **Bozdoğan II**, Ed.Cihan Özgün, Bozdoğan Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2010.
- İSAWİ Charles, “Voyages in Turkey 1850-1914”, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, Ed. Osman Okyar-Halil İnalçık, Meteksan Lmtđ Şti, Ankara 1980.
- İŞİK, Şevket, “19. Yüzyılda Aşağı Akçay Vadisinde Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Hayat Üzerine Coğrafi Bir Bakış”, **Bozdoğan II**, Ed. Cihan Özgün, Bozdoğan Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2010.
- İŞİK, Şevket, **Karaburun Yarımadası’nın Tarihsel Coğrafyası**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2002.
- İNALCIK, Halil “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, **V. Miletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler**, İstanbul, (21-25 Ağustos 1989), TTK, Ankara 1990.
- İNALCIK, Halil “Tanzimat Nedir?”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011
- İNALCIK, Halil, “Adâletnâmeler”, **Belgeler**, c. 2, sy.3-4, Ankara 1967.
- İNALCIK, Halil, “Çiftlik”, **IE²**, c.II, London, 1995.
- İNALCIK, Halil, “The Emerge of Big Farms, Çiftlik: State, Landlords and Tenant”, **Contributions a Histoire Economique et Sociale de I Empire Ottoman**, Leuven, Editions Peters, 1995.
- İPEK, Nedim, “Göçmen Köylerine Dair”, **Tarih ve Toplum**, c.25, sy. 150, İstanbul 1996.

- İPEK, Nedim, “Rum İsyanı Sonrasında Türk- Yunan Nüfusu Meselesi”,
İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler, Serander Yayınları,
Trabzon 2006.
- İPEK, Nedim, **Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877–1890)**
TTK, 2. Baskı, Ankara 1999.
- KADIOĞLU, Sevtap “Osmanlı Döneminde Türkiye’de Ziraat Okulları
Üzerine Notlar ve Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi”,
Kutadgubilig, sy. 8, İstanbul 2005.
- KARAÇAM, Taşkın Nilgün, **Denizli Ekonomisi (1920–1980)**,
Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih
Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı,
Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2006.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, (Birinci Meşrutiyet ve
İstibdat Devirleri 1876–1907)**, c. IV, TTK, Ankara
- KARATAŞ, Üzeyir, **731 Numaralı İrade Kayıt Defteri (II.
Abdülhamit Dönemi)**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat
Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yakınçağ
Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul,
2007.
- KARPAT Kemal H., **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, 2. Baskı, TİMAŞ
Yayınları, İstanbul 2010.
- KARPAT, Kemal “XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Nüfus ve İskân
Politikaları”, **Osmanlıda Nüfus ve İskân Politikaları**, Bilim
ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi, Mart 2009.
- KARPAT, Kemal, “Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal
Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”, **Osmanlı ve Dünya**, Haz.
Kemal Karpat, Ufuk Kitapları, 2. Baskı, İstanbul 2001.
- KASABA, Reşat, “19. Yüzyıl Ortalarında Batı Anadolu’da Komprador
Burjuvazi Var mıydı?”, **Dünya, İmparatorluk ve Toplum
Osmanlı Yazıları**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

- KASABA, Reşat, “Uzun 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toplumsal Değişim”,**Dünya, İmparatorluk ve Toplum, Osmanlı Yazıları**, Çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- KASABA, Reşat, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, On Ondokuzcu Yüzyıl**, Belge Yayınları, İstanbul 1993.
- KAYIŞ, Yasin, “Paradiso’ya Rakip Olarak Tepeköy Çiftlik-i Hümayunu At Yarışları”, **Tarih ve Toplum**, sy.7, 2010.
- KAYIŞ, Yasin, **Aydın Vilâyeti Salnâmelerinde Torbalı ve Sultan II. Abdülhamid’in Hayır Eserleri**, Torbalı Belediyesi Kültür Yayınları, Torbalı 2012.
- KAYMAKÇI, Bircan, **Menteşe Sancağı’nın Taşralı Yöneticileri: Âyân Aileleri ve Çavuşzâdeler- Milaşlızâler**, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2010.
- KENANOĞLU, M. Macit, “1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, sy.1, İstanbul, 2006.
- KINLI, Onur, **19. Yüzyıl’da Amerika Birleşik Devletleri’nin İzmir’deki Konsolosluk Faaliyetleri**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2009.
- KİPER, NİLGÜN, **Resettlement of İmmigrants and Planning in İzmir During the Hamidian Period**, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2006.
- Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti**, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir 1998.
- KOZAK, İ. Erol, **Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf**, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Adapazarı 1994.

- Kuban, DOĞAN, “Anadolu Kentleri’nin Tarihsel Gelişimi Üzerine Gözlemler”, **Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1982.
- KURBAN Dilek, HATEMİ, Kezban, **Bir “Yabancı”laştırma Hikâyesi: Türkiye’de Gayrimüslim Cemaatlerin Vakıf ve Taşınmaz Mülkiyet Sorunu**, Tesev Yayınları, İstanbul 2009.
- KURMUŞ, Orhan, **Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi**, Savaş Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1982.
- KURT, Sadık, **Hizmet Gazetesine Göre İzmir (1887–1888)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, İzmir 1981.
- KUYULU, İnci, “Bornova’da Levanten Konutları”, **Avrupalı mı Levanten mi?**, Yay. Haz. Arus Yumulu- Fahri Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2006.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisâdi Faaliyetleri”, **150.Yılında Tanzimat**, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., **XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı**, İzmir Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2000.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat,S., “Bir Âyân Ailesi: Tavaslızâdeler” **Bellekten**, c. LXXV, sy. 273, Ankara 2011.
- MAKAL, Ahmet, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920 Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara 1997.
- MANAV, Nursel, **Devlet-Banker İlişkileri Çerçevesinde Baltazzi Ailesi**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- MARMARA Rinaldo, **Bizans İmparatorluğundan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi**, Çev. Saadet Özen, Kitapevi Yayınevi, İstanbul, 2012.

- MARTAL, Abdullah, “Afrika’dan İzmir’e: İzmir’de Bir Köle Misafirhanesi”, **Kebikeç**, sy.10, 2000.
- MARTAL, Abdullah, “İzmir’in Akdeniz Ticaretindeki Rolü”, **Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası**, Ed. Haydar Çoruh– M. Yaşar Ertaş – M. Ziya Köse, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.
- MARTAL, Abdullah, **Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir**, İzmir 2007.
- MARTAL, Abdullah, **Değişim Sürecinde İzmir’de Sanayileşme**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1999.
- MARTAL, Abdullah, “19. Yüzyılda “Kölelik ve Köle Ticareti”, **Tarih ve Toplum**, sy. 121.
- MC GOWAN, Bruce, “Osmanlı Avarız- Nüzül Teşekkülü 1600-1830, **VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, (11-15 Ekim 1976), c. II, Ankara 1981.
- MEHMETEFENDİOĞLU, Ahmet, ÖZGÜN, Cihan, “Aydın Vilayet Salnamelerinde Bozdoğan’ın Sosyal ve Ekonomik Hayatı”, **Bozdoğan I**, İzmir 2010.
- MICHAUD, Joseph François - POUJOULAT, Jean-Joseph **İzmir’den İstanbul’a Batı Anadolu (1830)**, Çev. Nedim Demirtaş, Yay. Haz. Dr. Erkan Serçe, İstiklal Kitabevi, İstanbul 2007.
- NAGATA, Yuzo, “Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa’ya Ait Bir Tereke Defteri”, **Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire**, Akademi Kitabevi, İzmir 1995.
- NAGATA, Yuzo, “The Role of Ayans in Regional Development During the Pre Tanzimat Period in Turkey: a Case Study of the Karaosmanoğlu Family”, **Studies on Social and Economic History of the Ottoman Empire**, Akademi Kitabevi, İzmir 1995.
- NAGATA, Yuzo, **Some Documents on the Big Farms (Çiftlik) of the Notable in Western Anatolia**, Tokyo 1976.

- NAGATA, Yuzo, **Tarihte Ayanlar, Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme**, TTK, Ankara, 1997.
- NAGATA, Yuzo, “16. Yüzyılda Manisa Köyleri, 1531 Tarihli Saruhan Sancağına Ait Bir Tahrir Defterini İnceleme Denemesi”, **İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sy.32, İstanbul 1979.
- NAGATA, Yuzo-EMECEN, Feridun M. “Bir Ayanın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa’ya ait Belgeler”, **Belgeler**, c. XXV, sy.29, Ankara 2004.
- NAHUM, Henri, **İzmir Yahudileri**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2000.
- ORBAY, Kayhan, **Osmanlı Çift- Hane Sistemi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011.
- ORTAÇ, Hilal, “Batı Anadolu’da Bir Büyük Toprak Sahibi Levanten: Baltacı Manolaki”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XXV, sy.1, İzmir 2010.
- ORTAYLI İlber, “Osmanlı Yahudileri ve Türk Dili”, **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitap Yayıncılık, İstanbul 2007.
- ORTAYLI İlber, “Son Devirde Osmanlı Musevileri”, **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitap Yayıncılık, İstanbul 2007.
- ORTAYLI, İlber, “Levantenler” **Avrupalı mı Levanten mi?**, Yay. Haz. Arus Yumulu- Fahri Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Muğla**, Haz. Kemal Kurulcan- Mehmet Kudret Kirişçioğlu, Muğla Belediyesi Kültür Yayınları, Muğla 2011.
- Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)**, Yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik vd. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.

- Osmanlı Ticaret ve Sanayi Albümü**, İstanbul Ticaret Odası Ekonomik
OVADYA, Silvyo, “Yahudi Okulları”, **Dünden Bugüne İstanbul
Ansiklopedisi**, c.7, İstanbul 1994.
- ÖKÇÜN, Gündüz, “1911 Yılında Tarımsal Ücretler Üzerine
Gözlemler”, **A.IT.IA., Ekonomik Yaklaşım**, 3/7, Ankara
1982.
- ÖZ Mehmet, BERBER, Ferhat, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Manisa
Şehrine Yapılan Dış Göçler ve Etkileri**, TÜBİTAK Projesi,
Proje No: 108K 058, Ankara Aralık 2010.
- ÖZ, Mehmet, “Osmanlı Klasik Döneminde Tarım”, **Osmanlı**, c. III.
- ÖZBEK, Nadir, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet Siyaset,
İktidar ve Meşrutiyet 1876–1914**, İletişim Yayınları, İstanbul
2002.
- ÖZÇELİK Selahittin, **XIX. Yüzyıl Ortalarında Acıpayam ve Çevresi
(Temettuat Defterleri İncelemesi)**, Fakülte Kitabevi, Isparta
2005.
- ÖZÇELİK, Selahattin - BAYOĞLU, Ayhan, “XIX. Yüzyılda Temettuat
Defterlerine Göre Buldan’da Sosyo- Ekonomik Yapı”, **Buldan
Sempozyumu Bildiriler, (23-26 Kasım 2006 Buldan)**, c. I,
Ed. İrfan Ertuğrul- Turgut Tok, Pamukkale Üniversitesi
Yayınları
- ÖZDEMİR, Bülent, **Ottoman Reforms and Social Life: Reflections
From Salonica 1830-1850**, The Isis Press, İstanbul 2003.
- ÖZEÇOĞLU, Halil, **Modernleşme Sürecinde İzmir’de Müslim ve
Gayrimüslimlerin Eğitime Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım
(1856–1908)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri
Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı,
Tarih Öğretmenliği Programı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir
2009.

- ÖZGÜN, Cihan, **İzmir ve Artalanında Tarımsal Üretim ve Ticareti** (1844–1914) Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2011.
- ÖZGÜN, Cihan “XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Aydın Sancağı’nda Madencilik”, **Aydın Aydın, Tarih ve Kültür Dergisi**, sy.6, Aydın 2009.
- ÖZKAYA, Yücel, “Merkezî Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları: Âyânlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar”, **Osmanlı**, c. VI.
- ÖZKAYA, Yücel, “XVII. Yüzyılda Taşra Yönetimine Genel Bir Bakış”, **Türkler**, c. XIII.
- ÖZLÜ, Hülya, **XIX. Yüzyıl Ortalarında Denizli Merkez Kazasına Bağlı Köylerin Sosyo-Ekonomik Durumu (Temettuat Defterlerine Göre)**, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2006.
- ÖZTÜRK, Adil Adnan, “Rumeliden Aydın Vilayetine Yapılan Göçler ve Aydın Vilayetine Gelen Rumeli Muhacirlerinin İskân ve İdareleri Hakkında Talimat-ı Mahsusa”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, c. 3. sy.9.
- ÖZTÜRK, Adil Adnan, “Girit’ten Aydın Vilayeti’ne Yapılan Göçler 1897–1911 ”, **XV. Türk Tarih Kongresi (11–15 Eylül 2006 Ankara), Kongreye Sunulan Bildiriler**, 4. Cilt- 3 Kısım Osmanlı Tarihi- C, Ankara 2010.
- ÖZTÜRK, Adil Adnan, “Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkileriyle Rumeli’den İzmir’e Yapılan Göçler, (1878–1912)”, **Tarih ve Toplum**, 998, sy. 178.
- ÖZTÜRK, Adnan Adil, **1877–1878 Savaşından, Balkan Savaşına Kadar, İzmir’de Göçmen Sorunu**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990.
- ÖZTÜRK, Nazif, **Menşe’i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983.

- ÖZYÜKSEL, Murat, **Feodalite ve Osmanlı Toplumunu**, Derin Yayınları, İstanbul 2007.
- PALAİRET, Michael, **Balkan Ekonomileri 1800–1914 Kalkınmasız Devrim**, Yay. Haz. Haldun Baydı, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000.
- PAMUK Şevket, “1870’lerde Tarımda Üretim İlişkileri ve Köylülüğün Yaşam Koşulları”, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820–1913)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2005.
- PAMUK Şevket, “Anadolu Tarımının İhracata Yönelişi (1840–1913)”, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820–1913)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2005.
- PAMUK Şevket, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914**, Gerçek Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul 1997.
- PAMUK, Şevket, “Osmanlı İmparatorluğu’nun 19. Yüzyıl Çevre Ülkeleri Arasındaki Yeri”, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri-II**, Çev. Gökhan Aksay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.
- PAMUK, Şevket, “Türkiye’de Tarım ve İktisadi Gelişme 1880–2000”, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri-II**, Çev. Gökhan Aksay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.
- PATON, W. R., J. L. MYERS, “Researches in Caria”, **The Geographical Journal**, Vol. 9, No: 1, 1897.
- PEIRCE, Leslie, “Maddi Dünya: İdeolojiler ve Sıradan Şeyler”, **Erken Modern Dönem Osmanlılar İmparatorluğunun Yeniden Yazımı**, Ed. Vırgına H. Aksan, Daniel Goffman, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- PINAR, İlhan, “Osmanlı Döneminde İzmir’de Alman Cemaati (1759–1919)”, **Körfezde Zaman İzmir Araştırmaları Kongresi (10–**

- 11 Aralık 2009) **Bildiriler**, Ed. Eren Akçiçek, Mustafa Mutluer, Cüneyt Kanat, İzmir 2010.
- PINAR, İlhan, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir 1608–1918**, İzmir Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2001.
- QUARTAERT, Donald, “Tarım”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Ed. Halil İnalçık, Donald Quartaert, c. II, Eren Yayınları, İstanbul 1994.
- QUATAERT, Donald, “19.Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c.IV, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- QUATAERT, Donald, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, c. VI.
- QUATAERT, Donald, **Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)**, Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- R. 1307/H. 1308 Aydın Vilayet Salnamesi**, Yay. Haz. Murat Babuçoğlu, Cengiz Eroğlu, Abdülkerim Şahin, TTK, Ankara, 2010.
- RAYET O. - THOMAS A., **Tralleis**, Yay. Haz. Osman Saçıkara, Özen Ofset, Aydın 1997.
- REYHAN, Cenk, **Osmanlı’da Kapitalizmin Kökenleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.
- RIFAT, Hüseyin, **Aydın Vilayeti 1330 Sene-i Maliyesi Ticaret Rehberi**, İzmir 1914. Yay. Haz. Erkan Serçe, Akademi Kitabevi, İzmir 1997.
- SAYDAM, Abdullah, **Kırım ve Kafkasya Göçmenleri (1856-1876)**, 2. Baskı, TTK, Ankara 2010.

- SCHERZER, Karl von, **İzmir 1873**, Çev. İlhan Pınar, İzmir Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2001.
- SENCER, Muammer, **Toprak Ağalığının Kökeni**, Tel Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1974.
- SER, Selda, **Bir Toprak Rejimi Olarak Emlak-ı Hümayun: Basra Örneği (1876-1909)**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- SERÇE, Erkan ÖZBAŞ, Mustafa Turistlerin İzmir'i: John Murray'in Rehber Kitaplarına Göre XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir, **Körfezde Zaman İzmir Araştırmaları Kongresi (10-11 Aralık 2009) Bildiriler**, Ed. Eren Akçiçek, Mustafa Mutluer, Cüneyt Kanat, İzmir 2010.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876), **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.
- SEZER, Hamiyet, "Tepedelenli Ali Paşa ve Oğullarının Çiftlik ve Gelirlerine İlişkin Yeni Bilgi – Bulgular", **OTAM**, sy.18, Ankara 2005.
- SEZER, Hamiyet, "Tepedelenli Ali Paşa'nın Çiftlikleri Üzerine Bir Araştırma", **Bellekten**, c. LXII, sy. 233, Ankara 1998.
- SOMEL, Selçuk Akşin, "Bir Etnik Grup Olarak Levantenler", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, sy. 10, 2010.
- SOYLUER, Serdal, "XX. Yüzyılın Başlarında Menteşe Sancağı'nın İdari ve Nüfus Yapısı", **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, c. V, sy. 13, İzmir 2006.
- SÖNMEZ, NECLA, R. **1304 Yılı Aydın Vilayeti Salnamesi**, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, İzmir 1987.

- SÜRGEVİL, Sabri Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Batı Anadolu Bölgesi'nin Nüfusu Hakkında Bazı Düşünceler, **Tanzimat'ın 150. Yıl Dönümü Sempozyum Bildirileri, (06-07 Kasım 1989)**, İzmir 1992.
- SÜRGEVİL, Sabri, "19. Yüzyıl Aydın Vilayetinde Çiftlikler", **XV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, (11-15 Eylül 2006 Ankara)**, 4. Cilt- 3 Kısım Osmanlı Tarihi- C, Ankara 2010.
- SÜRGEVİL, Sabri, "Osmanlı İmparatorluğunda Yahudiler, **Türkler Ansiklopedisi**, c.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- SÜRGEVİL, Sabri, **II. Meşrutiyet Döneminde İzmir**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2009.
- SYRETT, Elana Frankakis, "British Economic Activities in Izmir in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Century ", **New Perspectives on Turkey**, 5-6, Fall 1991.
- SYRETT, Elena, Frankakis, "İzmir'de Pamuk ve Kumaş Ticareti(18 Yüzyılın ikinci Yarısından 19. Yüzyılın Başlarına)",**Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- SYRETT, Elene Frangakis, **18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)**, Çev. Çiğdem Diken, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2006.
- ŞAHİN, Canay, " Ondokuzuncu Yüzyıl'da Samsun'da Çiftlik Sahibi Hazinedarlar ile Kiracı- Köylüler Arasındaki Arazi ve Vergi İhtilafı Üzerine Bazı Gözlemler", **Kebikeç**, sy. 24, 2007.
- ŞAKİR Kemal, **Tarihi, Coğrafi, İctimai, Sıhhi, İktisadi Nokta-i Nazardan Denizli**, Hüsnü Tabiat Matbaası, İstanbul 1927.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ, **Kâmûsû'l- Â'Lâm**, c. I, Kaşgar Neşriyat Ankara 1996.

- ŞEN, Ömer “Osmanlı Devleti’nde Kafkas Göçmenleri Sorunu (1834-1870), **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, sy.10, İstanbul 1997.
- ŞENSÖZEN, Vasfi **Osmanoğulları’nın Varlıkları ve II. Abdülhamid’in Emlaki**, TTK, Ankara 1982.
- ŞİMŞİR, Nahide, **İzmir’in Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1730-1792)** Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1999.
- ŞİMŞİR, Nahide, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir”, **XV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler**, 4. Cilt- 3 Kısım, Ankara 2010.
- TABAK, Faruk **Solan Akdeniz, 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım**, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- TABAK, Serap, “Kuşadası Kazası’nın 1909- 1914 Arası Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XXV, sy. 2 İzmir 2010.
- TABAKOĞLU, Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, Dergâh Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2005.
- TALAY, Aydın, **Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid**, Armoni Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Tarihi Kaynaklarda Beyağaç**, Prof. Dr. Ali Sarıkoyuncu, Prof. Dr. Sadık Erdem vd., Beyağaç Köyleri Kültür ve Dayanışma Derneği Kültür Yayınları 1, İstanbul 2009.
- TEBER, Özlem, **Batı Anadolu’da Tarım İşçileri (1850–1914)**, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Bitirme Tezi, İzmir 2011.
- TEKELİ- İlhan, İLKİN, Selim “Osmanlı İmparatorluğu’nda 19.Yüzyılın İkinci Yarısında Nafia Programları ve Teknoloji Gelişimi Üzerine”, **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, sy. 3, İstanbul 1992.

- TEKELİ, İlhan, 'Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin XIX. Yüzyıldaki Dönüşümü' **Üç İzmir**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1992.
- TEKİN, Saadet, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Nazilli**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1997.
- TELCİ, Cahit, "Ayasluğ Kazasının XIX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Sosyal ve Ekonomik Durumu", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XIX, sy. 2, İzmir 2004.
- TELCİ, Cahit, Hasan Mert, Turan Gökçe, **Seydiköy'den Gaziemir'e Bir Kentleşme Süreci**, İzmir 2003.
- TELCİ, Cahit, **XV-XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ Kazası**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1999.
- TEMEL, Mehmet, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Muğla'daki Ekonomik Kalkınma Faaliyetleri", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)**, sy. 21, Muğla 2008,
- TEOMAN, Özgür Muammer KAYMAK, "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ticari Tarım: Batı Anadolu ve Mısır'da Pamuk Üretimi Merkezli Bir Karşılaştırma", **Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri-2**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2010.
- TERZİ, Arzu, **Hazine-i Hassa Nezareti**, TTK, Ankara 2000.
- TERZİ, Arzu, **Bağdat- Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- TERZİBAŞOĞLU, Yücel, "Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, sy. 4. İstanbul 2006.
- TIZLAK, Fahrettin, "Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnâmeden Nizamnâme'ye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi", **TürkDünyası Araştırmaları**, sy..98, İstanbul 1995.

- TİMUR, Taner, “Lamartine, Osmanlı Devleti ve Burgazova Çiftlikleri”, **Osmanlı Çalışmaları, İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, V Yayınları, Ankara 1989.
- TOLEDANO, EHUD R., **Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- TUNALI, Ayten CAN, “Aydın Valiliği Döneminde Eğitim Öğretim’de Düzenlemeler”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. XXV, sy. 39, Ankara 2006.
- TUNALI, Ayten CAN, “Aydın Vilayeti Umumi Meclisi’nin 1909 Yılı Kararları”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. XXVI, sy.42, Ankara 2007.
- TUNALI, Ayten CAN, “Hasan Fehmi Paşa”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. XVIII, sy.46, Ankara 2009.
- Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, İstanbul 1938.
- Türkdoğan, Orhan, **Türkiye’de Köy Sosyolojisi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- UBİCİNİ, M. A., **Osmanlı’da Modernleşme Sancısı**, Çev. Cemal Aydın, Timaş Yayınları, İstanbul 1998.
- UÇUK, Cahit, **Bir İmparatorluk Çökerken**, Yapı Kredi Yayınları, 13. Baskı, İstanbul 2004.
- ULUÇAY, Çağatay, **XVII. Yüzyılda Manisa’da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı**, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1942.
- ULUÇAY, M. Çağatay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, TTK, Ankara 1992.
- URAN, Hilmi, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908–1950)**, Cem Çobanlı- Pınar Güven, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.
- ÜLKER, Necmi, “Aydın Vilayet Salnamelerine göre, XIX. Yüzyılın Sonlarında Çeşme Kazası”, **I.Uluslararası Çeşme Tarih ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri**, İzmir 1997.

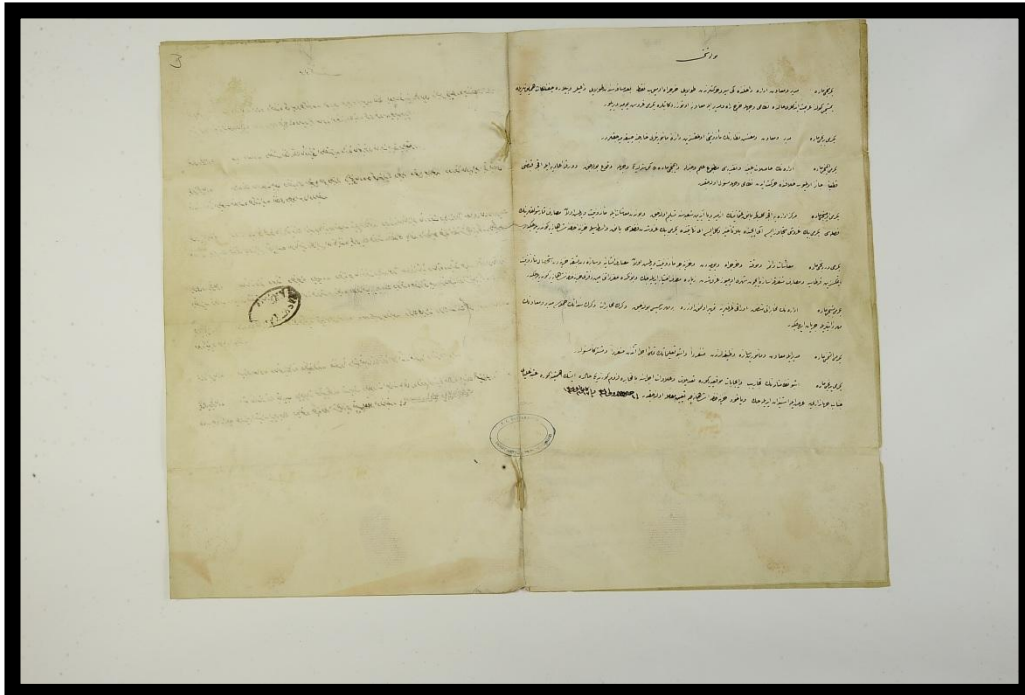
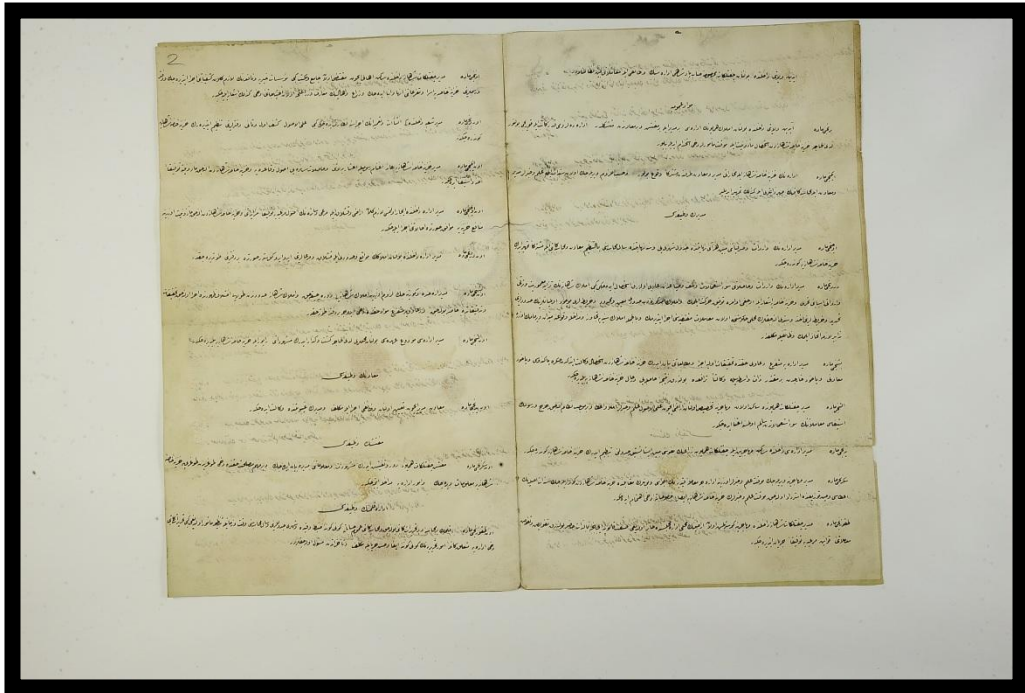
- ÜNAL, Sevim, “1830–1840 yılları Arasında Türk- İngiliz Ekonomik İlişkileri”, **VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, (11-15 Ekim Ankara 1976)**, c. II, Ankara 1981.
- VARLIK, Bülent, “Osmanlı Devleti’nde Madenlerde Çalışma Koşulları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c.IV, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- VEINSTEIN, Gilles, “XVI. Yüzyılda Karadeniz’in Kuzeyindeki Steplerde bulunan Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri”, Çev. Yavuz CEZAR, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Profesör Dr. S. F. Ülgener’e Armağan**, c. 43, İstanbul 1987.
- VEINSTEIN, Gilles, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- WALLERSTEIN Immanuel, **Modern Dünya Sistemi**, c. II. Çev. Latif Boyacı, Bakış Yayınları, İstanbul 2005.
- WALLERSTEIN, Immanuel, DECDELİ, Hale, KASABA, Reşat, “Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci” **Toplum ve Bilim**, sy. 23, İstanbul 1983.
- WITTEK, Paul, **Menteşe Beyliği**, Çev. O. Ş. Gökyay, 2. Baskı, TTK, Ankara 1986.
- YAPUCU PULLUKÇUOĞLU Olcay **Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın**, İstanbul 2007.
- YAPUCU PULLUKÇUOĞLU, Olcay, “Yunan İşgali Öncesi Aydın Sancağı’nın Sosyo-Ekonomik Yapısı”, **Milli Mücadele’de Aydın Sancağı ve Yörük Ali Efe**, Ed. Günver Güneş, Mehmet Başaran, Milli Mücadele’de Aydın, Aydın Belediye Başkanlığı Yayını.
- YAŞAR, Aşkın, “Osmanlı Döneminde Çiftlikât-ı Hümâyunlar (Haralar) ve Hayvancılık”, **Osmanlı**, c. 8.

- YEDİYILDIZ Bahaeddin- ÖZTÜRK Nazif, Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları”, **150. Yılında Tanzimat** Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1992.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf”, **İA**, c.XIII.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, **XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi, Bir Sosyal Tarih İncelemesi**, TTK, Ankara 2003.
- YEDİYILDIZ, Bahaheddin, “İslam’da Vakıf”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. XIV, Çağ Yayınları, İstanbul 1993.
- YENEROĞLU, Elif, “Aydın Vilayeti Salnamelerinde Kuşadası Kazası”, **Geçmişten Geleceğe Kuşadası**, Ed. Dr. Ayşe G. Şerifoğlu, İzmir 2001.
- YERASİMOS, Stefanos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimat’tan 1. Dünya Savaşına**, Belge Yayınları, İstanbul 2001.
- YEŞİLKANAL, Ahmet, **Hizmet Gazetesine Göre İzmir (1890–1891)** Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Lisans Tezi, İzmir 1982.
- YETKİN, Sabri, **Batı Anadolu’daki Eşkıyalık Olaylarının Yapısal Bir İncelemesi (XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinden Balkan Savaşına)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1995.
- YILDIRIM, Kamer, Halil **Rıfat Paşa’nın İzmir Valiliği**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2008.
- YILMAZ, Fehmi, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600–1883)**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- YILMAZ, Fikret, “Araf’ta Kalanlar”, **Geçmişten Günümüze Levantenler**, Yay. Haz. Fikret Yılmaz, Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları, İzmir 2011.

- YILMAZ, Serap, “Foça’nın Bölge Tarihindeki Yeri”, **Geçmişten Günümüze Foça Uluslararası Sempozyum Bildirileri (23–25 Ağustos 1996)**, Foça Belediyesi Yayınları, İzmir 1997.
- YILMAZ, Serap, “İzmirli Levantenler XVII-XX. yy.” **Avrupalı mı Levanten mi?**, Yay. Haz. Arus Yumulu-Fahri Dikkaya, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2006.
- YİĞİT, Ahmet, **XVI. Yüzyıl Mentеше Livası Vakıfları (338 Numaralı Mufassal Evkâf Defteri H. 970/ M. 1562)**, Barış Platin Kitabevi, Ankara 2009.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil,” Aydın”, **İA**, c. II.
- YORULMAZ, Şerife, **Hizmet Gazetesine Göre İzmir (1889-1890)**, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitirme Tezi, İzmir 1982.
- YORULMAZ, Şerife, **Aydın Vilayeti’nde Madenler (1850-1908)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1994.
- YORULMAZ, Şerife, **İzmir Basımında Levantenler (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1988.

EKLER

Ek: 1 Aydın Vilayeti dâhilinde bulunan çiftlikat-ı mahsusahi-i cenab-i padişahî idaresinin vezaif-i ile muamelesine mübeyyin nizamnamedir.

(Kaynak: BOA. HH.13876)

Ek: 2: Aydın emlak-ı hümayun şubesinde 314 senesinde mezru bulunan arazinin miktar ve dönümatı ile nev-i mahsulâtına mübeyin cedveldir

TEPEKÖY ŞUBESİ	Evlek dönüm fazlası	Evlek dönüm noksanı	Evlek Sal-ı sabık yekünü	Evlek Sal-ı hal yekünü	Hinta dönüm	Şair dönüm	Yulaf dönüm	Çavdar dönüm	Mısır dönüm	Burçak dönüm	---	Akdarı dönüm	Susam dönüm
Ova cihetinde olup aşar ve icar olarak beher dönümü 12 kuruş ve yalnız icarı 6 kuruş bedel-i maktuu merbut bulunan	304,1		19962,2	20266,3	6128,1	4309,2	112,3		1869,1	760,2?		1657,3	211,2
Kır cihetinde olup aşar ve icar olarak beher dönümü 10 kuruş ve yalnız icarı 5 kuruş bedel-i maktuu merbut bulunan.		184,1	2807,1	2623	873,1	1392,1	13,2			121,1			50,2
Ova cihetinde bu sene yalnız aşar olarak altı kuruş bedel maktua merbut bulunan		223,3	229	105,1	6					3,2		7	
Maktuan icare verilen bahçenin sebze mahallinden maada mezruatının öşr olarak beher dönümü 6 kuruş bedel-i maktua merbut bulunan		6,2	23,1	16,3		6			2				
Bedel-i maktu ile icare merbut bulunan bağda sebze mahalli olup beher dönümü 66 kuruş 50 santim bedeli öşre merbut bulunan		1,2	24,2	23									
Torbalıda Karabacak Mehmet ve Musa vereselerinin mülk arazilerinde sebze mahalli olup beher dönümü 66 kuruş			9	9									

50 santim bedel-i öşre merbut bulunan													
Torbalıda Karabacak Mehmet ve Musa vereselerinin mülk arazisinden bağ mahalli olup mahsulun aralarında keşf olunarak öşrü bedelen alınacak olan ziraanın yemeklik olarak yetiştirdiği bostan ve bağ mahalli olup beher dönümü 66 kuruş 50 santim bedel-i öşre merbut bulunan			25,2	25,2									
Züranın yemeklik olarak yetiştirdiği bulunan ve bağ mahalli olup mahsulun aralarında keşf olunarak öşrü bedelen alınacak olan ziraanın yemeklik olarak yetiştirdiği bostan ve bağ mahalli olup beher dönümü 66 kuruş 50 santim bedel-i öşre merbut bulunan			164,2	164,2									
Ortakçılık suretiyle idare olunan incir bahçeleri ve çekirdeksiz bağlar olup hâsılatına aynen öşr ve hisse-i şahane alınacak olan		70,1	1001,3	931,2									
Hâsılattan aynen öşr ve ücret için alınacak olan		427	7206,3	6779,3	1290,2	3201,3	35,2	48,2	199	865,1		229,1	304
Torbalı'da Karabacak Mehmet ve Musa vereselerinin mülk arazileri olup hâsılatından aynen öşr			26,1	26,2		16,2			2				

alınacak olan													
Bu sene köklemele hasılatından yalnız aynen öşr alınacak olan		36	50	14	5	9							
Maktuen icare verilen bahçenin sebze mahallinden maada mezruatından yalnız aynen öşr alınan			51	51		25				11			15
Beher dönümü için iki şinik şair alınması lazım gelen	567,2		39	606,2									
Yekun	871,3	949,1	31720,2	31643	8402	8960	161,3	48,2	1972,1	1726,2		1894	581

TEPEKÖY ŞUBESİ	Pamuk dönüm	Börülce dönüm	Afyon dönüm	Nohut dönüm	Mercimek dönüm	Bakla dönüm		Tütün dönüm	Mamur bağ ve bahçe dönüm	Bostan dönüm	Anason dönüm	Yalnız icar alınması lazım gelen.... dönüm dönüm
Ova cihetinde olup aşar ve icar olarak beher dönümü 12 kuruş ve yalnız icarı 6 guruş bedel-i maktu merbut bulunan	1279,3			9		2620,1	79,2	24,2	312,1	129,2		898,2	
Kır cihetinde olup aşar ve icar olarak beher dönümü 10 kuruş ve yalnız icarı 5 guruş bedel-i maktu merbut bulunan.					2,2	55,3		24				90	
Ova cihetinde bu seneyalnız aşar olarak altı kuruş bedel maktua merbut bulunan	64,2					24							
Bedel-i maktu ile icare merbut bulunan bağda sebze mahalli olup beher dönümü 66 kuruş 50 santim bedeli öşre merbut bulunan.									23				

Torbahıda Karabacak Mehmet ve Musa vereselerinin mülk arazilerinde sebze mahalli olup beher dönümü 66 kuruş 50 santim bedel-i öşre merbut bulunan									9				
Torbahıda Karabacak Mehmet ve Musa vereselerinin mülk arazisinden bağ mahalli olup mahsulun aralarında keşf olunarak öşrü bedelen alınacak olan ziraanın yemeklik olarak yetiştirdiği bostan ve bağ mahalli olup beher dönümü 66 kuruş 50 santim bedel-i öşre merbut bulunan.									25,2				
Züranın yemeklik olarak yetiştirdiği bulunan ve bağ mahalli olup mahsulun aralarında keşf olunarak öşrü bedelen alınacak olan ziraanın yemeklik olarak yetiştirdiği bostan ve bağ mahalli olup beher									138,1	26,1			

dönümü 66 kuruş 50 santim bedel-i öşre merbut bulunan.													
Otakçılık suretiyle idare olunan incir bahçeleri ve çekirdeksiz bağlar olup hâsılatına aynen öşr ve hisse-i şahane alınacak olan									931,2				
Hâsılatın aynen öşr ve ücret için alınacak olan	7,2			7,1		469,2	21,3						
Beher dönümü için iki şinik şair alınması lazım gelen												606,2	
Yekûn	1359,3			16,1	2,2	6169,3	110	48,2	1439,2	155,3		1595	

Subaşı Şubesi	Evlek dönüm fazlası	Evlek dönüm noksanı	Evlek Sal-ı sabık yekünü	Evlek Sal-ı hal yekünü	Hinta dönüm	Şair dönüm	Yulaf dönüm	Çavdar dönüm	Mısır dönüm	Burçak dönüm	---	Akdarı dönüm	Susam dönüm
Ova cihetinde olup aşar ve icar olara beher dönümü 12 guruş ve yalnız icarı 6 kuruş bedel-i maktu merbut bulunan		354	28956	28602	3103,3	8456,2		66,1	99	717,1		5179,2	620
Kır cihetinde olup aşar ve icar olarak beher dönümü 10 kuruş ve yalnız icarı 5 kuruş bedel-i maktu merbut bulunan.	196		1259	1455	129,1	786,3				107,2		54	34,2
Kır cihetinde bu sene köklemeyle yalnız aşar olarak beher dönümü 5 kuruş bedel-i maktu merbut olan	1		12,2	14						10,2			
Çıplak karyesi ahâlisinin mülk arazileri olup sene-i sabık misüllü beher dönümü yalnız 6 kuruş öşre merbut olan		11	155,1	144,1	8	35,2				9,2		26	
Yekûn	197,1	365	30383	30215,1	3241	9278,1		66,1	99	844,3		5259,2	654,2

Subaşı Şubesi	Pamuk dönüm	Börülce dönüm	Nohut dönüm	Mercimek dönüm	Bakla dönüm	Tütün dönüm	Mamur bağ ve bahçe dönüm	Bostan dönüm	Anason dönüm	Yalnız icar alınması lazım gelen.... dönüm dönüm
Ova cihetinde olup aşar ve icar olara beher dönümü 12 kuruş ve yalnız icarı 6 kuruş bedel-i maktu merbut bulunan	3635,1	21	63		4942	71,3	576,3	182,3		867,1	
Kır cihetinde olup aşar ve icar olarak beher dönümü 10 kuruş ve yalnız icarı 5 kuruş bedel-i maktu merbut bulunan.			6,2		239,3			9,1		87,2	
Kır cihetinde bu sene köklemele yalnız aşar olarak beher dönümü 5 kuruş bedel-i maktu merbut olan			3,2								
Çıplak karyesi ahalisinin mülk arazileri olup sene-i sabık misüllü beher dönümü yalnız 6 kuruş öşre merbut olan					65,1						
Yekûn	3635,1	21	73		5247	71,3	576,3	192		954,3	

Koldere Şubesi	Evlek dönüm fazlası	Evlek dönüm noksanı	Evlek Sal-ı sabık yekünü	Evlek Sal-ı hal yekünü	Hinta dönüm	Şair dönüm	Yulaf dönüm	Çavdar dönüm	Mısır dönüm	Burçak dönüm	---	Akdarı dönüm	Susam dönüm
Ova cihetinde olup beher cedid dönümü aşar ve icar olarak 12 kuruşa bedel-i merbut bulunan	1252,3		5221,1	6574	712	2112,2			852	61,2	7,2		5,3
Kır cihetinde olup beher cedid dönümü aşar ve icar olarak 10 kuruşa bedel-i merbut bulunan		202,3	1557	1354,1	357	807,1			33,2	16			
Ova ve Kır cihetinde olup beher atik dönümü aynen ve öşr ve ücret-i arza merbut bulunan		603	11548	10945	2621,2	4344			93,2	1008,3	29,2		16,2
Kuvve-i enbatiyesi olmadığından beher dönümü 6 kurur icare merbut olan	30,2			30,2									
Yekûn	1383,1	805,3	18326,1	18903,3	3690,2	7265,3			979	1086,1	37		22,1

Koldere Şubesi	Pamuk dönüm	Börülce dönüm	Afyon dönüm	Nohut dönüm	Mercimek dönüm	Bakla dönüm	Tütün dönüm	Mamur bağ ve bahçe dönüm	Bostan dönüm	Anason dönüm	Yalnız icar alınması lazım gelen.... dönüm dönüm
Ova cihetinde olup beher cedid dönümü aşar ve icar olarak 12 kuruşa bedel-i merbut bulunan	676,3			5	3,1	946,2	1		105,3		68	1014,2
Kır cihetinde olup beher cedid dönümü aşar ve icar olarak 10 kuruşa bedel-i merbut bulunan				3,2							81,3	55,1
Ova ve Kır cihetinde olup beher atik dönümü aynen ve öşr ve ücret-i arza merbut bulunan	502,1		3,1	2		847,3	224,3	240	3,1	84,3	923,1	
Kuvve-i enbatıyesi olmadığından beher dönümü 6 kurur icare merbut olan												30,2
Yekûn	1179		3,1	10,2	3,1	1794,1	225,3	240	109	84,3	1073	1100,1

Dailer Şubesi	Evlek dönüm fazlası	Evlek dönüm noksanı	Evlek Sal-1 sabık yekünü	Evlek Sal-1 hal yekünü	Hinta dönüm	Şair dönüm	Yulaf dönüm	Çavdar dönüm	Mısır dönüm	Burçak dönüm	---	Akdarı dönüm	Susam dönüm
Sabıkı vech ile aynen ve bedelen öşr ve arz alınan		747,3	2392,2	1644,3	973,2	555,2			86,1	1			
Cümle Yekûn	2452,1	2867,3	82822,1	82406,3	16307	26060	161,3	114,3	23136,2	3657,2	67	7153,2	2157,3

Dailer Şubesi	Pamuk dönüm	Börülce dönüm	Afyon önüm	Nohut dönüm	Mercimek dönüm	Bakla dönüm		Tütün dönüm	Mamur bağ ve Bahçe dönüm	Bostan dönüm	Anason dönüm	Yalnız icar alınması lazım gelen.... dönüm dönüm
Sabıkı vech ile aynen ve bedelen öşr ve arz alınan	20,3		1						6,3				
Cümle Yekûn	6194,3	21	4,1	99,3	5,3	10211	110	346	2256,1	463,2	84,3	3622,3	1100,1

(Kaynak: BOA. YPRK. HH/31/17)

Ek: 3: Osman Becerik'in Aydın Gazetesi'nin 13–15 Teşrin-i evvel 1943 tarihli sayılarında kaleme aldığı “Komşu Vilayetlerde Bir Ay: Dalaman Çiftliğinin Tarihi” İsimli Köşe Yazısı

Eski Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa Dalaman'a ayağını 1906 yılında Meşrutiyet inkılâbından iki yıl önce Mısır Hidivliği'nden düşmeden atmış. İlk yıllarda ufak bir toprak edinmiş Birinci Cihan Harbi'nin sonuna kadar doymak bilmeyen bir hırsla genişletmiş 400.000 dönümlük bir çiftlik yapmıştır. Burada keyfi, zevki bin bir çeşit rivayetler yaratan maksadı için su gibi altın akıtan bu adam bu toprakları yok pahasına cebir, tehdit, dayak, ölüm korkusu saçarak hatta öldürerek almıştır. Bir misal Merhum Hacı Mehmet Beyin 3.500 dönümlük, yerini o zaman dönümü 10 altın eden yerini su vermemek tehdidiyle 1.700 Mısır lirasına almıştır. Abbas Hilmi Hidivlikten düştükten sonra işi iyice azıtmış Meşrutiyet devri ricalinin siyasi düşüncelerle gösterdikleri müsamaha ve göz yummalardan cesaretlenerek buraya hususi muhafız asker getirmiş, saray kurdurmuş, yol ve köprü yaptırmış Akdeniz kıyısında mavi su mevkiinde liman vücuda getirmiş çiftliği modern ziraat aletleriyle işletmiştir. Burada bir prenslik kuran istediği gibi hüküm süren eski Hidiv kendi adamlarına aylık verirken, yerli halkı köle gibi karın tokluğuna çalıştırmış burada hala lanetlenen silahşor Fahrettin Ağa başta olmak üzere halkı dövdürmüş hatta öldürmüştür. Bugün Cumhuriyet hükümetin malı ve zirai işletmelerin idaresinde olan çiftlikte dünkü şımarık Arap ağalar bir kuzu gibi aylıklı bir yanaşmadırlar. Bunların asıl sahipleri yanında çalışarak günlerini tamamlamaktadırlar. Hidiv buralarda hüküm sürdüğü günlerde Köyceğiz'e gelen B. Süleyman Hikmet adında bir kaymakam Hidiv'in karşısına dikilmiş Hükümet içinde hükümet olamayacağını kendisine güzel dersler vererek anlatmış fakat ne çare ki buradan alınmıştır.

Çiftlik millet malı olduktan ve devlet işletmesine girdikten sonra burada barınan 2.400 nüfus çiftlikten alınarak yeniden kurulan 10 köye yerleştirilmiş ve devlet babanın bahşettiği 21.000 dönümlük toprağın sahibi olmuşlardır. Yeniden kurulan bu köylerle beraber eski Çakallık Nahiyesi de Ortaca'ya getirilmiş burada yepyeni bir nahiyeye merkezi kurulmuştur. Hükümet nahiyeye konağını, okul binasını yaparken halk da nahiyenin çarşısını kurdurmuş evler yapmaya başlamıştır. Ortacılı bir çiftçi olan Ömer Ağa ile de tanışan Becerik kendisine dünle bugün arasında farkı sormuştur. Hidivi'n

boyun eğdiremediği Ömer Ağa 75 yaşında olup giyim kuşamına çok önem veren bir kişidir. Ömer Ağa'nın ifadesiyle dün buraları bataklık, sıtma yatağı fellah buyruğu hüküm süren yerlerdi. Cumhuriyet evvela bataklıkları kurutmakla işe başladı. Ve sıtmanın köküne kıran salladı. Dün rastgele buralarda pirinç ekilirdi. Bu gün yağma yok nerede sıtma olmayacaksa orada pirinç ekiliyor bütün kazada pirinç ekimine ruhsat verilen yer 1.000 dönümdür. Dün yanaşma olanlar bugün toprak çift çubuk sahibi olduk. Ben çoğ gezerim eskiden paramızla bindiğimiz yabancı gemilerde bile sığıntı gibi gider gelirdik. Şimdi öylemi ya geçenlerde bizim vapurlardan birisiyle Datça'ya gittim. Vapur gecikti. Bir yemek hakkımız olduğu halde bir yemek daha yedik. Amma parasıylaymış ne ehemmiyeti var. Vaktiyle bir nemse vapurunda bu hal başımıza geldi. Onlar tıkindı Bize paramızla bir lokma vermediler. Bizim vapurlar istemeden önümüze sofraya kuruyorlar. Rahmetli Atatürk nur içersinde yatsın Allah İsmet İnönü'yü başımızdan eksik etmesin. Hepimizin ömrü onun olsun. Mütarekeden sonra Fransız Şark Bankası'na geçen ve Cumhuriyet devrimde asıl sahiplerine mal edilen Dalaman Çiftliği'ne doğru Ortaca'dan ayrıldık.⁴⁷⁴

Dalaman Çiftliği sınırına girerken dün ortak ve yanaşma olarak çalıştıkları çiftlik içinden devlet babanın kendilerine bağışladığı toprağın başına göçen son köy halkının göçlerine rastladık. Mebusumuz Dr. Rıza Levent'in parti bölge müfettişliği zamanında ele aldığı ve en çok önem verdiği Dalaman'daki on bir köy halkının toprak davasını bunun geçirdiği safhaları karayı zorla ak yapmaya çalışan eski çiftlik idaresinin akıl ve sır ermeyen görüş ve mütalaarını biliyordum. Ziraat vekilimiz Raşit Hatipoğlu'nun altı ay evvel çiftliğe yaptığı ziyaretlerinde çiftliğin her işiyle birlikte bu işi de kesip attığını öğrenmiştim. Bu sebeple göçürdüğü evinin kerestelerini damının aygıtlarını yeni kuracağı yuvasının yatağına götürmek üzere yüklediği arabasını dehleyen köylülerin yüzlerinde okuduğum sevinç ve neşenin manasını onlara sormadan okuyordum.

Çiftliğin Hidiv'den kalma muhteşem binasında lüks döşemeli müdürlük bürosunda yeni müdür B. İbrahim Çam'la iş kılığıyla tanıştık. Vaktiyle yazıldığı halkalı ziraat okulundan ziraatın nazariyasını ve büro muamelesini öğrenip çıkmağa tahammül edemeyerek Bursa ortak ziraat okuluna gelen orayı tamamladıktan sonra Mısır

⁴⁷⁴ Osman Becerik "Komşu Vilayetlerde Bir Ay: 8 Dalaman Çiftliğin Tarihi" **Aydın** 13 1'inci Teşrin 1943, Aydın C.H.P. Basım evi ,Aydın

çiftliklerinde yıllarca emek veren ana yurda döndükten sonra da ameli ve fiili çiftlikte çalışan müdürün ikram ettiği kahve, ayran ve çiftlik mahsulünden karpuzu Abbas Hilmi Paşa'dan devr alınan lüks takımlardan yedik ve içtik. Nazari ziraat kültürünü ameli çalışmaları ve tecrübesiyle ilerleten ve olgunlaştıran çiftlik müdüründen edindiğim bilgiye şahsi görüşlerimi ekleyerek çiftliğin umumi durumunu anlatmaya çalışacağım

Çiftliğin 300 bin dönüm olduğunu hesap edenler olduğu gibi 500 bin dönüm diyenlerde var. Ortalama 400 bin dönüm kabul edelim. Çünkü yapılması kararlaştırılan kadastro işi bitmedikçe doğru bir rakam vermek doğru değil. Şimdilik ekime elverişli kısmı 40- 50 bin dönüm tahmin edilebilir. Çünkü Hidiv ayrıldıktan sonra toprak uzun süre boş kalmış harap olmuş, yeniden ormanlar açılıyor. Her yıl ekim sahası genişletiliyor.

Ekskavatör makinesiyle kanallar açılarak toprak su baskınından bataklıktan kurtarılmış ve sıtma da yok edilmiş. Çiftliğe ekilecek hububat henüz planlanmamıştır. Gelecek bir ilmi heyetin tatbikinden sonra kat'i karar verilecek ve ondan sonra o plana göre çalıştırılacak. Şimdilik her nevi hububat yetiştiriliyor. Yetiştirilen narenciye bahçelerinden iyi neticeler alınmıştır. İyi cins neticeler alınmıştır. İyi cins muz ve şeker kamışı ve diğer meyveler de yetiştirileceği bellidir. Hayatını uzun müddet Mısır'da geçiren B. İbrahim Çam Mısır'da bir tarlaya aynı zamanda iki mahsulün birden ekildiğini erken yetişen mahsul yetiştikten sonra diğerinin geliştiğini hâlbuki Dalaman Çayı kenarındaki topraklarda bir yılda iki defa ekim mümkün olduğunu anlatıyor. Bu topraklarda taze yeni yetişen karpuzun çekirdeği dikilerek ikinci mahsul yetiştirilmiş ve alınmış aynı surette bir tarladan iki defa patates kazılmış.

Toprağın vaziyeti iyi anlaşılmadan yapılan hububat ekiminden bilhassa buğdaydan alınan netice müdürü memnun etmemiştir. Önümüzdeki mahsul yılında daha çok verim sağlayacak tedbir alınmış ve planlar hazırlanmıştır. Müdüre göre burada yanlış bir kanaat vardır. Çiftliğin eski sahibi Hidiv'in modern ziraat yaptırarak bunu muhite yaydığı ve faydalı olduğunu söyleyen inananlar varsa da görünen köy kılavuz istemeyeceğinden buraya yerleşmenin ziraat ve ticaretten ziyade siyasi düşünce veya

maksatlara aletlik olduğu hakkındaki çiftlik müdürünün kanaati daha isabetli telakki olunabilir.⁴⁷⁵

Bugün çiftlik idaresini en çok sıkan ve üzen mesele varsa amele işidir. Çiftlikte bir cezaevi bulunduğuna ve bu cezaevinde bulunan 400 mahkûm tamamen çiftlik işlerinde çalıştırıldıklarına göre orada amele sıkıntısından bahsetmeği garip bulanlar olabilir. Nitekim bende bunu hayretle karşıladım. Evet, 400 mahkûm çiftlikte çalışmaktadır. Fakat idari telakki değişikliği ve düşüncesi kendilerinden tam randıman alınmasına engel ve mani olmaktadır. Bu 400 mahkûma çiftlik idaresi günde 1,5 liradan 2 liraya kadar ücret ve 750 gram ekmek veriyor. Bunun mahkûmların eline tamamen geçmesi onların çalışma kabiliyet ve heveslerini artıracığından çiftlik ve cezaevi yeni idareleri şimdi bu işi sıkı takip ve çok hassas hareket ediyorlar. Bu mahkûmlardan birçoğuyla konuştuk. Ruhi haletlerinde hasıl olan değişiklik ve nedamet duygusu çok açık bir suretle belli oluyor. Müddetlerini bitirince cemiyete iyi vatandaş olarak iş ve çalışma aşkıyla katılma azmi hepsinin söz ve tavırlarından anlaşılıyor. Fakat idari formalite ve zaruretlere bu çok iyi düşünülmüş ve yapılmış olan bu işin tam manasıyla tatbik olunmasını engelliyor.

Mesela ekskavatör makinesinde çalışmak ve öğrenmek isteyen ve istidadı buna yeter bulunan bir mahkûm var. Çiftlik müdürü bunu nimet olarak kabul ediyor. Bu suretle az bir zamanda bir makinist kazanacak hariçten yüksek ücretli eleman aramaktan kurtulacak. Fakat cezaevi müdürünün bağlı olduğu formalite buna imkân bırakmıyor.

Tam orak üstündeyiz. Arpa ermiş, acele bir arak faaliyeti başlamıştır. Günlerden cumartesidir. Ceza evi müdürü tam saat 13'te işi paydos ettirir. Harman makineleri faaliyettedir. Yarım saat daha çalışılırsa başlanan iş tamamlanacaktır. Fakat cezaevi müdürünün koyduğu saat gelmiş gardiyanlar düdüğü üfürmüştür. İş olduğu gibi kalır makineler stop edilir. Çoban mahkûmlar önlerine kattıkları sürüleri güderlerken umumi bir yoklama ve toplama akla gelir. Çoban mahkûmlar sürüleri bırakır toplantı yerine koşarlar, başıboş kalan hayvanlar da ekin tarlalarına çullanırlar.

Adliye ve ziraat vekâletlerinin elele ve baş başa vererek bu işi kati bir şekilde halletmeleri ve mahpusların iş çalıştırma noktasından tamamen çiftlik müdürünün emir

⁴⁷⁵ Osman Becerik , “Komşu Vilayetlerde Bir Ay:9 Dalaman Çiftliği”, **Aydın** 14 İnci Teşrin 1943 Aydın CHP Basımevi, Aydın,

ve idaresine bırakılması çok lüzumlu ve faydalıdır. Aksi takdirde iki idare arasındaki görüş ayrılığı formalite telakkileri bu işi bir çıkmaza götürüp saplanacağına alakalılar kadar bizde inandık.

Bundan başka bundan önceki müdür zamanında çiftlik idaresinin lakayttı ve işi benimsememesi yüzünden görülen zarar ve hasarlar da mühimsenmeyecek gibi değil. Açıkta bırakılan makine ve türlü aletler harap ve mahvolmaya yüz tutmuşlar en iyi cins damızlık hayvanlar mütemadiyen telef olmuşlar elde tahsisat bulunmasına ve emir de verimesine rağmen makine ve aletler için hangar hayvanlar için fenni ahırlar yapılmamış. Gezdiğimiz bir ahırda Nonyos cins bir aygırla halis kan bir arap aygırının ayakları kösnikli ve sikkeli olarak kısraklarla aynı yemlikte takılı olduğunu seyrederken bu vaziyetten duyduğu teessürü yeni müdürün çehresinden okumamak mümkün olmuyordu.

Çiftlikte arap ve nonyos cinsi at üretildiği gibi Halep kuzusu yerli karasığır ve manda da yetiştiriliyor. Fakat buna bundan sonra yetiştirilecek demek daha doğru olur kanaatindeyim. Çiftliğin yeni müdürünün bir buluşunu hayret ve takdirle seyir ve takip ettik. Sap ve zahire taşıma için yapılan yerli ve ibtidai kızakları traktörler yol ve iz aramadan çekiniyorlar Harman yerlerine ve damlara götürüyorlar

Staj görmek ve ameli, ziraat işleri öğrenmek için çiftliğe bir yıl misafir edilen yüksek ziraat enstitüsü talebeleri için ayrılan binada medeni ihtiyaçlarını karşılayacak yerli tesisleri de yazmak yerinde olur.

Müdür İbrahim Çam yarının ziraat kurmay ve komutanlarını tam bir çiftçi disipliniyle yetiştiriyor. Çiftliğin 537,000 sabit ve 500.000 mütevadil olmak üzere 1.037.000 lira sermayesi, bir müdür, dört fen müdürü, bir muhasip ve bir daktilodan ibaret kadrosu vardır. Dünkü durumda fazla bilşe olan bu kadronun çiftlikte yeniden başlayan çalışma ve genişlemeye yetecek bir dereceye çıkarılacağını vekil vaat etmişti. Bu meyanda lüzumlu hangar, ahır ve diğer tesisler de yapılarak lüzumsuz zararlar önlenecek ve gelir hanesi şişmeğe başlayacaktır.

1942 mali yılını 52.000 liralık bir zararla kapayan çiftliğin 732.000 liralık bir bütçe ile işe başladığı 1943 yılını ferahlatıcı bir karla tamamlayacağı hususunda bize kanaat veren çalışmalarında başarılarını dileyerek müdür ve arkadaşlarından ayrıldıktan sonra ekskavatör makinesinin yeni açılan tarlalarda 10 amelenin bir günde

kesiptemizleyeceği lüzumsuz ağaçları bir iki hamle ile kökleyip çıkardığını seyrederek Fethiye'ye doğru yolumuza devam ettik.⁴⁷⁶

⁴⁷⁶ Osman Becerik , “Komşu Vilayetlerde Bir Ay:9 Dalaman Çiftliği”, **Aydın** 15 İnci Teşrin 1943 Aydın CHP Basımevi, Aydın.

ÖZGEÇMİŞ

1981 tarihinde Balıkesir’de doğdu. İlk ve orta öğretimini Balıkesir’de tamamladı. 2002 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nden mezun oldu. 2003 yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Orta Öğretim Alan Öğretmenliği Dalı Tarih Öğretmenliği Tezsiz Yüksek Lisans programını tamamladı. 2006 yılında Adnan Menderes Üniversite Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’ndan “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aydın’da Yönetim” başlıklı yüksek lisans teziyle mezun oldu. 2007–2008 Eğitim- Öğretim yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalında doktora eğitimine başladı. 2003 yılı Aralık ayında Adnan Menderes Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. Hâlen aynı yerde görevine devam etmektedir. Çeşitli dergi ve sempozyumlarda yayınlanmış makale ve bildirileri bulunmaktadır.

ÖZET

Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839–1918)” başlıklı bu çalışmanın temel iki amacı vardır: Bunlardan birincisi, Aydın Vilayeti sınırları içinde kalan İzmir, Aydın, Saruhan, Menteşe ve Denizli Sancakları'nda bulunan çiftliklerin XIX. yüzyıldaki durumu, gelişimi, el değişimi, üretim ve tüketim ilişkileri üzerine örneklem yönetimi ile genel bir değerlendirme yapmaktır. Bu doğrultuda yapılan çalışmalar neticesinde Aydın Vilayeti'nde, elverişli tarım arazileri ve hayvancılık yapmaya imkan tanıyan geniş otlakları sayesinde tasarruf sahiplerini ayan ve eşraf gibi büyük toprak sahibi kişilerin oluşturduğu çiftliklerin yanı sıra Rum, Ermeni, Musevi ve Levanten çiftliklerinin de olduğu ortaya çıkmıştır. Bu çiftliklere ilave olarak Hazine-i Hassa'ya ait II. Abdülhamid'in Çiftlikat-ı Hümayunu ile modern tarımsal yöntemlerin ilk uygulamalarının gerçekleştiği numune çiftlikleri de bulunuyordu. Bir kısım çiftlikler ise vakıf kapsamında olup, padişahların, valide sultanlarının ileri gelen devlet adamlarının ve mahalli eşrafın kurduğu vakıfların önemli gelir kaynaklarını oluşturmaktaydı. XIX. yüzyılda Aydın Vilayeti'ndeki çiftlikler üzerinde sınır antlaşmazlıkları, veraset davaları, muhacir yerleşimleri vb. nedenlerden dolayı yoğun bir tasarruf ve mülkiyet sorunu yaşanmıştı. Bu sorunların kaynağını genellikle, Osmanlı toprak sisteminde Tanzimat ile başlayan Arazi Kanunnamesi ve diğer birçok yasa ve yönetmelikle belli bir düzene oturtulmaya çalışılan toprak sistemindeki belirsizlikler oluşturmaktaydı.

Tezin ikinci amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine katılım ve ticarileşmesiyle birlikte Balkanlar'da ortaya çıkan büyük ölçekli ve tek üretime dayalı çiftliklerin Aydın Vilayeti'nde oluşup oluşmadığını sorgulamaktır. Yapılan araştırmalar sonucunda, Aydın Vilayeti'nde bulunan çiftliklerin çoğunluğunun iç üretime yönelik orta ölçekli işletmeler olduğunu görüldü. Vilayet genelinde büyük toprak sahipleri geçmişte olduğu gibi XIX. yüzyılda da var olmaya devam etti. Bu yüzyılda değişen koşulların ve yaşanan dönüşümlerin etkisiyle çiftlikler Doğu Avrupa'da olduğu gibi kapitalist çiftliklere dönüşerek ticari tarımın gelişmesinde önemli rol oynamadı. Bunda yaşanan siyasi ve ekonomik olayların etkisi olabileceği gibi iş gücü kıtlığı da belirleyici oldu. XIX. yüzyılın sonlarında II. Abdülhamid'in, Hazine-i Hassa adına bir kısım

iftlikleri satın alarak iftlikat-1 Hmayerun sistemini kurması, yabancı sermayenin bu bölgede büyük ölçekli çiftlik kurma girişimlerini kısıtlayan bir diğer faktördü. Ayrıca Kırım, Kafkas ve Balkan coğrafyasından gelen muhacirlerin büyük bir kısmının devlete ait miri ve hali yani boş çiftlik arazilerine yerleştirilmesi, küçük toprak sahipliğinin devam etmesinde önemli rol oynadı.

Anahtar Kelimeler: Aydın Vilayeti, XIX. Yüzyıl, iftlik, tarımsal işletme

ABSTRACT

The thesis entitled "*The Farms in the Province of Aydın (from 1839 to 1918)*" has two main objectives: The first aim is to make an overall evaluation using sampling method about the status, developments, hand-changes, production and consumption relations of the farms (chiftliks) in the Sanjak of İzmir, Aydın, Saruhan, Menteşe and Denizli within the boundaries of the Province of Aydın in XIXth Century. As a result of the studies, it is conceived that thanks to the productive agricultural lands and the extensive grasslands that are suitable for stock raising in the Province of Aydın, there were the farms owned by the notables (*ayans*) and the gentry (*eşraf*), and run by the Greeks, Armenians, the Jews and the Levantines. In addition to these farms, there were Abdülhamid II's Imperial Farms (*Çiflikat-ı Hümayun*) belonged to the Public Purse (*Hazine-i Hassa*), and the ones named "sample farms" where the first modern agricultural methods were practiced. The others were the main revenue sources of the foundations, founded by the Sultan himself, mother of the Sultan (*Valide Sultan*), statesmen and local notables. The farms in the Province of Aydın were also the scene of many problems in XIXth Century in terms of ownership and possession, owing to the border disputes, probate disputes and the re-settlements of the immigrants, etc. The reason of these problems were generally due to the uncertainty related to the land system despite the fact that Land Regulation, many laws and other regulations were enacted during and after the Tanzimat Era.

The second aim of the thesis is to examine whether there were large farms in the Province of Aydın, based on the production of a single product like in the Balkans after the adaptation of the Ottoman Empire to the world economic system and increase in trade. Thanks to the researches, it is stated that the most of the farms in the Province of Aydın were the medium-sized enterprises basing on domestic production. In XIXth Century, large landowners in the Province continued to exist as in the past. Because of changing conditions and the transformations in this century, the farms did not play an important role in the development of commercial agriculture like the capitalist farms in the Eastern Europe. The effect of political and economic events as well as the shortage

of labor was also a determining factor. What's more, Abdülhamid II bought some farms on behalf of the Public Purse and formed Imperial Farms System at the end of the XIXth Century; this is another limiting factor before the emergence of foreign capital's large-scale farms. The re-settlement of the most of the immigrants coming from the Crimea, the Caucasus and the Balkans in the state property (*miri*) and empty farms also caused the continuity of small landholdings.

Key Words: The Province of Aydın, the XIXth Century, farm, agricultural holdings